HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Generál Tibor
Az oszmán–török haderő szervezete és vezetése a birodalom fénykorában

Gecsényi Lajos
Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században

N. Kiss István
A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa (1703–1711)

Ács Tibor
Batthyány Lajos katonai szolgálatának története (1826. augusztus 5–1831. április 30.)

4

XXXI. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1984.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

4

1984

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXI. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Ács Tibor alezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest); *dr. Gecsényi Lajos,* a történelemtudományok kandidátusa, a Győr-Sopron megyei Levéltár igazgatója (Győr); *dr. Generál Tibor* ny. alezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest); *dr. N. Kiss István,* a történelemtudományok kandidátusa, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársa (Budapest); *Papp Kálmán* (Budapest); *Rosonczy Ildikó,* a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa (Budapest); valamint *Damó Csilla, Okváth Imre, dr. Szakály Sándor, Viniczai István,* a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Balázs József, Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Nádor Tibor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József (főszerkesztő)

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I. Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250
Telefon: 360-764

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/B.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 331-170
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 52,— Ft, negyedévre 13,— Ft.

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodában (Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

GENERÁL TIBOR

AZ OSZMÁN—TÖRÖK HADERŐ SZERVEZETE ÉS VEZETÉSE A BIRODALOM FÉNYKORÁBAN

Az oszmán-török haderő lényegében azokból a határőr gázi (hitharcos) kötelékekből fejlődött ki, akik a XIII. század végétől kezdve a nyugat-anatóliai 18—25 emirátusból a bizánciak felett győzelmet arató Oszmán bég zászlaja alá sereglettek.[1] E haderő, felhasználva a korábbi kultúrkörök hadművészeti hagyatékait és a meghódított népek erőforrásait, másfél évszázad alatt a kortársak által is gyakran emlegetett „hadseregek hadseregévé" vált.[2] Az oszmán haderő hatékonyságának és „akciórádiuszának" maximumát[3] a XVI. század derekára érte el, amelyet egyes történészek „török évszázad"-nak (siécle Turque) neveznek.[4] E kort I. Szülejmán szultán uralkodása fémjelzi, akit már az egykorú európai uralkodók is a „Nagy", a „Pompás", a „Fenséges", a „Hatalmas" (il magnifico, der Prachtige, le Magnifique stb.) jelzőkkel illettek.[5] Az oszmán haderő egyes elemeinek genézise is a szultánok nevéhez kötődik. Emiatt célszerű az oszmán dinasztia XVI. század végéig uralkodott tagjait felsorolni.[6]

Az oszmán-török haderő legfelsőbb vezetése. A vezető rétegek nevelése. A haderő felosztása

Az oszmán birodalomban a legtöbb állami és szeráji tisztségviselő feladatkörében a katonai és polgári funkció egybeesett. A dolog természeténél fogva mi a továbbiakban csakis a katonai funkciókkal foglalkozunk. A birodalom legfőbb „hadura" a szultán volt, aki — a despotizmus fő ismérve szerint — magát és hatalmát az istentől származtatta: az oszmánok a családfájukat Erős Kaji-ra, Oghúz leszármazottjára, a török történészek viszont Oghúz származását egészen Allahig (ill. Noéig) vezették vissza. A XVI. század elejétől a „szent Mekka" és a „fényes Medina" az oszmán birodalomhoz tartozott, így a szultánok

1 *Halil Inalçik:* The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600. London, 1975. 5. o.
2 *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon. Kandidátusi értekezés. MTA. Kézirattár. 0/10 285. sz. 40. o. (a továbbiakban: Disszertáció)
3 Az „akciórádiusz" elméletet *Perjés Géza* újra kifejti Mohács (Bp., 1979.) c. művének 79—85. o.
4 *Fekete Lajos:* Szülejmán szultán. Életek és korok. Bp., 1967. 43., 65. oldalak.
5 Uo. 79., 99. o.; *Joseph von Hammer:* Geschichte des Osmanischen Reiches (a továbbiakban: GOR) I—X. k. Pesth, 1827—1832. III. 454., 483. o.
6 A teljes családfát legújabban *Inalçik* közli i. m. 204—205. o.; *Ernst Werner:* Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen (1300—1481) c. műve (Berlin, 1978.) 101. o. leírja, hogy az egyik legrégibb oszmán krónikás, *Asikpasazáde*, Oszmánt gázinak nevezi. *Ő* írja, hogy a régi brusszai mecsetből származó egyik írás Orhánt így nevezi: „Szultán, a gázik szultánjának fia, gázi, a gázik fia, az égbolt betakarója, a világ hőse." *Ő* a 164. és 174. o. írja, hogy I. Murád még „nagyúr" volt és csak I. Bajezid legalizálta a szultán címet. *Nicolae Jorga:* Geschichte des Osmanischen Reiches. Gotha 1908—1913. 1—4. Band. Az I. kötet. 264. o. I. Murádot — klasszikus irodalom alapján — „sehid"-nek „mártír" nevezi.

Az uralkodó			
neve	címe	ragadványneve	uralkodásának ideje
I. Oszmán	bég (emír)	Gázi	?—1326
Orhán	bég (emír)	Gázi	1326—1362
I. Murád	Hüdavendigár (nagyúr)	Sehib (Mártír)	1362—1389
I. Bajezid	szultán	Jildirim (Villám)	1389—1402
10 év trónviszály Szülejmán-, Mehmed-, Iza- és Muza-cselebi hercegek között (interregnum)			
I. Mehmed	szultán	Kirisdzsi-Cselebi (Kedvenc lovag)	1412—1421
II. Murád	szultán	—	1421—44; 1446—51
II. Mehmed	padisah i-álem (világuralkodó)	Fátih (Hódító)	1444—46; 1451—81
II. Bajezid	szultán	Veli (Helytartó, Szent)	1481—1512
I. Szelim	szultán, kalifa	Jávúz (Éles), a Szent Városok védnöke	1512—1520
I. Szülejmán	szultán, kalifa	Kánúni (Törvényhozó)	1520—1566
II. Szelim	szultán, kalifa	Meszt (Részeges) és Szári (Szőke)	1566—1574
III. Murád	szultán, kalifa		1574—1595

már „kalifá"-k (az iszlám legfőbb papja) is voltak,[7] s ebben a vonatkozásban „kimutatták", hogy a próféta leszármazottai is (emírek). Ez könnyen ment, mivel a birodalmi herold (az oklevelek legfőbb kezelője), a „zászló hercege" (mirálem), a szultán első kengyelagája volt. A szultánok alkalmazhatták az „urf" elvét, vagyis azt a jogot, hogy önkényesen kivonják magukat az iszlám és az oszmán ősök törvényei alól. Háborúhoz viszont nem volt szükség az urf-ra, mert a „Dzsihád"-ot (Szent Harc) az iszlám vallási kötelezettséggé is tette.[8]

A hadiállapot kérdéseiben egyetlen európai uralkodó sem vehette fel a versenyt az oszmán szultánnal; ha ugyanis ő háborút akart indítani, semmi sem kötötte, vagy korlátozta ebben. A birodalomnak nem volt parlamentje, s mivel rendek sem voltak, országgyűlést sem kellett összehívnia. Katonaállítás céljából senkinek, semmiféle adót nem kellett megszavazni. A szultán kiadta a parancsot a hadbavonulásra és a szultáni tanács (diván-i hümájun) kancelláriája „madárröptű hírnökök" útján máris firmánokat (a szultán nevében adott parancsokat) küldött a birodalom minden zugába, ahol az alattvalók rendszerint szó nélkül engedelmeskedtek, mert különben fejüket vagy létalapjukat vesztették. Bizonyos intézmények azért a szultánt is érintették. Ilyen volt pl. a

7 *Werner:* i. m. 100. o.; *Inalçik:* 33—34. o.; *Káldy-Nagy Gyula:* Harácsszedők és ráják. Bp. 1970. 7., 45. o.; I. Oszmán származására l. pl. *Friedrich Giese:* Die altosmanischen anonymen Chroniken. Leipzig, 1925. 9—10. o.

8 *Hammer:* Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. I—II. Wien, 1815. (a továbbiakban: ORSS) I. 88., 100., 422., 480., II. 61., 125., 398., 427. o.; az „urf" elve uo. I. 29. o.; A „Dzsihád"-dal kapcsolatban l. *Inalçik:* i. m. 6—7. o.

„fetva" (válasz), amelyet bizonyos esetekben illett kikérnie az iszlám vénétől (sejk-ül iszlám, vagy főmufti). Egy kánún (törvény) azt is előírta, hogy saját rabszolgakísérete csak a szultán vezetésével köteles hadba vonulni (trónra lépésekor minden szultán „belépett" közjanicsárnak). A Dzsingiz kánnal hirdetett rokonság erősítette a despotizmust, de azt is megkövetelte, hogy a csatát szilárdan vezessék. Dzsingiz ugyanis a nevéhez mindig hozzáíratta, hogy „az Isten fia". Unokája, Batu kán, aranytrónuson ülve, merev arccal vezette harcoló seregét. Timúr-lenk kedvenc mondása volt: „amint az égben csak egy Isten adatott, úgy a földön csak egy uralkodó lehet!". E béna világverő megkövetelte alvezéreitől (fiaitól, unokáitól), hogy csatában leborulva könyörögjék ki az ütközetbe vetés „kegyét". Kedvenc mondását fél évszázaddal a halála után már Hódító Mehmedtől halljuk viszont.

Ami a csatavezetés szilárdságát illeti, tudjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve (I. Bajezid, II. Mehmed, I. Szelim), az oszmán uralkodók hajlamosak voltak arra, hogy a válságos pillanatokban „elszeleljenek". E tulajdonságaikat ismerve a történetíró *Lütfi pasa,* Kánúni Szülejmán egyik kegyvesztett nagyvezíre, szabályzatnak is beillő „Aszaf-námé-jában" (Vezírek könyve) a következőket rögzíti: „És a többi vezír és a többi magas állami tisztviselő köteles, ha ő hívja, őt táplálni (hogy meg ne mérgezzék — G. T.) ... És minden éjjel egy szandzsák elöljárójának kell őrt állni. És a nagyúr sátra előtti helyen egy lovassági ezredesnek (bölük agaszi) kell őrködni. ... És a csatatéren a császárnak eléggé messze, hátul kell állni. A császár elé összeláncolt ágyúkat kötelező állítani. És a császár lovának lábaira béklyó kerül. Ennek az a célja, hogy szilárdan, csendben és mozdulatlanul álljon. Az oldalánál egy hűséges embere tartózkodjon, aki e szavakkal gondoskodjon bátorításáról és megnyugtatásáról: »Császárom téged nem fenyeget veszély, a győzelem a miénk!«. A csata folyamán a fejünket nem szabad elveszteni. Harc közben a katonáknak nem szabad törvénybe ütköző, kivételes ajándékot adni!"[9]

Az oszmán birodalom oszlopai (erkján-i devlet) és az állam nagyjai (áján-i devlet) a *pasák* voltak. A pasa szó etimológiája (hasonlóan a bég, az aga, a basi, az efendi és más — vezető beosztást jelző — szavakéhoz) vitatott. A legújabb kutatások a perzsa „padi-sah" (a sah feje) rövidítésének tekintik, amelyet a korai iszlám világban a militáns (harcos) dervisek főnökei használtak. A turkomán bégek tőlük vették át és egyfajta vallási jellegű kiválasztottságként is interpretálták. Ezek szerint a pasák, a hódító hadjáratokban, amelyeket azonban „Szent Harc"-nak neveztek, mint elhivatott, isteni küldetést teljesítő vezetők vettek részt.[10] E címet a XVI. században csakis a nagyvezír, a többi (3—5) vezír, a tartományi (vilájet) bégler-bégek (eredetileg: fejedelmek fejedelme) és a flottaparancsnok kapudán viselhette. Azokat a pasákat (illetve alantasabb méltóságokat), akik tagjai voltak a szultáni tanácsnak, a „kupola vezírei"-nek (kubbe vezireli) is nevezték, kupolás tanácskozó termükről[11]:

a) A szultáni tanács elnöke a *nagyvezír* volt (régi keleti állami funkció, mely „teherhordó"-t jelent). Hadjáratokban rendszerint ő volt a főparancsnok (szeraszker), amit az a fekete kandiai (Kréta) kócsagtoll jelképezett, amelyet a

9 *Gy. Káldy-Nagy:* Suleimans angfriff auf Europa. Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae. Bp. 1974. 170. o. (a továbbiakban: Acta — 1974). A mongol vonatkozásokat l. *Werner:* i. m. 183—184. o.; *Rudolf Tschudi:* Das Aşafnâme des Lutfî Pascha. Leipzig. 1910. 23—24. o.
A fetvával kapcsolatban l. *Albert Howe Lybyer:* The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent. Cambridge, 1913. 208., 223. o.

10 A pasa szó értelmét l. *Werner:* i. m. 93. o.; *Hammer:* GOR I. 157. o. Ő a pasa szót a „pai-sah" (a sah lába) összevonásaként értelmezi.

11 *Inalçik:* i. m. 89. o.; *Johann Wilhelm Zinkeisen:* Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. 1—7. Theil. Gotha, 1853—58. III. 112—123. o. (Zinkeisen szerint a díván-i hümájun tagjai voltak a vezíreken kívül: a két kádiaszker, a rumélíai és anatóliai béglerbégek, a fő defterdárok, a janicsáraga, a kapudán-pasa és a nisándzsi); *Káldy-Nagy:* Szulejmán. Bp., 1974. 105—106. o.; *Hammer:* ORSS II. 412—436. o.

hadrakelt sereg szemlehelyén a szultán a saját tollbokrétájából tűzött a nagyvezír turbánján levő ékköves forgóba (szorgudzs)[12].

b) A *többi vezír* olyan hadjáratok főparancsnoka (*szerdár* vagy *básbug*) lehetett, amelyeket, noha jelentősek voltak, mégsem a szultán vezetett. Lütfi pasa előbb idézett Aszaf-náméjában így ír: „Mindenekelőtt annál a helynél, ahol a hadjárat szükségeltetik, a vezírek vagy bejlerbejek közül parancsnokot (szerdár) kell kijelölni. Néha előfordul, hogy a szandzsák elöljárója lesz a parancsnok."[13] A XVI. századtól a stratégiailag fontos vilájetek élére is vezírpasákat neveztek ki bégler-bégi beosztásba.

c) A díván-i hümájun rangban következő tagjai a ruméliai és anatóliai *kádiaszkerek* (főhadbírók) voltak. Mint katonák irányították a birodalom hozzájuk tartozó része tartományaiban a kádik és főpapok tevékenységét, akik felelősek voltak a felderítés megszervezéséért, a hadjáratok gabona- és vágóállatszükségletének begyűjtéséért, a málhásállatok bérbevételéért, mely feladatokra mindig a kádi kapta a firmánt. Felelős volt ezeken kívül azért, hogy a tisztségviselők magatartását és a lakosság helyzetét, hangulatát időben jelentse, a devsirmét (keresztény családok kijelölt fiainak adóba történő begyűjtése) előkészítse, gondoskodjon az utak, átkelőhelyek biztonságáról és a sereg kézműves szolgálataihoz mesteremberekről stb.[14]

d) A haderő összes erőforrásának lajstromba vétele, „naprakész" vezetése a *defterdárok* (lajstrom-őrök) feladata volt. A divánban a XVI. században a ruméliai defterdár töltötte be a fő-(bas-)defterdári helyet, az anatóliai defterdár csak saját ügyeiben tanácskozott. Hivataluk, a „defterdárok portája" *(defterdár-kapiszi)* 25 ügyosztályból állt, amelyeket a „főszámvevők" *(hodzsgan)* vezettek. Katonai kérdésekkel közvetlenül a 2., az eminek vagy intendánsok ügyosztálya; továbbá a 4. (lovassági ügyek); az 5. (szipáhi ügyek); a 6. (szilah-dár ügyek) és a 12. (gyalogsági ügyek) ügyosztály foglalkozott. Később körzeti (mál) defterdárságot hoztak létre Aleppóban és Pesten is. A körzeti defterdárok saját kis haderővel rendelkeztek az adók behajtása végett. A vilájetek kincstári (házine) defterdárjai — az állami bevételek terhére — intézték a várak, illetve határ menti körzetek félreguláris hadinépeinek zsoldba fogadását, állami telkekkel való ellátását.[15]

e) A *nisándzsi-basi* (főpecsétőr) rajzolta rá a szultán nevében kiadott firmánokra a díszes szultáni monogramot (tugra). Katonai funkcióját azáltal gyakorolta, hogy — mint a kánúnok legjobb ismerője — tanácsokat terjesztett elő a dívánban.[16]

f) A Magas Porta kiadványait — békében és háborúban — *a reiszül-küttáb* által vezetett kancellária készítette elő és a nisándzsi által hitelesítve ők is adták ki.[17]

g) A *kapudán pasa* (az olasz „capitano" szó torzulása), aki egyben Dzsezáir-i bahr-i sefíd." (a levantei szigetvilág bégler-bégje is volt, amint vezírpasa, a flotta admirálisaként összehangolta a hajóhad tevékenységét a hadászati elgondolásokkal.[18]

Fontosság szerint a dirán-i hümájunt a *galbadiván* követte, amit a nagyvezír, a vezírek (ha szerdárkodtak), a bégler-bégek, a kapudánpasa és a janicsár-aga tarthattak. Hadjáratokban, vagy más rendkívüli esetekben gyakran került sor

12 *Hammer:* GOR I. 82. o.; *Uő:* ORSS II. 79. o.; *Decsy Sámuel:* Osmanografia. 1—3. rész, 2. kiadás. Béts, 1789. II 128—130. o.
13 *Thúry József:* Török történetírók. 1—2. rész, Bp., 1893—1896. I. 419., 423—424. o.; *Tschudi:* i. m. 22. o.
14 *Lybyer:* i. m. 215., 220. o.; *Inalçik:* i. m. 74., 92. o.; *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 106—107. o.
15 *Lybyer:* i. m. 167—172., 174. o.; *Thúry:* i. m. I. 402—403. o.
16 *Lybyer:* i. m. 182. o.; *Inalçik:* i. m. 93. o.§
17 *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 109. o.: *Lybyer:* i. m. 174. o.
18 *Hammer:* ORSS II. 285—295. o.; *Zinkeisen:* i. m. III. 319—320. o.; *Lybyer:* i. m. 189. o.

ajak-dívánra, melyet a fővárosi arénában (At-Meidán) vagy a táborban, lovon ülve, esetleg állva tartottak.[19] Amikor a szultán a hadrakelt oszmán haderő fővezérévé nevezte ki a nagyvezírt, a fővárosban *kajmakám* (a nagyvezír helytartója, rendszerint a trónörökös herceg) maradt hátra. Az oszmán-török katonai terminológia a szerdár, a básbúg és a szeraszker fogalmának gyűjtőkategóriájaként használta a *szipeszalár* fogalmát (szipeh = lovassereg; szalár = vezér, parancsnok).[20]

A XVI. században — bár voltak korábbról származó artikulusok és aszafnámék is —, szabályzatokról még nem beszélhetünk. Amiket a kánúnnámék (törvénykönyv) nem szabályoztak, azokat kiegészítette a nisándzsi, vagy fetvát adott róla a sejk-ül-iszlám. Szokás volt csaták, ostromok előtt az ellenség helyzetét és a helyi körülményeket jól ismerő, tapasztalt katonai vezetőket bevonni az ajak-divánba. A haderő legfőbb vezetését — a vallási és állami törvényekkel összhangban — az írott parancsok három fokozatával biztosították. a) *a szultáni kéziratot* (hat-i humájun, hat-i sarif) a szultán saját kezűleg írta, vagy személyi íródeákja szerkesztette. Ez utóbbi esetben a szultán ráírta: „eszerint kell cselekedni!". b) A második fokozat a nagyvezír által, *a szultán nevében kiadott parancs* (firmán) volt, amelyet a *reiszül-küttáb* írnokai szerkesztettek, amelyre a nisándzsi a tugrát felrajzolta, a nagyvezír pedig a nyakában lógó pecsétet ráütötte. c) A vezírek, a veli (helytartó) pasák és a kapudán a saját nevükben „bujuruldi"-t adtak ki, melyet maguk írtak alá. d) A hadjárat eseményeiről a szultán *fethnámé*ban tájékoztatta a nagyobb városok kádiit és a külföldi uralkodókat.[21]

A csapat- és harcvezetést az ütközetbe lépő szipeszalár személyes eligazításával, kikiáltókkal, hírnökökkel és a zenekarokkal biztosították. Korábban erős hangú *bozaundzsik*-at, hűbéres hírkikiáltókat is alkalmaztak, akik csata közben kötelesek voltak kiabálni, hogy „verve fut a gyaur!". A tartományokba és a csapatokhoz küldött „madárröptű hírnökök" a félkatonai vagy félreguláris rendekből kikerült *ulakok* voltak, akiket Dzsingiz kán postajáratainak mintájára szerveztek, de később, erőszakoskodásaik miatt, szélnek eresztették őket. A fontos belföldi katonai feladatok megszervezésére a *kapidzsi basikat,* vagy a *mütefferrikákat,* a külföldi diplomáciai küldetésekre pedig a *diváni csausokat* küldték ki. Kommandó szolgálatot a janicsár vagy a bosztandzsi *haszeki* agák osztagai teljesítettek.[22]

*

Az oszmán adminisztráció a vezető réteg, az udvari katonák és szolgák pótlásához négy forrásból tett szert rabszolgákra: a) a hadjáratokban rabul ejtett fiúk közül minden ötből egy a szultánt illette meg, amelyet „pendzsik"- (ötöd-) nek neveztek; b) a birodalom eredetileg fegyverrel meghódított tartományaiban élő keresztény családokból, 3—5 évenként a legszebb és legalkalmasabb fiúkat összegyűjtötték, ezt „devsirmé"-nek nevezték; c) fiúkat és csecsemőket rabszolgapiacon is vásároltak; d) a tartományi vezetők sok fiút küldtek ajándékba.

19 *Thúry* i. m. I. 403-404. o.; *Zinkeisen:* i. m. III. 319-320. o.;
20 *Thúry:* i. m. I. 410. és 421. o.; *Karácson Imre:* Török történetírók. III. Bp., 1916. 436. o.
21 Pecsevi előadja, hogy Ibrahim nagyvezír a mohácsi csata előtt kikérte néhány határmenti bég, szubasi és cseribasi tanácsát, köztük Adl Tudzsáét, aki Pecsevi dédnagyapja volt. (Új magyar múzeum, 1860., 32—33., 36. o.) A parancsokkal kapcsolatban lásd *Thúry:* i. m. I. 405. és 413. o.; *Hammer:* GOR I. 442., II. 106., X. 347. o.; *Uő:* ORSS I. 31., 94., 449. o.; *Lybyer:* i. m. 157. o.
22 A bozaundzsikat l. Nesrinél (*Thúry:* i. m. I. 45., 60. o.); az ulakokról l. *Thúry:* i. m. II. 26. o.; a kapidzsi basikról l.: *Thúry:* i. m. I. 411. o., a csaus gárdáról és hasszeki agákról *Hammer:* GOR II. 226., 429., III. 503., IV. 495., V. 464., 470., VII. 109., 248., 383., 436., VIII. 218., IX. 27. o.

AZ OSZMÁN-TÖRÖK HADERŐ LEHETSÉGES SZERKEZETE A XVI. SZÁZAD DEREKÁN

Haderő- és fegyvernemek szerint	Javadalmazás és a hadbavonulás módja szerint	*Zsoldos* portarabszolgák (kapi-kullári); elszállásolás szerint: a) *helyi szolgák* (jerli-kullári); b) *határszolgák* (szerhadd-kulári)	*Hűbéres haderő:* a) tartományi lovasság (vilájet aszkeri); b) egyéb hűbéresek	*Telkes* (csiftlik) és adózás alól felmentett, vagy adókedvezményes, lajstromba vett katonák és segéderők. A pasák kísérete (kapi-khálki), a házine-defterdárok zsoldosai	Saját költségen, a zsákmányért és a „Szent Harc"-ért hadakozók (voluntérok, szabad harcosok); Össze nem írt hadinép
		reguláris haderő		félreguláris haderő	irreguláris haderő
haderő	folyami erők		naszádos vojvodák	— fekete martalócok — kaptán-kul aszabok	
haderő / lovasság	nehéz lovasság	— szipáhi-oglánok — szilah-dárok — jobb- és baloldali zsoldos kísérőlovasok — jobb- és baloldali idegen kísérőlovasok	— timár birtokosok — ziámet birtokosok — hász-birtokosok és katonai kíséretük — a birtokosok által kiállított dsebelük	—fáriszok (mesterlovasok)	
haderő / lovasság	könnyű (portya) lovasság	— zsoldos müteferrikák — zsoldos divánicsausok	— hűbéres müteferrikák — hűbéres divánicsausok	— akindzsik (száguldozók és gyújtogatók) — portyázó levanteiek — beslik (öt pénzesek) — günüllük (bátrak) — lovas jürükök (nomádok) — száridzsák (sárgák) — pandúrok — tatárok — vlahok és lovas vojnyákok — arabisztánok	— delik (vakmerők) — mázuldzsik (elbocsátott veteránok) — szofták, mülázimok (tudósjelöltek)

szárazföldi	fegyvertár*	szálfegyver-művesek		várak fegyverkovácsai	
	tüzérség	— ágyúöntők — pattantyúsok			
	fegyverszállítók**	— top-arabadzsiszik (ágyú-szekerészek) — málhásállat-sorok (katar) vezetői (teve, öszvér)		— szekerészek — tevehajcsárok — kordélyosok (jürük)	
	segédszolgálat***	— katonazenészek — tábormesterek		— tábori vojnyákok — hegyszorosok és hidak őrei	
	műszaki erők		— müszellem- és jájabasik — bomba- és petárda-készítők (húmbaradzsik) — aknászok (lágumdzsik)	— müszellemek (utászok) — jáják (utászok, árkászok, fegyverkiszolgálók) — csarkadzsik (műszaki elővéd)	— dzserehorok — jevimlük (napi béresek) — bányászok
	gyalogság	— janicsárok		— harcos jáják — földi martalócok — földi aszabok	— jamadzsik (helyettesítők, segédek) —dál-kilidzs
Haditengerészet	tengerészgyalogság		— tengeri bégek timárbirtokos katonái	— tengerészgyalogos aszabok	
	az arzenálok és a hajók tengerészei			— hajóácsok, kalfadzsik (szigetelők) — fedélzeti aszabok — tengerész levanteiek	
	evezősök			— evezős (küredzsi) aszabok	— gályarabok

Megjegyzések: * a fegyvertárhoz a lőportár is hozzátartozott, amelyben a barutdzsik (lőporosok) működtek
** a kapi-kullári fegyvereit a janicsár tevehajcsárok (devedzsik) szállították
*** segédszolgálatnak számított a várakban a kovácsok, nyergesek, kőművesek tevékenysége, a folyami erőknél a kátrányozás, falvakban az őrködés, sólyombefogás, futárkodás stb. is.

Emellett felnőttekre is szükség volt, ezek renegát keresztényekből, arabokból és núbiai négerekből kerültek ki.[23]

A katonai rabszolgaságot nem az oszmánok találták fel. Az iszlám világában Othman kalifának (644—656) már voltak qulám (ifjú) testőrei. Az iszlám katonai rabszolgaságnak három változata ismeretes: a) a *„qulám" vagy „gilmán"* rendszer az araboknál és a szeldzsukoknál, melynek lényege a rabszolgák nem iszlám területekről (dar-ül harb = a kard földje) való vásárlása; b) a *mameluk rendszer,* amely Egyiptomban honosodott meg (az 1254-ben általuk megdöntött Ayyubida dinasztia után), melynek lényege, hogy a fő tisztségviselők és a haderő minden tagja — sőt maga a szultán is — eredetileg pénzért vett „cserkesz", vagy „kun" rabszolga volt;[24] c) az oszmán *„kúl"*-rendszer kiépítését már Oszmán bég megkezdte (a határkörzetek — udzs — és a vásárhelyek tisztviselői között kúl-ok is voltak), de klasszikus formáját II. Mehmed alatt érte el, amikor a rabszolgák a turkománokat a világi jellegű vezető posztokról kiszorították az egyházi és jogi méltóságokba.[25] A nagy hódításokból eredő foglyok száma a XVI. század elejére lecsökkent, így a XVI. században a rabszolgaszükséglet felét a devsirmével állították ki. Ezért a következőkben a kúl rendszernek főleg ezzel a módjával foglalkozunk.

A devsirme az oszmán állam adójának egyik formája, mely keresztény alattvalók fiúgyermekeinek *összegyűjtésére* irányult, azért, hogy e fiúk etnikai, vallási és kulturális tulajdonságait udvari, katonai és állami szolgálatra igénybe vegyék, miközben — a szultán rabszolgáiként — az állam uralkodó rétegévé váltak.[26]

Az összegyűjtött fiúkat két csoportra osztották. A legmegfelelőbbek a szerájokban maradtak, ahol állandóan tanultak, dolgoztak és fegyverben gyakoroltak. A legtehetségesebbeket idővel a Topkapi szerájban, „belső fiúk"-ként (ics-oglán) nevelték tovább, a többieket pedig, amikor férfiakká váltak, áttették a „felszabadítottak" (kapija csikmaq) rendjébe és közülük egészítették ki a kísérő zsoldos lovasság kötelékeit. Az ics-oglánokat tehetségük szerint differenciálva nevelték. Először a kicsik, majd a nagyok körletébe (kücsük-, büjük-oda) helyezték őket, ahol kemény képzésben részesültek. A nagyok közül válogatták ki a szultán személye körüli szolgálattevőket úgy, hogy először az ebédlőbe, onnan a jobbak a kincstárba, a legjobbak pedig a szultán magánlakosztályába (hász-oda), a 40 főből álló „elitek elitje" közé kerültek. Innen 25—35 éves korukban a két elit testülethez, a *müteferrikákhoz* (segédtisztek, futárok, díszteőrség) vagy a *csasnegírekhez* (étekfogók), avagy rögtön szandzsákbégi beosztásba helyezték őket. A két elit testület alapvetően a szultán „kádertartalékát" képezte, ahonnan „nyitva állt az út" a legmagasabb beosztások felé.[27]

Az összegyűjtött fiúk másik csoportjából — kemény próbatételekkel — janicsárokat neveltek, melynek folyamatát velük kapcsolatban ismertetjük.

*

Az oszmán-török haderő tagozódására vonatkozó téves felfogások és az ellentétes irodalmi adatok megkövetelik, hogy a formális logika szabályai szerint végrehajtsuk e haderő felosztását.

23 *Lybyer:* i. m. 47—49. o.

24 *Basilike D. Papoulia:* Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im osmanischen Reich. München, 1963. 12—23. o.; amikor tehát *Hegyi Klára* a devsirmét „egyedülálló török módszernek" nevezi (Disszertáció 42. o.), bizonyára elkerülte a figyelmét, hogy gyermekadó az iszlám világában, továbbá a mongoloknál és a bizánciaknál is volt. (*Papoulia:* i. m. 12. o.; *Werner:* i. m. 121. o. — idézi *Cahen*)

25 *Werner:* i. m. 118. o.

26 *Papoulia:* i. m. 1. o. Az első devsirméről Bartholomeus de Jano 1438-ból; Izidórosz, Thesszalonika metropolitája 1391-ből, Magyarországi György barát pedig 1485 előttről tudósít (*Werner:* i. m. 119. o.) L. még *Paul Wittek:* Devshirme and Sharia, (Reprinted from the BSOAS, 1955., XVII/2.) Cambridge

27 Uo. 5—7. o.

1. *A békeállapot és a hadba vonulás módja szerint* megkülönböztetünk a) reguláris (állandó); b) félreguláris és c) irreguláris erőket.

2. *A javadalmazás módja szerint* a) zsoldos; b) hűbéres; c) telkes és az adózás alól részben vagy egészében felmentett, de ennek fejében a defterekbe összeírt és d) saját lakóközössége költségén, a zsákmányolásért hadakozó katonai rendekről beszélhetünk.

3. *Haderő- és ezen belül fegyvernemek szerint* a) a szárazföldi csapatokhoz gyalogság, portyázó (könnyű)- és csatalovasság, tüzérség, műszaki, szállító- és kiszolgáló szakcsapatok, továbbá folyami hajósok tartoztak; b) a haditengerészet az arzenálok hajóépítőiből, tengerészekből, tengerészgyalogságból és hajótüzérségből, továbbá evezősökből tevődött össze.

4. Felosztási alapként szolgálhat még a *haderő diszlokációja* (elszállásolása), mely szerint a) központi; b) tartományi; és c) határ menti (végvidéki) erők különböztethetők meg egymástól.

A haderő felosztásával kapcsolatban a legtöbb hibát a szerzők azáltal követik el, hogy keverik a felosztás alapjait. Gyakori hiba a haderő egy adott korban fennálló állapotának általánosítása, továbbá az egyszerűsítés. A defterekbe összeírt, adómentes (vagy kedvezményes) telekkel, illetve legelővel rendelkező, „szabad" félreguláris erőket (akiket az erdélyi székelyekhez vagy a doni kozákokhoz lehet hasonlítani) szinte minden szerző összemossa az irregulárisokkal.[28]

A szultán udvari — zömmel katonai — kíséretének török neve, a *„kapi-kulláři"* (porta-rabszolgák), hűen tükrözte e rendkívüli szervezet jellegét. A birodalomban való elszállásolásuk szerint két nagy csoportra tagozódtak: a fővárosban és környékén, továbbá a nagyobb városokban a *„jerli-kulláři"* (helyi szolgák), a végeken, a haditengerészet perembázisain és a vazallus fejedelmek udvaraiba pedig a *„szerhadd-kulláři"* (határszolgák) állomásoztak.[29] A kapi-kulu szervezeti és előmeneteli rendjét a 626. oldalon található táblázat szemlélteti. A kapi-kulu legnépesebb és legütőképesebb katonai szervezete a janicsárok seregtestje volt.

A janicsárok seregtestje (müsztahfizok)

A janicsárok a XVI. századra világhírű, páratlan gyalogsággá váltak és a birodalom legfőbb támaszát, a hódítások alapvető hajtóerejét képezték. Megszervezésük — a legendák szerint — még Orhán-gázi műve volt, de a modern turkológia — a legrégibb oszmán krónikások újbóli „felfedezésével" — kimutatta, hogy I. Murád alapította a szultáni ötödbe (pendzsik) került ifjú rabszolgákból. A szultán rabszolgáinak egy részét eleinte eladták, a többit munkára fog-

28 Az alapos kutatás *Rázsó Gyulát* igazolja, aki határozott különbséget tesz az „irreguláris" és „fél-irreguláris" török hadak között. (Hadtörténelmi Közlemények [a továbbiakban: HK] 1975. 2. 309. o.) Az oszmán-török haderő harcértékének felmérése — a rendelkezésre álló adatok alapján, még egy külön tanulmány keretén belül is — nehéz feladat lenne. *Káldy-Nagy Barkan-tól* vett adatairól *Rázsó* azt írja, hogy „...kevésnek tűnnek, ha ugyanis összehasonlítjuk őket *Babinger* II. Mohamed korára vonatkozó, megbízhatónak tűnő becsléseivel és a Cambridge History of Islam adataival, azt látjuk, hogy a reguláris erők némileg csökkennek (a 60 000 szpáhi 45 000-re, a 10 000 janicsár 8 000-re)' amit a törökök területi növekedését és általános fejlődését tekintve kizártnak tartunk." (HK. 1976. 1. 19. o.)

Egy év alatt maga *Káldy-Nagy* is 10 000 fő fegyverest módosít az 1526-i adatain (V. ö. a Harács-szedők... 50. o. „félszázezer"-re becsült létszámát az Acta — 1974 174. o. 60 000 fő hadba szólítható reguláris haderőjével.) Nem tudni, hogy a „vielen tausend Knechte" és a „Hilfstruppen" harcértéke milyen volt (a legtöbb szerző szerint a szolgáknak döntő szerepük volt, pl. Mezőkeresztesnél a csata török általi megnyerésében.) A nagyobb problémát az Acta—1974 209. o-án az „ungeachtet der Festung besatzungen" beszúrás okozza. 1566-ban ugyanis egyfelől a kapikulláři zömét a szerhadd-kulláři tette ki, másfelől a házine defterdárok által zsoldban tartott félreguláris várhelyőrségek birodalomszerte hallatlanul megnövelték a haderő létszámát (*Hegyi Klára* csak Budán 5781 gyalogost és 4547 lovast, [összesen 10 328 fő] mutat ki. [Disszertáció 167. o.] Ezek után ki ismerheti pl. a kairói várhelyőrség létszámát? *Perjés:* i. m. 44—61. oldalain többféle módszerrel „alátámasztott" 150 000 főnyi harcos tömegét (+szolgák) még „csorbával" (árpaleves) sem lehetett volna ellátni. Így tehát az oszmán-török haderő XVI. századi (valamely időszaka) létszámának „ingoványos talajára" egyelőre nem merészkedünk rá.

29 *Hammer:* ORSS II. 190. o.

A KAPI-KULÁRI FELÉPÍTÉSE ÉS ELŐMENETELI RENDJE* (Halil Inalcík nyomán)

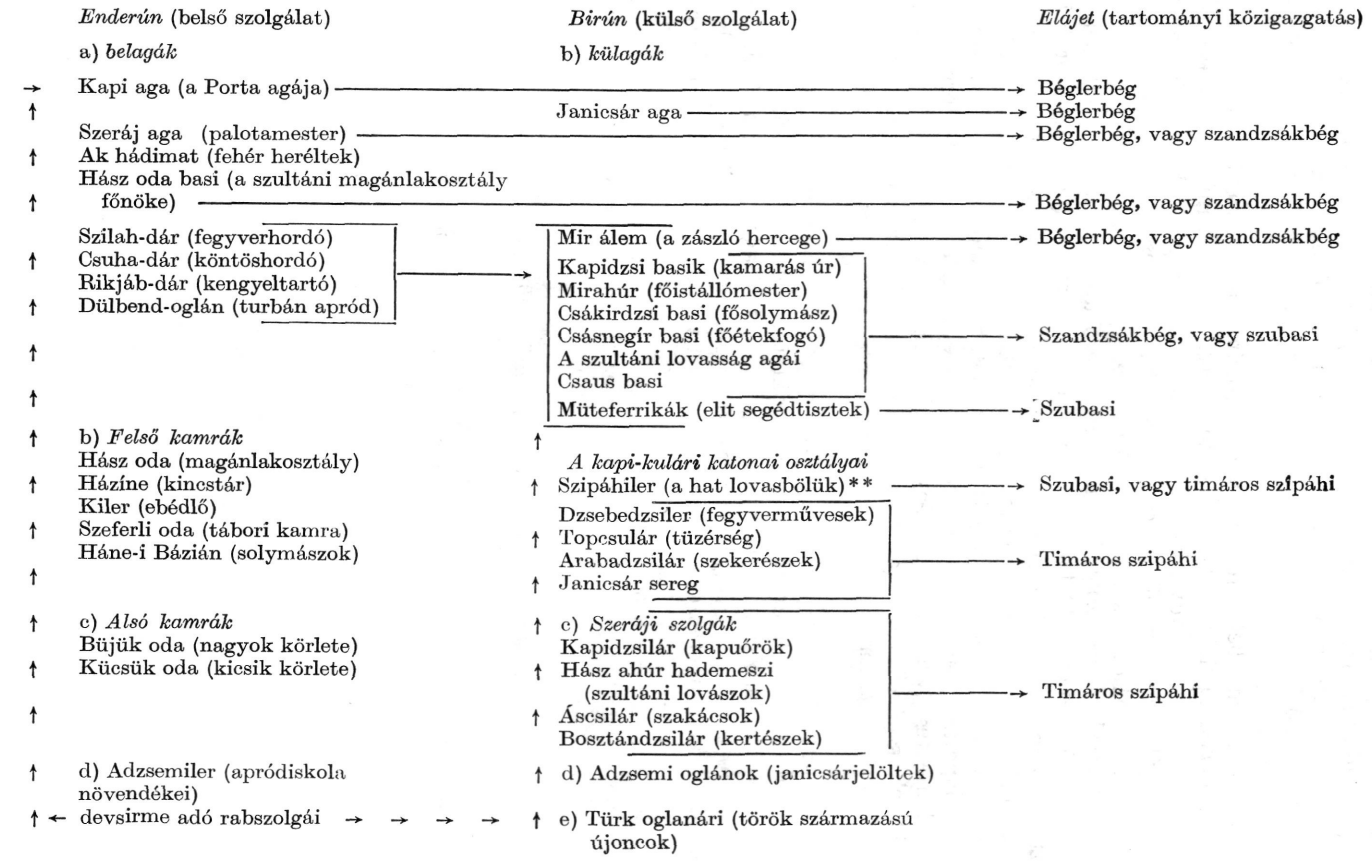

Megjegyzés: *különböző irodalmakban másként szerepel, de az előrelépés elve megegyezik
**a hat lovasbölük agák nélkül értendő, mert ők egy osztállyal fejlebb álltak

ták és „barbár osztag"-nak („adzsemi odzsak") nevezték el. Ezek közül — alkalomadtán — sokan megszöktek, ezért Murád elrendelte, hogy csakis serdületlen ifjakat vegyenek át a szultáni ötödbe. A hódítások folyamán, mikor a katonákból egyre nagyobb lett a hiány, a rabokból viszont egyre több a felesleg, e rabokból „új sereg"-et (jeni-cseri) szerveztek („fiatal katonák"-at is jelent). Az összegyűjtött rabszolgafiúk zömét nem az ics-oglánok, hanem a másik csoportba sorolt „adzsemi-oglánok" (barbár, képzetlen fiúk) tették ki. Ezeket az *Isztambul-aga* emberei először eladták hithű müszülmánokhoz, ahol a török nyelvet, szokásokat és az iszlám alapjait (esetleg a tulajdonos kézműves mesterségét) elsajátították. Amikor ez megtörtént újra összeszedték őket a defterbe bejegyzett helyekről és beosztották egyik adzsemi-odzsakba, ahol, napi 1—2 akcse fejében, nehéz állami munkát (út-, középület-, hajóépítés stb.) végeztek. Bizonyos idő elteltével valamelyik janicsár egységhez kerültek, ahol előbb szolgák voltak, majd „felszabadították" (kapija-csikmaq) és janicsárrá avatták őket.[30]

Az első oszmán uralkodók arra törekedtek, hogy a hozzájuk csatlakozó *gázik (hitharcosok), akhik* (kisázsiai iszlám férfiszövetség tagjai) és *garibok* (arab, perzsa szökevények) nyers vitézségét egyfajta célszerű szervezettel párosítsák. A zsákmányolás lehetősége által összetartó, önkéntes gázik ugyanis a nyílt csatákban (pl. Bapheion) rémületet keltettek az ellenségben, de a falakkal védett városokkal szemben tehetetlenek voltak. A tapasztalatok nyilvánvalóvá tették, hogy a nagyszabású hódító tervek rugalmasan alkalmazható, jól felszerelt és jól ellátott, reguláris gyalogságot követelnek meg.

Ezért kifejezetten szabad turkomán ifjakból létrehozták a *jaja* (török szó, mely gyalogost, de „jelentéktelen"-t is jelez), vagy *piádé* (perzsa szó, mely műszaki katonát jelent) csapatokat. E katonák olyan adómentes telket kaptak, amelyet két ökörrel meg tudtak művelni („csift" [az arab „dzsuft i-gav" után] = pár, vagyis egy pár ökör, iga, de a fogalom „pata-telket" is jelent). Több turkológus szerint háborúban zsoldot is húztak. Tizedeik, századaik, és ezredeik élére a hűbérbirtokos müszellemek (szabadok, ti. az adózástól szabadok) közül — római mintára — decuriókat, centuriókat és tribunusokat állítottak. Ezáltal együttesen (20 000 fő), de részenként is alkalmazhatókká váltak. E törzsi harcosok megszervezése első kísérlet volt a reguláris haderő megteremtésére. Miután minden antifeudális és egyéb lázongásban részt vettek, továbbá mert a kapi-kullári fokozatosan növekedett, a jaják és müszellemek háttérbe szorultak, főleg műszaki, hadtáp- és karhatalmi tevékenységet folytattak. Eredeti feladatukat és nevüket a janicsár *dsemaatok* (közösség, gyülekezet) vették át, akik közé 14 (mindig csak turkomán-kúl-okból kiegészülő) jaja köteléket is bekebeleztek.[31] A szultán a janicsár hadtestből nemcsak a külső, hanem a belső ellenség ellen is éles fegyvert kovácsolt, mivel azok abban különböztek a jajáktól, hogy nem a törzsi vezetőkhöz, hanem kizárólag az uralkodó személyéhez kötődtek.[32]

Az „aranykor" történetírói szerint a janicsárokra *Hadzsi Bektas* dervis sejk mondott áldást, továbbá e katonatestvériség (vagy legalábbis zömük) bektasi dervis volt és saját magukat „Hadzsi Bektas fiai"-nak nevezték. A modern tur-

30 *Papoulia:* i. m. 3—5. o.; *Werner:* i. m. 117. o. A „kapija csikmaq" lényegében szertartás volt. Az adzsemi-oglán fülét az első zsoldfizetéskor a bas-csaus meghúzta, majd hirtelen elengedte és pofon ütötte (l. *Thúry:* i. m. I. 402. o.) Az ics-aglánoknál ez szultáni fogadás keretei közt ment végbe, ahol ruhát, pénzt, lovat és szerencsekívánatot kaptak. (*Papoulia:* i. m. 5—6. o.) A „barbár osztag"-ról l. *Káldy-Nagy:* The First Centuries of the Ottoman Military Organization. Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae. Bp. 1977. (a továbbiakban: Acta—1977), 164—165. o. Újabban J. A. B. *Palmer* írt kitűnő tanulmányt a janicsárok eredetéről the Origine of The Janissaires címmel (Manchester, 1953,): Urudzs, Asikpasazade és a régi/ oszmán Névtelen krónikáit összeveti Idrisz Bitliszi „aranykori" művének (Hest—Bihist) vonatkozó részeivel és a bektasi legendákkal.

31 A jaják alapítását l. *Zinkeisen:* i. m. I. 125—130. o.; *Werner:* i. m. 116., 121., 168. o.; *Hammer:* GOR I. 91., VII. 261. o., *Káldy-Nagy:* Acta—1977 162. o.; *Nahoum Weissmann:* Les Janissaires. Paris, 1964. 10. o.; *Thúry:* i. m. I. 407. o.; *Ernst Werner-Walter Markov:* Geschichte der Türken. Berlin, 1978. 24. o.

32 *Werner-Markov:* i. m. 34. o.

Adzsemi oglánok. (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)

kológia viszont kimutatta, hogy Bektas szerepe anakronizmus, mert a heterodox dervisekkel az oszmánok a XIV. század elején szövetkeztek, tehát a rend állítólagos alapítója már nem lehetett életben a jeni-cseri megszervezésekor. Tény azonban, hogy felvonulásokon a rend nyolc, zöldruhás tagja a janicsár tábornagy (aga) lova előtt ment és melldöngetve rituálisan kiáltozott. A bektasi rend sejkjének képviselője egyben a 99. janicsár dsemaat basija volt. Van olyan nézet, hogy az oszmánok a vitéz templomos, ispotályos (Johannita) és a német egyházi lovagrendek mintájára szorgalmazták, hogy a janicsárok pap-katonák legyenek. Fövegük, a „börk" (helyesen „ak-börk"), hasonlított a bektasiak sapkájához, melynek mélyen hátralógó „jatirmá"-ja — a legenda szerint — Bektas sejk köntösének ujját jelképezte. Zászlójukon Omár kalifa kétpengéjű kardja szintén az áldásra utalt. A janicsárok sapkadísze a kanál volt, amely eleinte fából, később pedig rézből készült és csatarendben a csillogása vakította az ellenséget.[33]

Az oszmán-török haderőben sok olyan elnevezés honosodott meg, amelyeknek

33 A janicsárok és bektasiak viszonyával kapcsolatban: *Hammer:* GOR I. 91—92., 154. o.; *Uő:* ORSS II. 407—408. o.; *Zinkeisen:* i. m. I. 125—130. o.; *Jorga:* i. m. I. 209., 482. o.; *Werner:* i. m. 103—104. o.; *Franz Babinger:* Mehmed der Erober und seine Zeit. München, 1953. 3., 480—481. o.; *Weissmann:* i. m. 15—17. o.

Díszelgő janicsárok. (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)

értelme idővel megváltozott. A janicsár testületbe az idők során sokféle, kutyákkal és ragadozó madarakkal foglalkozó vadász elem került, akik eredeti nevüket évszázadokon át megőrizték, miközben ugyanolyan gyalogos katonák (jaják) voltak, mint az eredeti dsemaatok. Legfeljebb békében, kisebb kötelékeik foglalkoztak eredeti mesterségükkel. A mai, korszerű haderőkben is vannak pl. „határvadász"-ok, „hegyi vadász"-ok, „Fallschirmjäger"-ek (ejtőernyős vadász), e fogalmak alatt mégsem értünk „de facto" vadászokat. A török fülnek az a körülmény, hogy az egyik csapatot agarásznak, a másikat kutyapecérnek, a harmadikat darugondozónak stb. nevezték, csupán egy hadrendi elemet és

bizonyos rangsort jelentett. A XVI. században még mindig „fő levesfőző"-nek nevezték az egységparancsnokokat, holott a levest már régen a jamak (szolga, segéd) főzte. A következőkben tehát az egyes neveken ne azt a funkciót értsük, amit a név kifejez, hanem katonai szervezeteket. (Pl. az az altábornagy, aki a szelindek őrkutyák gondozói basijának nevét viselte, rangban az agarász basi mögött állt és ha előresorolták, az ő helyére került stb.)[34]

Ilyen átvitt értelemben nevezte magát e katonatestvériség a „portaszolgák tűzhelyközösségének" (kapi-kulu odzsaklári), a hadtestet pedig „odzsak"-nak (tűzhely). A haderő más kötelékei szintén használták az odzsak nevet, amely egy bizonyos dicsőséget is jelentett (holott az odzsak szónak olyan szinonimái is vannak, mint a horda, nyáj, méhkas stb.). E nevek valószínűleg a janicsárok gyökértelenségének, család utáni vágyakozásának, furcsa patriotizmusának szociálpszichológiai kifejeződései voltak. A tűzhely ilyen értelmezéséhez tartozott, hogy az egyes csapattestek legbecsesebb tárgya a díszes bronzkondér (kázán) volt, amely köré nemcsak étkezni, hanem tanácskozni is gyülekeztek. A kondér szinte a szentélyük — palládiumuk — volt, melynek eltűnése rendkívül nagy gyalázatnak számított. Ha a rizses birkahúst a kondérból kiborították, az az odzsak lázadását jelezte. A bronzkondérok készítői a kázándzsik (kolompárok) valamennyi janicsár helyőrség megbecsült tagjai voltak.[35]

A janicsárok harcászati egységek, „*ortáik*" (milieau) szerint tagozódtak, mely csapatot, központot, keretet jelentett és 100, 500, 3000 főt magába foglaló, tehát szakasztól dandárig terjedő köteléket jelentett. Az orták elhelyezési körletei az „*odák*" voltak, amelyek laktanyák, épületek, de szobák (terem, kamra) is lehettek. A táborban az oda tágas, kör alakú sátor volt, amelyre azokat az emblémákat rakták ki, amelyeket az oda tartozó janicsárok ruhájukon viseltek és testükre is rátetováltak.[36] A hadtest 196 janicsár és 34 adzsemi oglán ortából állt és háromféle csapattípust foglalt magába: 1. 101 *dsemaatot* (az értelmét az előzőekben közöltük); 2. 34. *szekbánt* (kutyapecér, vadászsegéd egység); és 3. 61 *bölüköt* (alosztály, osztály, különítmény, osztag). Az ortákat háromféleképpen számozták: az első mód 1-től 196-ig terjedt, úgy, hogy 1-től 61-ig bölüköket, 62-től 95-ig szekbánokat, 96-tól 196-ig desmaatokat jelentett;második mód szerint mindhárom hadi rend eggyel kezdődött és utolsó ortájának számával végződött; a harmadik a dicsőség szerinti számozás volt: eszerint a 19. orta volt az első, az 1. volt a második és a 111. volt a harmadik helyen.[37] Az első uralkodók és a janicsárok viszonya még idillikus volt: „Ha a szultán hadat vezetett. körülövezték magasztos személyét... és lovaitól, sátraitól mindenkit távoltartottak... A szultán nemcsak uruk, hanem természetes vezérük és szeretett apjuk volt."[38] Van aki egyenesen a janicsár hadtestnek tulajdonítja, hogy az angorai (ankarai) csatát követő 10 évi trónviszályban az oszmánok fennmaradtak ellenfeleikkel szemben.[39] Mások szerint Szulejmán-cselebi herceggel megszöktek és az angorai csatából és urukat nem tudták trónra segíteni.[40]

Az odzsak eleinte csak *dsemaatokból* állt. Ezért e kötelékek — amelyeket jajáknak is neveztek (nem tévesztendő össze a „pata-telkes" jajákkal) — bizonyos előjogokkal rendelkeztek. Csak az ő tisztjeik ülhettek lovon a tábornagy

34 *Hammer:* ORSS II. 191—192. o.
35 Uo. 198—200. o.; *Enzyklopaedie des Islam*, I—IV. Band. Leipzig, 1927—1936. (a továbbiakban: Enzyklopaedie) II. 612—613. o. *Weissmann:* i. m. 19—20. o.
36 *Hammer:* ORSS II. 196. o.; Enzyklopaedie II. 613. o.; *Olga Zirojević:* Tursko vojno urodenje u Srbiji (1459—1683). Belgrád, 1974. c. művében az *odát* így definiálja: „adott török zsoldos egység elhelyezési körlete 10-től 50 katonáig" (300. o.)
37 *Hammer:* ORSS 194—196. o.; Enzyklopaedie II. 613. o.; *Weissmann:* i. m. 26—27. o.
38 *Jorga:* i. m. I. 483. o.
39 *Inalçik:* i. m. 18—19. o.
40 *Káldy-Nagy:* Acta—1977. 165. o.

(aga) jelenlétében. Az 1—2., 4—5. dsemaat tevehajcsárokból (devedzsi) állt, akik rangban felette álltak a 14., 49., 66—67. dsemaatokhoz tartozó különleges szolgálattevő-tiszthelyetteseknek (haszeki), holott ezek parancsnokai a zsoldjegyzékben nem „basi"-ként, hanem „aga"-ként szerepeltek. A 60—63. dsemaatok a szultán ősi, fehérkaftános testőrgárdáját, a „balkezesek"-et (szolakok) alkották, akik a repülő madarat lenyilazták. A részben lovasított 64. dsemaat az agarász (zagardzsi), a 71. pedig a szelindekgondozó (számszúndzsi) nevet viselte, akik az őrkutyákat medvére engedve is edzették. A dsemaatok közé tartoztak még a szultán boltíves elősátrát felverő dzserkedzsik, a tábori papok (99. dsemaat), a kiképző mesterek (tálimhanedzsi), a darugondozók (turnádzsi), a kengyelfutó dísztestőrök (peik) stb.[41]

A 34 szekbánnal kapcsolatban Hódító Mehmed azért, „... hogy lázongásaiknak elejét vegye, 7000 olyan sólymászt és kutyapecért kebelezett be a janicsárok közé, akik addig a fővadászmesternek voltak alárendelve; ő maga (ti. Mehmed — G. T.) pedig megelégedett 100 kutyagondozóval és 500 sólymásszal."[42] Ettől kezdve — mintegy 100 évig — a janicsárok vezére a szekbán-basi lett. A 3. szekbán orta csak dicső emlékként létezett, mert egy csatában teljesen megsemmisítették és többé nem állították fel őket. A 33. orta kísérte a szekbán-basit és előtte vitték azt a pálcát, amellyel a lábkalodára és talpverésre ítélt katonáknak és polgári személyeknek 39-et húztak a talpára. A 18. ügyvivő, a 34. pedig lovas orta volt, ez utóbbi frígiai sapkát viselt és kiemelt ellátmányt kapott (később a török nagyméltóságok fiaiból állt).[43]

A 62 *aga bölük*-öt —a hadtest vezetési rendjének átszervezésével egyidejűleg — Jávúz Szelim alakította ki, mert a perzsa hadjáratban (1514—15) a jenicseri mindvégig lázongott. A janicsár artikulusok szerint „az odzsakban az előlépés a rangsorjegyzék (ancienneté) szerint történik."[44] Ezt a rendszabályt Szelim szultán az aga és ügyvezető helyettese esetében megváltoztatta, mert ettől kezdve ezekre a beosztásokra a szultán megbízható kegyeltjei (cselebi) közül választotta ki (a szerájból) a megfelelő tiszteket. A szekbán-basi az aga kajmakámja (helytartója) lett. Az aga-bölükök a mondott ügyvezető helyettes (kúlkiaja) alárendeltségébe kerültek, és zömmel katonarendészeti feladatokat láttak el. Az 5. bölük 350 veterán *főcsendőrből* (katonai csausok), a 6. pedig 80 fő *alcsendőrből* (múmdzsi) tevődött össze. Hadjáratokban két bölüköt kisegítő tábori csendőrként (aszakcsi) alkalmaztak. Ezenkívül ide tartoztak a *törvényszolgák* (muhzir), akik az elítéltekre vigyáztak; a tigrisbőr kacagányt viselő *alabárdosok* (harbadzsi), akik a nagyvezír és az aga tábori szolgálattevői voltak; a janicsár tábormesterek (meterdzsi), később pedig a tűzoltók (tulambadzsi) is. A nagyvezír udvari testőrségét képező *kapi-khajszik* 60 főnyi bölükjéből vezényelték az öt-öt főből álló talpverőket (falakadzsi), akik — a római konzulok liktorainak módjára — a lábkalodával (falaka) állandóan a nagyvezír és az aga nyomában voltak és helyben végrehajtották a gyors ítéleteket. 60 fő janicsár *favágó* (sádi) szállította a fát az erdőkből a szerájokba, ahol a belső „testőr-favágók" (baltadzsi) vették át tőlük. E munkához a *Isztambul agától*, az adzsemi oglánok elöljárójától, munkaerőt igényeltek.

A testülethez kötődtek a bektasi *„Jehova védelmezői"* (Hu-kecsan) is, akik minden odában jelen voltak és éjjel-nappal a janicsár fegyverek dicsőségéért

41 *Hammer:* ORSS 196., 209—212. o.; *Weissmann:* i. m. 27—28. o.; *Thúry:* i. m. I. 407—408., 417., 419., 421., 424. o.; *Tardy Lajos:* Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp., 1977. 146—147., 404. o.
42 *Babinger:* i. m. 481. o.
43 *Hammer:* ORSS II. 191., 207—209. o.; *Thúry:* i. m. I. 419. o.; *Jorga:* i. m.II. 7. o.
44 *Weissmann:* i. m. 35. o.

Janicsár aga. (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)

imádkoztak. Csak hadban — a legveszélyesebb feladatokra — írták össze a janicsárok és szipáhik közül a 100—100 főből álló *szerdengecsdi* („akik a fejükről lemondtak" — szó szerint „túlléptek a fejükön") rohamosztagokat. Ha egy ja-

nicsár két hadjáratot szerdengecsdiként élve megúszott, haláláig a legmagasabb nyugdíjat húzta.[45]

A hadtest élén a „birún" első tábornagya, a *jeni-cseri agaszi* (a „dolgok elrendezője", a „legidősebb testvér") állott, aki saját palotájában divánt és kancelláriát tartott. A főváros bírájaként és fő rendőreként keddi napokon szemlét tartott. Előtte a nyergesmesterek (szaradzs) basija vitte a talpaló pálcát és 8 dervis misztikus imát kiabált. Mögötte a falakadzsik vitték a lábkalodát, amelyet gyakran használtak is. Háborúban fehér zászlóval és aranygömbös tuggal (fehér lófarok) jelezték a hatalmát, kengyele körül pedig a lakájok (shátír) csúcsos palástot tartottak a feje fölé. Az aga divánjának altábornagyai (odzsakagák) szigorú rangsor szerint ültek a tanácsban. Nagy tekintélyük folytán bizonyos katonai műveletek szerdárai is lehettek. Ha az aga hadba vonult, a *szekbán-basi* a helytartóságot, ellenkező esetben viszont a hadra kelt odzsak feletti főparancsokságot (szerdár) vette át. A *kúl-kiaja* (rabszolgahelyettes), az aga adjunktusa (hadsegédje, szárnysegédje?), hadban az összes orta törzseinek elöljárója nevezte ki az ortaparancsnokoktól (csorbadzsik) alantasabb tiszteket az agával egyetértésben, egyben a szolgálat biztosa és az odzsak főszállásmestere is volt. A *zagardzsi-basi* az agarászok, a *számszúndzsi-basi* a szelindek őrkutyák gondozói, a *turnádzsi-basi* pedig a darugondozók 71. dsemaatának felügyelője volt. Ők képezték az aga törzskarát (aga-oda).

A díván többi tábornoka: a) a *muhzír-aga,* a közvádló, a törvényszolga poroszlók és kapuőrök feje, egyben az odzsak képviselője (ágens) a nagyvezír portáján. Neki engedelmeskedtek a „kis" és „nagy" haszeki (udvari szolgálattevő) agák, akik — többek között — különleges kommandófeladatokat hajtottak végre a határ menti körzetekben. b) A *kiaja-jeri* aga a hadbiztossok főnöke, a kúlkiaja helyettese az aga portáján, a parancsok érvényesítője a tartományi ortáknál. Segítője, a diván titkára, (küttáb), helyesen: efendiszi, a rangsorjegyzéket mutató „törzsfa" (kütük) naprakész vezetője. c) A *bas-csaus,* a „nagy csendőr", az egész haderő szervezője (massager), az 5. és 6. bölük és a jaszakcsik elöljárója, a diván határozatainak szavatolója, az adzsemi-oglánok felavatója, a zsoldfizetés szervezője és a kérelmek előterjesztője volt.[46]

Az aga tagja volt a nagyvezír galba-divánjának, ahol javasolta az ezredesek és tábornokok kinevezését. Rendőri ügyekben a nagyvezírnek, bíróként a rumméliai kádi-aszkernak volt alárendelve. Egyedül a jeni-cseri efendiszi (a hadtest főszámvevője és ellenőre) személyére nem tehetett javaslatot. Az efendi kinevezéséről a nagyvezír és egy „ügyellenző" döntött. Az efendinek, aki a bas-defterdárnak referált, az első bölük tagjai engedelmeskedtek, akik egytől egyig a defterdár portájának számvivői (jázidzsi) voltak. Hozzá tartozott az odzsak hadipénztárának kezelője, a *bejtülmaldzsi* is. A három alapköteléknek is volt egy-egy efendije, akik az ortajázidzsik elöljárói voltak és ezek útján bonyolították a pénz- és vagyoni ügyeket, továbbá kezelték az archívumokat.[47]

Függetlenül az egyes orták funkcionális neveitől, minden ortabeli tisztnek olyan ősi elnevezése is volt, amely a családi tűzhelyhez tartozó janicsárokról való gondoskodást, de egyben a rendtartást is jelezte. Az orta parancsnoka

45 *Hammer:* ORSS II. 203—204., 207., 213., 220—221. o.; *Uő:* GOR II. 428—430. o.; *Weissmann:* i. m. 28—29. o *Thúry:* i. m. I. 401., 409., 415., 421. o.; A „Hu" értelmezése Hammernál „Jehova" (ORSS 124., 489. o.), Tardynál: „Hu (huj), azaz Ő (ti. Allah)" (i. m. 408. o.); a „New Redhouse Turkish-English Dictionary"-ban (Istambul, 1968.) (a továbbiakban: Redhouse) a „hu" és „kes" címszavaknál található egy olyan értelmezés, miszerint a „Hu" isten misztikus nevét jelöli. A bektasiak heterodox szufisa elve szerint az isten és az ember szubsztanciális egységben van. A szerdengecsdikkel kapcsolatban l. *Karácson Imre:* Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai c. fordítása. (1—2. Bp., 1908.) I. rész., 143. o. (a továbbiakban: Evlia) A „falaka" másfél méter hosszú bot volt, melynek két végére kötelet erősítettek. A fenyített személyt lefektették, a lábait bothoz kötözték, majd két falakadzsi felemelte, egy harmadik pedig a talpát verte.

46 *Hammer:* ORSS II. 201—205. o.; Encyklopedie II. 613. o.; *Weissmann:* i. m. 37—39. o.

47 *Hammer:* ORSS II. 205—206.; *Uő:* GOR II. 230—231. o., V. 6850.; *Thúry:* i. m. I. 409. o.

például a *csorbadzsi*, vagyis levesfőző nevet viselte, *a vekil-haradzs* az élelmiszerek kezelője és számadója, egyben a talpverések és kivégzések ellenőre, az *adzshcsi-basi* a konyha főnöke, egyben a fenyített janicsárok elöljárója volt. Az *oda-basi* a körlet parancsnoka, a rend és fegyelem felelőse, a díszelgések szervezője, a *bairak-dár* az orta fecskefarkú zászlójának hordozója, a *baseszki*, a fő-veterán és a fiatal „fekete szolgák" (kara-kúl) parancsnoka, emiatt baskara-kullukdzsi is. A *szakka-basi*, a vízhordók és kútásók feje.[48]

A XVI. század derekától kezdve az Európa területénél is nagyobb birodalomban a janicsár helyőrségek száma 30-nál többre, az odáké pedig 120-ra növekedett. A szultánok az „urf" (a törvények önkényes mellőzésének joga) elvét alkalmazva bekebelezték a végvidéki félreguláris lovasság és a jürükök egy részét, megengedték a nősülést, a kézművességet és kalmárkodást, továbbá a janicsárok fiainak „szolga-fia" (kúl-oglu) néven történő összeírását, s végül — 1660 körül — eltörölték a devsirmét. A kiváltságok miatt annyi „tiszteletbeli" janicsár jelentkezett, hogy többé már nem lehetett laktanyában elhelyezni és rendszeresen kiképezni őket. Állandó lázongásaikat a XVI. század közepén *Kánúni Szülejmán* 5000 válogatott kapi-kuluból felállított kertész-testőrséggel (bosztandzsi) ellensúlyozta, akik a XVII. századra „bosztandzsi puskás odzsak"-ká nőtték ki magukat, (háromszor 1000 fő, tüzérséggel), s a csatában, a janicsár falanxon belül, külön őrizték a szultánt és a tüzérséget. III. Szelim (1789—1807) a haderő korszerűsítése céljából „új rend" (nizám-i dzsedid) néven át akarta szervezni a janicsárságot és megkezdte a „levend csiftlik" (telkes levanteiek és müszellemek) nevű, 25 000 főre tervezett korszerű hadtest felállítását. Ez az ún. „kobakcsi"-felkeléshez vezetett és a szultán életébe került. Végül II. Mahmud 1826-ban, zömmel külföldi tengerészekre, műszaki és tüzércsapatokra támaszkodva, véres belharcokban megsemmisítette a fejlődésre képtelen jeni-cserit.[49]

Fegyverzetük szerint a janicsárok a XVI. században muskétás tüfenkcsik és íjász szenberedzsik voltak. A muskétások a várnai csatában jelentek meg először. Ezen kívül rövid karddal, kétélű handzsárral, egyesek parittyával, lándzsával, alabárddal és baltával is fel voltak szerelve. Ruházatuk: ak-börk nevű sapka, a hátukra lógó jatirmával, dolmán, salvár nevű bő nadrág, lábukon piros balcsin. Hideg időben feredzse vagy kaba nevű köntöst viseltek. Tisztjeik és a szolakok fején díszes zer-küllah vagy üszküf (a tollbokréta miatt seprőnek — szüpürgének — is nevezték), lábukon „csizme" volt; a bölükök feketét, a szekbánok pirosat, a dsemaatok sárgát viseltek. Hovatartozásukat a dolmánra varrt emblémákkal (csizma, sütőlapát, hal, vödör, jácint stb.) és szimbólumokkal (pl. $^{b}/_{3} = 3.$ bölük, $^{d\,s}/_{11} = 11.$ dsemaat stb.) tüntették fel.

Zsold szempontjából voltak: *tényleges* „eszkindzsi"-k, *veterán* „alemand"-ok és *rokkant vagy nyugdíjas* „oturok"-ok. A zsold kimérete a szolgálati érdemtől és időtől függött Zsoldjukat negyedévenként a bas-csaus szólítására basijaik vették át. Ezen kívül meghatározott élelmiszereket és ruhaanyagot is kaptak. Az odzsak gondoskodott a janicsár árvákról is, akiket „kenyérpusztítók"-nak (fodolahoran) neveztek.[50]

48 *Hammer:* ORSS II. 196—199. o.; *Weissmann:* i. m. 30. o.
49 *Zinkeisen:* αi. m. III. 230—261. o.; *Weissmann:* i. m. 95—98. o.; *Enzyklopaedie* II. 612—614. o.; *Hegyi Klára:* Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1982. 43—44. o.
50 *Thúry:* i. m. I. 408—409. o.; *Weissmann:* i. m. 46—48. o. A fegyverekre vonatkozóan *Zirojević:* i. m. 216—230. o. A zsoldra vonatkozóan *Hammer:* ORSS II. 217—221. o.

A kísérő lovasság, a tüzérség, a fegyverműves és műszaki szakcsapatok

A kapi-kullári következő katonai elemei a kísérő lovasság *hat bölükjéből* tevődtek össze (bölük-khálki). Valamennyi bölük élén egy-egy külaga állott; törzseikhez kiaja-jerik (egyben portai ágensek), csaus basik és jázidzsik (számvevők) tartoztak. Az első két bölük a fővárosban állomásozott és az „odzsak" nevet viselhette. A többiek, a „bölük-i erbaa" (négy bölük) Brusszában és Drinápolyban, illetve e városok környékén voltak elszállásolva.

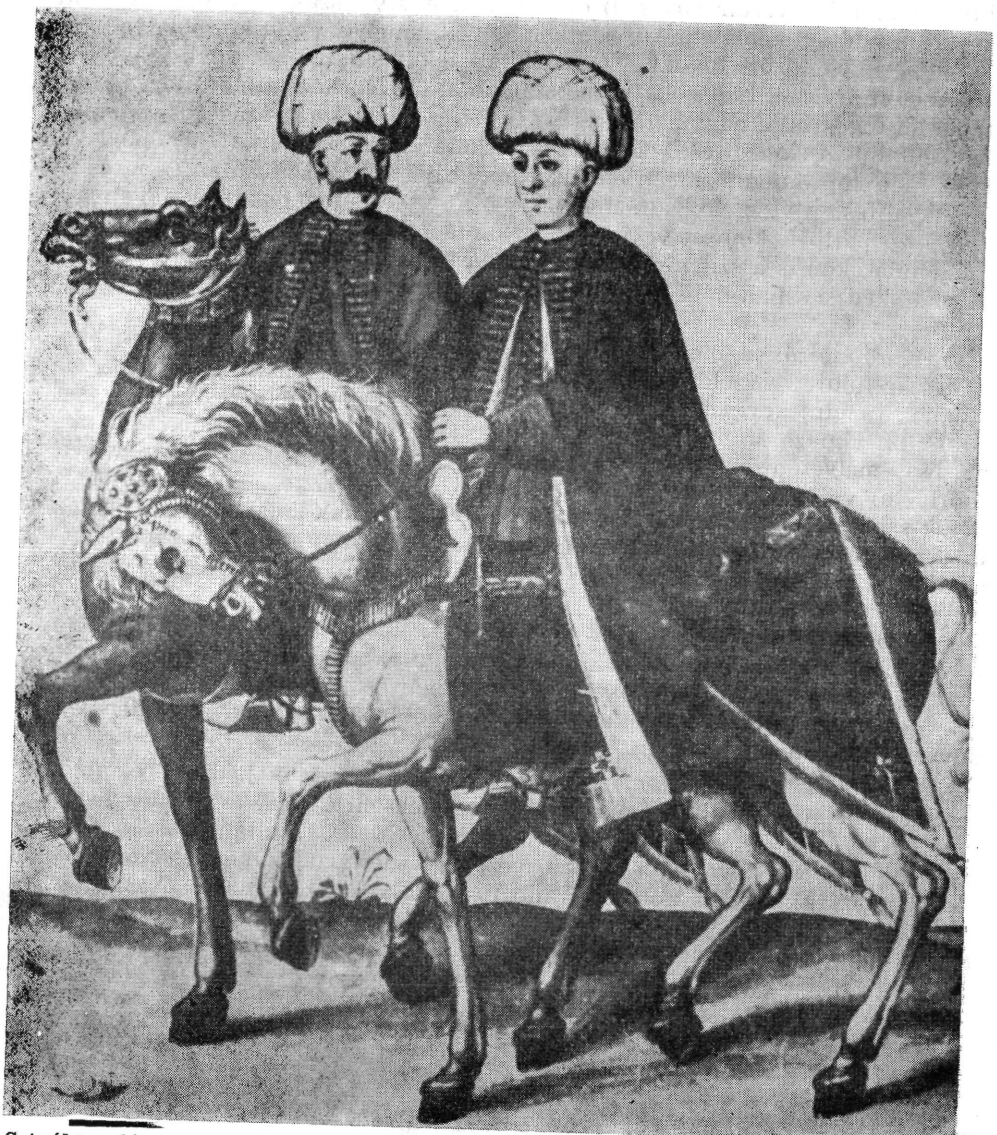

Szipáhi oglánok. (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)

a) *A szipáhi oglánok*at I. Murád egyik vezére szervezte ügyes és jól felszerelt lovas legényekből. Eleinte a vojnyákok (keresztény katonaelemek az oszmán haderőben), majd a szilah-dárok (következő bölük) lovászokként szolgálták őket, a legenda szerint azonban Hódító Mehmed egyik csatájában a szipáhi oglánok megfutottak, lovászaik viszont helytálltak, ezért a hadrendben amazok elé kerültek. Felszerelésük sokkal jobb volt, mint hűbéres bajtársaiké. Kivételezett helyzetük és magas zsoldjuk miatt közéjük törekedtek a legtöbben.[51] Rossz időben közülük 500 fő a szultán sátrában melegítette a levegőt.

b) *A szilah-dárok* (fegyverhordozók) hadban számos apró osztagra tagozódtak. Eredetileg a fegyvertár (arzenál) őrei voltak. A XVI. században ők tették járhatóvá a szultán menetvonalát és átkelőhelyeit, amelyet az út két oldalán emelt földkupacokba tűzött tugokkal (zászlókkal) jelöltek (szeraszkernek csak az út bal oldalára raktak kupacokat). Szerszámaikat öszvérvonat szállította. Más osztaguk (a tugdzsik) a nagyúr hét- és a nagyvezír négylófarkas tugját, valamint a hét szultáni zászlót vitte. E zászlók — a szultán aranyszegélyű fehér lobogóján kívül — a kapi-kullári „birún"-jának standardjai voltak. A szultán és a vezírek hennával festett vezetéklovait, amelyek között a birodalom összes tartományából származó paripák képviselve voltak, a kantárfogók (jedekcsi) osztaga vezette. Felvonulásokon is a szilah-dárok „tették járhatóvá" a padisah útját, miközben a „büdzskedzsi szilah-dár"-ok alamizsnát osztogattak.[52]

c) *A próféta zászlajának jobb- és baloldali oszmán őrei* (ulu-fedzsiján-i jemin és jeszár [ulufe = zsold, fizetség]). A két bölüköt úgy szervezték, hogy a jobb oldaliak (jemin) kevesebben voltak. Feladatuk volt a próféta zászlaját és ereklyéit[53] tartalmazó aranyozott láda, illetve az ezt szállító szent fehér teve oltalmazása, melyet a birodalom heroldja, az első kengyelaga, a zászló hercege (miralem) vezetett. Az ulufedzsi baki-kulu osztaga őrizte a hadipénztárt, hét bölük-szubasi pedig, a lovas tábori csendőr osztagokkal, kiegészítette a janicsár csausok tevékenységét. Három sátorkereskedő (otakdzsi) a szultáni tábor sátrainak pótlásával foglalkozott.

d) *A próféta zászlajának jobb- és baloldali idegen őrei* (garib-dzsigit-i jemin és ajeszár). Kiegészítésük perzsa és arab dzsigitekből (harcot vágyó ifjak) történt, akik az oszmánokhoz szöktek. Garibok már Oszmán gázi seregében is voltak, de szervezetszerű kötelékeikkel csak később találkozunk. A bégler-bégek udvari kíséretében is sok volt közülük.

Kísérő lovasságként alkalmazták a portai segédtisztek és hadifutárok (müteferrikák) ortáját is, akik a már említett „elitek-elitjé"-ből, továbbá a legfőbb vezetők fiaiból verbuválódtak. Basijuk vezetésével a szultán előkelő testőrgárdáját alkották, továbbá a katonai vezetők kádertartalékaként is szerepeltek. Javadalmazásuk szerint zsoldos és hűbéres részlegekre oszlottak. Lovasítva voltak a *„diváni csaus"*-ok is, akik 12 részlegből tevődtek össze és udvari tisztségeket, illetve diplomáciai küldetéseket láttak el. A *csaus-basi* (nem azonos a

51 *Hammer:* GOR II. 230—232. o.; *Uő:* ORSS II. 236—237. o.; Kocsi-bég (*Thúry* — II. 414. o.): Szinán csaus (*Thúry:* II. 289—290. o.).; *Decsy:* i. m. II. 201., 209., 245. o.; *Inalçik:* i. m. 81—83. o.

52 *Hammer:* GOR X. 368. o.; *Uő:* ORSS II. 238—239. o.

53 Az ereklyék: zöld zászló, rongyos kaftán, egy szakállszőr, egy fog és a „saját kézzel írt" Korán (a próféta tevehajcsárként kezdte). *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 129. o.

Diváni csausok. (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)

janicsár bas-csaussal), a birodalmi főmarsall, a következő tisztek segítségével látta el feladatát: a) csauslár-küttábi (titkár); b) útmutató (kulagusz) csaus, aki a fontos bel- és külföldi küldöttségeket kalauzolta és oltalmazta; c) a szék (iszkemle) csaus, aki a vazallus fejedelmeket trónra ültette; és d) a tenor hangú daudzsi vagy szelám-csaus, aki a szultán és a nagyvezír lóra és lóról szállásakor harsány hangon szerencsét kívánt nekik, mire az egész gárda „Hu" (Isten misztikus neve)-val válaszolt. Azt, hogy a diváni csausok a birodalom rovására ne korrumpálódjanak, a defterdár kapiszi csaus-felügyelőjének (emin) kellett biztosítania.[54]

54 *Hammer:* ORSS II. 54—57., 119—125., 239—242. o.

Az oszmán-török tüzérséget két külaga vezényelte: a *topcsu-basi* (top = ágyú) és a *toparabadzsi-basi* (toparaba = ágyúszekér). Mind a pattantyúsok, mind az ágyúöntők a topcsukhoz tartoztak. A XVI. században a világ egyik legkorszerűbb és a birodalom egész területére széttelepített tüzérségét alkották. Bár központi bázisuk a fővárosi „topháne" (ágyús ház) volt, zömük mégis a határszolgák között állomásozott. A másik nagy öntőműhely Üszküpben (Szkopje) volt, de minden nagy városban gyártottak ágyúkat (Budán is). 1364-ből már van forrás török ágyúkról. A XV. században használt ágyúszörnyetegeket — főleg harangöntők — a helyszínen készítették és elvonuláskor otthagyták. *II. Bajezid* alatt „... a szárazföldi haderő a tűzfegyverek terén döntő fölénybe került és ez tette lehetővé Szelim számára, hogy győzelmet arathasson ... Iránban és

***Tüzérek.** (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)*

a mamelukok fölött Egyiptomban."[55] A hadjáratokra elvonult lövegek száma — mivel a jerli-kullári tüzérségéhez a várak tüzérségének részei is csatlakoztak — az egyik legtisztázatlanabb kérdés. A nehéz lövegeket lehetőleg vízi úton szállították, a könnyűeket pedig (pl. a zenbüreket) szétszedték és tevesorokra málházták. *Engels* adatai szerint az ágyútaligát V. Károly tüzérei találták fel, s ily módon a kétkerekű ágyút négykerekű járművé változtatták, amely gyorsabb iramban haladhatott és leküzdhette a terep nehézségeit.[56] A török miniatúrák az 1521. és 1532. évek közti hadieseményekben az oszmán ágyúkat lafettával ábrázolják. Az oszmánok a „kocsizó ágyútalp" (Fahrbare Lafetten) gyártását a Spanyolországból elűzött móroktól és zsidóktól sajátították el. Az a körülmény, hogy az oszmán ágyúszekerészek száma 1527-től 40 év alatt csökkent, arra enged következtetni, hogy ez alatt az ágyútaligát az oszmán tüzérségnél is bevezették. Mohácsnál a szemtanú *Ahmed Cselebi-al Karamáni* történész még azt látta, hogy az ágyúkat szekerekre rakták és a szekereket összeláncolták. A korabeli krónikákban az oszmán tüzérség következő ágyútípusairól olvashatunk: a) *Nehéz ágyúk:* „a sah ágyúja" (sáhi); „mézet nem evő" (baljá-méz). b) *Ostromágyúk:* zarbuzán; kara-(fekete)unok; miáne; prángi (mozsár). c) *Közepes ágyúk* badalúska; baziliszk; siklviz; szakalosz.[57] *Evlia Cselebi* — bizonyára zsákmányolt ágyúkat is megemlítve — szól még: sajkaágyúról, ámán-vermezről, orina-durulmazról, hávánról, „disznóláb"-ról (domúzagáji), mákászról, mekikről, muskátról, kizánról, lánkúzról, zálimról, kiránról, szadmanról, fekete kitárról, ágizi-kirikről, szemiz-topról, kondak-kiránról (könnyen mozgatható kis faágyú várkapuk belövésére), nagy faágyúkról és khúmbaráról (petárdák és bombák lövésére), kulumburnáról (messzehordó), kartaumról(csalogány), csúltutmazról (gyorstüzelő), pácsarizről (kartácslövő) és csatakígyóról (kulövrin), mely háromféle volt, ú. m. sárkány, tábori és falkonett.[58]

A löveg legénységéhez a nagyobb lövegeknél ágyúmester (uszta), segéd, két szermester, tűzszerész, porozó és kézműves tartozott.[59]

A fegyverzet — közte a lövegek — szállításáról a *szekerészek* (arabadzsik) gondoskodtak, akik fogatos, kovács, bognár, szíjgyártó stb. ortákból tevődtek össze, mindegyik saját emblémával. Mint málhásállathajtókról, már *I. Murád* alatt megemlékezik róluk az irodalom. A XVI. században az arzenált továbbra is málhásállatokkal, az ágyúkat pedig a század derekáig ágyúszekerekkel szállították. Az ágyútaligák rendszerbe állítása után a szekér — szerkocsiként — a löveg mögé került. Harcban továbbra is alkalmazták a lövegek előtti szekérerődöket, illetve táborban a — Hunyadiaktól eltanult — szekérvárakat. A fogatoláshoz és más ágyúszállítási célokra *Fronsperger* katonai szakíró szerint 128 ágyúhoz 3275 igáslóra volt szükség.[60] A kiszolgált ágyútól függően a következő szekérfajták voltak rendszerben: a nagy és közepes arabaszik, a szirf-arabaszik, a lószerszámos-arabaszi és a szerkocsi. Lovakat és ószvéreket a főistállómesterek (mirahúr), tevéket — az értékes málhákhoz — a janicsár devedzsi orták biztosítottak. A nagyméretű málhákat — a hajcsárokkal együtt bérelt — tevéken szállították. A toparabadzsik az ellenség országának határig vitték a kapi-kullári fegyvereit és ott kiosztották azokat, ha pedig már nem volt rájuk szükség, a defter alapján összegyűjtötték és az arzenálokba szállították.[61]

55 *Inalçik:* i. m. 33. o.
56 *Engels Frigyes* válogatott katonai írásai. I—II. Bp., 1960. I. 386. o.
57 *Hammer:* GOR X. 690—691. o.
58 Evlia: I. 10., 126., 235—236., 239., 318—319., II. 48., 114., 190—191. o.
59 *Gottreich László:* A tűzőrség fejlődése a XVIII. század végéig és a kuruc hadsereg tüzérsége. HK 1960. 2. sz. 45—46. o. Az ágyúhoz tartozó tüzérek létszámát illetően *Hammer* 10 tüzérről és 10 puskás őrről ír (ORSS II. 226. o.) *Káldy-Nagy* viszont csak 3 főre következtet (Acta—1977 169. o.).
60 HK 1960. 2. sz. 47. o. (*Gottreich:* i. m.)
61 A tüzérség fejlődésével kapcsolatban l. *Káldy-Nagy:* Acta—1977 168—169. o.; *Horváth Árpád:* Az ágyú története. Bp., 1966. 23—29., 46—48., 56—62. o. Lásd továbbá: *Hammer:* ORSS II. 225—230. o.; a szekérfajtákat *Hammer:* jGOR X. 691. o.) sorolja fel. A kocsizó ágyútalpról l. *Zinkeisen:* i. m. III. 266. o.

A kapi-kuluk *fegyverművesi (fegyverkovács) szolgálatát* a dzsebedzsik látták el (dzsebe = páncél, vért stb.) a 9. külaga vezetésével. Kovács, fegyverkovács, faműves (kundakcsi), lőporgyártó (barutcsi) stb. ortákból tevődtek össze és ők kezelték az arzenálokat, valamint a lőportárakat. Rajtuk kívül a szerájban díszfegyverkovácsok is tevékenykedtek. Sok volt köztük a renegát és a turkomán kézműves.[62]

A kapi-kullári műszaki szolgálatát a *gránátos,* vagy *bombardír khúmbaradzsik* (petárdások) és az *aknász lágumdzsik* látták el, illetve a hozzájuk vezényelt segéderőket, bányászokat ők irányították. Mindkét rend az előírt napokon köteles volt geometriát (mühendisz) tanulni. A *khúmbaradzsik* Boszniából származtak és 3, egyenként 100 főből álló alajt képeztek. Az alaj-basikhoz eszki-, oturuk- és on-basik (tizedes) voltak rendelve. Hadban minden bombatartályt (üstöt) 1 adjunktus (halfa), 9 segéd és 5 aspiráns (mülázim) szolgált ki. A rézsútos, ollós, tömlős és tolózáras bombákat dobták (katapultálták), ágyúból lőtték, vagy kampóval akasztották (pl. várkapukra). A *lágumdzsik* két alajt képeztek. Az egyikhez tartozó mesterek az aknák és ellenaknák fúrását, tömését és robbantását irányították. A másik rend a hadi és tábori műszaki berendezések építésével foglalkozott. Képzésüket és gyakorlataikat a bombardírokkal együtt folytatták. A XVI. században zömmel hűbéresek voltak. A két műszaki szakcsapat basijainak törzsében vekil-haradzs (élelmező), pap, tanár (hodzsa), csendőr (csaus), tamburás, orvos (hekim), sebész (dzserrah) és írnok volt. A tüzér, a fegyverműves és műszaki csapatok tevékenységét intendánsok ellenőrizték, akik a bas-defterdár portájához tartoztak. Ilyenek voltak: az ágyúház-, a lőportár-, az arzenál-, a bombardir- és az aknász eminik.[63]

A meterdzsi-basi — az udvari tábormesterek és sátorverők főembere — a 12. külaga volt. A szultáni tábor két vörös sátorkészlettel rendelkezett: az egyik települt, a másik mozgásban volt a következő állomásra. Bár minden béglerbég kíséretében voltak tábormesterek, a kapi-kullári meterdzsijei az egész haderő táborozását is szervezték. A tábor kijelölésénél egységes sémát követtek azért, hogy a helyét mindenki könnyen megtalálja. Vesztes csata után rendezték a hátraözönlőket és előre elkészített terepszakaszokra irányították őket. A következő sátorfajtákat használták: otak és haime (állami sátor), cserke (díszsátor), saibán (árnyas sátor), továbbá csadír és oba (egyszerű sátrak).[64]

A kapi-kullári „első tisztségviselői" (prima planá) az ulemák voltak. Közülük katonai jelentősége a *két kádi-aszkernak* (főhadbírók), az *udvari főorvosnak* (heim efendi) és a *főssebésznek* (dzserrah basi) volt. A főorvos csak akkor vonult hadba, ha a szultánt követte. Tevékenysége az állam nagyjainak gyógyítására és járványvédelmi javaslatokra szorítkozott. A sereget követő voluntér (önkéntes, szabad akaratú) orvosok és sebészek tevékenységére a XVI. században nem sok hatást gyakoroltak.

A *szultán katonai zenekara* menetben, csatában és ostrom közben állandóan, táborban viszont csak a délutáni órákban játszott. Csatadöntő szerepük volt, mert ha elhallgattak, még ha győzelemmel kecsegtetett is a helyzet, mindenki menekülni kezdett. A zenekart tehetséges kúl-okból (nöbetcsik) szervezték. Bizonyos összetételű zenekarok ajándékozása a kitüntetés egyik formájának számított.[65]

62 *Hammer:* ORSS II. 224—225. o.; *Zinkeisen:* i. m. II. 265—266. o.
63 *Hammer:* OTSS II. 230—234. o.; *Zinkeisen:* i. m. III. 265—266. o.; *Thúry:* i. m. I. 413—414. o. A bombafajtákat *Hammer:* GOR X. 691. o.
64 *Hammer:* GOR II. 232., IV. 240. o., X. 691. o.; *Uő:* ORSS II. 61., 196., 273., 425. o.; *Decsy:* II. 83—85. o.; *Jorga:* I. 483. o.
65 *Decsy:* II. 287., 296. o.; *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 121. o. A zenekarról *Decsy:* II. 364—365. o.; *Hammer:* GOR VI. 384., VII. 19., 307., VII. 13., 26., 497. o.

A hűbéres tartományi lovasság és a helytartó pasák udvari kísérete (vilájet aszkeri)

Az oszmán birodalom sajátosan motivált feudális jellegét a hűbéres lovasság tömegei határozták meg. *Razin* — Marxnak a társadalmi-gazdasági alakulatok formájára vonatkozó gondolatát felhasználva — megállapítja, hogy a hadművészet története egyes szakaszainak is megvan a saját „embermészárló ipara" (Menschenabschlachtungsindustrie), amely „... uralkodik a többi felett, minden mást maga alá rendel, és meghatározza a fegyvernemek helyét és szerepét, továbbá a hadviselés... fő módszereit."[66] Bár az oszmán-török haderőben számos ősközösségi, rabszolgatartó és prekapitalista elem létezett egymásban, s az oszmán timár-szisztéma alapvetően különbözött az európai feudumtól, e haderőt végső soron mégis csak feudális jellegűnek kell tekinteni. Ha a nyugati és az oszmán feudumot összehasonlítjuk, két körülmény rögtön az utóbbi javára dönti el a fölény kérdését. Az *első* a szultánnak az az előnye, hogy nem kellett olyan nyugati feudális intézményekkel bajlódnia, mint a rendek, szavazás, nemesi felkelés stb., hanem a teljes hadipotenciál egyetlen szavára működni kezdett. A *második* pedig az a körülmény, hogy az oszmán timár vagy ziámet csak „álcázott" hűbér, lényegében közvetett úton folyósított zsold volt, a szipáhi pedig állandóan gyakorlatozó, „laktanyán kívül" elhelyezett katona, akit szolgáival és az általa kiállítandó lovasokkal együtt gyorsan hadra lehetett fogni.[67]

Az oszmán timár-szisztémát az irodalom az arab „muktá"-val, a szeldzsuk „iktá"-val és a bizánci „pronoiá"-val hozza összefüggésbe. Az *ikta* a nyugat-szeldzsuk birodalomban, eleinte a kóniai szultanátus kincstári földjén kívül eső, az adott állami földterület terményeinek egy részéből befolyt jövedelmet (koncesszió) és az illető területre vonatkozó bíráskodási jogot jelentette, amelyet katonai szolgálat fejében élethosszig kapott az iktadár. Később a rendszer elfajzott, a gazdag iktadárok magukhoz ragadták a helyi hatalmat, ezzel az adó- és vámszedés, s a haszonbéreltetés jogát. A szeldzsukok alkalmazták a mülk és vakif rendszert is. A *mülk* (az oszmánoknál később: *amlák*) örökölhető, elidegeníthető, nagyméretű szabad vagyont jelentett, úrbéri és úriszéki jogokkal, melyek fejében a mülk úr semmilyen kötelezettséggel nem tartozott. A *vakif* a szultán, a mülk-urak, a főtisztek és -tisztviselők kegyes földajándékaiból képződő adómentes egyházi birtok volt, melynek hozamából mecseteket, iskolákat, karavánszerájokat, derviskolostorokat építettek, fedezték az iszlám értelmiség (ulemák) képzését, a papság és a szerzetesek megélhetését. A vakifnak volt egy olyan sajátossága, hogy vagyonokat lehetett vele „átmenteni".

A *pronoia* eredetileg olyan állami földeket jelentett, amelyek hozadékát a haderő kapta meg. A manzikerti (malagzirti) csata (1071) után a bizánciak csaknem egész Anatóliát elvesztették, de a vereségből feltehetően levonták a tanulságot, hogy annak oka elsősorban a sztratióták és haszonbéres parasztság privilégiumaitól való megfosztásában és megadóztatásában keresendő, ezért a pronoia földeket, pontosabban e földek haszonélvezeti jogát — katonai szolgálat fejében — birtokosok kapták, akik e földek parasztságát adókkal és feudális

66 *Razin:* A hadművészet története. I—III. kötet, Bp., 1961. II. 6. o. Bár a következőkben éppen azokat a sajátosságokat fejtegetjük, amelyek az oszmán hűbérrendszert megkülönböztették a nyugati feudumtól, mégis a „hűbér" kifejezést használjuk, mert — a marxista kritériumokat tekintve — lényegében annak felelt meg. Ennek ellenére kellően argumentáltnak találom a Káldy-Nagy által használt „szolgálati birtokos" jelölést (Harácsszedők. 50., 195—196. o.; Szulejmán, 74. o.), noha az Acta—1977-ben már a „timár-estate", „timár-holder" kifejezéseket használja (pl. a 149—151. o.). Ugyanez vonatkozik a Hegyi Klára által használt „javadalombirtok" kifejezésre is (pl. Egy világbirodalom..., 16., 55., 289. o., bár e mű 16. és 288. oldalain a szerző a „szolgálati birtok", disszertációja 85. oldalán pedig a „timárbirtokos" kifejezéseket is használja.

67 V. ö. *Káldy-Nagy:* Acta—1977 170. o.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1977. 48—49. o.; *Hegyi Klára:* Disszertáció, 41. o.

szolgáltatásokkal sújtották. Van olyan következtetés, hogy mind a bizánci pronoia-, mind az oszmán timár-rendszer közös tőről, az arab-szeldzsuk ikta rendszerből fakad.[68]

Az oszmán feudalizmus XVI. századi formája a progresszió és regresszió rendkívül bonyolult folyamatában fejlődött ki. Az első oszmán bégek, azért hogy magukhoz kössék az anatóliai emíreket, továbbá, hogy átállásra csábítsák a szemben álló bizánci vezéreket, *amlákokat* kezdtek nekik adományozni. Ezek a birtokok városokból, falvakból, majorságokból, sőt várakból álltak. Amlákot az oszmán ház tagjai, a vezírek, magas katonai és polgári tisztségviselők, a bizánctól csatlakozó (akindzsi) határkörzetek főtisztjei és utódaik, az anatóliai bégek, az udvari szolgálattevők kaptak, továbbá azok az egyházi személyek (sejkek, dervis-rendi vezetők, imámok), akik vállalták az oszmánok ideológiai támogatását.[69] Az amlák-urak száma az ankarai csatát (1402) követő trónviszály idején ugrásszerűen megszaporodott, mivel a rivális hercegek ilyenek adományozásával kötelezték el az ingadozó „híveiket". Turszun bég török történész szerint *Hódító Mehmed* 20 000 amlákot és vakifot vett vissza és a meghagyott amlák-urakat segélycsapatok kiállítására kötelezte. Fia, *Veli Bajezid* viszont arra kényszerült, hogy sokat visszaadjon e birtokok közül. E huzavonák miatt Mehmed ellen az amalák-urak, Bajezid ellen pedig a kisemmizett timárbirtokosok lázongtak.[70] Az amlák rendszert — különösen azokban a tartományokban, ahol ennek hagyományai voltak — még a XVII. században sem sikerült teljesen felszámolni. Az amlák különös formája volt az ún. „malikáne-diváni" birtok, amely a rájára kettős terhet rótt: az egyik tizedet az államnak (divánnak), a másikat a malikáne tulajdonosnak kellett leadnia (aki ezt a részt elidegenítheti, örökösökre hagyhatta és csak külön felszólításra kellett hadba vonulnia).[71]

A pronoiát az oszmánok megreformálva alkalmazták. Az összes állami földet „csiftlik"-ekre osztották. A csiftlik, mint azt más összefüggésben már említettük, 100 dönüm körüli (6—7 hektár) földet ölelt fel, amelyhez 2 ökör, egy könnyű és egy nehéz eke, valamint az emberi munkaerő tartozott. A csiftlikek hozamát (a föld termőképességétől függően) akcsében állapították meg és a hűbéresnek annyi értékűt adtak ki belőle, amennyi a hadiérdemei szerint megillette. A szipáhinak a timárbirtokán levő csiftliket körbe kellett szántania, miközben — a talajtól és a domborzattól függően — 6—16 hektárt a timárjához szánthatott. A timár-rendszer a pronoiától még a következőkben tért el: a) nem minden állami földet osztottak fel timárként, hanem kincstári birtokokat (hász) hagytak a szultán rendelkezésére; b) sok csiftliket adómentes, vagy adókedvezményes telekként tartalékoltak, amelyeket a félreguláris katonáknak adtak, vagy haszonbérbe kiadtak, illetve ezekből növelték az „igyekvők" (mahall-i himet) timárjait (terakki), c) bizonyos feltételek mellett, rendkívül nagy teherviseléssel, telepes rabszolga (ortakcsi) is kaphatott csiftliket (főleg irtványföldet), amelynek hozadékát a felügyelő (amil) majdnem teljesen behajtotta tőle; d) a timárt „szabad" és „kötelezett" fajtákra osztották fel. A hűbér jövedelme után hadba állítandó személyt „szablyának" (kilidzs) nevezték. A szabad timár „egy kilidzs" volt, vagyis a birtokos maga vonult hadba. A kötelezett timár meghatározott többletjövedelme után, fokozatonként, egy-egy vértes lovaskatonát (dsebelü) kellett kiállítani; e) a XVI. század derekáig a timár az apáról átment a fiúra, s

68 Az oszmán timár-szisztéma előzményeivel kapcsolatban 1. *Káldy-Nagy:* Acta—1977 147—148. o.; *Werner:* i. m 46., 35., 78. o.
69 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 148. o.; *Werner:* i. m. 300. o. idézi *V. P. Mutafčievától* az amlák tulajdonos kategóriákat.
70 *Inalçik:* i. m. 30. o.; *Werner* i. m. 301—303. o.
71 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 150—151. o.; *Werner:* 46., 49., 302., 350. o.; *Werner—Markov:* i. m. 67., 72—73., 81. o.
72 *Inalçik:* i. m. 12—13., 18. o.; *Werner—Markov:* i. m. 74—75., 81. o.; *Werner:* i. m. 302—303., 311—312. o. (ortakcsi); *Káldy-Nagy:* Acta—1977 158—195. o.

ha a fiú még nem volt harcképes, akkor dsebelüt küldött maga helyett. Ha ezek a feltételek nem teljesülhettek, akkor a timár átment „egy idegenre" (edzs nebi), vagyis olyan szipáhira, aki nem timáros leszármazottja volt.[72]

A hűbéres szipáhi tehát nem földbirtokosnak, hanem járadékosnak számított. A paraszt (rája) felett sem úrbéri, sem úriszék-joga nem volt, e jogok a lakóhelyi kádit és a jerli (helyi) szubasit, Szerbiában a törökök által kinevezett *kenézt* (bíró), és a felette álló *primikürt* (felügyelő), Bulgáriában a *kodzsabasit* illették. A kánun megengedte, hogy a szipáhi lakóhelye közelében magángazdaságot tartson, amelyen minden rájának *évente 3 napot* kellett dolgoznia (a magyar jobbágy heti 1 nap robotra volt kötelezve.)[73] A szabad timár hozama csupán egyszerű életvitelre volt elegendő, a szipáhi tehát hadban minden eszközzel törekedett a zsákmányra és mivel helyzetének javulását csakis a hódításoktól várhatta, ezért azokban objektíve érdekelve volt. „... a szipáhik örökké éhes rablók voltak, akik a szó szoros értelmében szablyával a kezükben harcolták ki a gazdagságot és tekintélyt."[74] Az első timárbirtokok adományozására csak történetírói forrás áll rendelkezésre, amely szerint már Oszmán is osztott a jelesebb gáziknak, akhiknak, garib-dzsigiteknek és akriátoknak (Inalçik szerint akritaiknak) ilyeneket. Olyan közirat, amely timárjuttatásról szól, 1358-ból, az első meglevő defter pedig 1431—32-ből, Albániából származik. Sok adat igazolja, hogy a Balkánon számos keresztény timárbirtokos volt még a XVI. században is. Kádik, ortodox keresztény püspökök, mohamedán papok is kaptak timárt, persze katonai kötelezettség nélkül, csupán az oszmánokhoz való hűség fejében.[75]

A feudalizmus oszmán arculata a XV. század közepére alakult ki, de egyben meg is merevedett. Eddig az ideig a hűbéreknek a következő formái léteztek: a) timár; b) „parancsnoki kincstári birtok" (hasza-i záim); c) szultáni hász; és d) a nem szolgálati amlák. Az egyre jobban megszilárduló feudális hierarchiában a katonai középvezető réteg nem volt megkülönböztetve, ami nem használt sem tekintélyének sem a törekvéseinek. Szükségessé vált tehát a nagy hász- és a timárbirtok közé egy harmadik kategóriát beilleszteni, amelynek elnevezésére a szeldzsuk „záim" (parancsnok) szót használták fel. A XV. század második felében tehát megjelenik a defterekben a ziámet-birtok, amelynek — a timárhoz hasonlóan — szintén a hozadék nagysága adta meg a kritériumait. A timárszisztéma a ziámet-birtokok belépésével differenciálódott és ezáltal a törekvő timár-hűbéres elé elérhetőbb lépcsőfok került, mint a hászbirtok lett volna. Ugyanakkor az olyan vezetők, mint pl. a szipáhi-jüz-basik, a kaptán-kul-ok (naszádosok) vajdái, a defterdári főhivatalnokok stb. a timár fokozat elé kerültek.[76]

A hűbérbirtokosok hadbavonulási kötelezettségeinek XVI. századi formáját — a jövedelemhatárok szerint — II. Bajezid kánunja írja le. Ezt Nagy Szülejmán sem változtatta meg, csupán az adományozás és átszármaztatás szabályain módosított.[77] A hűbérbirtokfajtákat a következő kategóriák szerint állapították meg: a) *timár,* melynek felső határa 20 000 akcse; b) *ziámet,* mely 20-tól 100 000 akcse értékig jövedelmez; *hász,* amely 100 000 akcse feletti bevételt hoz. Hűbérfélének számított a kapi-kullári belső agáinak adott „turbánpénz", illetve a külagák „árpa-pénze", melyekből alárendeltjeik ruházatát, illetve a lótápszükséglet egy részét kellett fedezniük.

A timár tehát olyan kisebb jövedelmű szolgálati birtok volt, amit a szipáhi

73 *Hegyi:* Egy világbirodalom... 54. o.; *Inalçik:* i. m. 13. o.; A magyar nép története. Bp., 1953. 112. o.; *Werner—Markov:* i. m. 24. o.
74 *Werner—Markov:* i. m. 24. o.
75 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 149—150. o.; *Hegyi:* Disszertáció, 84. o.; *Werner:* i. m. 265. o.; *Zirajevič:* i. m. 158. o
76 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 150. o.; *Inalçik:* i. m. 108. o.
77 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 152., 154—161. o.

(eredetileg turkomán gázi, bizánci akrioti, (akritai) félreguláris katona, keresztény nemes, aki áttért az oszmánok szolgálatára, kiemelt kapi-kúl, később pedig a szipáhik leszármazottja) kimagasló hadiérdemeiért nyert el az illetékes, adományozásra felhatalmazott szervtől, vagy a Magas Portától. Az első ízben adományozott timár rendszerint 1000 akcse jövedelmet hozott, így csupán egy „szablyát" tett ki, tehát a szipáhi, ha hívták, maga indult el a hadba. Ha a szipáhi törekvő volt, jövedelme hamarosan elérte a 2000 akcsét. Ekkor felvették a defterbe egy fiatal szolga állítási kötelezettségét, amikor pedig a jövedelme 3000 akcséra rúgott, egy dsebelü is bekerült a defterbe. 6000 akcse után három kilidzs: a timáros és két dsebelü, valamint egy sátor kiszolgálása várt a szipáhi szolgájára. A továbbiakban a beszolgáltatott fejek és „nyelvek" (foglyok) arányában növekedett a timár hozama úgy, hogy minden további 3000 akcse után egy újabb derék dsebelüvel kellett gyarapítania a cserit (sereget).

1530-ig a timárokat a bégler-bégek osztották el, illetve gyarapították (egyesek szerint a szandzsákbégek). Ezután a ruméliai bégler-bég 6000 akcse, az anatóliai veli (helytartó) pasa pedig 5000 akcse értékig adhatott adománylevelet (berát). Az ezeken a határértékeken aluli adománylevelet „teszkerezisz"-nek, az azon felülieket pedig „tezkereli"-nek nevezték. Ez utóbbira — a bégler-bég részletesen indokolt ajánlólevele (tezkere) alapján — a defterdár-kapiszi adta ki a berátot. Ajánlólevelet a kapi-kullári agái is előterjeszthettek valamelyik érdemes kúlnak a hűbéresek közé történő átadására.

A *ziámettal* rendelkező *záim* minden 5000 akcse többletjövedelem után tartozott egy dsebelüt állítani. A záim részére másféle katonaállítás is elő lehetett írva (pl. tengerész, folyami hajós, különböző mesteremberek stb.)

A *hász* (= kincs) alapvetően kétféle volt. A legmagasabb hozamúak a szultáni kincstárt gyarapították; az alacsonyabbakat a három tugos vezír-pasák és a mir-mirán-ok (a bégler-bég perzsa neve), a két tugos helytartó pasák (vagy vojvodák) és az egy tugos szandzsák bégek (mir-livák) nyerhették el. A hász tiszttartó ispánját a balkáni államokban vojvodáknak nevezték. Hászt kaptak a tartományok házine (kincstári)-defterdárjai is, de ezek jövedelmének egy részét — vámok, illetékek, haszonbérletek és más bevételi források hozamát is felhasználva — félreguláris zsoldosok, karhatalmi erők és a várak hadinépét kiszolgáló mesterek fizetésére, palánkák építésére és a várak karbantartására kellett fordítaniuk. A többi hász-birtokos is a hász jövedelméből tartotta fenn saját kíséretét. A szandzsák-bégek minden 5000 akcse után konyhát, nyergesés kovácsműhelyt vittek a táborba. A hászon belül a birtokos kegyeltjei „pacsmaklik"-ot (papucspénz) kaphattak (pl. egy város adott utcájának lakóitól befolyó adók).[78]

Az oszmán adminisztráció a XVI. században, az adóbehajtás nehézségei miatt egyre több katonai elemet vont be a timár-birtokosok körébe. A század végén már a várak eredetileg zsoldos helyőrségei is elaprózott timárokkal bajlódtak. Jellemző a helyzetre, hogy a házine-defterdárnak évi 600 000 akcse jövedelmű hász-birtokot ítélt meg a kánún, de ha kötelezettségeinek teljesítésére készpénzt igényelt, 240 000 akcsénál többet nem kaphatott.[79]

A timárrendszer a birodalom katonai és ezzel közigazgatási beosztását is meghatározta. A XVI. század vége felé (1580) a birodalom 31 tartományból (vilájet vagy elájet) és mintegy 330 szandzsákból (liva) tevődött össze (a szandzsákok száma gyakran változott)[80] (lásd a *648—649.* oldalon levő táblázatot).

78 *Thúry:* i. m. I. 396., 404., 413., 420., 424. o.; *Zirojevic:* 104., 296., 302—303. o.; *Káldy-Nagy:* Acta—1977 152—162. o.; *Uő:* Szulejmán, 74—75. o.; *Inalçik:* i. m. 113—116. o.; *Decsy:* i. m. II. 67., 208—211. o.
79 *Hegyi:* Disszertáció, 159. o.; *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 76. o.
80 *Inalçik:* i. m. 106. o.; *Hammer:* ORSS II. 272. o.

A vilájet (a XVI. század végéig „bégler-bégség") területet, hatóságot és katonai-közigazgatási egységet is jelentett, amely szandzsákokból állt, de a kincstári földek nem tartoztak hozzá. A legjelentősebb vilájetek helytartói 3 tugos vezír-pasák, a többiek 2 tugos pasák voltak. A barbareszk (berber) kantonok, Algír, Tripoli, Tunézia és Abesszínia, mint peremvidéki tartományok kivételével valamennyi vilájet szandzsákokra (egy zászló) volt osztva, néhány további vilájetben pedig nem hozták létre a timárokat és ziámeteket, csupán néhány jelentős hászbirtokot (pl. Egyiptom, Bagdad, Baszra, Jahsza, Jemen). A birtokokra felosztott helytartóságokat „hász" a többieket „szálijáne" vilájeteknek nevezték, de voltak egyetlen szandzsákból álló vilájetek is.[81] A hász-vilájetekben a helytartó pasák, házine-defterdárok és a rendes szandzsák-bégek saját hász-birtokaik jövedelmeiből és az elszámolható egyéb bevételekből (vámok, haszonbérletek, monopóliumok stb.) tartották fenn udvarukat és a félreguláris (nem kapi-kulu) zsoldos erőket. A szálijáne-vilájetekben ugyanez évi pénzkiméretből (szálijáne) valósult meg. E vilájetekben a defterdárok megerősített apparátussal gondoskodtak az állami járandóságok maradéktalan behajtásáról (pl. 1525-ben a birodalom 477 millió akcse bevételéhez egyedül Egyiptom 116 millióval járult hozzá[82]).

Katonai szempontból az európai helytartó pasák főparancsnoka a ruméliai, az ázsiai és afrikai pasáké pedig Anatólia (Anadolu) bégler-bégje volt. 1580-ban a kis-ázsiai, vagyis az anatóliai körzethez több vilájet tartozott, ezért az eredeti kis-ázsiai vilájetet az Anadolu névvel különböztetjük meg az Oszmán Kis-Ázsiától. A ruméliai bégler-bég székhelye Szófiában, az anatóliaié pedig Kutahijében volt. Ha a két haderőrész egyesült, akkor — a szultán vagy a szeraszker beérkeztéig — a ruméliai bégler-bég volt a szipeszalár. Ilyen esetekben a jelenlevő oszmán hercegek (rendszerint szandzsák-bégek) is az ő parancsai szerint jártak el. Méltóságát vörös színű sátorkészlete jelezte, amely — egyébként — csak a szultánt, fiait és a vezíreket illette meg.[83]

A *szandzsákok* a birodalom nagyobb területi egységei és középszintű (katona-) közigazgatási centrumai voltak, amelyek — a területükön élő etnikumok létszámától, társadalmi fejlettségétől, kultúrájától, hagyományaitól és más körülményeiktől függően — jelentősen eltértek egymástól. Az átlagos szandzsák a hűbérbirtokokból tevődött össze. Voltak azonban olyan szandzsákok is, amelyeket — a velük járó öröklődő vagyonnal együtt (amlák, hükümet, asiret) — a bég vagy a vajda ráhagyhatott kijelölt fiára. Ilyenek voltak az „udzs"-ok (határkörzeti, vagy akindzsi szandzsákok), a hükümet- és asiret-szandzsákok. Ez utóbbiak a szabad kurdokból, turkománokból összeírt lovasságot adták, akiket bégjeik az adómentes (adókedvezményes) nyájak, legelők, egyéb birtokok (odzsaklik, jurdlik stb.) fejében vezettek hadba. E szandzsák-bégek hadijelvényeiket mozgósításkor vették át. Mivel a dzsigitek nomád életet éltek, télen a „kisla"-ról (téli szállás), nyáron a „jajla"-ról (nyári szállás) indultak a táborba. Ezeken kívül voltak még jürük-, vojnyák-, müszellem-szandzsák-bégek, továbbá a hadiflotta „tengeri bég"-jei és a folyami flottillák (Duna, Eufrátesz) „kaptán"-jai. Ha tehát egy etnikum egy vagy több szandzsákot is kitett, akkor a nemzedékről nemzedékre szálló vezetőik egyben a szandzsák-bégjeik is voltak. Ha az etnikum nem tett ki egy szandzsákot, akkor vezetője (bégje, vajdája, ilyen vagy olyan basija stb.) — viszonylagos önállósággal — a területileg illetékes szandzsákbéghez tartozott (pl. Anatóliában a hűbéres jaja-basikat a müszellemek közül nevezték ki, akik a megfelelő müszellem szandzsák-bégnek voltak alárendelve;

81 *Inalçik:* i. m. 105. o.: *Hammer:* ORSS II. 248—278. o.; *Thúry:* i. m. I. 404., 418.; *Zinkeisen:* i. m. III. 127—138. o
82 *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 75—76. o.
83 *Zinkeisen:* i. m. III. 149—150. o.

Szipáhik. (Halil Inalçik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 c. művéből)

Szerbiában a cigányokból verbuvált kovácsok, iszkábolók [hajószigetelők] stb. saját vajdáik alatt szolgáltak a várakban vagy a táborban).[84]

A szandzsákok harcértéke és fegyverneme, vagy szakszolgálata is jelentősen eltérhetett egymástól. Amikor a szipáhikat mozgósították, akkor — szolgáikkal és a dsebelükkel együtt — a dobbal rendelkező *aszker-szürüdzsü* (hadnagy) vagy *kirk-aga* (negyven fő parancsnoka) szakaszába, ezek pedig a zászlóval ellátott *cseri-basi* századába gyülekeztek. Négy-tíz cserit (egy jüz- vagy szubasilikot) a záimok közül kijelölt *jüz-basik* (szu-basik)[85] gyűjtöttek össze az ügyintéző írnok segítségével. A jüz-basik (tulajdonképpen: ezredesek) harcban dobbal, tárogatóval és lándzsára tűzött színes állati farokszőrzettel vezényelték, továbbá büntetéspénzzel, vagy 2 évi felfüggesztéssel fegyelmezhették a szipáhikat. Ők feleltek azért is, hogy a szipáhik a defter előírásai szerint jelenjenek meg a szemlén.[86] A szubasilikoknak rendszerint 3 nap alatt kellett elérniük szandzsák-bég (mir-liva) táborát és ott az alaj-bégeknél (helyettes) kellett jelentkezniük. Amikor a szandzsák menet- és harcképessé vált, megindultak a *béglerbég* táborába, vagy a számukra kijelölt határbiztosító terepszakaszra, ahol tíz napon belül táborba kellett szállniuk. Az európai szandzsákok Szófia mezején (vagy Szófia és az előnyomulási irányba eső nagyobb város között) álltak össze tartományi hadtestté; az anatóliaiak pedig Biga mezején.[87] A kánún megengedte, hogy minden tizedik szipáhi otthon maradjon a saját és társai jobbágyaira (ráják) felügyelni (kurudzsu).[88]

A szipáhik az ellenséges területen vékony páncélinget és könnyű sisakot viseltek. Handzsárral, továbbá a szcimitár nevű rövid pallossal, dobótőrrel, könnyű lándzsával (dzsirid) voltak felfegyverkezve és kis, kerek fapajzsuk is volt. Íjat mindegyikük vitt magával, amelyhez minden ház 8—12 nyilat volt köteles szolgáltatni. Egyesek hosszú lándzsával és tökéletlen tűzfegyverrel is rendelkeztek. Az európai szipáhi felszerelése és harckészsége tekintetében különb volt mint ázsiai bajtársa.[89] Különösen lovaikkal kérkedtek. „A kiválóan idomított csataparipa a szipáhi büszkesége, legszebb ékessége, egyúttal legfőbb gondja és legjobb barátja volt. Aki lovát és fegyverét elhagyta, hamar lemaradt és életét vesztette."[90]

Minden helytartó pasa saját — de korántsem egyöntetű — udvartartással rendelkezett, amelyet *„udvari kíséret"*-nek (kapi khálki), *környezetnek* (daire) vagy *gyűrűnek* (halka) neveztek, mivel a pasát, a nyilvános rendezvényeken, mint fényes gyűrű övezte. A kíséret lakájokból, gyalog gárdából, lovas gárdából zenekarból, istállómesterekből és lovászokból, apródokból és belső (fehér herélt) agákból állt. A gyalog és a lovas gárdába rendszerint félreguláris erőket fogadtak zsoldba. A helytartó pasa ideiglenes helyettese a *müteszellim*-bég volt, aki a régi pasa halála, kegyvesztése, vagy áthelyezése esetén az új pasa beérkezéséig teljhatalommal intézte az ügyeket. Az udvari kíséret főbb tisztjei voltak: a) *az alaj-bég* (nem azonos a szandzsák-bég helyettesével), aki a portai csaus-basinak felelt meg, vagyis had- és szárnysegédként tervezte, szer-

84 *Inalçik:* i. m. 104—105., 107.; *Zirojević:* i. m. 294—295., 301. o.; *Hammer:* ORSS II. 244—246. o.
85 *Zinkeisen:* i. m. III. 150. o.; *Inalçik:* i. m. 117. o.
86 A „szu-basi" fogalmát a legszélsőségesebb módokon értelmezik. Van aki „a pasa rendfenntartó emberének" mondja, van aki „rendőrfőnököt" ért alatta, van aki „egy helység vízvezetékeinek felügyelőjét" látja benne. Ez utóbbiak „jerli szu-basi"-k voltak. Inalçik két aspektusból értelmezi: 1. ziámettel rendelkező személy; 2. a tímáros különítmény parancsnoka, aki saját kerületében felelős a fegyelem fenntartásáért. A legcélszerűbben Werner értelmezi, mert ő egyfelől a lakott helységek rendőrintézőit (Polizeivogt), másfelől a szipáhi felkelés parancsnokait (Kommander v.sipahi-Aufgeboten) látja bennük (i. m. 403. o.). Sok szerző ez utóbbi kategóriát „jüz-basi"-nak nevezi. Én — ahol lehet — a jüz-basit használom a rendőr szu-basitól való megkülönböztetés végett, bár a „jüz" százat jelent.
87 *Zinkeisen:* i. m. III. 151. o.; *Thúry:* i. m. I. 421. o.; *Tardy:* i. m. 84. o. közli Magyarországi György barát leírását a szubasiról, amelyet „forrásértékűnek" tart (147. o.) Lényegében ezt a leírást vettem át a katonai jüz-basira. *Káldy-Nagy:* az Acta—1977 160—161. oldalain foglalkozik a kérdéssel.
88 *Thúry:* i. m. I. 420. o.; *Káldy-Nagy:* Acta—1977 173—176. o.
89 *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 77. o.; *Jorga:* i. m. I. 480. o.
90 *Zinkeisen:* i. m. III. 148—149. o.

vezte a nyilvános felvonulásokat, a pasa-kíséret felkészítését és táborba vonulását; b) *a tisztelgés ura,* a ceremóniamester (szelám aga); c) *kincsmester* és poggyászfelügyelő (házinedár) d) *házekik* (belső szolgálattevők); e) *szilah-dár* (fegyvervivő); f) *mirahúr* (főlovászmester) aki az áhúr-ademelárit, a lovászlegényeket irányította; g) *tüfenkcsi basi,* a gyalog- és lovasgárda parancsnoka stb.

A veli pasát *kapi-kiaja* képviselte a nagyvezír portáján. A *bas-defterdár* (házine-defterdár) nem volt neki alárendelve, de szoros kapcsolatban voltak. A pasa táborát *meterdzsik* gondozták. A *zenekar* a palotában és a táborban minden délután játszott, harcban pedig a kíséret között helyezkedett el (a pasa a szipáhik arcvonala előtt száguldozva, buzdította őket a harcra). A pasa méltóságát a 2 vagy 3 tug, 7 vezetékló, 7 pipakezelő és 7 tamburás növelte.[91]

Az Oszmán Birodalom tartományai 1580-ban[92]
(Halil Inalçik után)

Fsz.	VILÁJET (Tartomány)	SZÉKHELY	Alapítás éve	SZANDZSÁKOK SZÁMA; GAZDÁLKODÁS FORMÁJA
1.	Rumili (Rumélia)	Szófia	1362	24 szandzsák, 3 udzs (akindzsi) bégség, 7 jürük bégség, hász
2.	Anadolu (Anatólia)	Kutahije	1393	14 szandzsák, 3 müszellem és 9 jaja bégség, hász
3.	Rúm	Szivász	1413	7 szandzsák, hász
4.	Trabzon	Trapezunt	1578	egy szandzsák, hász
5.	Bosznia	Boszna-szeráj (Szarajevó)	1580*	8 szandzsák, hász
6.	Karamán	Kónia	1468**	7 szandzsák, hász
7.	Kefe	Kaffa	1568	8 szandzsák, hász
8.	Zulkadír	Maras	1522	5 szandzsák, hász
9.	Erzerum	Erzerum	1533	10 szandzsák, hász
10.	Diyárbekír	Diyárbekír	1515	19 szandzsák és 6 hükümet bégség, hász, odzsaklik, jurdlik
11.	Moszul	Moszul	1535	5 szandzsák, hász
12.	Haleb (É.-Szíria)	Aleppó	1516	6 szandzsák, hász
13.	Sám (D.-Szíria)	Damaszkusz	1520	7 szandzsák, a többi eredeti igazgatás (+3 szálijáne)
14.	Trablusz-Sám	Tripoli (Libanon)	1570	4 szandzsák, a többi eredeti igazgatás, szálijáne
15.	Miszr (Egyiptom)	Kairó	1522	12 körzet, 24 szálijáne bégség

91 *Zinkeisen:* i. m. III. 149. o.
92 *Hammer:* ORSS II. 246—247. o.; *Thúry:* i. m. I. 410—411. o.

Fsz.	VILÁJET (Tartomány)	SZÉKHELY	Alapítás éve	SZANDZSÁKOK SZÁMA; GAZDÁLKODÁS FORMÁJA
16.	Jemen (Ádennel)	Zabid, San' a	1540	21 szandzsák, szálijáne
17.	Dzsezair-i badr-i sefid (Égei Szigettenger)	Gallipoli	1533	11 tengeri bégség, 3 szálijáne
18.	Dzsezair-Garb (Algéria)	Algír	1533	eredeti igazgatás
19.	Karsz	Karsz	1580	11 szandzsák, hász
20.	Badzsdád	Bagdad	1535	18 szandzsák, szálijáne
21.	Van	Van	1548	20 szandzsák, hász
22.	Tunisz	Tunisz	1573	eredeti igazgatás
23.	Baszra	Baszra	1546	21 szandzsák,
24.	Lahsá (al-Hasá)	al-Katif	1555	szálijáne
25.	Budin	Buda	1541	8 szandzsák, hász kiegészítéssel
26.	Trablus-Garb	Tripoli (Líbia)	1556	4 szandzsák, szálijáne
27.	Tamisvár	Temesvár	1552	9 szandzsák, hász
28.	Sherizor	Sherizor	?	20 szandzsák (asiret = öröklődő)
29.	Habes (Abesszínia)	Szuakin és Dzsidda	1557	szálijáne
30.	Kibrisz (Ciprus)	Nicosia	1570	7 szandzsák, hász
31.	Csildír	Csildír	1578	15 szandzsák (amlák, jurdlik)

Megjegyzések * 1463 óta meghódított tartomány; ** Kétszer is kijelölt tartományi székhely

Az oszmán-török fél- és irreguláris hadinép

A fél- és irreguláris katonai elemek eredetileg annak a 18—25 anatóliai emirátusnak a gázijaiból, akhi-jaiból kerültek ki, amelyek a XV. század végére „Oszmán népe és Birodalma" (Memálik-ál i Oszmán) tagjaivá váltak. Ezekhez járultak az átpártolt bizánci határőrök (akriotik, akritaik), továbbá a Bizánctól és a behódolt balkáni államoktól egyszerűen átvett őrök, zsandárok, sólyombefogók és más katonai jellegű feladatokat végző, készen talált szervezetek (kovácsok, hajószigetelők, kőművesek stb.). Később a helytartók kísérete és a defterdárok zsoldos várkatonái is e hadi rendekbe kerültek. A „gázi" cím hitharcost jelent, de a lényege ennél több. Tulajdonképpen a keresztény lovag tükörképe, mivel a dzsigit (harcot vágyó ifjú) az anatóliai határ menti turkomán bégségekben úgy vált gázivá, hogy ha már harcolt a hitetlenek ellen, „urától" ünnepélyes keretek között szablyát kapott, miáltal jelképesen felemelkedett a „rémíthetetlenek" rendjébe. A XIII—XIV. századi gáziság a turkomán etnikum iszlám önfelértékelése is.[93] Ebben a vonatkozásban másik forrását a nyugati szeldzsuk

93 *Werner:* i. m. 93—94., 98., 100—122. o.; *Fekete:* i. m. 18—19. o.

szultanátusban meghonosodott „futúvva" nevű, lovagi eszményeket követő iszlám férfiszövetségekben találhatjuk meg. A futuvva világi jellegű intézmény volt, minden nagyobb településen létrejött. Előírásai: az őszinteség, a tisztesség, a bőkezű segíteni akarás és az erényesség. Többnyire kézművesekből verbuválódott és három fokozatból tevődött össze: a) a *dzsigit*, az ifjú; b) az *ahi (akhi)*, a mester (lovagias, nemes) és c) a *sejk*, a tiszteletbeli főnök. Később a szufizmus (Allah szubsztanciális egysége az emberrel) beépült a futuvvába, az uralkodók pedig politikai célokra használták fel.[94] A gázi — ha van is genetikai kapcsolata a futuvvával — már nem testületi tag, hanem a sejkje által vezetett, kötelékbe szervezett, önkéntes harcos, akinek az elsődleges célja a „világ megtisztítása a hitetlenség mocskától", vagyis a Szent Harc, de amelyre a zsákmány (a Korán szerint a győzők jogos tulajdona) is csábította őket. A bizánci 2000 főből álló zsoldos haderő Baphaionnál történt legyőzése tette híressé Oszmánt, akinek zászlaja alá egész Anatóliából özönleni kezdtek a gázik, s felvették új emírjük nevét, s e néven váltak híressé.[95] A Szent Harc célja nem az volt, hogy megsemmisítsék, hanem hogy leigázzák a hitetlenek földjét. A gázik pótlását a három stratégiai főirányba áttelepített turkomán kolóniák biztosították.[96] A gázik egy része beolvadt a hűbéresek közé, de zömük megmaradt szabad turkománnak. Az ankarai csata utáni tízéves trónvillongás idején a hercegek (pl. Muza-cselebi) megpróbálták a gázi eszmék felmelegítésével őket megnyerni, de az összecsapások kimenetelét inkább a haderő megerősödött reguláris részei döntötték el. Sem a szultán, sem a helytartók, illetve az amlák-urak nem akarták magukat lázongó, „vad embervadászok"-kal és hűbéresekkel körülvenni, hanem inkább kúl-okkal. A vad gázikat azonban sokáig „megtorló" erőkként alkalmazták az oszmán uralkodók. *Hódító Mehmed* — „az oszmán birodalom igazi megalapítója" — valamennyi katonai rend helyzetét kánúnizálta, így az ő korától kezdve a „gázi" cím a nominális jelentésének felelt meg, vagyis az a veterán müszülmán katona viselhette, aki már részt vett a gyaurok (hitetlenek) vagy a piros fejű eretnek perzsák (siiták) elleni harcban. A XVI. században a gázik leszármazottai inkább a haderő irreguláris elemeinek tömegbázisát adták.

A félreguláris katonai elemek közös jellemzője volt, hogy defterekbe voltak összírva, békében adómentes, vagy kedvezményes föld-, illetve kézművességet folytattak, határkörzetekben, hegyszorosokban, katonailag fontos pontokon őrködtek, helyi karhatalmai feladatokat teljesítettek. Egy másik részük a béglerbégek kíséretében, vagy a várak helyőrségeiben zsoldos szolgálatot vállalt, amely azonban nem felelt meg a kapi-kullári státuszának, mert a zsoldbafogadó bármikor elbocsáthatta őket. Hadjáratok előtt bégjeik, vojvodáik, szerdárjaik és dizdárjaik (várparancsnok) firmánt kaptak a Magas Portától, amelyben megszabták az igényelt létszámot, amit e tisztek — rendszerint a defter szerint soron következő személyekből — állítottak ki.[97]

A leghírhedtebb félreguláris sereg a piros sapkás, vad *akindzsilár*, a bizánci akriotik renegát utódjai, az oszmán haderő rémítő előosztaga volt. Eredetileg a XI. század elején Örményországból telepítették őket a bizánci uralkodók az egyre nyugatabbra tolódó határaikra. Amikor a XIV. század elején az oszmánok fokozatosan elfoglalták Bizánc anatóliai területeit (Bithynia), vezéreikkel együtt rendre átálltak a hódítókhoz, majd lassan az iszlámot is felvették. Az első oszmán fejedelmek alatt négy „udzs"- (határkörzet) bég dinasztia parancs-

94 *Werner:* i. m. 78—82., 93., 237. o.; *Weissmann:* i. m. 86—89. oldalakon összefüggésbe hozza a futuvvákat a kézműves janicsárok szokásaival.
95 *Inalçik:* i. m. 6. o.
96 Uo. 10-11. o.
97 Uo. 12. o.; *Werner:* i. m. 118. o. Gümüldzsini Kocsi-bég „Emlékirata" (l. *Thúry:* i. m. II. 413—415. o.)

nokolt felettük: a *Turahánok*, a *Mikhálok* (ősük, Kösze — Gyérszakállú — Mihály, Paleolog és Savoya leszármazott, Harmankaja várának ura, majd Oszmán leghűségesebb harcostársa), a *Malkocsok* és az *Evrenuszok* (ősük Brussza városparancsnokaként állt át az oszmánokhoz). E vezérek amlákokat kaptak, amelyeken az adókat is ők szedték. Erős kíséretük volt, akiknek timárt osztogattak (pl. az Evrenuszoknak 1500 hűbérese volt). Az „akin" az ellenséges országba való beütést, az „akindzsi" pedig száguldozó, gyújtogató („Renner und Brenner"), zsákmányoló könnyűlovasságot jelent. Ez különböztette meg őket a gáziktól, akik nem hivatásszerűen, hanem (csak) a Szent Harc közben zsákmányoltak. Az akindzsik bégjeiket követték, de „saját szakállukra" is portyáztak. Száz fő alatti osztagaikat „cseté"-nek (parancsnok: a jüz-basi), az annál nagyobbat „harámli"-nak (parancsnok: a bin-basi = basi fia) nevezték. Ez utóbbi a portya időtartamára a harám-basi tisztséget viselte. Tizedeiket az on-basik vezették. A csetedzsiket a XVI. században, a végvárakban hírhozó lovasságként is alkalmazták.

Hadjáratokban a soron következő akindzsikból kötelékeket hoztak létre, akik csakis a fővezér engedélyével kezdhették meg a dúlást. Békében, télen-nyáron nyugtalanították a határon szemben állókat, foglyokat és híreket szereztek. *Khalkokondilesz* görög történész írja, hogy oda mentek, ahová vezették őket, mindig zsákmányolásra és rablásra készen. Mindegyikük két lovat vitt magával, egyiken lovagolt, másikra a zsákmányt rakta. Csodásan idomított lovaikon hihetetlen gyors ütemben mozogtak, ember és ló képes volt egy hétig is elképesztő létviszonyok között száguldozni. *Dukász* a keresztények szerencsétlenségének nevezi őket. Önszántukból, rajtaütésszerűen áradtak ki, élelem és felszerelés nélkül. Többnyire kard sem volt náluk, egy furkósbot volt a fegyverük, mellyel a kereszténveket úgy hajtották, mint a barmokat. Az anatóliai Tement és Európában Trákiát árasztották el, Isztriáig. Soraikba keresztény parasztok és kézművesek, továbbá krétai szökevények is kerültek.

Hódító Mehmed az udzs-okat szandzsákokká alakította, az amlák-urakat szandzsák-bégekké változtatta. Előjogokat kaptak: a kincstári (miri) földeken 2—3 pár ökörrel és rabszolgákkal földművelést folytathattak. A gabonatized (ösür) alól fel voltak mentve. Az egyik csete állandóan készenlétben volt az indulásra, a másik készült rá.[98] Portya előtt 2—3 hétig sokat ettek, majd az indulás előtti héten ember és ló böjtölt. Postaszolgálatot (ulak) is végeztek. Az irodalom a XVI. század elején három bégjüket említi. A hozzájuk tartozó száguldozók róluk nevezték el magukat. A Turahánlik Moreában, a Malkocslik Szilisztriában, a Mikhálliyák Szófia, Viddin és Szendrő szandzsákjaiban éltek. Timár-birtokosok és zsoldosok is voltak közöttük. 1565-ben a szigetvári hadjárat előtt nem toborozták, hanem úgy sorozták őket, hogy két szárny jöjjön létre belőlük, akiknek turbánnal vagy piros sapkával, karddal és zászlós lándzsával kellett megjelenniük. A jobbszárnyat (Mihalliya-tabi) a csirmeni, a bal szárnyat (Turhanluja-tabi) az inebahti szandzsák alkotta. Ez utóbbi az akindzsikhoz beosztott *levanteiek*-ből (alapvetően félreguláris tengerészek) állt.[99]

Az akindzsikat az első nagy vérveszteség 1532. szeptember 19-én az ausztriai Leopoldsdorf-nál érte, ahol Kászim vojvoda seregéből 8000 főt levágtak. Az 1596. október 5-én vívott gyurgyevói csatában pedig Vitéz Mihály havasföldi vajda — *Naima* török történész szavaival — „. . . az akindzsik gyökerét elmetszette . . ." Ettől kezdve nem hallani róluk.[100]

98 *Werner:* i. m. 111—113. o.; *Zirojevič:* i. m. 190—193., 293. o.
99 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 170—171., 178—179. o.
100 Ferdi (l. *Thúry:* i. m.) II. 92—93. o.; *Hammer:* GOR IV. 250—251. o.; *Zinkeisen:* i. m. II. 732. o.

Az akindzsik feladatait a *nogaji* (Krím) és a *budzsáki* (Moldva) tatárok vették át, akik az akindzsiknál is nagyobb dúlást és pusztítást vittek végbe. Gyakran csatlakoztak hozzájuk a hetmanjaik által vezetett *kozákok*. A tatár segédhadakat az „Aranyhorda" maradékaiként az oszmánoknak behódolt *Girai* dinasztia valamelyik hercege vezette. A negyven nogaji bég (mirzák, atalikok, vilájet-ejek) sorrendben kerültek kirendelésre, szandzsákjaikat rendszerint a vezérek fiai vitték hadba. Kisebb kötelékeiket az ot-agák, a tatár kapi-kul agák és az emeldás-agák vezették. Mindnyájan három lóval száguldoztak.[101]

A félreguláris zsoldos lovasság különböző válfajai a bégler-bégek kísérő lovasgárdáiban, vagy a házine-defterdár által fizetett váragák (egy-egy nagyobb török végvárban 20 váraga harcos vagy segédhada állomásozott) lovasságában szolgáltak. a) A végvárak alapvető zsoldos lovasságát a többnyire délszláv *fáriszok* (= ügyes, gyakorlott, mester lovasok) képezték. Főleg a szerbiai várakban szolgáltak, de a magyarországi török kincstári defterek is szólnak róluk. Egy-egy szefer-aga parancsnoksága alatt dsemaatokra oszlottak. Minden fárisznak gondoskodni kellett lova és saját maga ellátásáról.[102] b) A *csarhadzsik* a várak környékén élő műszaki lovaskatonák voltak, akiket portyán (harcban) előosztagként alkalmaztak.[103] c) Elsősorban híres bajvívókból verbuválódtak a könnyűlovas besli-k (régi magyar szövegekben: besliák vagy „de besliis"): az „ötösök". Ez feltehetőleg onnan ered, hogy már akkor napi öt akcse zsoldot húztak, amikor a többi lovas rendnek csak 3—4 akcse járt. Már az első oszmán uralkodók alatt léteztek. Ennek ellenére a XVI. században szinte kizárólag a birodalom nyugati végeiben találjuk őket. A magyar huszárnak feleltek meg, mert fogolycsere esetén huszár járt értük. A végvárakban is a magyar „huszárvár"-nak megfelelő „besli város"-ban laktak. Egy-egy „agalik" élén a besli-aga, vagy perzsául „szer-bölük" állt (ez utóbbit a szerbek „szerbüluči"-nak is nevezték). d) A *günüllü*-ket a régi szövegek „gyumliák"-nak vagy „dzsumliák"-nak nevezik. Nevük jelentése: „bátor". Zrínyi példaként állítja őket a magyar lovaskatona elé amiatt, hogy „fegyverderekat [mellvért] viselnek". Ők is „agalik"-okra oszlottak agáik alatt.[104] e) A várlovasság között olvashatunk „ulufedzsi-szuvári"-król és lovas martalócokról is.

Azok a müszellemek, akik nem kaptak timárt, vagy nem voltak jaja-basik, mind Ruméliában, mind Anatóliában a félreguláris lovassághoz tartoztak. Ők voltak az oszmán haderő menetvonalait előkészítő műszaki, utász és árkász segéd-szakcsapatok. Hadjáratokban, néhány nap járóföldnyi távolságban a vonuló sereg előtt haladva, járhatóvá tették az utakat, hidakat, szorosokat.[105]

A legősibb gyalogos segéderőket a *jják* képezték, akik a XVI. századi hadjáratokban a fegyverek körüli tevékenységeknél és az utánszállításoknál kerültek alkalmazásra. Emellett békében előfordult, hogy — a müszellemekkel együtt — állami munkákra is kirendelték őket (pl. monopoltermékek bányászata, ágyúöntés, lőporgyártás, várak karbantartása stb.) Mind a jják, mind a müszellemek — ősi szokás szerint — 30 fős „odzsak"-okat alkottak és telkeik is ennek megfelelően voltak csoportosítva. A 30 fő müszellem vagy jaja közül azonban egy-egy alkalomra csupán 5 fő eszkindzsit (ténylegest) jelöltek ki, a többi 25 fő az eszkindzsik közül soron következő egy „növetli" eltartásáról gondoskodott. Ezt úgy oldották meg, hogy fejenként 50 akcsét fizettek a növet-

101 Evlia (*Karácson:* i. m. I. 134. 324—325. o.)
102 *Zirojevic:* i. m. 110., 303. o.; *Hammer:* GOR IX. 625. o.; Redhouse 360. o.
103 *Thúry:* i. m. I. 401. o.
104 *Zirojevič:* i. m. 110. 294—295. o.; *Jorga:* i. m. I. 484. o.; *Zrínyi Miklós* hadtudományi munkái. Bp., 1976. 169., 440. o.; *Zinkeisen:* i. m. III. 185. o.; *Karácson Imre:* Török—magyar oklevéltár. Bp., 1914. Török szójegyzék, „beslü" és „günüllü" címszavak; *Hammer:* GOR III. 254., 360., VIII. 514. o.
105 *Káldy-Nagy:* Acta—1977 162., 171—173. o.; *Hammer:* GOR I. 95., 405. o .*Uő:* ORSS II. 246., 256. o.

linek. Ennek fejében viszont sem hadiadót (avariz), sem gabonatizedet (özür) nem fizettek.

A müszellem és jaja körzet főparancsnoka a müszellem szandzsák-bég volt. Alantasabb tisztjeik a cseri-basik és a jája-basik voltak, akik timár-birtokkal rendelkeztek. Hadjáratra 6 havi élelemmel kellett elvonulniok, amelyet az odzsakok által összeadott pénzből vásároltak. A nagy fluktuáció miatt összeírásukat gyakran meg kellett ismételni.[106]

A másik ősi — a janicsárokkal egyidős — félreguláris hadirend a „nőtlen" vagy *aszab* gyalogság volt, akiket az akindzsik gyalogos megfelelőinek is tartanak. A régi turkológusok szerint Orhán gázi alapította őket azért, hogy a haderőt nagy tömegben kísérő rendezetlen, féktelen népséget összefogja. Rendszerint a tengeri és folyami flottánál, továbbá a hajózható folyók mentén fekvő várakban szolgáltak. A ténylegesen szolgáló aszabok fizetést kaptak, sőt hűbérbirtokos is akadt köztük. Kiegészítésük a XVI. század elején úgy történt, hogy minden 20 rája család köteles volt egy aszab katonát kiállítani, részére 300 akcsét összeadni és bevonulását szavatolni. Feltehetőleg ezért mondja *Marsigli* gróf, hogy „a nép nyakán élősködtek", össze lehetett téveszteni őket a helyi lakossággal, mert ugyanolyan ruhában jártak, mint azok. Fegyverzetük íj és kard volt. Kelet-Anatóliában műszaki munkákat is végeztek, ezért sáncszerszámokkal is rendelkeztek. A flottához sorozott aszabokat 23 családonként vették igénybe. Száz aszab (vagy egy hajó) parancsnoka a reisz; ezeré pedig a bin-basi volt. Legfőbb elöljárójuk a fővárosban tartózkodó 13. külaga, az aszab-aga és törzskara volt.[107]

A martalócok (helyenként *uszkókok*) — különösen a balkáni tartományokban — sokoldalú fegyveres szolgálatot végeztek. Eredetileg, a XIV. század elején, külföldről szökött szolgákból, a hódítások előrehaladtával pedig a bizánci „amatralosz"-okból (zsandár, őr, csősz, bakter) verbuválódtak úgy, hogy egyszerűen átvették őket, a helyi közigazgatással együtt. A legrégibb források szerint ortodox görögök voltak, majd délszláv, albán és dalmát elemek is keveredtek közéjük. A régi Szerbiában idegenvezető (kalauz) és futárszolgálatot teljesítettek. *I. Bajezid* összeíratta, átvette a katonai (aszkeri) osztályba és két csoportra osztotta fel őket: a) az *első* csoport — napi 2—3 akcse zsoldért — állandóan alkalmazásra készen állott; b) a *második* — adókedvezmény fejében — csak akkor állt szolgálatba, ha a kikiáltók ezt kihirdették. Szerbiában — és később Magyarországon is — a várakban, a határ menti és sajkás helyőrségekben, a folyami flottillánál, hegyszorosokban és a nem biztonságos utakon szolgáltak. Többnyire keresztények maradtak. Legfőbb parancsnokuk az illetékes szandzsák-bég volt. A martalócok vezetési rendszere, sokrétű alkalmazásuk miatt, továbbá azért, mert nemcsak az oszmán, hanem a nyugati keresztény haderőkben is szolgáltak, a kutatások mai állása szerint szinte kiismerhetetlen. A zsandár martalócok a jerli szu-basinak (helyi rendőrfőnök) engedelmeskedtek. A zsoldos martalócok kapitányai a „harám-basák" (németül: Harum wascha), századosai pedig a „jüz-basi"-k voltak. Az őrtelepek körzetparancsnoka (ezredese) a „szer-máje", egy-egy körleté pedig a „szer-oda" volt (a Zala megyében levő Őrségben a dombokra épült kis településeket mai napig „szer"-eknek nevezik, de a Pusztaszer is ilyen őrtelepről árulkodik). A várakban levő „szer-

106 *Werner:* i. m. 116., 121., 144., 145., o.; *Káldy-Nagy:* Acta—1977 162., 171—172. o.; Gümüldzsini Kocsi-bég „Em lékirata" (*Thúry:* i. m. II. 414. o.); *Hammer:* ORSS II. 256. o., *Thúry:* i. m. I. 407. o.

107 *Zirojević:* i. m. 293. o.; *Káldy-Nagy:* Acta—1977 162—164. o.; *Hammer:* ORSS I. 246., 280., II. 235. o.; *UGOR* I. 95., 405. o.; *Werner:* i. m. 106—207. o.; *Zinkeisen:* i. m. III. 307—308. o.; *Thúry:* i. m. I. 399. o.

Aszab. (Olga Zirojevic: Tursko vojno urodenje u Srbiji c. művéből)

odák" a martalóc-agának voltak alárendelve.[108] A „fekete (kara) martalócok" a dunai flottilla „kaptán-kúl"-jai közé tartoztak és az úszóegységek (donbáz, sajka, lákindzsa, gimlia) reisz-ei, vajdái, vagy az iszkáboló (hajójavító) műhelyek vezetői, a „kalfatcsi-basi"-k parancsoltak nekik.[109]

A *vlahok* szerb, bolgár és oláh falusi pásztorokból álló, sajátosan szervezett, kiváltságos félreguláris elemek voltak. Nem számítottak katonának (aszker), hanem részlegesen szabadnak. Legismertebb rendjüket a *vojnyákok* (vojnukok) képezték, akik elsősorban lovas felderítők és határőrök voltak. Egy másik rendjük hadjáratokban a szállítószolgálathoz tartozott, illetve műszaki munkát végzett. Lakóhelyükön adómentes „bastiná"-t művelhettek és — bár hozzátartozóik után fizették a haradzsot — nem számítottak rájáknak. Hasonló helyzetben voltak a szultáni hászok fuvarosai, kertészei is. Három vojnyák közül egyszerre csak egy vonult hadba, a másik kettő 16 akcse hírvivő pénzt fizetett. Voltak olyanok, akik a vojnyák kánun által előírt privilégiumok alatt álltak, de 50 házanként (katuni) megválthatták a lovas kiállítását. Egyik fő feladatuk a szultáni ménes nyári legeltetése, illetve a téli szénaszükséglet begyűjtése volt. Emiatt a soron következő néhány ezer vojnyák áprilisban megjelent Konstantinápolyban és a kijelölt időpontban ünnepélyesen (dudaszó mellett) kivonult a legelőkre, ahol négy hónapot töltött. Ilyenkor a szultáni istállómesterek (mirahúr) parancsoltak nekik. A határőr vojnyákok alparancsnokai a cseri-basik, főparancsnokai pedig a vojnyák szandzsák-bégek voltak. A hászokhoz tartozó vlahokat a vajda igazgatta.[110]

A *derbendzsik* különös keresztény vagy müszülmán szervek voltak, akik a lakóhelyükhöz közel eső hegyszorosokra, szurdokokra, hidakra, veszélyes útszűkületekre felügyeltek és ennek fejében adókedvezményt vagy -felmentést kaptak. Vezetőjük a derbend-aga, tisztjeik: a csehaja, az alemtár, a kol-csus és a piszár (írnok). Hírvivőiket ulakcsijamá-nak nevezték.[111]

A vadászsólyom befogók (szokolári) és a héjászok (jasztrebári) testületeit az oszmánok „örökölték". Bastina fejében katonai segélyszolgálatot is végeztek. Feloszlattak: madarászokra; fehér-sólymászokra; kerecsensolymászokra; fészekgondozókra és héjabefogókra.[112]

A *jürükök* ogúz eredetű, gazdag nomád pásztor klánok voltak, (Szülejmán sah, Oszmán állítólagos nagyapjának népe), akiket az oszmánok a török etnikum erősítése végett, továbbá azért telepítettek Európába, hogy csökkentsék a lázadásra mindig kész anatóliai szabad turkománok számát. *II. Mehmed* eltörölte a legelőadójukat, de kötelezte őket, hogy 24 jürük hadköteles férfi közül egy jól felszerelt vértes lovast, 3 fegyverhordozót és 20 jamakot (szolgát, segédet) kell kiállítani, továbbá minden 10 lovas után egy sátrat és egy málhásállatot biztosítni. *I. Szülejmán* sok jürüköt átvett a jenicseribe.[113]

A tulajdonképpeni *irreguláris hadinép* azokból a fanatikus müszülmánokból, a gázik késői utódaiból került ki, akik zsold és jutalom reménye nélkül, csupán vallási buzgalomból vonultak hadba. Amikor az imámok megkezdték az uszítást „... a vak buzgó község egyszeribe felbuzdul, házát rokonságát otthagyja, kevés vagyonát pénzre fordítja, fut a verbunok piacra."[114] Oly hévvel gyűlnek

108 *Werner:* i. m. 110—111., 114., 160., 173. o.; *Zirojević:* i. m. 184—189., 298. o. A martalócok nevéhez *Jorga* a XVI. század végén tárgyalt résznél hozzáteszi az „elend" (nyomorult, pocsék) jelzőt is, mivel erre az időre nem őrei, hanem rablói voltak a nem biztonságos utaknak (i. m. III. 419—420. o.). *Takáts Sándor:* Török szófejtések. *Magyar nyelv*, 1945. 387—395. o.

109 *Szentkláray Jenő:* A dunai hajóhadak története. Bp., 1885. 81—82., 89., 123—124., 133., 135., 138., 141., 356—358. o. Legújabban l. *Csonkaréti Károly:* Hadihajók a Dunán. Bp., 1980. II., III. fejezetek.

110 *Werner:* i. m. 128., 161., 170., 200—201., 210—216., 232., 252., 261., 265., 331—332., 354—355. o.; *Zirojević:* i. m. 162—176., 295. o.; *Inalçik:* i. m. 13. o.; *Zinkeisen:* i. m. III. 270—271. o.

111 *Hammer:* GOR IX. 470. o.; *Zirojević:* 176—183., 295. o.

112 *Werner:* i. m. 331. o.; *Zirojević:* i. m. 211—214. o.

113 *Werner:* i. m. 207—210.; *Inalçik:* i. m. 11. o.; Gümüldzsimi Kocsi bég: „Emlékirat" (l. *Thúry:* i. m. II. 406. o.)

114 *Decsy:* i. m. II. 223. o.

Vojnyák. (Olga Zirojevic: Tuzsko vojno urodenje u Srbiji c. művéből

össze, „... hogy azt hihetnéd: nem háborúba, hanem lakodalomba szól a meghívás."[115]

a) A *dzserehorok* intézménye, mint annyi más, szeldzsuk örökségként származott át az oszmánokhoz. A szeldzsukok ezeket a népi elemeket — nagy veszély idején — nomád törzsekből, föld- és kézművesekből toborozták és napi zsoldot fizettek nekik. Oszmán dzserehorokkal — az irodalomban — *I. Bajezid* hadjárataiban találkozunk először, ami nem jelenti azt, hogy korábban e segélycsapatok ne tevékenykedtek volna az oszmánok oldalán. Nem tartoztak az „összeírt" katonák közé és egyaránt lehettek müszülmánok vagy keresztények. Egyesek szerint szerencsét vártak a katonai szolgálattól és felszabadítást, amely gyakran meg is történt. A dzserehor intézmény a XV. század derekán élte fénykorát. Ekkor még ott voltak a csatarend valamelyik szárnyán és fegyverrel küzdöttek az ellenség ellen, de műszaki munkát (pl. a szultáni tábor körülárkolása) már akkor is végeztek. A XVI. századra — mivel többnyire megbízhatatlan népelemekből toborozták őket — funkciójuk lesüllyedt, főleg „irgád" (alantas, hitvány) szolgálatra alkalmazták őket. Munkájukat körzetekre osztva, zsoldért végezték. A XVII. századtól a gyűlöletes ingyenmunkára (robot) fogták őket. Feltehetően dzserehorok voltak azok a napi zsoldosok is, akik *Kánúni Szülejmán* lázadó fia, Bajezid herceg oldalán küzdöttek és *jevimlük*-nek nevezték őket.[116]

b) Gyakran előfordult, hogy hadjáratokban ulemajelöltek (tanulók) *szofták*, *müläzimok* is kísérték a sereget.[117]

c) A közönséges gyalogos önkéntest (voluntér = szabad katona) *jamadzsinak*, valaki helyett szolgálónak, a lovasokat pedig *deliknek* nevezték (ez utóbbi szó eredetileg bolondot jelent, de itt a megszállottságig vakmerőt, dühöngőt, illetve bizonyos értelemben „szent"-et jelent). A delik főleg Boszniából jöttek a sereghez. 50—60 főből álló kötelékeiket a „deli-basi"-k vezették. Ruházatukra és lovaik szerszámzatára oroszlán, tigris, farkas, róka és egyéb bőröket varrtak, lovaikat pedig cifrára (pettyesre, csíkosra) festették.[118] A *mázuldzsik* a zsoldos lovasságtól elbocsátott, kiszolgált, öreg katonák voltak, akiknek megengedték a portyázást. Az oszmán végeken *arabisztán* (valószínűleg: arab) nevű irreguláris lovasság is portyázott.[119]

d) Az irregulárisokhoz kell sorolni a haderő fő csoportosítását több nap járóföld hosszúságban követő mindenféle szerencsevadász népséget is, amely dervisekből, kirurgusokból, kalmárokból, kézművesekből, akrobatákból, vagy egyszerűen csak odahaza unatkozó turkománokból tevődött össze. Ezek a fél- és irregulárisok ellátásában, a rabszolga-kereskedelemben, a sérültek ellátásában, a halottak összegyűjtésében (kifosztásában), eltemetésében stb. játszottak szerepet.

Az oszmán-török haditengerészet

Az oszmán-török hadiflotta — melyet oly gyakran lebecsülnek — évszázadokra lehetővé tette, hogy a szultánok „a három tenger urának" is (Fekete-, Vörös- és Földközi-tenger) nevezzék magukat, bár ez utóbbiban az oszmán uralom inkább a keleti medencére és Észak-Afrika part menti vizeire korlátozódott. Bár már Orhán is rendelkezett 9 kis hajóval, az oszmán hajóhad csak

115 *Tardy:* i. m. 84. o.
116 *Fodor Pál:* Egy szeldzsuk intézmény útja Magyarországra: a dzserehorok HK 1981. 3. 354—375. o.; *Jorga:* i. m I. 481. o.; *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 197. o.
117 *Thúry:* i. m. I., Szulejmán naplói. 1521. júni. 1-i bejegyzés; *Karácson:* i. m. III. 86. o.
118 *Tardy:* i. m. 401. o.; *Thúry:* i. m. II. 123. o.; *Zinkeisen:* i. m. II. 184. o.
119 Evlia (*Karácson:* i. m. I. 259. o.)

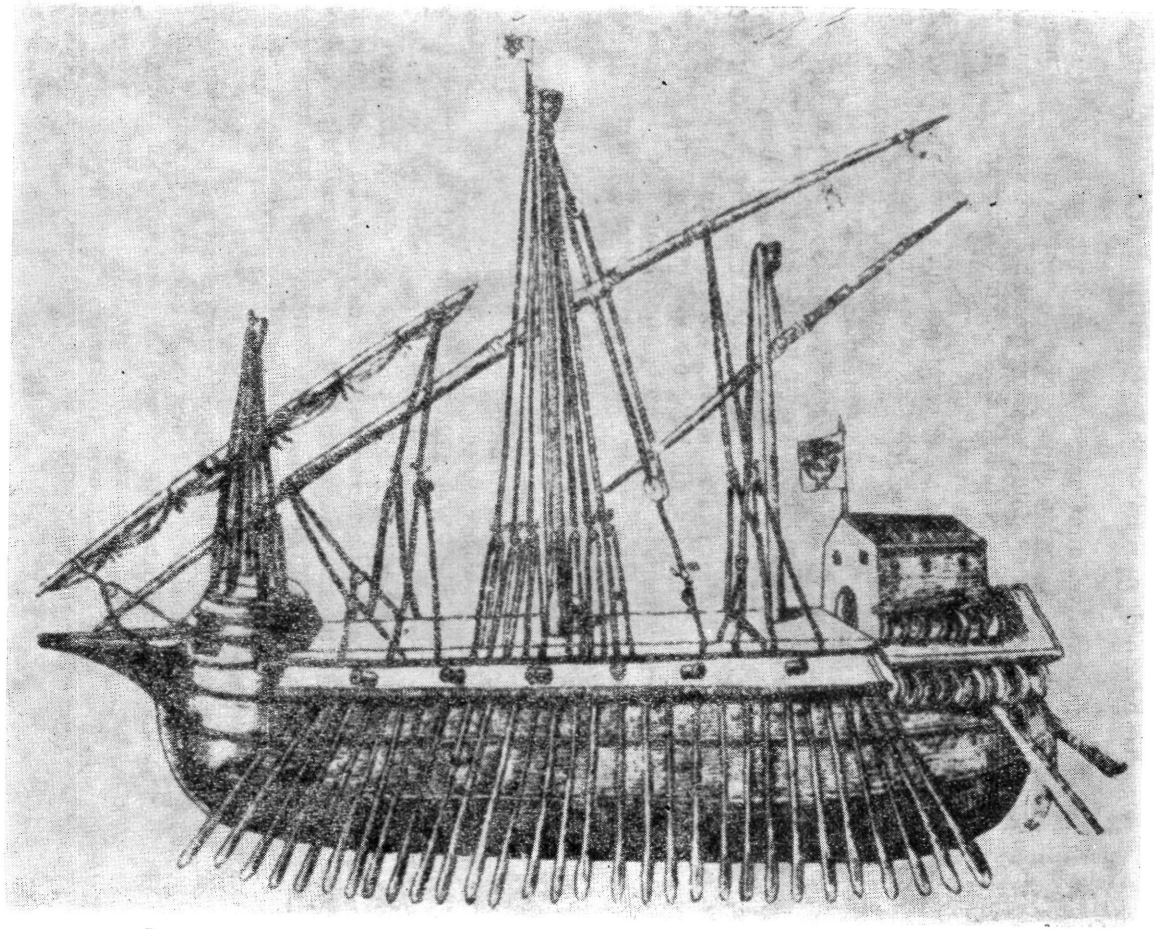

XVI. századi gálya. (Zimányi Vera: Lepanto c. könyvéből.)

akkor szaporodott meg jelentősen, amikor a tengerparti kalóz emirátusok (különösen Aidin és Mentese) oszmán fennhatóság alá kerültek. Először azonban *I. Mehmed* „tengeri hadát" vehetjük komolyan, melyet *Csáli-bég* hozott létre a világ elérhető összes tengervidékének vakmerő kalózaiból. E sereg egy ideig megkímélte az oszmánokat genuai és velencei hajók bérbevételének költségeitől, mert korábban főleg ezek vitték át őket Gallipolinál a tengerszoroson. 1416-ban a flottát a velenceiek léprecsalták és megsemmisítették. Legközelebb 1453-ból a bolgár *Balta-oglu* flottájáról értesülünk, amely Konstantinápoly ostrománál vasláncokkal zárta le az Aranyszarv-öblöt, majd Nándorfehérvárnál is szerepet játszott. 1480-ban *Hódító Mehmed* flottája partra szállt Otrantónál, feldúlta Apuliát, eredménytelenül megostromolta Rhodoszt, a jónai szigeteket viszont birtokba vette. Legnagyobb fegyverténye a Dardanellák erődjeinek, továbbá a Boszporusznál két egymással szemben álló vár (Rumili- és Anadolu-Hisszár) kiépítése volt, valamint az oszmán uralom megszilárdítása a Feketetengeren. 1500-ban Daud-kapudán a korinthoszi öbölben legyőzte a velenceieket, elfoglalta Modont, Koront és Navarint. Az önálló és korszerű oszmán hajóépítés alapjait Kemál reisz vetette meg, aki a kalóztaktikát is „bevezette" *II. Bajezid* flottájánál.

Javúz Szelim szíriai és egyiptomi hódításai, továbbá Rhodosz 1522-i bevétele után az 1526-i magyarországi hadjárat előtt Ibrahim nagyvezír már három kapudánnak (Galata, Galipolli, Alexandria) küldött firmánt arról, hogy cirkáljanak, nehogy a frenkek támadást intézhessenek. Az oszmán földközi-tengeri uralmat azonban egy mitülénéi fazekas, kiszolgált szipáhi fia, *Hajreddin Barbarossa* szervezte meg. A jeles kalózvezér még 1520 előtt felajánlotta szolgálatait *Jávúz Szelimnek*, aki hűbéresül fogadta és némi segítséget küldött neki, de végleg csak akkor állt oszmán szolgálatba, amikor ráébredt, hogy szedett-vedett kalózflottájával nem boldogul V. Károly híres admirálisa, Andrea Doria ellen. *I. Szülejmán* kinevezte kapudán pasának és egyben *Dzsezáir-Garb* vilájetének (Algír) bégler-bégjévé. Hajreddin, újra és újra 80—100 hajóra kiegészített flottájával, váltakozó szerencsével küzdött Doria ellen, akit Prevezánál meg is vert. Végül sikerült Algírt szilárdan meghódítania, Itáliát állandó rettegésben tartania, Nizzát megostromolnia, sőt *I. Szülejmánt* is megzsarolnia. Tunisz visszahódítása haláláig legfőbb vágya volt. E vasakaratú kalózvezér halála után (1546) *Tugut Reisz* és a magyar származású *Piále* vezírpasa hajóhadai biztosították a rőtszakállú Hajreddin örökségének megtartását. Közben, 1538-ban, *Hádim* (Herélt) *Szülejmán* kairói bégler-bég (később nagyvezír) a Vörös-tengert is oszmán fennhatóság alá helyezte. 1571-ben, a lepantói tengeri csatában, a *Müezzinzáde Ali* kapudán által vezérelt 200 oszmán hajót a Szent-Liga — Don Juan d' Austria főparancsnoksága alatt álló — hajóhada elsüllyesztette. A következő évben azonban már megint 250 hadiegység manőverezett az ügyes *Uludzs Ali* kalóz kapudán zöld lobogói alatt.[120]

Az oszmán-török hadiflotta a XVI. században a *következő hajókontingensekből tevődött össze:*

1. A *gályák* (dzsekdíri), amelyeket — a rajtuk levő evezőpadok számának megfelelően — a következők szerint neveztek el: a) legkisebb volt a *firkáta*, amelyben 10—17 evezőpadon padonként 3—4 evezős (küredzsi) működött; b) a *perkende* 17—19; c) a *kálietta* 19—24; d) a *kadriga* 24—26 evezőpados hajó volt. Azokat a nagyobb gályákat, amelyek padjain 5—7 küredzsi húzta az evezőt e) *bestardá*-nak és f) *maoná*-nak nevezték, mindkét típus 26—36 evezőpaddal rendelkezett. A gályákra az volt a jellemző, hogy nem volt fedélzetük. Rossz

120 Az oszmán hadiflotta történetét a XVI. századig l. *Hammer:* ORSS II. 296—336. o.

időben vászonponyvát vontak az evezősök fölé. Amennyiben a felsorolt gályatípusokra mégis fedélzetet építettek g) *köke* volt a nevük. Tulajdonképpen ezek számítottak hadigályáknak. Különböző szerzők írnak még *nave, fuszte, karamussze* nevű gályákról is, továbbá különböző szállítóhajókról *(hambár)* is. A *palandre* pl. lovakat szállított.

2. A hajókontingens második csoportját gyors *galióták* (kálium) képezték, amelyek egy vagy több fedélzetűek voltak és *minden esetben európai mintára készültek.*[121]

A többnyire renegát hajóépítő mesterek által készített „... gálya felséges, elegáns vonalú hajó, tervezői a delfin alakját igyekeztek utánozni. Orrán... hegyes... sarkantyú nyúlik előre 3—4 méter hosszan. Ha ezzel belefut az ellenséges hajóba, abban nagy léket vág... A hajótest két szélén... nem nagyon mély árokban ültek az evezősök... A hajó hosszában, keskeny palló futott végig; ezen járkált az evezősök felügyelője, ostorával és sípszóval diktálva az evezés ütemét."[122]

A Földközi-tengeren cirkáló oszmán flotta rendszerint 100 hadiegységből állt, amelyet Algír, Tunisz és — esetenként — Nagy-Kairó a török csatahajóknál mozgékonyabb úszóegységekkel (fregatt, brigantin stb.) egészített ki. Az adeni flotta 1538-ban külön 70 vitorlást tett ki.[123]

A török hajópark 4 arzenálban készült, illetve állomásozott: 1. *Péra* (Kászim pasa arzenálja) 120—140 dokkal; 2. *Gallipoli* 20—30 dokkal; *Szuez* 25 dokkal; és *Basszora* 15—20 dokkal.[124]

A haditengerészet csapatai is hűbéres és zsoldos kontingensekből álltak. A timár-birtokos tengerészkatonák a *Dzsezair-i bahr-i szefid* (az égei szigetvilág) vilájetének 10—11 szandzsákjából kerültek ki. Bégler-bégjük, a kapudán pasa, Gallipoliban állomásozott. A szandzsákok közül hét hász-szal, három-négy pedig szálijánéval gazdálkodott, bégjeiket „tengeri-bég"-eknek (derja-begleri) nevezték.[125] A tengerész timárosok „... az oszmán haderő legszánalmasabb csapatainál is rosszabbak voltak." Zsoldosok voltak a *levanteiek*, az *aszabok* és a *janicsárok*. A tengerész levanteiek és az aszabok ősei azok a matrózok voltak, akik az 1284-ben felbomlott bizánci flottától álltak a tengerparti turkomán kalózbégek szolgálatába, vagy az Égeikumban „önállósították" magukat és a levantei kereskedők rémévé váltak.[126] A levanteiek a legrégibb, de legfegyelmezetlenebb, széthúzó, kalóztermészetű, bár ügyes tengerészek voltak, akiket fegyveres szolgálatra alig lehetett igénybe venni. A tengerészek zömét — mind az arzenálokban, mind az úszóegységeken — a tengerparti tartományokból sorozott aszabok képezték. Már *II. Mehmed* alkalmazta őket a tengeren, de XVI. századi szervezetüket *I. Szelim* kánúnizálta. Egy részük — a reiszek parancsnoksága alatt — hajóácsként, vitorlamesterként, kötélverőként és dugározóként működött; más részükből íjász tengerészgyalogságot képeztek. Sok forrás szól a „küredzsi aszabokról", vagyis az evezősökről, de ennek a rendnek a létét megnyugtatóan nem lehet tisztázni. Feltehetően a fontosabb hajókon ők adták az evezősszolgálatot is. A tengerészkatonák magvát a janicsárok képezték. Szervezettségükkel és helytállásukkal a tengeri ütközetekben döntő szerepet játszottak (a gályán levő 40 janicsár többet ért, mint a 60 timár-birtokos). Később az aszabok tiszthelyetteseivé is rátermett janicsárokat neveztek ki. A tengerészetnél adzsemi-odzsakok is szolgáltak. A lepantói csatáig csak alantas munkát végeztek, ettől kezdve azonban — a hirtelen mutatkozó tengerészhiány miatt — fegyveres

121 *Hammer:* ORSS II. 181—182.; *Zinkeisen:* i. m. III. 313—314. o.
122 *Zimányi Vera:* Lepanto 1571. Bp., 1983. 68—69. o.
123 *Káldy-Nagy:* Szulejmán, 149., 152. o.; *Decsy:* i. m. II. 228—238. o.; *Fekete:* i. m. 37—46. o.
124 *Zinkeisen:* i. m. III. 316. o.
125 *Hammer:* ORSS II. 252—253., 280—281. o.
126 *Zinkeisen:* i. m. III. 308.; *Werner:* i. m. 109—110. o.

szolgálatot is elláttak. A gályákon levő katonák közül 20 bombardírt is kijelöltek.[127] A gályákra 3—7, vagy 15 löveget (kulövrin) helyeztek. Ha három volt, akkor 2 könnyebb löveg elől, 1 nehezebb pedig hátul tüzelt. Hét löveg esetén a legnehezebb hátul, a 2 legkönnyebb elöl, 2—2 pedig az oldalakon volt felállítva. Tizenöt ágyú esetében, egy nehéz ágyú hátul, két könnyű elől, 6—6 pedig az oldalakon volt elhelyezve.[128]

*

Összefoglalva megállapítható, hogy az oszmán-török haderő szervezeti felépítése, alapvetően, egyfajta különös feudális társadalom szerkezetét tükrözte, amely egyben szimbiózis volt, mert valamennyi termelési mód elemei egymás mellett léteztek benne. Nyilvánvaló, hogy erre a heterogén gazdasági alapra csak heterogén, zavarosnak tűnő haderő épülhetett rá. E haderő korszerűségét azonban a történelem győzelmeivel és hódításaival igazolta, mert — *Hegyi Klárával* szólva — „a 17. század közepéig alig ismert vereséget."[129] Nyilvánvaló, hogy e sokféle elemből álló, óriási kiterjedésben diszlokáló haderő „ámulatba ejtő fegyelmét" csak despotikus felső vezetéssel lehetett megteremteni, amely viszont a csapatvezetésben eleve devócióhoz vezetett.

A középkor egyetlen valódi katonai állama[130] — ahogy Marx az oszmán birodalmat nevezi — sajátosan bonyolult haderejének valamennyi lényeges elemét természetesen nem lehet áttekinteni egy korlátozott terjedelmű tanulmány keretében. Ugyanilyen ok miatt az egymásnak ellentmondó adatokat sem lehet elemezni. Vannak olyan körülmények is, amelyeket a kutatások mai állása szerint nem tudunk tisztázni. Így pl. a magyarországi török defterekben rendszerint egy tételben szerepelnek a „müsztahfizok, neddsárok, haddádok, kalkandzsik" stb. Azt tudjuk, hogy a janicsárok a müsztahfizok közé sorolhatók, de azt, hogy rajtuk kívül még kiket értett ide az egykori lajstromszerkesztő, csak önkényesen tudnánk találgatni[131] (azzal együtt, hogy pl. a „kalkandzsik"-ról tudjuk: pajzskészítők voltak).

Miután a katonai szervezetek és vezetési rendszereik minden időkben a hadművészet tárgyát képezték, az oszmán-török hadvezetés hadművészetének bemutatása már egy újabb tanulmány feladata.

127 *Zinkeisen:* 307—309. o.; *Hammer:* ORSS I. 297., II. 303. o.
128 *Zinkeisen:* i. m. III. 314—316. o.; *Hammer:* ORSS II. 283—385. o.
129 *Hegyi:* Disszertáció, 40. o.
130 Világtörténet, 4. k., Bp., 1964. 535. o.; hivatkozik a Marx—Engels Archívum VI. k. 189. o.-ra (oroszul).
131 *László falvi dr. Velics Antal:* Magyarországi török kincstári defterek. II. k. Bp. 1890. 383. és köv. o.

Тибор Генерал

ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ ОСМАНО-ТУРЕЦКИМИ ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ В ПЕРИОД РАСЦВЕТА ИМПЕРИИ

Резюме

Османо-турецкие вооруженные сыли достигли максимума своей эффективности и «радиуса действий» к середине XVI века. В деле состояния на военном положении ни один европейский правитель не мог состязаться с султаном, так как если он хотел бы начать «Священную войну» (джихад), его не связывали ни малейшие формальности. Функцию высшего государственного аппарата управления исполняли члены султанского совета («столпы и великие империи») которые имели определенные военные функции. Главнокомандующим военных компаний был великий визирь, который как председатель султанского совета с помощью других визирей, военных судей, реестровых начальников, главного хранителя печати, начальника канцеллярии и выделенных нашей-наместников управлял вооруженными силами.

Османо-турецкие вооруженные силы можно подразделить следующим образом:

I. *по состохшю в мирное время и по способу вступления в войну :* 1. регулярные (постоянные), 2. полурегулярные и 3. нерегулярные войска;

II. *по виду довольствия :* 1. наемники, 2. вассалы, 3. поместное и освобожденное от податей воинство, но внесенное в списки, и 4. воинство, снаряженное за счет собственных общин и воюющее за захват трофей и войне.

III. *По видам вооруженных сил и по родам войск :* 1. *сухопутные войска,* в коротые входили: а) пехота, б) рейдовая (легкая) кавалерия, в) тяжелая или штурмовая кавалерия, г) артиллерия, д) технические войска, е) транспортные, ж) прочие спецчасти и з) речная флотилия; 2) *военно-морской флот,* состоявший из а) судостроителей при арсеналах, б) моряков, в) морской пехоты и корабельной (судовой) артиллерии, а также г) гребцов.

IУ *По дислокации (расквартированию) вооруженных сил :* 1. центральные, 2. провинциальные и 3. пограничные войска (оконечных крепостей).

Придворная армия султана состяла из подворных рабов. Их пополнение велось за счет молодых заключенных, детского налога и закупленных рабо. Они разделялись на несущих внутреннюю и внешнюю службу. Их самым крупным компонентом был корпус янычар, состоявший всего из 196 войсковых частей. Кроме янычар к подворным рабам относилась конвойная кавалерия, артиллерия, пушечный обоз, бомбометы, минеры, полевые мастера и оружейники.

Другую крупную часть вооруженных сил составляли провинциальные вассальные конники, которые — в соответствии со своими военными заслугами — располагали служебными поместьями, обеспечивающими различные доходы и выставляли латников в числе, определенном суммой их доходов. Они назначались в полик и т. н. знаменные округа (санджи), их мобилизация производилась тоже соответственно этому. К полурегулярным войскам относились кавалеристы с наделами земли (поместные конники) и пехотинцы, которые выступали на войну по установленной очередности. Самую большую силу турок представляло собой авангардное войско (акинджи), совершавшее стремительные налеты и поджоги. Нерегулярные войска от случая к случаю переписывали. Они шли на войну из религиозного фанатизма и в надежде нв захват трофей.

Военный флот состоял из различных лагер, названных по числу скамеек гребцов, и из быстрых галистов, которые дислоцировались в четырех арсеналах. Их главнокомандующий был одновременно и беглербеком Эгейского моря, к наместничеству которого относилось 10—11 морских эмиратов. Османо-турецкие вооруженные силы пополнялись дополнительными войсками вассальных государств.

Tibor Generál

DIE ORGANISATION UND FÜHRUNG DES OSMANISCH—TÜRKISCHEN HEERES IN DER GLANZZEIT DES REICHES

Resümee

Das osmanisch—türkische Heer erreichte das Maximum seiner Schlagkraft und seines „Aktionsradius" um die Mitte des XVI. Jahrhunderts. In der Sache des Kriegszustandes konnte kein europäischer Herrscher es mit dem osmanischen Sultan aufnehmen, da wenn er einen „heligen Krieg" (Dschihad) beginnen wollte. war er nicht einmal durch die geringste Formalität gebunden. Die Funktion des höchsten Verwaltungsapparates wurde von den Mitgliedern des Sultanischen Rates (die Stützen und Großen des Reiches) versehen, die bestimmten aufgaben

hatten. Der Oberbefehlshaber der Feldzüge war der Großwesir, der als Vorsitzender des sultanischen Rates der Vorgesetzte der anderen Wesire, der Kriegsrichter, der Listenführer, des Großsiegelbewahrers und der Kanzlei war und mit der Hilfe der ausgesetzten Statthalterpaschas das Heer führte.

Das osmanisch—türkische Heer ist auf die folgende Weise einzuteilen:

I. Nach der Art des Friedenszustandes und des Ziehens ins Feld: auf 1. reguläre (ständige), 2. halbreguläre und 3. irreguläre Kräfte.

II. Nach der Art der Dotierung: auf 1. besoldete, 2. lehnspflichtige, 3. Untersaß, die von der Steuerung teilweise befreit, aber dafür auf die Liste registriert wurde, und 4. auf die Kosten ihrer eigenen Wohngemeinschaft und für die Erbeutung kämpfende militärischen Schichten.

III. Nach der Streitkraft und darunter nach der Waffengattung: auf 1. *Landtruppen,* zu denen a) Infanterie, b) streifende (leichte) Reiterei c) schwere oder Schlachtreiterei, d) Artillerie, e) Pionier- f) transport- und g) andere Spezialtruppen, auserdem h) Stromschiffer gehörten; 2, *Kriegsmarine,* die aus a) den Schiffbauern der Arsenale, b) Seeleuten, c) Marineinfanterie und Schiffartillerie und d) Ruderern bestand.

IV. Nach der Dislokation (Einlagerung) des Heeres: auf 1. zentrale, 2. provinziale und 3. Grenzkräfte.

Das Hofheer des Sultans bestand aus den Pfortensklaven. Sie wurden durch junge Gefangenen, Kindersteuer und gekaufte Sklaven ersetzt. Sie konnten auf innere und äußere Diensthabenden eingeteilt werden. Die eigentlichen Militärorganisationen bestanden aus dem äußeren Dienst. Ihr größter Verband war das Janitscharenkorps, das zusammen aus 196 Truppenkörpern bestand. Außer den Janitscharen gehörten die Gleitsreiterei, die Artillerie, die Kanonenfuhrwesern, die Bombenwerfer, die Mineure, die Lagermeister und die Waffenschmiede zu den Pfortensklaven.

Der andere große Teil des Heeres bestand aus den Lehnsreitern der Provinzen, die Landgüter, die -nach ihren Kriegsverdienten- Einkommen von verschiedener Höhe brachten, besaßen und nach einer bestimmten Höhe des Einkommens Panzersoldaten stellte. Sie waren in Regimenter und in Kreise — sogenannten Fahnen — (sandscha) zugeteilt und ihre Mobilisierung wurde auch demensprechend durchgeführt. Zu den halbregulären Kräften gehörten die Saßreiter und die Infanteristen, die in Reihenfolge ins Feld zogen. Der rasende-brandstiftende Vortrab (akindschis) repräsentierte die größte Kampfkraft. Die irregulären Truppen wurden gelegentlich registriert. Sie zogen ins Feld aus Glaubenseifer und in der Hoffnung einer Beute. Die Kriegsmarine bestand aus den nach der Zahl der Ruderbänke benannten verschiedenen Galeeren und aus den mit Deck versehenen, schnellen Galioten, die in vier Arsenalen eingelagert waren. Ihrer Höchstkommandierende war der Beglerbeg des Ägäischen Inselmeeres, zu seiner Statthalterschaft gehörten 10—11 Meerbegereien. Das osmanisch—türkische Heer wurde durch die beihilflichen Heere der Vasallenstaaten ergänzt.

GECSÉNYI LAJOS

KATONÁK ÉS POLGÁROK A GYŐRI VÉGVÁRBAN A XVI—XVII. SZÁZADBAN

A török hatalom 1526 után ismételten megújuló magyarországi terjeszkedési kísérletei néhány esztendő alatt a Nyugat-Dunántúl és az osztrák tartományok számára konkrét valósággá tették a pusztító, rabló hadjáratok fenyegető veszélyét. Az 1529-es szultáni hadjárat során a Buda—Bécs és Székesfehérvár—Győr útvonal mentén középkori falvak sokasága égett porrá, túlélő lakosságuk rabszíjra került, vagy menekülésre kényszerült. Így vált első alkalommal pusztává a Bakony, a Vértes és a Duna által határolt síkság és a Kisalföld északi pereme. A következő években, noha Győr térségét közvetlenül érintő, hasonlóan nagy erejű támadásra nem került sor, a kisebb-nagyobb török portyák és a két király közötti polgárháború csatározásai világossá tették, hogy a vidék királyi és magánföldesúri várai megerősítésre, a városok védelemre szorulnak. Különösen súlyossá vált a helyzet az 1540-es évtized kezdetétől, amikor Buda majd Esztergom és Székesfehérvár eleste állandósították a közvetlen török szomszédságot.

Az oszmán hatalom feltartóztatására kialakítandó nyugat-dunántúli erődvonal egyik kulcsfontosságú pontjául a fontos stratégiai helyen fekvő győri vár kínálkozott. E vár helyőrsége a Buda—Bécs útvonal, a rábai és dunai átkelőhelyek lezárása mellett a tőle keletre és délre fekvő, töröknek hódoló vidék ellenőrzését is elláthatta. A vár a XVI. század első évtizedeiben azonban csak a falakkal körülvett püspöki belső városból (castrum = a mai Káptalandomb) és az ezen belül külön is erődített püspöki lakótoronyból állt. Az 1529-es hadjárat idején Christoph Lamberg[1] királyi fővadászmester parancsnoksága alatt álló helyőrség ellenállás nélkül hagyta el a kulcsfontosságú, de számottevő támpontot nem képviselő várat, melynek megerősítésére az osztrák haditervek szerint az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor.[2] A rábai átkelés során Bakith Pál huszárainak támadásától megzavart törökök azonban a várost felgyújtották.[3] A királyi helyőrség 1529 októberében tért vissza Győrbe, jelentékenyebb erőt azonban ezután sem képviselt. 1530-ban, amikor Ferdinánd király a győri püspökség jövedelmeit Bakith Pálnak és családjának engedte át, a vár és környéke védelmét Bakith zömében délszláv könnyűlovasai vették át. Számukra, éppen mozgékonyságuk miatt, a vár további megerősítése nem volt fontos. Így történhetett, hogy 1538 márciusában a Pápán birtokos János-párti

1 Valamennyi nem magyar személy esetében az eredeti névalak használatára törekedtünk.

2 Győr 1529. évi erődítési terveiről v. ö. *Rázsó Gyula:* Az 1529-es török háború stratégiai problémái. Hadtörténelmi Közlemények, 1976. 1. sz. 3—38. o.

3 A helytörténeti feldolgozások, noha az eredeti forrást sohasem jelölik, mindig Lamberg „árulásáról", vagy legalábbis gyávaságáról szólnak, amikor állítólag a várat felgyújtatta. Az igazság az, hogy erről egyetlen egykorú forrás sem tesz említést, ám a török elbeszélők leírják Bakith Pál és a török csapatok összecsapását, utóbbiak Győrre zúdított ágyútüzét. A káptalani felvallási jegyzőkönyvekben ugyancsak a törökök által elpusztított házakról esik szó. L.: *Gecsényi Lajos:* Győr 1526 után. In: Arrabona. A Xantus János Múzeum Évkönyve, 18. k. (Győr, 1976.) 200. o.

főúr, enyingi Török Bálint csapatai akadálytalanul kifoszthatták és felperzselhették a várost.[4]

Ezekben az évtizedekben Győr még alapvetően őrizte középkori jellegét. A váralján a Szent István vértanú plébániatemplom, a piactér körül a székeskáptalan volt a földesúr; a külvárosok birtoklásán a püspök, a székeskáptalan, a Héderváry család és a Szent Adalbert prépostság osztott. A város nem csak a vidék egyházi és világi igazgatási központjának szerepét töltötte be, hanem egyúttal a mezőgazdasági termékek és nyugati iparcikkek cseréjének központja is volt. A helyi székhelyű iparnak viszont elsősorban azok az ágai fejlődtek, amelyek főként földesúri háztartások igényeinek kielégítésére dolgoztak: szabók, vargák, szűcsök, kovácsok, szíjgyártók stb. A város gazdaságának arculatát mindenekelőtt a föld- és szőlőművelés, az állattartás határozta meg. A város adózó lakossága (a külvárosokkal együtt) az 1518 táján készült portális összeírás szerint — 200 adózó és 34 nem adózó („pauper") porta — 1500—2000 főre tehető, ami majd negyedszázad múltán (1541: 29,5 adózó porta) óriási mértékben csökkent. Noha a visszaesés nyilvánvalóan egy közeli katasztrofális pusztítás következménye és átmenetinek tekinthető, mégis jelzi azt a vérveszteséget, melyet a népesség állandósult háborúk nyomán elszenvedett.[5]

A vár és a város körüli erődítési munkák kezdeteként a történeti irodalomban az 1537-es év rögződött, amikor is Leonhard Vels, a királyi hadak magyarországi vezénylő tábornoka rendelte volna el a munkákat. Az első megbízható és folyamatos adatok azonban csak 1542-től kezdve említik Győr valamelyes megerősítésének tényét. Ez évben kelt Ferdinánd király utasítása Nádasdy Tamás országos főkapitányhoz Győr várának és városának — Pozsony, Sopron, Veszprém, Vas és Győr vármegyék közmunkájával történő — megerősítéséről.[6] Várday Pál királyi helytartó 1543 márciusában közölte Győr tanácsával, hogy tekintettel az ország veszedelmes állapotára, a török elleni védelem helyzetére, egyes helyeket, így Győrt is, sürgősen meg kell erősíteni; ezeket a helyeket Nádasdynak rendelték alá, tehát neki mindenben engedelmeskedjenek.[7]

Az építési költségek előteremtése és a vármegyék közmunkájának növelése a következő évtizedekben állandóan visszatérő téma a király és a magyar rendek tárgyalásain. 1547-ben, 1554-ben, 1556-ban, 1557-ben az országgyűlések ismételten fokozott jobbágyi közmunkát szavaztak meg az építkezésekhez, ám a tényleges igénybevétel, mint ezt többször panaszolták, lényegesen meghaladta a megajánlott 14 napot.[8] Ennek ellenére a munkálatok igen lassan haladtak, bár az 1540-es évek elején már a város körüli sáncokról és palánkokról — azaz az ún. magyar módszerrel történő megerősítés eredményeiről — szólnak a források.[9] 1549-ben esik szó először a város Rábára néző kapujáról, 1551-ben és 1552-ben a szentmártoni (másként fehérvári vagy sokorói) kapuról. Ez utóbbit a helybeli polgárok építették és javítgatták nemcsak ekkor, de a következő év-

4 Az egyes konkrét kérdéseket illetően lásd: *Gecsényi L.*: i. m. 201. o.

5 V. ö. *Gecsényi L.*: i. m. 213. o.

6 A győri erődítési munkákról a legteljesebb képet *Villányi Szaniszló:* Győrvár és város helyrajza, erődítése a XVI. és XVII. században. (Győr, 1882), valamint *L. A. Magiorotti—F. Banfi:* Győr vára c. tanulmánya (a Hadtörténelmi Közlemények 1933. évfolyamában) adják.

7 *R. Kiss István:* A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveleskönyve (Budapest, 1908.) CXXXIX. o. 4. sz. jegyzet.

8 L. *Gecsényi L.*: i. m. 205. o.

9 A győri vár építéséről a 4. sz. jegyzetben idézett feldolgozások bőven szólnak. A magyar módszerrel történő építkezésekre *Takáts Sándor:* A magyar erősségek. In: Rajzok a török világból, II. k. 72—73. o. Takáts a többek között idézi Ferdinánd király 1542. évi rendelkezését: „Intelleximus civitatem Jauriensem *saepibus et fossis* non magno labore ita muniri posse intra paucos dies, ut pauperibus colonis circum circa tatum a turcis esset perfugium et receptaculum." („Megértettük, hogy Győr város sövénnyel és árkokkal, nem nagy munkával, így néhány napon belül megerősíthető és ezzel körös-körül a szegény jobbágyok menedék- és oltalomhelye lehet a török elől.")

tizedekben is.[10] A palánk állapotát 1550-ben a megyei nemesség képviselői az országbíróhoz küldött jelentésükben így jellemezték: „A város palankya oll igen meg aggoth, hogi eo magatul el hwl ez telen, nem sok marad bene, ha szel nem bantya ys. Az teob vegek keozoth erel szynte el felekeztenek, azerth sykseges az palankoth oltalmaznia es eorzeny."[11]

1551-ben a király biztosokat küldött ki az erődítések ügyében. 1552 október—novemberében Móricz szász választófejedelem, aki egy tervezett nagyobb magyarországi hadjárat vezéreként ütött tábort a város mellett, és Nádasdy Tamás országbíró, országos főkapitány közvetlen irányításával folytatódtak a váralja körüli fokozott sáncépítési munkálatok, amelyekben öt vármegye és a környező szabad királyi városok munkásai vettek részt. A választófejedelem parancsára minden 10 emberből három teknőket (a föld hordására), hét pedig karókat és vesszőket volt köteles magával hozni. Sopron város 114 embere 26 napig dolgozott ekkor Győrött, saját építőmesterei irányításával.[12]

Az 1551-ben kiküldött biztosok az erődítések ügyében alternatív javaslatot terjesztettek a király elé. Az egyik csak a régi vár további fokozott megerősítését, a másik pedig az egész váraljának azaz a káptalani városnak — a sáncok és palánkok helyett — falakkal és bástyákkal való körülvételét javasolta. Hosszú huzavona után 1555-től a második javaslat alapján az egész váralját körülvevő erődrendszer kiépítése indult meg.[13] Ezzel eldőlt a középkori Győr sorsa. Bár — mint jeleztük — a Mohács utáni évek sem múltak el nyomtalanul a városrészek felett, 1550—53-ig valamennyi külváros sorsát nyomon követhetjük. A palánképítés és ezzel a káptalani város körülhatárolása során azonban a külvárosok már jelentős hátrányba kerültek, hiszen kívül rekedtek a védelmi vonalon. Amikor pedig 1555-től királyi engedély alapján megkezdték kőből épült templomaik lebontását és anyaguk beépítését a várfalakba, sorsuk megpecsételődött. A fából, vesszőből épült települések, állandó településmagjuk elvesztésével, az állandó hadvonulások útvonalában, nem tudnak többé megújhodni; lakosságuk jelentős része az 1540-es évek elején kialakuló — a Rába és a Rábca folyók által védett — külvárosba: Újvárosba húzódott. A vár jobb védelme érdekében ezt a külvárost, melyet a várral a Bécsi kapu előtt fekvő Rába-híd kötött össze, 1564—65-ben sövénykerítéssel vették körül.[14] Ez valamelyest enyhített a polgári lakosság városbeli zsúfoltságán, a végváriak viszont csak a XVII. század első éveitől mehettek a külvárosba állandó szállásra.

A változások nemcsak a településszerkezetre hatottak ki, hanem jelentősen befolyásolták a helyi gazdasági, társadalmi és hatalmi viszonyokat is. A XVI. század második felében a királyi Magyarország és a török hódoltság határán a kedvező közlekedési adottságok és a jelentős kereskedelmi hagyományok birtokában levő, több fontos kiváltsággal felruházott Győr a két országrész közötti, sőt a kelet—nyugati árucsere egyik jelentős színhelyévé fejlődött. A vég-

10 A polgároknak az erődítésekkel kapcsolatos terheiről l.: *Gecsényi L.:* i. m. 204. o.; továbbá a Győri Káptalan Magánlevéltára *(a továbbiakban: GyKML)* XIV. téka 2392. sz. A káptalan és a szerencsétlen győri polgárok panaszai...; Majd száz évvel később, 1646 augusztusában, a polgárság sérelmei között ismét találkozunk azzal, hogy a főkapitány fal- és bástyaépítésre kényszeríti a belső- és külsővárosiakat. Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, Győr *(a továbbiakban: GySmL: 1)* Győr Város Levéltára, Magánokiratok 102. sz. Gravamina Civitatis Jauriensis...

11 Országos Levéltár *(a továbbiakban: OL)* E 185 Archivum fam. Nádasdy. Missiles 1550. október 4. Héderváry István és Poky Gáspár levele Nádasdy Tamáshoz. Többször hivatkozott tanulmányunkban *Jenei Ferenc:* A középkori Győr (Várostörténeti tanulmányok, Győr, 1971.) c. írása (124. o.) alapján hibásan idéztük és datáltuk ezt a levelet.

12 Móric szász herceg és választófejedelem 1552. október 13—27-ig tartózkodott a győri táborban, de már az előző hetekben Pozsonyból és Mosonból intézkedéseket tett a győri erődítésekkel kapcsolatosan. Emberei viszont még távozása után is a városban maradtak, mint azt a drezdai H. von Diskan november 24-én kelt jelentése tanúsítja. Az *erődítések* jellegéről október 18-án Móric herceg a következőket írta: 5000 lovassal és 6000 gyalogossal áll Győrnél „welche wie ob Gotth will *mit einem eilendem Erdtbau* notturftig befestigten wollen." Staatsarchiv, Dresden, Geheimes Archiv. Hungarische Expedition so Kurfürst Moritz wider den Erbfeind Christ. Namens fürgenommen 1552. Locate 9323; Győr-Sopron megyei 2. sz. Levéltár, Sopron. Sopron város Tanácsának iratai Oe VII et G fasc. VII. No. 323 és fasc. III. No. 129.

13 L. *Majorotti—Banfi:* Győr vára c. idézett tanulmányát.

14 Kriegsarchiv, Wien. Hofkriegsrat Proth. Exp. 144. k. fol. 42. 1564. január 17: „zu machung des Zauns umb die Vorstatt zu Raab". Eck Salm robotmunka engedélyezését kéri: uo. 145. k. 6. fol. és 146. k. 11. fol., valamint Feldakten 1565 2/1b.

vári katonaság — túlkapásai, visszaélései ellenére — védelmet jelentett a törökkel szemben és biztosíthatta a kereskedelmi tevékenység alapfeltételeit, amelyek a század hetvenes éveitől elsősorban a nyugati marhakivitel lebonyolításában és a nyugati iparcikkek továbbításában, „szétosztásában" realizálódtak.

A püspöki palotában az 1550-es évek második felében a főkapitányok és esetenként helyetteseik ütöttek tanyát. A püspökök székhelyüket a háborús viszonyok miatt jórészt más városokban tartották, győri tartózkodásuk idején pedig udvarbíráik egykori kúriájában laktak. A káptalandombi belsővárban földesúri fennhatóságuk elvben fennmaradt, ám az ott élő polgárok a káptalani városhoz számították magukat. A Héderváry-család birtokjogai a külvárosok pusztulásával elenyésztek. A külvárosokból beköltöző lakosság a váralján és az Újvárosban káptalani joghatóság alá került, így a város kizárólagos földesura a székeskáptalan lett.

Az a tény, hogy azonos területen szoros egymásmellettiségben élt a magyar végvárrendszer egyik legjelentősebb német és magyar katonai közössége, valamint a kiváltságolt mezőváros lakossága, sajátos jogi, gazdasági és társadalmi viszonyokat alakított ki a következő másfél évszázadban Győrött. Tovább színezte a helyzetet a dunántúli végvári főkapitányság szerveinek, a várost birtokló egyházi földesúrnak és a világi hatalmat képviselő vármegyei hatóságoknak a jelenléte. Érsekújvárral, Magyaróvárral, Komárommal és Pápával, Kőszeggel, Váraddal, vagy a hódoltsági Esztergommal és Fehérvárral, ahol hasonlóképpen együtt élt a polgárság és a katonaság (de hiányzott részben vagy egészében a többi tényező), ezeket a helyeket, joggal, a magyarországi végvárak csoportján belül a végvár-város elnevezéssel illethetjük.

*

Noha az erődítési munkák évekre, évtizedekre elhúzódtak, a várban és a városban már ezekkel egy időben jelentősen megnövelték az itt állomásozó katonaság létszámát. A negyvenes évek elején ez feltehetően összefüggött a Buda visszafoglalására indított 1541-es és 1542-es nagy hadjáratokkal is, amikor a több ezer főnyi birodalmi sereg felvonulási bázisa éppen a győri tábor volt. Ez időtől kezdve a győri vitézeknek döntő szerepe volt valamennyi nagyobb várostromban, portyában Kanizsától fel Fülekig, Kékkőig.[15] Egy 1543 decemberi mustrajegyzék szerint Győrben, Pápán, Veszpémben, Szombathelyen és más kisebb nyugat-dunántúli várakban 1474 könnyűlovast és 320 hajdút tartottak az alsó-ausztriai rendek pénzén. Érdemes felfigyelni arra, hogy a szakirodalom által országosan jelzett arányok itt is érvényesültek: jelentős túlsúlyban voltak a portyázó könnyűlovasok, akiknek szerepe a várvédelemben elsősorban az ellenség távoltartása és nem a falak védelme az ostrom idején.[16] (Egyébként ez az első adat az osztrák tartományok pénzügyi tehervállalására a nyugat-dunántúli végvárak fenntartásában.[17]) A védelem erősítését indokolta, hogy 1542-ben a törökök a szomszédos Győrszentmártont (Pannonhalmát) rabolták és 1546 nyarán a fehérvári Deli bég egészen Győr határáig hatolt, rabokat ejtett és állatokat hajtott el. Az előbbi alkalommal Nikolaus Salm gróf, a királyi ha-

15 Részletesen beszámol ezekről *Istvánfi Miklós:* Magyarország története (1490—1606). (Ford. Vidovich György Debrecen, 1867.) 378—379., 609., 651—652., 683., 694. o.

16 A könnyűlovasság szerepéről *Szántó Imre* (A végvári rendszer kiépítése és fénykora 1541—1593. Budapest, 1980.) részletesen szól. (49. o.) Az adatok: *A. Schneider:* Mitwirkung der niederösterreichischen Stände bei der Türkenabwehr unter Ferdinand I. und Maximilian I. (Wien, 1939.) Manuskript, Phil. Diss. Nationalbibliothek, Wien.

17 Istvánffy Miklós idézett művében (334. o.) az 1549. évre teszi Ausztria bekapcsolódását a határvédelem költségeinek fedezésébe. Az alsó-ausztriai rendek és a király tárgyalásai a határvédelem ügyében azonban 1543 novemberében kezdődtek. Erről és a védelem más kérdéseiről ír *A. Hametner:* Die niederösterreichische Landtage 1530—1564 (Wien, 1970.) Manuskript, Phil. Diss. Nationalbibliothek, Wien.

dak országos marsallja parancsára 300 lovas érkezett a városba, ahol Rainprecht zu Tyrstain von Eberstarff gróf látta el, Salm helyetteseként, a vár parancsnokának tisztét.[18] A következő években a királyhoz intézett beadványaikban az őrség további növelését sürgették a magyar és alsó-ausztriai rendek egyaránt. Utóbbiak egy újabb török hadjárattól való félelmükben a megerősítetlen alsó-ausztriai határvidék súlyos helyzetét ecsetelték. A panaszok nyomán 1546 júliusában Ferdinánd király dekrétumban intézkedett a határvédelem megszervezésének előkészületeiről, a költségek viseléséről.[19] Ám éppen a költségek elosztása körüli huzavona hátráltatta a gyakorlati megvalósítást. A magyar rendek az 1547-es nagyszombati országgyűlésen is kérték a királyt, hogy a győri püspökség jövedelmeit vegye vissza az idegen főuraktól és fordítsa Győr megerősítésére.[20] Az alsó-ausztriai nemesség képviselői végül 1547 áprilisában kötöttek egyezséget Salm gróffal és helyettesével a győri őrség fizetéséről, ám a rendi gyűlés csak egy esztendő múltán ajánlotta meg a szükséges adókat.[21]

A fenntartási költségek biztosítása annál is inkább időszerűbb volt, mert a következő években a török mozgolódások a végvári őrség állandó növelését tették szükségessé. Az alábbi táblázat 1546-tól szemlélteti a győri és környékbeli várak *magyar* őrségének létszámadatait, az alsó-ausztriai rendek elszámolásai illetve más feljegyzések alapján.[22]

	1546*	1556	1566	1614	1657	1682
Győr	528	756	1199	615	599	709
Szentmárton	20	100	167	64	50	50
Pápa	251	600	570	560	466	471
Veszprém	200	—	—	511	509	—
Csesznek	—	70	68	64	70	63
Tata	—	210	—	150	157	209

* Csak lovasok

Ehhez a létszámhoz általában Győrben két zászlóalj (azaz kb. 600 fő) német gyalogost számolhatunk, és ez a létszám a XVII. század végéig jellemző maradt. (Az 1594-es ostrom időszakában, amikor a védelemben részt vevő csapatok létszáma kb. 2300 főre tehető, az állandó győri őrségből mindössze 300 magyar és német gyalogos, valamint 80 magyar lovas tartózkodott a várban.[23] A közvitézek mellett főtisztek, tisztek, altisztek (10 emberre jutott 1 őrmester), zászlósok, trombitások, dobosok, puskaművesek, tűzmesterek, az építőmesteri hivatal

18 A győri vár parancsnokló kapitányainak névsorát a helytörténetírás lényegében már évtizedekkel előbb tisztázta. *Bedy Vince* 1933-ban a Győri Szemle hasábjain közölt tanulmányában az adatok *akkor elérhető* legszélesebb körére támaszkodva ismét közölte a neveket: A Győri vár és várkapitányok a 16. és 17. században (Győri Szemle, 1933. 7—9. sz. 147—161. o.).

19 Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien *(a továbbiakban: NÖLA)* Ständische Akten, A. VII. 15. fol. 29—34

20 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár (Budapest, 1899.) I. k. 201. o.

21 NÖLA A. VII. 8. fol. 1—4., A. VII. 15. fol. 45—50.

22 1546: NÖLA A. VII. 16. fol. 3—6.; 1556: uo. fol. 7—12.; 1566: uo. fol. 13—16.; 1614: Štatny Ustredny Archiv, Bratislava *(a továbbiakban: SUA)* a Pálffy család vöröskői levéltára. Arma VII. Lad. 8. fasc. 3. No. 34A.; 1657: ŠUA az Eszterházy család cseszneki levéltára. 45. doboz, Missiles 35. sz.; 1682: uo. 44. doboz 8. sz. — V. ö. *Szántó Imre* művének idézett lapján közölt táblázattal. A szakirodalomban a végvári őrségek létszámáról igen eltérő adatok szerepelnek. Ezek egyeztetése ma már elképzelhetetlen, hiszen forrásaik különböző céllal és rendeltetéssel készültek.

23 Staatsarchiv, Dresden. Geheimes Archiv. Acta und Handlungen Herrn F. Hardeck und die Aufhebung Rab bettr. 1594 Locate 9325.

(Bauhof), az élelmezési ház (Proviantháus) és a hadiszertár (Zeughaus) személyzete, továbbá seregbírák, seregírnokok, tolmácsok, fizetőmesterek, porkolábok, tábori prédikátorok, postások egészítették a létszámot. Ha a katonákkal együtt érkező ún, regiment-alattvaló iparosokat és családtagjaikat is számba vesszük, akkor óriási népességgyarapodással számolhatunk a városban.[24]

A különböző zsoldelszámolásokban szereplő adatok azonban állandó vita tárgyát képezték, mivel az előírt létszámot — a szökések, betegségek, elhalálozások miatt — csak igen nehezen tudták tartani. 1563-ban a fizetőmesterek a két német zászlóaljnál 200 fő körüli (azaz a létszám $^1/_3$ része) halottat és szökevényt regisztráltak.[25] A XVII. század közepén egy Esterházy János főkapitány-helyettesnek küldött beadvány azt panaszolta, hogy a valóságos helyzet szerint 100 lovas helyén 60 fő, 50 lovas helyén 25—30 fő található, ám a szolgálatot az eredeti létszám szerint kell ellátni.[26]

*

Az emelkedő létszámú végvári őrség zsoldjának a rendkívüli adókra alapozott megajánlásból történő előteremtése — a nemesség húzódozása, a késedelmes fizetések miatt — évről évre jelentős problémákat okozott. Így érthető, hogy a katonák fizetése kezdettől fogva — és másfél évszázadon át jellemzően — teljesen rendszertelenül, tetemes késedelemmel történt. Külön bonyodalmakat okozott, hogy a fizetőmesterek — a rendek utasítására — takarékossági okokból előnyben részesítették a posztóban való fizetést, miután a posztó nagy tételben való beszerzése és kis tételben történő kiosztása közötti áreltéréseken több ezer forintot tudtak megtakarítani. 1579-ben és 1580-ban Georg Schittenranznak, az alsó-ausztriai rendek fizetőmesterének elszámolása szerint a 32 483 Fl. értékű posztót, átszabva, 39 094 Fl. értékben — azaz 6611 Fl. haszonnal — osztották ki a katonák között. 1580 őszétől 1581 februárjáig 6083 Fl., 1583-ban 3501 Fl, 1585-ben 3481 Fl. nyereséget számolhattak el.[27] A természetbeni fizetés súlyos hátrányokat okozott a végváriaknak, akik panaszaikban, követeléseikben ennek visszaszorítását, megszüntetését kívánták. 1546-ban Győrben Ujvásári Écsi Tamás a lovasság megbízottjaként folyamodott a készpénzfizetés bevezetéséért[28] 1547-ben a cseh rendek képviselői figyelmeztették a királyt, hogy Magyarországon igen feszült a helyzet, Komáromban és Győrben 3 havi a zsoldelmaradás.[29] 1557-ben a vitézek a nagy szegénység miatt zsoldjavítást kértek, 1559-ben és 1561-ben a könnyűlovasok egy havi zsold pénzbeni kiutalását kérték a Győrben uralkodó drágaság miatt.[30] Jellemző volt a zsoldfizetés körüli helyzetre, hogy 1563 februárjában a német gyalogság 18 havi elmaradt zsoldjának kiosztására került sor, ám fele-fele arányban posztóban, illetve pénzben. Ez elégedetlenséget váltott ki, mivel a katonák legalább $^1/_3$—$^2/_3$ posztó—pénz arányt szerettek volna elérni. 1568-ban a lovasok és gyalogosok egyaránt 1—1 forint zsoldjavítást kértek.[31] A pénztelenség és a megélhetési nehézségek

24 A német gyalogoszászlóaljak létszámáról és összetételéről l. *F. Stundner:* Die Verteidigung des Landes Österreich unter der Enns im Dreissigjährigen Krieg (Wien, 1949.). Manuskript. Phil. Diss. Nationalbibliothek, Wien. 4—5. o Agyőri őrségről: *Villányi Sz.:* i. m. 91—103. o.

25 Kriegsarchiv, Wien. Feldakten 1563 2/15. sz.

26 ŠUA Eszterházy család cseszneki levéltára 45. d. 42. sz.

27 NÖLA A, VII. 11. fol. 10—16. és fol. 36—40. Az utóbbi elszámolás szól a „teutsche Wehrung" és a „hungarische Wehrung" közötti különbségekről.

28 NÖLA A. VII. fol. 3—4. *Hametner* (i. m. 72. skk. o.) említi dolgozatában, hogy 1544 januárjában Győrben a katonák több mint 60 páncélt, páncélinget és más fegyvert adtak el a kereskedőknek, hogy pénzhez jussanak.

29 Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. 3. Bd. 1. Jan. 1547—25. Mai 1548. (Berlin, 1978.) No. 316. 236. o.

30 1557: Kriegsarchiv, Wien. Hofkriegsrat Prot. Exp. 139. k. 16. fol.; 1561: NÖLA A. VII. 22. fol. 1. no. Prot. Reg. 141. k.

31 1563: Kriegsarchiv, Wien. Feldakten 1563 2/15. sz. A királyi kommisszáriusok a győri mustráról. 1568: NÖLA A. VII. 8. fol. 36—37. A király leirata a rendekhez.

— miként valamennyi végvárban — már a XVI. század derekán akuttá váltak Győrben is.[32] 1579-ben, 1581-ben, 1582-ben, 1586-ban kevés híján nyílt lázadássá fajuló elégedetlenség uralkodott a győri végvárban, amit csak tetézett a természetbeni fizetés arányának növekedése.[33] 1581 januárjában a győri, veszprémi, pápai és tatai magyar lovasság azt panaszolta, hogy lovaik teljesen leromlottak, fegyverzetük hiányos, a hóban, hidegben, szélben éheznek és fáznak, mert pénzük nincsen.[34] Teuffel főkapitány 1586-ban maga is nyomatékosan támogatta a gyakoribb fizetésre, a posztóban való fizetés megszüntetésére, valamint a fogságba esett, illetve meghalt vitézek özvegyei számára történő zsold kifizetésére vonatkozó következeléseket.[35]

A helyzet a század utolsó évtizedében sem változott, amikor pedig a török hadjárata mind nagyobb valószínűséggel fenyegette a Duna és Balaton közötti végvárakat. 1590 februárjában a magyar lovasság kérte a 8 havi zsold pénzbeni kifizetését a 4 havi posztóval szemben.[36] 1594 nyarán az osztrák nemesi nehézlovasok 2 havi zsoldjukat reklamálták.[37] 1593 végén, 1594 elején ugyanezek a német lovasok eredménytelenül folyamodtak 2 forint zsoldemelésért.[38]

Ismeretes az 1600 tavaszán Pápán lezajlott zsoldoszendülés, amikor az elégedetlen vallon katonák hatalmukba kerítették a várat, bebörtönözték tisztjeiket. Maga Schwarzenberg Adolf főkapitány sietett hadaival a zendülők leverésére és a vár ostroma során halálos sebet kapott. A lázadás „előrejelzéseként" foghatjuk fel azt a panaszos levelet, amelyet 1598 nyarán — nem sokkal a vár felszabadulása után — a pápai tisztek küldtek az alsó-ausztriai rendekhez. Ebben előadták, hogy mily óriási a szegénység és az éhség. Az egész vidék pusztán áll, zsoldot hónapok óta nem kaptak, ha beáll a tél, lovaikkal együtt éhen vesznek. Az intézkedés nyilván elmaradt, mígnem sor került a vallonok lázadására.[39]

A győri, de velük együtt a pápai, veszprémi vitézek is, a XVII. század első évtizedében évről évre ismételték panaszaikat levélben és választott megbízottaik útján. 1606 júliusában, válaszul a rendek Győri Ferenc veszprémi alkapitány útján küldött üzenetére, amely szerint a közeljövőben várható a fizetés, de a posztót is fel kell venniük, a végváriak előadták, hogy a posztóval nem tudnak mit kezdeni, mert elhullott lovaik helyett új állatokat kell vásárolniuk s ez csak készpénzért lehetséges. Ha mégsem megy másként — írták —, akkor 4 hónapra felveszik a zsoldot posztóban, de nem silány morva, hanem jó bécsi karasiában. A posztót azonban azon az áron kérik, amelyen a fizetőmesterek Bécsben megveszik.[40] 1611 januárjában Preiner főkapitány a 2 zászlóalj német gyalogos elmaradt zsoldját sürgette.[41] 1618-ban ezek a gyalogosok a Haditanácshoz küldött beadványukban már több éves elmaradásról panaszkodtak: az éhezésük állandósult, a betegség és gyengeség teljesen ledöntötte őket a lábukról. Hivatkoztak arra, hogy a cseh és morva rendek által fenntartott Komáromban sokkal rendszeresebben fizetik az őrséget. Panaszukat, a beadványra vezetett feljegyzés szerint, nem orvosolták.[42]

32 Erről részletesen, számos példával illusztráltan szól *Takáts Sándor:* A magyar erősségek. In: Rajzok a török világból. II. k. 118—132. o., illetve *Szántó Imre:* i. m. 89. o.

33 1579, 1581, 1582, 1586: NÖLA A. VII. 7. fol. 19—20., 44—45. és *Pertl, Franz:* Die Grenzabwehr gegen den Türken im westlischen Ungarn und die niederösterreichische Stände. (Wien, 1939.) Manuskript. Phil. Diss. Nationalbibliothek, Wien. 47. és 59. o.; *Kárpáti-Kravjánszky Mór:* Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576—1586). Budapest, 1933. 137. sz. reg., 249. o.

34 NÖLA A. VII. 7. fol. 23—24.

35 NÖLA A. VII. fol. 18—19.

36 NÖLA A. VII. 8. fol. 36—37.

37 NÖLA A. VII. 3. fol. 248.

38 NÖLA A. VII. 14. fol. 299—304.

39 NÖLA A. VII. 14. fol. 482—483. és *Pertl, Franz:* i. m. 94. o.

40 NÖLA A. VII. 38. fol. 42—43.

41 NÖLA A. VII. 43. fol. 15—16.

42 ŠUA Pálffy család vöröskői levéltára. Arma VIII. Lad. 8. fasc. 3. No. 39 A.

Ezek a körülmények maradandóan rányomták bélyegüket a katonaság és a polgári lakosság viszonyára, meghatározták annak lehetséges kereteit: hiszen pénz híján a hadsereg nem képezhetett tartós felvevő piacot a fejlődő városi kereskedelem számára, sokkal inkább annak külső, eleve adminisztratív befolyásolására vállalkozhatott.

*

Érthető a fentiekből az is, hogy a katonaság nagy létszámú állandó megtelepülése a városban *elsőként* a lakásviszonyokban és az élelmezés területén éreztette hatását. Az átalakulás a későbbiekben azonban a napi élet minden problémáját érintette.

A polgári lakosok egy részét már Bakith Pál katonái kiszorították házaikból és különböző ideiglenes építményekbe (kunyhókba, fabódékba) kényszerítették. Ez a folyamat az ötvenes években fokozódott, amikor a város egyre kisebbedő területén kellett a szaporodó katonaságnak helyet adni, lovaikat, szolgáikat elhelyezni, élelmet és takarmányt tárolni. Az egyházi tulajdonban levő kanonoki és oltárjavadalmas házak lefoglalása útján csupán egyes főtisztek és az újonnan érkező közhivatalok, intézmények (építési hivatal, élelmezési ház, katonai szertár, az alsó-ausztriai rendek megbízottainak háza stb.) igényét elégíthették ki. 1549-ben Kolos János és Varkocs Bernát foglaltak el több istállót a városban. 1561-ben Sárffy Ferenc kanonok házában Nagy Balázs kapitány lakott. 1563-ban már úgy esik szó egyes egyházi tulajdonban levő házak elfoglalásáról, mint a múltban történt eseményről. 1564-ben Kusmith Mihály mesterkanonok házát említik, melyben éveken át Korlatovith Jeromos alkapitány szállása volt. 1566-ban a királyi had győri tartózkodásakor Christoph Teuffel élelmezési tiszt az őrkanonoki házat, a káptalani iskolát és a székesegyház egy részét vette igénybe fegyvertár és élelmezési ház céljaira. 1569-ben a piacon két kanonoki házban Gregoróczy Vince és B. Malatesta kapitány, a Szent István templom plébániaépületében Varjasi Borbély János lovasvitéz ütött tanyát. Noha 1569-ben a király, 1590-ben Ernő főherceg dekrétumai kimondták a káptalani házak mentességét a beszállásolás alól, a helyzet ezután sem változott, többségük véglegesen elveszett az egyháziak számára.[43]

Az 1567-ben — valószínűleg éppen a katonai beszállásolási lehetőségek felmérésére — készült ház- és lakásösszeírás szerint számos magyar és német katona rendelkezett saját házzal. Ekkor a magyar tisztek közül többek között Gregoróczy Vince,[44] Jakosith Ferenc, Thury György, Telekessy István, Ormány János, Tóth Bálint, Pribék János; a németek közül Ferdinánd cseszneki kapitány, Zinzendorf gróf, Erasmus Eytzing és Christoph Thirring kapitányok házát írták össze. 1600—1603 között viszont, mint „régi" (1594 előtti) házbirtokosok szerepeltek Izdenczy János, Posztós Bálint, Sokorai János, Horváth György, Balogh István lovastisztek, Csaby Mihály fővajda, Pázmán Ferenc, Grebechy Gergely, Bornemissza Márton, Medvei Mátyás, Horváth Péter vajdák, továbbá 80 más altiszt, közvitéz.[45] A török megszállás alá került délvidéki (szlavóniai, horvátországi) területekről menekült középnemesek (mint Gregoróczy, Jako-

43 *Bedy Vince:* A győri székeskáptalan története. (Győr, 1938.) 106—107. o.

44 Gregoróczy Vince főkapitány-helyettes Szlavóniából jött Győrbe és, mint 1592-ben írta az alsó-ausztriai rendekhez, 46 éve, kora ifjúságától szolgálta a közös hazát („den gemainen Vatterlandt") a török elleni harcokban. Különös felelősséggel járt számára az 1590—1592 közötti időszak, amikor ő látta el a győri főkapitányság igazgatását. („die zway Jarlang verichte und getragene verwaltung und geferliche sorgsambe verantwortung des obristen bevolch zue Raab"). Gregoróczy, mivel Nogarola, illetve Lichtenstein halála után hiába folyamodott a főkapitányi tisztségért, 1592 januárjában felmentését kérte s röviddel később meg is halt. 1593 szeptemberében már özvegye, Telekessy Katalin folyamodott a beigért 2000 fl. végkielégítés második részletéért.

45 GySmL 1. Győr város telekkönyvei. 1567. évi telekkönyv.

sith, Grebechy), érthető módon, nemcsak szállást, de állandó otthont kerestek az elveszett helyett.

Kivételes alkalmanként nemcsak vétel útján, de káptalani adományként is hozzájutott néhány tisztviselő, vagy katona elhagyottan álló házhoz, telekhez. Így B. Magno építőmester (1564), Lentulus Márk lovaskapitány (1567), Győry Ferenc lovasvitéz (1592), Szombathelyi Péter deák szentmártoni gyalogosvajda (1601), Nicodem Pantelhoffer gyalogoskapitány (1621). Az adomány elvben természetesen nem jelentette a háztulajdonnal járó terhek alóli felmentést, a káptalan hatalmának csorbítását.[46]

A XVII. században a háztulajdonosok között tovább nőtt a magyar és német katonák száma, sőt megkezdődött térfoglalásuk a váron kívül Újvárosban és Szigetben is. Az 1617-es és 1634-es házösszeírások szerint arányuk a várban elérte a tulajdonosok $^2/_3$ részét. Tovább folyt, a főkapitányi tiltások ellenére, a kisebb közök, utácskák beépítése is. Mindez azonban így is kevésnek bizonyult a nagy létszámú őrség elhelyezésére. A többség számára a polgárházakban kellett — beszállásolással — helyet teremteni. A káptalan és a polgárság 1551—1554 között megfogalmazott panaszai első helyen említik, hogy a katonák sok polgárt kikergettek a házából, s kérik a házak illetve pincék legalább egy részének visszaadását. Jellemző lehetett Lukács János polgár esete, akihez 1557-ben egy lovasvitéz szállásolta be magát, a ház egyes részeit tataroztatta majd saját tulajdonaként eladta.[47]

Házaik kímélésére, a szükséges férőhely biztosítására a tulajdonosok az udvarokon *kvártélyok* építését kezdték meg. 1589/90-től már a házakkal együtt adták-vették a kvártélyokat is.[48] Akinek nem volt pénze külön kvártély biztosítására, az a padláson szállásolta el a katonákat és csak télen engedte a házba melegedni őket. Egyes gazdagabb polgárok a német szállásmester megvesztegetésével mentesítették magukat a beszállásolástól, így a többi háztulajdonost további rendkívüli beszállásolással is megterhelték. Ez alól azok a magyar nemesek, tisztek és katonák sem voltak kivételek, akik saját házzal rendelkeztek. 1637-ben a káptalan arról panaszkodott, hogy lakosságot nem csupán egy, de két kvártély építésére kényszerítik. Ez sem volt azonban elegendő, így (a németek) „a gazda agya melle vettetnek vele agyat, oly iszoniu betegesekel és tetvesekel, kyk mya eginehany polgartarsaink immar betegsegbenis estenek . . .”[49]

1564-ben, amikor Hans Rueber parancsnoksága alatt osztrák nemesi lovasság érkezett Győrbe, és ezzel váratlanul megnőtt a katonaság létszáma, tömegesen találunk utasításokat, amelyekben a Haditanács a katonák lakásaihoz szükséges tégla és mész kiutalásáról intézkedett. Erre a célra két új tégla- és egy mészégető felállítását engedélyezték.[50] 1591 tavaszán S. Hager vezetésével 100 alsó-ausztriai nemesi lovas jött ismét a városba. Az előreküldött szállás-csinálók a helyszíni szemle során talpalatnyi helyet sem találtak a számukra. A főkapitány-helyettes ekkor nyomatékosan kérte a Haditanácsot, hogy a polgárság várható panaszaira való tekintettel találjanak más megoldást a lovasok elhelyezésére. Így átmenetileg Mosonban kvártélyozták el őket.[51]

Érthető, hogy ebben a helyzetben napirenden voltak az összekoccanások, ve-

46 Források: GySmL 1. Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára *(a továbbiakban: GyKHL)* Felvallási jkv. 2. k. 263. o.; uo. 5. k. 177. o.; uo. 7. k. 130. o.

47 GyKML XIV. téka 2392. sz., ill. GyKHL Felvallási jkv. 2. k. 55. o.

48 Az első kvártélyok adásvételéről: GySmL 1. GyKHL lad. 2. fasc. 5. (1637 No. 209. [1589]) GyKML XVI. téka 2631. sz.

49 GyKML XVI. téka 2623. sz. Győr városa az országgyűléshez; 1637: GyKML XVI. téka 2631. sz. A káptalan panasza a főkapitány ellen...

50 Kriegsarchiv, Wien. Hofkriegsrat Prot. Reg. 143. k. fol. 102.

51 NÖLA A. VII. 2. fol. 141—142. és 145—146.

rekedések a katonák és polgárok között; már 1549-ben több végvári tisztet idéztek királyi bíróság elé a polgárok bántalmazásáért, gyilkosságért, a házak elfoglalásáért. Hasonló esetek történtek a következő évtizedekben is.

Korlatovith Jeromos alkapitány Szabó Benedek esküdt polgárt sebesítette meg. 1557-ben arról panaszkodtak, hogy a katonák 4—5 polgárt öltek meg a városban. Szarka Izsák többszörös városbírót, nemesembert, a saját házában sebesítették meg. Tíz évvel később Varjasi Borbély János lovasvitéz Varga András a műhelye előtt szúrta le.[52]

A végvár magyar és német őrsége, a német katonák és a magyar polgári lakosság között is nemegyszer került sor összecsapásokra, olykor véres vitákra. 1606-ban Náprágyi püspök figyelmeztette a főkapitányt: *„haluan sokan és tuduan szabadsagink ellen ualó hatalmaskodasit eő kegielmeknek nemelliek (noha mostannis nagy sokan az egesz keresztiensegnek nem keues karaval) talam eő Felsegetől es a nemes es bücziletes Nemet nemzetsegtől ennel is inkabb idegenülnek."*[53] Az 1620-as években a város az országgyűléshez panaszkodott: „Könyörgünk Nagsagtoknak es az nemes orszagnak mentsen meg Nagsagtok es Kegelmetek eféle szabadtalansagtól es német igától."[54] Néhány évtizeddel később a magyar őrség megbízottai — Nagy Ferenc seregbíró, Angarano István gyalogoshadnagy, Alapi Gergely lovashadnagy, Győrfy Tamás vajda — emeltek panaszt és kértek védelmet a németekkel szemben, akik a magyar katonákat, tiszteket megtámadják, megverik, lakásukból kiűzik, vásárolt élelmiszereiket erővel elveszik.[55]

A beszállásoláshoz hasonlóan komoly nehézségek jelentkeztek az élelmezés terén is. A katonák hússal, kenyérrel, borral történő ellátásáról a katonai élelmezési hivatalnak kellett gondoskodnia saját raktáraiból, sütödéiből és mészárszékeiből. Tekintve azonban, hogy a várhoz nem tartozott uradalom, a lisztet, bort messze földről kellett ideszállítani, ami sok bajjal, akadállyal járt. Kezdetben kevés volt a várban a sütőkemence és a mészárszék is. A marhakereskedelem fellendülése elvonta a jó vágóállatokat a katonák elől, magasra hajtotta a piaci árakat. Számtalanszor előfordult, hogy az élelmezési hivatal pénz hiányában nem tudott marhát vásárolni. Az 1540-es évektől Pozsony város levéltára számos levelet őrzött meg, amelyben a különböző győri főtisztek az Ausztriából Győrbe bort szállító hajók számára kértek a várostól dunai vámmentességet. 1556 nyarán Győr tanácsa a pozsonyiakhoz írt levelében arról panaszkodott, hogy miközben a török a város körül ólálkodik, a város teli katonákkal, élelmiszer nincsen, kénytelenek bort és kenyeret más helyekről hozatni. Kérték szomszédaikat, hogy a dunai vámon az élelmiszert szállító hajókat szabadon bocsássák át.[56]

Az élelmiszerellátás nehézségeiből, a zsoldfizetés — fentiekben már tárgyalt — súlyos problémáiból (a lovasság a zsoldból fedezte az állatok pótlását, takarmányozását, ebből vásárolta fegyverzetét) következett, hogy a végvári őrség, létfenntartásának javítására, harckészségének biztosítására önellátásra, azaz részben rablásra, hosszú távon pedig földművelésre, kereskedésre kényszerült. Az 1540-es, 50-es évektől a piaci fosztogatás, a városfal előtti kertekből az állatok elhajtása, levágása — éppen a gyakori húshiány miatt — napirenden volt.

52 1549: GyKML X. cimelio-téka 774. sz.; 1557: OL E 185. Archivum familiae Nádasdy. Missiles; A győri káptalan levele: 1557. II. 12.; 1567: GyKML: IX. cimelio-téka 668. sz.

53 GyKML XVI. téka 2613. sz.

54 GyKML XVI. téka 2623. sz.

55 SÜA Eszterházy család cseszneki levéltára 44. doboz 1. A panasz szerint Orsich János főhadnagyot és Miskey József hadnagyot megsebesítették. Lipták János hajdút családostól az utcára dobták.

56 A pozsonyi vámengedélyekkel kapcsolatos levelezés: Archiv Mesta Bratislavy, Bratislava *(a továbbiakban AMB)* Pozsony város levéltára 600., 6131., 6107., 6120., 6122., 6577., 6594., sz.; 1556. év: uo. 6886. sz.

Nincsen olyan panaszos beadvány, amelyben a város, a káptalan ne említené az őrség, főként a németek, fegyveres élelemszerzéseit. Azoktól, akik a városba élelmiszert hoztak, a kapuknál elvették csomagjaikat; a városban áthaladó csordákból, nyájakból rendszeresen kiszakítottak egyet-egyet; a polgárok városi istállóiból éjjelente elhajtották az állatokat, a bástyán lelőtték és feldarabolták azokat; a házakra rátörve elvették a polgárok élelmét, és míg jól nem laktak, a polgárok nem ehettek.[57] 1600-ban, alig valamivel a visszatelepülés után, Hans Ditrich von Reuffenberg főkapitány-helyettes pedig éppenséggel elrendelte az újvárosi lakosságnak a beszállásolt vasasok ingyenes élelmezését.[58]

A nincstelen magyar tisztek és katonák azonban hamarosan megkezdték a város körüli földek birtokba vételét, szántottak, vetettek, állataikat legeltették, lehalászták a tavakat és folyókat. 1590-ben Gregoróczy Vince főkapitány-helyettes ellen emelt panaszt a káptalan, mert juhnyáját a polgárok földjére hajtatta, lovait a város legelőin tartotta, marháit a polgárok szénájából etette és a polgárok földjeiből 50 holdat magának szántatott.[59] 1592-ben a püspöki urbárium az egykori Királyfölde külvárosról megjegyezte, hogy földjeit a katonák használják.[60] 1606 júliusában a győri, pápai és veszprémi őrség közös levélben írta az alsó-ausztriai rendeknek: „az takarasnak ideie raitunk vagion, mast keöl szenat, abrakot louainknak takarnunk, es azon kivül magunknak valo eletet szereznünk".[61]

A végváriak foglalásai nyomán keletkezett szántóföld- és legelőhiány újabb összeütközések forrása lett a polgársággal. 1625 nyarán a magyar vitézek panaszolták, hogy ha egy idősebb katona nem tudja pénzen vett szántóját megművelni és parlagon hagyja, a polgárok a következő tavaszon már felszántják és használják.[62] 1667-ben Miskey József lovashadnagy Montecuccoli főkapitányhoz fordult levelével. Előadta, hogy Győr visszafoglalása után a város körüli műveletlen földeket a katonák saját megélhetésük biztosítására fogták művelés alá. A portyák mellett szántottak, vetettek, *ami azért is hasznos volt* — írta Miskey — *mert nem rablással, de tisztességgel keresték a kenyerüket.* Most a polgári rend a sok munkával művelt földeket el akarja venni tőlük, hogy azokon is a kereskedésre vett állataikat járassák. Az egész sereg nevében kérte, hogy a főkapitány intézkedjék, mert a katonák megélhetés nélkül maradnak.[63] A káptalan földesurasága alá tartozó földekről, amelyeket a végváriak fogtak művelés alá, az egyház megkísérelte a tized- és kilencedszedést is, ám törekvése — a juhtized kivételével — mindvégig ellenállásba ütközött. Erről írt a káptalan 1613-ban, ezt panaszolták a végváriak 1625-ben és 1667-ben. Érdemes idézni a végváriak 1625-ös terjedelmes válaszából, melyet a káptalannak adtak. Visszautasították a kilenced- és tizedfizetésre vonatkozó földesúri követelést, mondván, ők hódoltsági földeket használnak: *„Más az, mert mi őrizzük az mezőt, életünket markunkban hordozván és gyakran vérünket es kiontvan érette. Mi álljuk az istrázsát, mind melegben, mind hidegben, kinek arnekanál az magok majorsagat viszik veghez az kaptalan uraimek."* Szóvá tették, hogy a 10, 20, 30 évi szolgálat után leszerelő katonákat és családjukat a káptalan megkísérli jobbágyi szolgálatra fogni, holott mindenki azért ontja a vérét, hogy maradékai békességben élhessenek.[64]

57 1550: GyKHL lad. 16. fasc. 47. No. 2347.; 1555: GyKML XVI. téka 2602. sz.; 1592 után: GyKML XVI. téka 2612. sz. 1637: GyKML XVI. téka 2630. sz.; 1646: GySmL 1. Győr város Levéltára. Magánokiratok 102. sz.
58 GyKML XVI. téka 2614. sz.
59 GyKML XIV. téka 2435. sz.
60 Győri Püspöki Levéltár Capsa Y. No. 2.
61 NÖLA A. VII. 38. fol. 42—43.
62 GyKML XVI. téka 2627. sz.
63 ŠÚA Eszterházy család cseszneki levéltára 44. doboz 8. sz.
64 1613: GyKML XIV. téka 2478. sz.; 1625: GyKML XVI. téka 2627. sz. (az idézett innen); 1630 után: GyKML XVI. téka 2631. sz.

Győr kereskedelmi szerepe lehetőséget adott arra, hogy a magyar katonák — „az ritkan valo fizetes miatt" — nagy számban vegyenek részt a nyugati marhakereskedelemben. A Győrbe érkező alföldi kereskedőktől megvásárolt állatokat, miként a polgári renden levő tőzsérek is, Magyaróvárig vagy Bécsig hajtották és ott igyekeztek haszonnal értékesíteni. Erre már a XVI. század nyolcvanas éveiben — a marhakereskedelem helyi fellendülésének kezdeti szakaszában — is találunk utalásokat. Száz évvel később, 1679-ben pedig, egy vámperben, végvári tisztek sora — Csetényi Mihály lovashadnagy, Angarano István lovashadnagy, Horváth György és Fördős Péter vitézek — nyilatkozott úgy, hogy több évtizede kereskednek marhával, olykor városi polgárokkal közös társaságban.[65]

A földművelés, kereskedés majdnem kizárólagosan a magyar vitézekre volt jellemző. (Egyedül Miskey József már említett levelében van arról szó, hogy egyes német tiszteknek is van földjük.) Számukra — akiknek sohasem vált állandó hivatásává oly tömegesen a zsoldos katonai szolgálat, mint a kor német, olasz, vallon és más nemzetiségű zsoldosainak — éppen a háborús viszonyokban gyökerező megnövekedett társadalmi mobilitás, a hazai földhöz való kapcsolat tette lehetővé a gazdasági tevékenységbe való bekapcsolódást. Szerepet játszott ebben persze olyan részbeni kényszerítő erő is, hogy a lovasság döntő része a magyarok közül került ki, tehát lovaik ellátására legelőkről, rétekről kellett gondoskodniuk. Igen jelentős azoknak a száma, akik néhány évtized alatt a jobbágy—katona—polgár, jobbágy—katona—vagyontalan nemes, vagy éppen a jobbágy—katona—jobbágy utat járták végig úgy, hogy a közbeeső állomásokon sem szakadtak el az őket kibocsátó társadalmi rétegtől, legfeljebb „kétlakivá" váltak.

*

A szállásviszonyok kedvezőtlen alakulása, a megélhetési nehézségekből következő gazdasági-társadalmi problémák súlyosan hatottak a polgári lakosság életére. Tovább erősítették azonban ezt a kedvezőtlen helyzetet azok az intézményes gazdasági terhek, amelyeket a katonaság állandó jelenléte rótt a városi lakosságra. Így a várban felállított 17 katonai őrhelyen égő tüzek táplálására a polgároknak kellett a messzi erdőségekből a fát biztosítaniuk.[66] Nem kevesebb gondot okozott az sem, hogy a lótulajdonosokat fizetség nélkül rendszeresen fuvarba kényszerítették Bécsbe, Bécsújhelyre, Pozsonyba, vagy Sopronba. Máskor éppen a török ellen kivonuló gyalogosok kocsijai számára kellett előfogatokat adni és nekik kellett gondoskodniuk a nagyobb hadivállalkozások alkalmával az ágyúk vontatásáról.[67] A fuvarozás, az előfogatok adása, azonfelül, hogy elvonta a polgárokat saját munkájuktól, megfosztotta őket a fuvardíjtól, tönkretette lovaikat, komoly veszedelemmel is járt, hiszen a kocsisok maguk is részt vettek a harcokban, ütközetekben, mint az 1577 augusztusi Győr és Szentmárton közötti csatákban. Ennek a kötelességüknek. a „hazáért és a közjóért", mindvégig készek voltak eleget tenni, amint azt 1592—93 táján egy káptalani beadványban olvashatjuk.[68] 1640-ben, amikor Újvárosban 6 tarackágyú számára kellett új állásokat készíteni, a polgárság — „latvan mijs hogy azon allasoknak megh chinalasa es az tarazkoknak arra feöl vonasa magunk-

65 GySmL 2. Csornai Konvent Hiteleshelyi Levéltára. Másolati könyvek, 7. k. 202—224. o.
66 Ez is a rendszeresen visszatérő panaszok közé tartozott. Első alkalommal 1550-ben találkozunk vele: GyKML XVI. téka 2602. sz.
67 1555: uo.; 1550—1554: GyKML XIV. téka 2392. sz. és számos más panasziratban.
68 GyKML XIV. téka 2437. sz. Az előfogatok dolgában a polgárok azt panaszolták, hogy időnként a főkapitány egyéni szükségleteire is katonai igénybevétel címén kérte a kocsikat és lovakat.

nak es hazanknak oltalmara szüksegesenek legyenek" — rendkívüli adóval és fuvarral járult hozzá a munkához.[69]

Nemcsak az egyes polgárok érdekeit, de a város gazdasági életét veszélyeztették az olyan visszaélések, mint a katonai hatóságok vámszedése a városkapuknál, illetve az abdai Rábca-hídnál. A magyar és német katonai vásárbírák a hiteles piaci mértékegységek kezelését sajátították ki maguknak, és ezzel lényegében megszerezték a piac feletti ellenőrzést, de ezen felül rendszeressé tették a városon áthaladó csordák vámolását, saját szükségleteikre egy-egy állat kiszakítását. Ez súlyosan veszélyeztette a kereskedelem biztonságát, így a Bécs felé tartó kereskedők inkább más utakat választottak. A város piacán lakó gazdag és tehetős kereskedőket a német regiment-soltész, a főtisztek hallgatólagos tudtával, rendszeresen zsarolta, tőlük *külön adót* szedett.[70]

Elterjedt a kényszervásároltatás szokása. A tisztek tulajdonát képező bor, búza, hús kiárusítása idején megakadályozták a polgári kereskedők tevékenységét. Ilyen ügyben emeltek panaszt az 1559-ben a Győrbe utazó komáromi kereskedők, akiket Korlatovith Jeromos akadályozott áruik eladásában.[71] 1592-ben Hardegg főkapitány mérette ki romlott *búzáját*, 1590-ben Gregoróczy Vince saját *juhai húsát*.[72] A sebesült és rokkant katonák kórházának fenntartására az élelmezési főtiszt már az 1580-as években véglegesen kisajátította a két havi nyári *bormérés* földesúri jogát, eltiltva a püspököt, a káptalant és a városi magisztrátust ettől a monopóliumtól.[73] 1646-ban a németek a zsold fejében kapott *sót* kényszerítették a polgárokra.[74]

Földesúri jogai védelmében a káptalan panaszok tömegét küldte a királyhoz. Ezek a beadványok, melyek egy részét a királyi biztosok kivizsgálták és megszüntetésükre a főkapitányok figyelmét ismételten felhívták, eredményt nem érhettek el, hiszen a végvári katonaság helyzete nem változott, így a kiváltó okok nem szűntek meg.[75]

A városi polgárság — a panaszkodás mellett — különféle módon védekezett az új terhek ellen. Az éjszakai garázdákat a vár védelmére szervezett polgári őrség őrjáratai igyekeztek fékentartani, noha a katonák a felfegyverzett polgárokat is nem egyszer megtámadták, mint Iványi Gáspár katona a polgárőrség kapitányát, Bányi Jánost.[76]

A rendkívüli terhek és adók elkerülésének egyik lehetséges egyéni útjául, mint ezt 1577-ben írták, a katonai zsoldlajstromokba való felvétel, azaz a katonai szolgálat vállalása kínálkozott.[77] Ez nemcsak a katonai terhektől, de a polgári és katonai adófizetéstől is mentesített. A megoldás katonai és polgári szempontból egyaránt hátrányos voltára egy 1588-as káptalani memoriálé figyelmeztetett, amikor hangsúlyozta, hogy ezekre a katonákra, akik tovább folytatták polgári foglalkozásukat, a várparancsnokság sem számíthat a

69 GySmL 1. Győr város levéltára. Törvénykezési jkv. 8a k. 40. o.

70 Valamennyi jelzett téma az 1560-as évektől állandó tárgya a káptalani és városi panaszoknak. 1557: GyKML XIV. téka 2410.; 1588: uo. XVI. téka 2608. sz. 1592—1594: uo. XIV. téka 2451. sz.; 1575—1580: uo. XIV. téka 2478. sz.

71 Kriegsarchiv, Wien. Feldakten 1559 12/1. A komáromi kereskedőket Korlatovith, ezen felül, saját borának megvásárlására is kényszerítette.

72 GyKML XVI. téka 2612. A káptalan panaszai gróf Hardegg új győri főkapitány ellen; uo. XIV. téka 2435. sz. A győri káptalan felelete a királyi kommisszáriusoknak...

73 Valójában a július-augusztusi bormérést Christoph Teuffel élelmezési prefektus már 1566 folyamán kisajátította. Erre l.: GyKML XIX. téka 2910. sz. Ez a helyzet a nyolcvanas évekre véglegessé szilárdult: uo. XVI. téka 2608. sz. Az 1590-es évek elején a káptalan a Mátyás főherceghez küldött panaszában (uo. XIV. téka 2451. sz.) kiemelte, hogy a beteg német katonák szállása (xenodocheum) számára a vendéglőben július-augusztusban mért bort magasabb áron adják, mint a többi hónapban. Amikor a bor elfogy, s a kapitányok a polgárokkal pótoltatják. A bormérés kisajátítása sem Léván, sem Pápán nincsen gyakorlatban — írták.

74 GySmL 1. Győr város levéltára. Magánokiratok 102. sz. „Gravamina Civitatis Jauriensis..."

75 A panaszok kivizsgálásáról *Csizmadia Andor:* Győr küzdelme a szab. kir. városi rangért. (Győri Szemle, 1943/1. sz.)

76 GyKML XIV. téka 2406. A győri káptalan panaszai a királyi kommisszáriusokhoz...

77 GyKML XIV. téka 2409. sz. Rudolf király Andreas Tauffel főkapitányhoz.

portyák, vagy az ostrom idején.[78] Ennek ellenére a helyzet nem változott és 1609 januárjában is 52 polgári személy vonta ki magát ily módon a város kötelékéből.[79]

*

A katonaság megjelenése, a különféle rendkívüli gazdasági terhek (piacellenőrzés, rendkívüli adók, előfogatadás) bevezetése, a káptalan földesúri joghatóságán számottevően lazítottak. A végvárban azonban a *jogi hatalom* és így a *bíráskodás* gyakorlásának legfőbb letéteményese is a főkapitány illetve helyettese lett, akik a vár biztonságának minden érdeket alárendeltek.[80] Ennek alapján a káptalan, a püspök-főispán és természetesen a városbíró hatalmát is mellőzhették. Jól kifejezte ezt egy 1577-ben történt eset, amikor Teuffel főkapitány a városbíróval és egy esküdttel üzente meg a nagyprépostnak, hogy ha szembeszegül vele, akkor azonnal kivezetteti a városból.[81] Ugyanezen évben az új főkapitány, Karl Ludwig von Zelking azzal a paranccsal küldte a városbíróhoz Podgoray Tamás vajdát, hogy számára azonnal két kocsit adjon fuvarba. A bíró a polgárok gazdasági munkái, a kereskedőknek a pápóci vásáron való távolléte miatt ezt nem tudta teljesíteni, mire Podgoray szidalmazni és ütlegelni kezdte őt. A bíró a prépposthoz futott védelemért, aki két kanonokot adott mellé és így mentek a főkapitányhoz. Alig szóltak, amikor Zelking ütni kezdte a bírót és „ghet aus, ghet aus" kiáltásokkal kizavarta őket, majd egy órán belül a soltésszal bilincsbe verettette és lecsukattatta.[82] 1608-ban a városbíró egymással ellentétes parancsokat kapott a főkapitánytól és a püspök-főispántól egy nemes polgár elfogatása ügyében. Amikor megkísérelte a kérdést tisztázni, a főkapitány, a király nevében, „megütvén kétszer a mellét", a profoszt és puskásokat rendelte mellé, kijelentvén, hogy megvédi a városbírót, ha a főispán parancsát megtagadja és emiatt büntetni akarják.[83] Nyilván nem volt véletlen, hogy 1568-ban a főkapitány több memorandumban a káptalan Sopronba való áthelyezését sürgette a királytól.[84] A földesúr eltávozása, ha jogilag nem is rendezte volna a kérdést, de a gyakorlatban jelentősen megkönnyítette volna a főkapitányok helyzetét. 1634-ben a városbíró a főkapitánnyal szemben a káptalan földesúri hatalmára hivatkozott, aki erre kijelentette: „mire az magisztratusod hirt kap ez felől, addig felis akaztathatnak, niarsban is vonhatnak."[85]

Természetesen az új helyzet jelentős hatással volt a város lakosságának jogi kapcsolataira is, miután az addig szoros földesúri hatalom alatt élő közösségek mellett olyan társadalmi csoport jelent meg, amely teljes különállásával, számos tagjának nemesi kiváltságával, eltérő nemzetiségével, önálló testet alkotott. A mindennapi együttélés során számos jogi vonatkozású kapcsolat jött létre a katonák és a polgári lakosság között. Az érintettek bonyolult társadalmi viszonyai, eltérő jogi helyzete következtében ezek rendezésére igen összetett és sokrétű igazságszolgáltatási formák alakultak ki, amelyek mindennél jobban kifejezték a végvár-város valóságos belső viszonyait.

Az osztrák tartományokból és a birodalomból érkezett zsoldosoknál a fegyelemsértésekkel, bűnügyekkel a soltészok és profoszok foglalkoztak, akik a re-

78 GyKML XVI. téka 2608. sz. A káptalan panaszai a királyi kommisszáriusokhoz...
79 GyKML XIV. téka 2471. sz.
80 GyKML XVI. téka 2608. sz.; XIV. téka 2410. sz.; XVI. téka 2630. sz.; *Villányi Sz.*: i. m. 109—116. o.
81 GySmL 1. GyKHL. Felvallási jkv. 3. k. 245. o.
82 GyKML XIV. téka 2412. sz.
83 GySmL 1. Győr város levéltára. Törvénykezési jkv. 4. k. 6—8. o.
84 Kriegsarchiv, Wien. Hofkriegsrat Prot. Exp. 148. k. fol. 137. 1568. május 28.: „Memorial an die Kay. Mt. die transferierung des Capitl zu Raab geen Odenburg bettr." fol. 168. 1568. augusztus 1.: „Memorial die Transferierung des Capitl zu Raab betreff."
85 GyKML XIV. téka 2626. sz.

gimentek állandó állományába tartoztak, így már az 1550-es évektől működtek a városban. Az 1567. évi összeírás szerint létezett a „Schulteshaus" azaz német seregbírói hivatal háza.

Az ítélkezési gyakorlatban a XVI. században a német őrséggel kapcsolatban egyetlen konkrét esetet ismerünk, amelyik „elvi" problémákat is felvetett. 1590 tavaszán Szeghy Szücs Gergely városbíró összeveszett a házában lakó német katonával. Ebből verekedés támadt és az ügy, a bíró kezdeményezésére, a káptalan elé került, amely minden bizonnyal, Szeghy Szücs nemességére való tekintettel, Győr és Komárom megyei „fogott" bírák előtt kívánta az ellentétet rendezni. A tárgyaláson azonban megjelent egy német őrségbeli tiszt és követelte két regimentsoltész bevételét a bíróság tagjai közé. A káptalan ezt megtagadta és álláspontján Gregoróczy Vince főkapitányhelyettes fellépésére sem változtatott. Gregoróczy éppen a magyar katonák és polgárok közötti hasonló jellegű ügyek rendezésének korábbi gyakorlatára hivatkozott, amikor polgárok és katonák közösen tartottak ítélőszéket. A káptalan viszontválaszában kifejtette, hogy ez esetben a közös ítélkezés a törvények különbözősége miatt lehetetlen; különben is olyan bírák, akik a magyarországi törvényeket nem ismerik, nem ítélkezhetnek. Hivatkoztak arra is, hogy a városbíró egyben a káptalan tiszttartója a városban és így nem állhat a nemesi-katonai ítélőszék elé. A vita, melynek kimenetelét nem ismerjük, végül Ernő főherceg elé került.[86]

Alig több, mint egy évtized múltán viszont felbukkan az egyetlen olyan eset, amikor magyar és német katonák ítélkeztek együtt. 1603-ban, a Hantóy Mihály győri lakos ellen Hans Igly landsknecht meggyilkolása miatt indított perben a 29 tagú bíróság soraiban a magyar vitézlő rend, a vármegye és a polgárság képviselői mellett jelen volt a német őrség 7 tisztje, altisztje is.[87] Az ítélőszék létrehozását feltehetően a vád súlyossága indokolta. Azt, hogy ez az eljárás nem vált általánossá, egy másik eset jelzi: 1609-ben ugyanis — éppen a német soltész mellé rendelt írnok rágalmazási ügyében (a felperes: polgár) — magyar katonák—nemesek—polgárok ültek törvényt. A per ama részét illetően, hogy az írnok éjnek idején fegyveresen támadt a polgár házára, a bíróság leszállította a hatáskörét és az ügyet elbírálásra a főkapitány elé utalta.[88]

A németekhez hasonlóan nem magyar honos személyek bevonása az ítélkezésbe csak a (Győr) Újvárosba telepített, katonai szolgálatra kötelezett *rácok* esetében — ugyancsak gyilkossági perekben — fordult elő. Igaz, példát itt is mindössze két évből hozhatunk. 1609-ben a városbíró, a városi esküdtek, egy lovashadnagy és a két nemesember mellett a rácok bírája is részese az ítélethozatalnak. 1614-ben viszont magyar katonai és polgári bírák mellé öt „fogott" bírót hívtak be a rácok közül.[89]

A magyar vitézlő rend esetében önálló bírói szervezet csak a XVI. század második felében jött létre. 1589-ben Nogarola főkapitány a Haditanácshoz és az alsó-ausztriai rendekhez küldött jelentésében előadta, hogy a főkapitánysághoz tartozó várak különböző jogi ügyeiben gyakran fordulnak véleményért

86 GyKML XIV. téka 2449. és 2550. sz.
87 GySmL 1. Győr város levéltára. Törvénykezési jkv. 3. k. fol. 1.
88 GySmL 1. Győr város levéltára. Peres iratok 12. sz.
89 1609. GySmL 1. Győr város levéltára. 4. k. 23. o.; 1614: uo. 5. k. 116—117. o. A katonai szolgálatot teljesítő rácok 1607-ben telepedtek meg (Győr) Újvárosban. A káptalan és a főkapitány (Hans Prainer) ill. helyettese (Ernst Kollonich), valamint a rácok megbízottai egy 1612. július 27-én kelt szerződésben rendezték az új telepesek jogi helyzetét. Eszerint a joghatóság felettük, a polgári életben, a káptalant illette meg. Bírájukat az erősítette meg, adót oda fizettek (a győri katonák kivételével), javaik, ha nem volt örökös, a káptalanra szálltak, házaik adásvételét a káptalan hagyta jóvá. Mesterembereik kötelesek voltak céhben dolgozni. Vezéreik „az raczok közül penigh kyköt az egesz raczsagh walaztott wolt erre az wegezesre" ebben az időben (Temesvári) Kapitány Száva ill. Wojcza vajdák voltak. (Előbbire OL Archivum familiae Thurzó fasc. 42. No. 22.) A helytörténeti irodalomban a két vajda neve együtt mint egy név (azaz Vaicas Száva) fordul elő. Az eredeti szerződésből azonban világosan kitűnik, hogy *két* különböző személyről van szó. A szerződés szerint Kapitány Száva a hadban a rácság előtt járhat, de a városban nem hatalmaskodhat, a rácoknak nem parancsolhat. GyKML XIV. téka 2473. sz. V. ö. *Villányi Sz.*: i. m. 106—108. o.

közvetlenül hozzá, de seregbíró nélkül képtelen ezekkel érdemben foglalkozni. Emiatt több alkalommal történtek már tévedések is, holott a fegyelem megtartása minden téren pontos ítélkezést kívánna — írta Nogarola.[90] A rendek némi huzavona után, amely a tisztségre jelölt Ormány János fizetése körül folyt, hozzájárultak a seregbíró alkalmazásához. 1594-ben Ormányt mint 30 lovas kapitányát és a városbéli magyar bírót említik Hardegg főkapitány feljegyzései és Istvánffy Miklós krónikája.[91] Sajnos a seregszék önálló tevékenységére csak viszonylag későbbről, a XVII. század negyvenes éveiből ismerjük az első adatot, a tárgyalások néhány jegyzőkönyve pedig még későbbről maradt fenn. 1661 áprilisában Lengyel András és 13 társa, hosszú és súlyos büntetésre ítélt rabok ellen szökés miatt hozott újabb ítéletet a seregbíró elnöklete alatt hat lovas- és gyalogostiszt. 1669-ben a kötelességét elhanyagoló börtönőr ügyét; 1670-ben és 1671-ben egy, a hódoltsági területen csavargó gyilkos katona, valamint egy, a jobbágyokat zaklató katona ügyét tárgyalta a seregbíróból, 7 tisztből, 2 esküdt-ülnökből és a sereg-albíróból álló ítélőszék. Az ítéleteket a seregírnok rögzítette írásban.[92]

A magyar katonák és polgárok közötti peres ügyekben nem lehetett a törvények különbözőségére hivatkozni, mint a németeknél. Ám itt is nyitott kérdés volt, hogy a városi polgárok ítélőszéke (ráadásul ennek fellebbviteli fóruma, a káptalan nagyprépostja, a földesúr képviselője volt), a seregszék, vagy alkalmas esetben a megyei nemesi törvényszék-e az illetékes. A gyakorlat egy közbülső megoldást alakított ki, ami a polgárok, nemesek és katonák „vegyes" ítélőszékét jelentette. Létrejöttére már egy 1562-es levélből következtethetünk, amikor Kovács Lőrinc naszádos fővajda arról írt, hogy egy bizonyos peres ügy tárgyalásán a katonák mellett a városbíró és esküdtpolgárok is részt vettek.[93] 1590-ben Gregoróczy főkapitányhelyettes hivatkozott erre az ítélkezési gyakorlatra és egy évvel később már Ormány seregbíró és Szabó György vajda képviselték a polgári törvényszéken a végváriakat.

A seregszék tevékenységére vonatkozó példák sorából csupán néhányat emelnénk ki. 1602 májusában Bornemissza Márton gyalogvajda házasságtöréssel vádolt felesége ellen az alispán, egy, a helyettes főkapitányt képviselő tiszt, több pápai, veszprémi és győri tiszt mellett városi polgárok is részt vettek az ítélethozatalban — az ítéletet a város jegyzőkönyvében feljegyezték.[94] 1603-ban viszont végvári tisztek is jelen voltak egy templomi tolvaj ügyének tárgyalásán, ahol a káptalani ispán mint úriszéki közvádló járt el.[95] 1620-ban egy városi lakos meggyilkolása miatt egy katona felett a városbíró és a seregbíró *közös* elnökletével 30 tiszt, altiszt, polgár és megyei tisztségviselő hozott ítéle-

90 NÖLA A. VII. 21. fol. 1—2. Nogarola felterjesztéseiben előadta, hogy eddig hol egyik, hol másik katona kép viselte a hivatalt. Közülük azonban jónéhányan alkalmatlanok voltak erre a tisztre, s csak a szükség miatt alkalmaz ták őket. Gyakran főemberek ügyei is előfordultak, s azokban valóban csak a jogban járatos személyek tudnak dönteni. Egyetlen falut sem lehet bíró és jog nélkül tartani, hát még a végvárakban hogyan lehetne rend bíró nélkül. (fol. 9—12.) Az előző főkapitánnyal, A. Teuffel-lel, is véleményt cserélt a kérdésről s ő is megerősítette a seregbíró alkalmazásának szükségességét. (fol. 10.)

91 Staatsarchiv, Dresden. Geheimes Archiv. Acta und Handlungen Herrn F. Hardeck und die Aufhebung Rab bettr. 1594. Locate 9325. fol. 17—18; *Istvánfi M.*: i. m. 710. o.

92 1661: A seregszék tagjai Nagy Ferenc seregbíró, Orsich János főhadnagy, Balasko István fővajda, Alapi Gergely lovashadnagy, Győrfi Tóbiás sajkásvajda, Galgóczy Ádám gyalogvajda, Köszöghy István esküdt, Bakó Gábor seregjegyző. (ŠUA Eszterházy család cseszneki levéltára, 44. doboz. 8. sz.); 1669: A seregszék tagjai között Orsich, Galgóczy, Köszöghy nem szerepelt, új tagok voltak Angarano István és Miskey István lovashadnagyok. (OL P 1291 Eszterházy család zólyomi levéltára, III. O. 10. No. 3—4.); 1670: ŠUA Eszterházy család cseszneki levéltára, 44 d. 8. sz.; 1671: uo. 43. d. 6. sz. ekkor a seregszék tagjai között jelen volt fentieken kívül Csáfordi Pál lovasalhadnagy és Fejér Mihály albíró is.

93 *Varga J. János* A seregszék, hadiszék, úriszék c. alapvető tanulmányában (Századok, 1977/3. sz. 440. o.) említi ezt az adatot, s úgy értékeli, hogy ekkor Győrben már működött a seregszék. Miután ebben az időben seregbíró működéséről nem tudunk, így úgy véljük, hogy ez csupán egy „ad hoc" vegyes törvényszék volt. Varga tanulmányát és) kismonográfiáját (Szervitorok katonai szolgálata a XVI—XVII. századi dunántúli nagybirtokon, Budapest, 1981.) mindvégig használtuk. V. ö. még *Csizmadia Andor:* Győr közigazgatása a szab. kir. városi rangra emelkedés előtt. (Győri Szemle, 1940/4. sz. 213. o.)

94 GySmL 1. Győr város levéltára. Peres iratok No. 10.

95 Uo. Törvénykezési jkv. 2. k. 93. o.

tet.[96] 1628-ban a törökkel való cimboraság gyanúja — *tehát kifejezetten katonai érdekeket érintő bűncselekmény* — miatt perbe fogott Pethes Lőrinc nemes emberrel szemben a seregbíró és városi polgárok ítélkeztek, Zichy Pál főkapitány-helyettes parancsára.[97] 1669-ben egy újvárosi tűz kivizsgálása során a seregbíró, 4 tiszt és 2—2 megyei, illetve városi esküdt járt el.[98]

Természetesen mindez nem zárta ki azt, hogy a német főkapitányok, vagy magyar helyetteseik alkalmanként a kialakult gyakorlatot mellőzve — miként már erre utaltunk — polgári, illetve nemesi személyek ellen parancsnoki jogkörükben járjanak el. Ezeket a zömében hatalmaskodó és önkényeskedő eseteket, amelyek a XVII. században Hans Prainer főkapitány, Zichy István és Szécsy Dénes főkapitány-helyettesek működése idején szaporodtak el, a polgárság tömegével sorolta fel beadványaiban. Közöttük legnagyobb számban polgárok bebörtönzése, megveretése, a városi ítélőszék döntéseinek felülbírálata szerepelt. A főkapitányhelyettesek, akiknek a magyar lakosságot is pártolniuk kellett volna — „mivel az neömös orszagh azert reöndölte eő Nagsagat" — semmit sem tettek ennek érdekében, sőt tetézték a törvénytelenségeket — panaszolták a városiak és a káptalan 1637-ben és 1646-ban.[99]

1627-ben, amikor Kláris Péter vajda halálosan megsebesített egy polgárt, nemességére és rangjára való tekintettel a káptalan a vármegye székén emelt ellene vádat, ám az elmarasztaló ítélet végrehajtását Kláris fegyverrel akadályozta meg. Zichy Pál főkapitányhelyettes a Kláris házához kivonult alispánt és tisztviselő társait a fővártára való bekíséréssel fenyegette meg, megtiltván, úgymond, hogy a végvárban *hatalmaskodjanak.*[100] Nem érdektelen megemlíteni, hogy míg 1592—1594 között a törökkel való kapcsolatok gyanúja miatt Hardegg főkapitány Torkos András marhatőzsér, nemesember ellen egy helybeli nemesekből álló bíróság előtt emelt vádat és ezt Torkos nem ismerte el illetékesnek, addig 1637-ben Iványos Miklós hódoltsági nemes kereskedőt Zichy Pál elhurcoltatta a házából és 25 pálcát veretett rá a törökkel való kereskedelmi kapcsolatok gyanúja miatt.[101]

*

A bíráskodással foglalkozó katonai szervek hatásköre nemcsak az ítélkezésre terjedt ki. A soltészok tevékenysége a végvár-városban azt is jelentette, hogy foglalkoztak a német katonák „polgári" jellegű ügyeivel is, azaz telek- és ház adásvételi eljárások során okmányokat állítottak ki, elkészítették a hiteles végrendeleteket, miként azt a káptalan már 1575—1580 között panaszolta. Ez már önmagában súlyosan sértette a hazai szokásjogot és jogi gyakorlatot. A káptalan számára pedig különösen hátrányos volt, mert áttekinthetetlenné tette a városi ingatlanok sorsának, a jobbágyoknak tekintett városi lakosság számának alakulását, s egyúttal jelentős anyagi veszteséget is okozott. A káptalan előtt végrendelkezők ugyanis általában kisebb-nagyobb összegeket hagytak az egy-

96 Uo. Törvénykezési jkv. 8/a. k. 16. o.
97 GySmL 1. GyKHL Lad. 27. fasc. N. No. 603. Pethest, aki rétalapi birtoka ügyében tárgyalt a törökkel, Zichy parancsára megtortúrázták. Panaszára Zichyt és Visi Nagy Pál seregbírót a nádori ítélőszék elé idézték.
98 OL P 1291. Eszterházy család zólyomi levéltára, III. o. 10. No. 48—50. A bizottság tagjai Nagy Ferenc seregbíró, valamint Sibrik Miklós, Kisfaludy László főhadnagyok, Alapi Gergely hadnagy, Tako Miklós vajda, Terestyéni András, Buzgó György megyei és Berkes Miklós, Iványos András városi esküdtek voltak.
99 1637: GyKML XVI. téka 2630. sz. A győri káptalan sérelmei... 1646: GySmL 1. Győr város levéltára. Magánokiratok 102. sz. Gravamina Civitatis Jaurienesis... (Az idézet ebből az iratból való.)
100 GyKML XVI. téka 2622. sz.; uo. XIV. téka 2487. sz.
101 Torkosról Hardegg feljegyzései: Staatsarchiv, Dresden. Geheimes Archiv. Acta und Handlungen Herrn F. Hardeck und die Aufhebung Rab 1594 Locate 9325 fol. 17—18.; 1637: GySmL 1. GyKHL Lad. 11. fasc. 32. No. 1324.

házra; s a káptalan jutott az örökös nélkül elhalt polgárok tulajdonának birtokába is a földesúri öröklési jog (caducitas) alapján.[102]

A német őrség telek és ház adásvételeinek intézése annál természetesebben került a főkapitányok kezébe, mivel a vár területének rendezését és az ezzel kapcsolatos változások végrehajtását az 1560-as évtizedben királyi építőmesterek végezték el. Az 1567-ben kelt első városi telek-, ház- és lakásösszeírás készítője Thomas Eiseler királyi építési felügyelő volt. Az összezsugorodott területű városban a telkek feletti rendelkezés komoly hatalmat (és visszaélési lehetőséget) adott az építési felügyelők és az építőmesterek kezébe.[103] 1604-ben egy perben a tanúk elmondották erre vonatkozó tapasztalataikat: „Immaron hogj az eő feolsege paranciolatja zerint az hazakat ugj oztogatak, kynek elvetek, kynek hoza atak, egj kalmar olaz wala, kynek Prosperger Caspar wolt az newe es ugj ata az superintendans neky ennek az hazhelt..." — vallotta Dallos Pál polgár. Egy másik vallomás szerint: „nem tudom myth vegeztek egj mas keözött az superintendanssal es az fundalomesterrel merth igen baratosak woltak egj massal Prosser Caspar es az fundalomester es superintendans. Az ky iobban aiandékozhata az superintendánst, az hun kyvanta otth attak haz helt neky."[104]

1617-ben a főkapitány bizottságot küldött ki az összeírás — ekkor már kifejezetten telekkönyv jelleggel történő — elkészítésére, melyben zömében ugyancsak katonák (például az egyik regimentsoltész) vettek részt. A telekkönyv feletti rendelkezés így tulajdonképpen teljhatalmat biztosított a főkapitány tisztviselőinek.[105] 1637-ben a káptalan szerint a katonai tisztviselők a város egy részét magyarnak, más részét németnek tekintették. A német rész teljesen függetlenné vált a káptalantól — írták — és jogügyleteit saját telekkönyve szerint („penes suum gruntpuech") folytatja. Érthető, hogy a káptalan panaszai nyomatékosan kérték: a házak összeírását és az utcák kijelölését ne egyedül a katonaság képviselői csinálják, hanem abban a káptalan officiálisai és a város tisztviselői is részt vehessenek.[106] 1679-ben Sebessy Márton szolgabíró kifejezetten azt vallotta, hogy a belső város utcáit a német nemzet, a külváros (Újváros) utcáit a magyar lakosság költségén javítják.[107] 1675-ben a soltész mint „építési hatóság" járt el: Hans Baptista Krist zászlótartó bővíteni akarta a házát, de a soltész eltiltotta az építkezéstől. Krist ekkor a káptalan segítségét kérte, mire az eljáró kanonokok megállapították, hogy az építkezés senkinek sem okoz kárt, tehát nincsen akadálya.[108]

102 A földesúri öröklési jog (ius caducitas) érvényesüléséről *Bedy Vince:* A győri székeskáptalan története. Győr 938. 131. o.
A katonaság visszaéléseiről: GyKML XIV. téka 2406. sz., XIV. téka 2478. sz., XVI. téka 2608. sz.

103 A telekkönyv elkészítését az 1560-as évek elejétől valamennyi építési felügyelő szorgalmazta a Haditanácsnál, mivel a vár építése olyan szakaszba érkezett, hogy az utcák, a telkek felosztását véglegesnek tekintették. Az 1567. évi tűzvész után, miután az újjáépítéshez a kincstár is hozzájárult építőanyaggal és szakemberek munkájával, a király külön házadó kivetését helyezte kilátásba. Ennek alapját ugyancsak a telekkönyv képezte volna. Urban Suess építőmester (későbbi építési felügyelő) egy tervezetben — osztrák mintára — az utcák, terek rendjének megőrzésére már korábban javasolta a telekkönyv felfektetését. (Kapossy reg. 188/192. l.) Ugyanakkor a telekkönyv részletes felmérése kiterjedt nem csak a telkekre, házakra, hanem minden olyan építményre, amely lakás céljaira szolgált. (A német megnevezésben: Haus, Häuslein, Behausung, Losament.) Ez lehetővé tette felhasználását beszállásolási ügyekben is. 1591-ben S. Hager, a Győrbe érkező alsó-ausztriai nemesi lovasok parancsnoka azt jelentette, hogy az elszállásolás lehetőségek felmérésére a főkapitányhelyettessel átnézték a *lakások jegyzékét.*
A telekkönyv — más, az 1560-as években készült és kapcsolódó összeírásokkal együtt — a XVII. század elején készült másolatban maradt fenn. Szövegét, kisebb olvasati hibákkal, kiadta *Villányi Sz.* idézett munkájában. Eredetije Győr város levéltárában. (GySmL 1.)

104 GySmL 1. GyKHL Lad. 25. fasc. L. No. 526.

105 A telekkönyveket hitelesítésként a főkapitányi titkárok (az 1567. évi másolatát és az 1617. évit Wolf Springer) látták el kézjegyükkel és pecsételték meg. Valószínűleg a könyvek az ő kezelésükben voltak a XVII. század végéig. GyKML XVI. téka 2630. sz. Az 1617. évi telekkönyv felvételekor 11 tagú bizottság működött közre. Vezetője Francesco de Couriers mérnökkapitány, ekkor a vár főkapitányhelyettese, tagjai a német regiment-soltész, a magyar seregbíró, két magyar tiszt, két német regiment-esküdtbíró, egy német tiszt, két magyar és egy német polgár.

106 GyKML XVI. téka 2630. sz. (Idézet innen.); uo. 2631. sz.

107 GySmL Csornai Konvent Hiteleshelyi Levéltára. Másolati könyvek. 7. k. No. 135.

108 GySmL 1. GyKHL Felvallási jkv. 13. k. 430. o.

A főkapitányi hatalomban gyökerező katonai és polgári joghatóság különválásának erőteljes kifejezője volt, hogy a 1582-ben Andreas Teuffel főkapitány a német vargamesterek számára önálló céhprivilégiumokat bocsájtott ki, melyek rendelkezései szerint a céh ügyeiben a törvénykezési jogot a főkapitány nevében a soltész gyakorolta. Teuffel nyomán a XVII. században más főkapitányok is adtak ki hasonló kiváltságleveleket. Az eljárás jogosságáról Hans Prainer főkapitány 1618 körül — a káptalan panaszára válaszolva — azt írta, hogy a német iparosokat a magyar iparosok nem fogadták be és ezért vált szükségessé számukra külön statutumok kiadása.[109]

Mindezek mellett természetes, hogy a végvár-város belső rendje dolgában — különösen szükséghelyzetekben — a főkapitány önállóan intézkedett. Így történt az 1629-es pestisjárvány alkalmával, amikor Prainer főkapitány a lúggal dolgozó (levegőt szennyező) mesteremberek — szíjgyártók, vargák, szűcsök, szappanfőzők, gyertyacsinálók — műhelyeinek azonnali kitelepítését rendelte el és rendtartást adott ki a betegek ápolására, a fertőzött házak lepecsételésére, a szemételhordás megszervezésére.[110]

A magyar vitézlő rend tagjai, eltérően a németektől, miként ezt a házak adásvételi ügyeiben tett felvallások igazolják, a káptalan hiteleshelyi hatósága előtt intézték ügyeiket és egyúttal kötelezettséget vállaltak a ház- és telektulajdonnal járó földesúri terhek viselésére, a földesúri joghatóság elismerésére. Ez — bár részben csak formalitás volt, hiszen a város közös terheihez nem járultak hozzá, a káptalannak nem adóztak — szavatolta a káptalan földesúri jogainak elismerését, városi birtokjogainak elidegeníthetetlenségét. Fontosságát annak az ismert esetnek az alapján mérhetjük le, amikor a király a Földessy Bálint komáromi vajda által megvásárolt piactéri ún. Alsoki-féle háznak 1587-ben nemesi jogokat adományozott, azaz nemesi kúria rangjára emelte. A birtokba iktatás alkalmával a káptalan és a városi tanács képviselői egyaránt tiltakoztak az adományozás és a polgári házak közül való kiemelés ellen. A káptalan nevében eljáró kanonokok nyomatékosan hangsúlyozták, hogy földesúri jogaikat a király sem csorbíthatja. Ennek ellenére természetesen az adományozás tény maradt és a ház ettől kezdve „curia nobilitaris"-ként létezett a város központjában.[111]

A XVII. század nyolcvanas éveire a magyar vitézlő rend ugyancsak magához ragadta a házak adásvételének intézését, miután még az előző évtizedekben is teljesített kisebb „hiteleshelyi" feladatokat. A seregszék tisztviselői saját hatáskörükben fogadták a felvallásokat, dönöttek a katonák polgári pereiben is. Ám ez a jogkör még gyenge lábakon állhatott, mert 1682-ben a városi polgárság a Haditanácsnál panaszt emelt ellene. Nagy Ferenc seregbíró Eszterházy főkapitány-helyetteshez küldött jelentésében hangsúlyozta, hogy ha ezt a jogot visszavonják tőlük, legalább a városi ítélőszéken való részvételüket tegyék lehetővé ezekben a perekben. Jelentette azt is, hogy a seregszéken a peres felektől mindössze 3 forintot kérnek, míg a város előtt legalább tizenkettőt. Ez lényegesen nagyobb teher a katonákra nézve.[112]

109 Erről részletesen *Gecsényi L.*: Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében c. tanulmánya az Arrabona múzeumi évkönyv 21. kötetében. (Győr, 1979. 145-166. o.)

110 *Villányi Sz.*: i. m. 116. o.

111 GySmL 1. GyKHL II. téka 24733. sz. Hasonló adományról tudunk Felnémeti Gellien Máté esetében 1601-ből, a püspöki funduson, de ennek a háznak nemesi kúria jellegéről a későbbiekben nem szólnak a források. Uo. Lad. 14. fasc. 42. No. 1906. és Lad. 25. fasc. K. No. 500.

112 ŠUA Eszterházy család cseszneki levéltára, 43. doboz. 4. sz. Ilyen próbálkozások a seregszék részéről az előző években is előfordultak, mert a káptalannak az 1622-es országgyűlés által kiküldött vizsgálóbizottsághoz benyújtott panaszában (1625) az áll, hogy Visi Nagy Pál seregbíró igényt tart a magyar regiment-alattvalók telkei feletti joghatóságra, holott ezek telkei a káptalani funduson vannak. GySmL 1. Moson vm. levéltára. Vármegyei tisztviselők után maradt iratok. Buczkó alispán iratai 31. sz.

A végvári katonaság és a városi polgárság sokoldalú gazdasági, társadalmi, jogi kapcsolatainak áttekintése nem volna teljes, ha legalábbis jelzésszerűen nem szólnánk a családi és rokoni összeköttetésekről. A kutatások számára e téren még igen sok a megválaszolandó kérdés, noha a válaszokhoz korántsem áll rendelkezésre bőséges forrásanyag.

A rokoni kapcsolatok létezését éppenséggel csak a különböző adásvételi ügyek felvallásaiból, egyes végrendeletekből ismerhetjük meg és ezek elsősorban a magyar nemes végvári tisztek, altisztek, valamint a nemes polgárok szűk csoportjára vonatkoznak.[113] Több évtized adatainak áttekintéséből viszont megállapítható, hogy e csoportban folyamatosan léteztek ilyen rokoni és családi összeköttetések. A végváriak között elsősorban a délvidéki vagy a Győrtől távolabbi helyekről jött kisnemesek — zömükben néhány jobbágytelek, szerény birtokrész, városi ház birtokosai, zálogos tulajdonosai — választottak feleséget a vagyonos, újsütetű nemes polgárok leányai közül. Számukra ez a szorosabb helyi kötődést, a társadalmi mobilitás lehetőségét, növekedését és mindenekelőtt anyagi helyzetük stabilizálódását, javulását jelenthette. Jól példázza ezt a típust Grebechy Gergely lovasvitéz, majd gyalogos vajda életútja. 1567-ben a Duna bal partján, a püspöki birtokon, Révfaluban tűnt fel, ahol házára örökös adómentességet kapott. 1573-ban már győri háztulajdonos, 1579-ben a piactéren vásárolt házat a legtehetősebb polgárok között. 1580—1591 között Győr környékén szőlőket, pusztahelyeket vett zálogba. 1601 körül bekövetkezett halálakor gyermekeire már vagyont és legfőképpen komoly társadalmi tekintélyt hagyott. Nyilván ennek köszönhették, hogy fia, Gáspár deák, már nem karddal kereste kenyerét, hanem vagyonos városi emberként élt; a XVII. század első évtizedeiben megyei szolgabíró, alispán, országgyűlési követ. Felesége, Angarano Ilona, az egyik tekintélyes olasz eredetű kereskedőcsalád leánya. Testvérét, Grebechy Ilonát viszont az 1580-as években nemesi levelet nyert Dallos Pál marhatőzsér, többszörös városbíró fia, János vezette oltár elé. Dallos János maga is városi főbíró, majd megyei esküdt, szolgabíró és végül alispán. A másik Dallos fiú, Miklós, ugyanekkor egyházi pályán ért el sikereket és lett éppen a győri egyházmegye püspöke. Nem érdektelen talán megjegyezni, hogy egy másik Grebechy leány Szabó Péter szentmártoni vajdához, a harmadik leány pedig egy városi polgárhoz ment feleségül.[114]

Ezzel összefüggésben egy ugyancsak a tágabb rokoni kapcsolatokat megvilágító, de az előzőekben említettektől némileg eltérő példát említek. A Veszprém vármegyéből Győrbe került birtokos nemes, Szápáry András, Szápáry István vármegyei adószedő fia (az 1640-es években alispán, később magyar kamarai tanácsos), Kalmár Chatt Simon városbíró és Dallos Erzsébet (a püspök nővére) leányát vette feleségül. A három Szápáry leány közül Borbála Nagy-győri Kláris Péter vajdához ment férjhez. Az 1609-ben nemesített Kláris, a XVII. század egyik ismert győri végvári tisztje, így nem csak a megye alispánjával, de — sógornője révén — a püspökkel is rokoni kapcsolatba került.[115]

113 Egyetlen esetet ismerünk, amikor nem magyar nemzetiségű végvári tiszt kötött helyi házasságot. A XVI. század második felében Malatesta Benedek kapitány, egy német gyalogzászlóalj parancsnoka vette feleségül nemes Lipóth Margitot, Kalmár Farkas győri kereskedő özvegyét. A két házasság során felhalmozódott vagyon lett örökösödés révén a legjelentősebb győri nemes polgár dinasztia, a Torkosok vagyonának alapja.

114 A győri polgárság gazdasági és társadalmi viszonyairól, családi összeköttetéseiről Gazdasági és társadalmi változások Győrött a XVI—XVII. század fordulóján c. tanulmányunkban írtunk. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéhez (Győr, 1978.) 5—21. o.

A Grebechyek társadalmi mobilitásához hasonlít Balogfalvay Siey János pályája, aki végvári vitézből a Győr megyei nemesség egyik vezetője lett. Vas megyei kisnemesi család tagjaként került Győrbe az 1600-as évek elején, mint lovasvitéz. 1611—1612 folyamán számos jobbágytelket szerzett zálogbirtokként, háza a győri belvárosban állt. 1613-ban a megye országgyűlési követe, a későbbi években alispánja. A jelek szerint jogtudó ember volt, mert több alkalommal járt el ügyvédként különböző perekben.

115 Szápáry István gyermekeiről: GySmL 1. GyKHL felvallási jkv. 6. k. 139. o., 7. k. 331. o.; Szápáry András házasságáról: 8. k. 44. o.; Kláris nemességéről *Nagy Iván:* Magyarország nemes családjai. VI. k. 269. o.

Ha végigtekintünk a XVII. század első felének vezető győri nemes polgár családjain, többségükben ott láthatunk egy-egy végvári tisztet. A szerteágazó, gazdag Torkos-családban id. Torkos Péter többszörös városbíró, szolgabíró veje Darnay Balázs vajda. Az 1610-ben armálist nyert Pesti Imre deák városbíró veje a Zágráb megyéből származó Saffarith István lovaskapitány; Polosticzay Pajzsgyártó Pál városi esküdt és kamarás veje Bandy Pál lovas főlegény; Szeghy Szűcs Gergely többszörös városbíró, vármegyei szolgabíró leányának egyik férje Eölbey Márton vajda; Kapra Márton marhatőzsér veje Tárnok Nagy László naszádosvajda.[116]

A nemes polgárok részéről a végvári tisztek beházasodása a nemesi osztályhoz való tartozás történeti tudatát erősítette és a kapcsolatrendszerben ezt a hatást tartjuk meghatározónak. Ennek jelzése az a tény is, hogy nem csak a végváriak nősültek szívesen a nemes polgárok családjaiba, hanem polgárfiúk is választottak feleségül végvári tisztek leányait. Így Ócsai Pázmán Ferenc fővajda (jó néhány győrvidéki jobbágytelek tulajdonosa) leányát az 1624 óta nemes Segesdy István városbíró, Novaji Posztós Bálint vajda leányát Semberger János városi tanácsbéli vette feleségül. Semberger nagyapja viszont Földessy Bálint komáromi naszádos fővajda volt, akinek leányával, Annával, a város egyetlen nemesi jogokkal felruházott háza került a Sembergerek kezébe.[117]

Mindezek a családi kapcsolatok a XVI—XVII. század fordulóján jelentősen színezték a győri társadalom viszonyait. A XVII. század közepétől, a kereskedelemből meggazdagodott városi nemes polgárság vezető csoportjának a megyei nemességbe történt beolvadását követően, valamint a végvári tisztek között a törzsökös, régebbi nemesi családok (Sibrik, Kisfaludy, Sárkány, Tóti Lengyel, Fiáth, Miskey) tagjainak feltűnésével — miként a XVI. század végén a Pokyak, Csabyak, Kolosok sem házasodtak a polgárokkal — e családi kapcsolatok rohamosan csökkentek, majd teljesen eltűntek.

Лайош Геченьи

СОЛДАТЫ И ПОСАСДКИЙ ЛЮД В ДЬЁРСКОЙ ПОГРАНИЧНОЙ КРЕПОСТИ В XVI И XVII ВЕКАХ

Резюме

В тридцатых-сороковых годах XVI века вследствие вновь возобновившейся экспансии турецкого владычества все более остро вставал вопрос укрепления обороны западных территорий страны и австрийских провинций. Одним из центральных звеньев оборонительной системы, постепенно выстроенной в Западном Заднавье, стала крепость и город Дьёр, расположенный на перекрестке сухопутных и водных дорог, который одновременно был также и церковным и светским административным центром края, важным рынком промышленных изделий и сельскохозяйственных продуктов Запада. Феодалы города с испокон веков были дьёрский епископ стольные капитулы и род Хедервари. Построенный на руинах бывшей римской крепости укрепленный дворец, а также обнесенный стеной внутренний город находились в ведо,мстве епископа, пока в 1527 году не перешли в собственность королевской стражи.

Под влиянием возраставшей турецкой угрозы в 1540-ых годах крепостной посад был обнесен частоколом и рвом, а затем на основании проектов итальянских зодчих, в основном на деньги нижне-австрийских орденов и за счет принудительных работ крепостных из окрестных областей началось строительство современной крепости. Одновременно с этим значительно была увеличена численность пограничной стражи. В крепость, построенную к 70-ым годам, были введены венгерская и южнославянская (сербская) легкая кавалерия, венгерская и немецкая пехота, более значительные силы артиллерии. Большинство посадского люда однако также оставалось на своих местах в крепости.

116 Darnay Balázs: GySmL 1. GYKHL felvallási jkv. 8. k. 80—81. o., Saffarith István: uo. 184. o.; Bandy Pál: uo. 7. k. 256. o.; Eölbey Márton: uo. 10. k. 87. o.; Tárnok Nagy László: uo. 7. k. 232. o.

117 Pázmán-Segesdy rokonság: uo. 7. k. 297. o.; Posztós-Semberger rokonság: uo. 389. o.

Оданко несистематическая и низкая оплата многочисленного гарнизона, трудности со снабжением провизией и расквартированием явились источниками многочисленных конфликтов в повседневной жизни солдат и посадского люда. Военнослужащие не только принуждали посадский люд к строительству отдельных квартир, но даже захватывали или закупали дома посадских, отбирали их скот, захватили продукты питания и обложили податью более богатых поселян. Для обеспечения своей жизни военные начали заниматься земледелием, стали содержать домашний скот вокруг города, включились в торговлю рогаты скотом, которая велась на Западе, тем самым также суживая основы существования цивильного люда.

Официальной повинностью для горожан стало обеспечение военных уносных лошадей, снабжение военных постов дровами, создание самостоятельных цехов, входящих в ведение главного капитана — коменданта крепости.

Присутствие солдат в значительной мере ослабило правомочия законных землевладельцев-феодалов, более того, большие преобразования коснулись также и владетельных прав епископа и рода Хедервари. Таким образом в городе-крепости власть и суд наряду со стольным капитулом творил в действительности комендант крепости и его подчиненные, Для урегулирования дел различных социальных групп городского населения: посадского люда, военных, комитатских дворян были созданы совместные форумы, но ими занимались также и военный суд, городская ратуша, а также крепостной суд. Однако весьма редко имело место, чтобы для решения совместных дел немеских солдат и венгерских горожан эти органы действоали сообща. Компетенция военных властей, занимавшихся судебными делами, распространялась не только на вынесение приговора, но в случае немецкого войнства в XVI веке, а для венгерского воинства со второй половины XVII века — и на дела куплипродажи земельных участков и домов, на составление завещаний, перепись земельных участков и домов (недвижимого имущества). Таким образом, городское население, зажатое между феодалом и военным сословием, пыталось поддерживать свою городскую жизнь и защищать свое самоуправление.

Lajos Gecsényi

SOLDATEN UND DIE ZIVILBEVÖLKERUNG IN DER GRENZFESTUNG VON RAAB IM XVI. UND XVII. JAHRHUNDERT

Resümee

Infolge der sich in den 30-er und 40-er Jahren des XVI. Jahrhunderts widerholt erneuernden Expansion der türkischen Macht, wurde die Frage der Verstärkung der Verteidigung des westlichen Teil des Landes und der österreichischen Provinzen immer schärfer aufgeworfen. Eine der wichtigsten Kettenglieder des auf dem westlichen Teil von Transdanubien allmählig ausgebauten Verteidigungssystems wurde die bei dem Kreutzungspunkt von Land- und Wasserwegen liegende Burg und Stadt von Raab, die zugleich auch das kirchliche und weltliche Verwaltungsszentrum des Gebietes und wichtiger Markt der landwirtlichen Produkte und der Industrieartikel war. Die Grundherren der Stadt waren durch Jahrhunderten der Bischof von Raab, das Domkapitel und die Familie Héderváry. Das über der Ruinen der einstigen römischen Festung gebaute, befestigte Schloß und die mit einer Mauer umgebene Stadt standen unter der Oberhoheit des Bischofs bissie im Jahre 1527 die königliche Wache in Besitz nahm.

Durch die zunehmende türkische Gefahr angeregt, wurde der sog. Schloßgrund in den 1540-er Jahren mit Planke und Schanzen umgeben, dann nach Plänen italienischer Baumeister, zum größten Teil auf die Kosten der niederösterreichischen Stände und mit der Fronarbeit der Leibeigenen aus den umliegenden Komitaten begann die Errichtung einer modernen Burg. Gleichzeitig wurde die Zahl der Wache in der Grenzfestung erhöht: ungarische und südslawische leichte Reiterei, ungarische und deutsche Infanterie und bedeutendere Feuerkraft geriet in die um die 70-er Jahren aufgebaute Festung, wo aber auch die Mehrheit der Zivilbevölkerung geblieben ist. Das niedrige und unregelmäßige Gehalt der vielköpfigen Garnison, die Versorgungs- und Einquartierungsschwierigkeiten haben zahlreiche Möglichkeiten zum Konflikt im Alltagsleben der Soldaten und der Zivilbevölkerung geschaffen. Das Soldatenvolk hat die Zivilbevölkerung nicht nur auf die Bau von Quartieren gezwungen, sondern es hat ihre Häuser besetzt oder gekauft, ihnen die Tiere weggenommen, ihnen das Lebensmittel geraubt, die reicheren von ihnen brandgeschatzt. Um ihr Auskommen zu sichern, begannen die Soldaten den Acker zu bauen und Tiere zu züchten, haben sich in den west-

lichen Rindviehhandel eingeschaltet und auch dadurch die Lebensbasis der Zivilbevölkerung eingeengt.

Eine institutionelle Last bedeutete für die Stadtbewohner die Sicherung der militärischen Vorspanne, die Versorgung der militärischen Posten mit Brennholz, das Zustandebringen der in das Wirkungsbereich des Hauptkapitän liegenden selbständigen Zünfte.

Die Anwesenheit der Soldaten hat die Gerichtsbarkeit der legitimen Grundherren beträchtlich gelockert, und die große Umgestaltung hat sogar die Besitzrechte des Bischofs und der Familie Héderváry verwischt. In der Stadt der Grenzfestung wurde so die Herrschaft und die Gerichtsbarkeit neben dem Domkapitel eigentlich durch den Hauptkapitän und seine Untergeordneten ausgeübt, die alle andere Interessen der Sicherheit der Burg nachgesetzt haben. Für die Erledigung der juristischen Angelegenheiten der verschiedenen Schichten der Stadtbewohner: Bürger, Soldaten und Komitatsadeligen entstanden gelegentliche Forums, aber auch der ungarische Heeresstuhl, der Stadtrat und der Komitatsrichterstuhl beschäftigten sich damit. Es kam aber sehr selten vor, daß sie die gemeinsamen Angelegenheiten der deutschen Soldaten und der ungarischen Bürger zusammen erledigten. Die Wirkungsbereich der als Richter wirkenden Militärbehörden erstrekte sich nicht nur auf die Rechtsprechung, sondern im Falle des deutschen Militärs von der zweiten Hälfte des XVI-ten, im Falle der ungarischen Soldaten, von der zweiten Hälfte des XVII-ten Jahrhunderts auch auf die Kaufgeschäftenverfahren von Haus und Grundstück, die Errichtung von Testamenten und auf die Konskription der Häuser und Grundstücke. So versuchte die Zivilbevölkerung unter der Bedrängnis des Grundherren und des Militärs das Stadtleben zu aufrechterhalten und hire Selbstverwaltung zu verteidigen.

N. KISS ISTVÁN

A KURUC HADSEREG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI BÁZISA (1703—1711)

A hadsereg fenntartásának gazdasági alapja

A kuruc kormányzat legfőbb gondja a Rákóczi-szabadságharc egész ideje alatt a hadsereg szervezése és fenntartása volt. A harcból született és fennállásának egész ideje alatt harcra kényszerített Rákóczi-állam erejét messze meghaladó anyagi és véráldozatot vállalt magára. Bánkúti Imre néhány éve megjelent forráskiadványában úgy vélte, hogy a 70 ezres kuruc haderővel szemben „az ország gazdasági potenciálja legfeljebb 10—15 ezer főnyi hadsereg eltartását tette lehetővé".[1]

A politikailag és katonailag nélkülözhetetlen hadsereg fenntartása kezdettől fogva olyan anyagi erőfeszítést követelt meg a szabadságharc vezetőitől, amelyre még a XVII. századi, törökellenes hadjáratok adózási terhelésében sincs példa. A kuruc adózás értékvolumene, maximális teljesítményének csúcsán, 1707—1708-ban, kb. háromszor akkora volt, mint a XVII. század utolsó évtizedeiből ismert, 3 millió forint körüli adóérték. 1693 és 1702 között, Esterházy Pál nádor kimutatása szerint, a magyar állami adó, amelyből a katonai porciók költségét kellett fedezni, 1693—1697-ig 2,0 milliót, 1697-ben és 1702-ben 4,0 milliót, 1700-ban és 1701-ben 3,0 milliót, 1698-ban 3,6 milliót és 1699-ben 3,2 millió forintot tesz ki. Ez szolgált a Magyarországon tartózkodó, 70—117 ezer fő között ingadozó idegen hadsereg eltartására. A fenti 11 év átlagában az adóteher évente 2,77 millió forintra rúgott, ami ugyancsak átlagosan 95 ezer katona ellátását tette lehetővé. Évente átlagban 29,1 forint adó jutott egy katonára. Ezt az adókivetést ténylegesen be is hajtották az adózó népességen; az 1698—1700-as évek 10,8 milliós adóterhét pl., a nádor jelentése szerint, 95%-ra teljesítették. Rákóczi államában a mindenkit átfogó adózás jóval magasabb bevételt biztosított. 1707-ben a készpénzbevétel 3,3, míg a természetbeni adózás igazolt értéke kb. 5,0, összesen 8,3 millió forint volt, ami — a katonai közmunka és a fuvarozás, valamint a csapatok számára kiállított katonai szállító oszlopok értékét is figyelembe véve — elérhette a 9 millió forintot. Mindez kb. egyharmadával kisebb országrészen, mint amekkorára az Esterházy nádor korabeli adózás kiterjedt. A háromszorosára nőtt adóteher értékelésénél azonban mérlegelni kell a kuruc kormányzat pénzének gyors inflálódását, ami a pénzadó erőteljes és gyors vásárlóerő-csökkenésével járt.[2]

1 *Bánkuti Imre:* Rákóczi hadserege, 1703—1711. (a továbbiakban — *Bánkuti,*) Budapest, 1976. 101. o.

2 *N. Kiss István:* Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: Rákóczi-tanulmányok. (Eds. *Köpeczi B.—Hopp L.—R. Várkonyi Á.* (a továbbiakban — *N. Kiss,* 1980.) Budapest, 1980. 104. o. — *N. Kiss István:* A szabadságharc államának jövedelmei. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc (Ed. *Benda Kálmán.*) Budapest, (a továbbiakban — *N. Kiss:* A szabadságharc,) 1980. 199—206. o. — *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádorsága 1681—1713. (nyomás alatt) és a jelen tanulmány 28—31. jegyzete.

Kezdetben, a kuruc állam megalakulásakor, nem volt rendszeres készpénzadóztatás, az állami kiadásokat a mozgalom vezetői magánvagyonukból, a kezükre került királyi birtokok jövedelméből és az ún. királyi jogok (bányászat, pénzverés, vámok) hozamából fedezték. Ezek a bevételek azonban, a rohamosan növekvő katonai kiadások miatt, rövidesen elégtelennek bizonyultak és a kuruc kormánynak rá kellett térnie egy új és nagyobb hozamú adórendszer kialakítására és bevezetésére.

A hadra kelt csapatok ellátására már 1703 őszén élelemadót vetettek ki a megyékre. 1704 novemberében, érsekújvári rendeletében, Rákóczi az ún. „nádori porták" alapján bevezette az országos érvényű élelmiszeradózást. Ez a természetbeni adózás folyamatosan növekedett és az 1706 decemberi rozsnyói tanácskozáson egy 1,5 millió forintos készpénz- és 0,8 millió forintos terményadó kivetésében érte el csúcspontját.[3] A rozsnyói kivetést csak részben tudták behajtani, mert 1707 második felében már az év nyarán elrendelt dicalis összeírás szerint, az ún. „dicá"-k alapján adózott az ország.

Az ún. *„nádori porták"* az ország termelőerőinek helyzetét és adózási teljesítőképességét határozták meg; 1699-ben 6758 portát, majd 1704-ben, az elpusztult területek értékét leszámítva, 4010 portát vettek számba. Egy porta hozamát 200 forintra becsülve a teljes adóbevétel 820 ezer forintot tett ki, ami 16 ezred fenntartásának költségeit biztosította volna.[4] A kuruc hadsereg ennél háromszor-négyszer nagyobb létszámú volt, így a portális adó semmiképpen sem fedezte az állami (katonai) kiadásokat.

A megyék kérésére, amelyek további területek pusztulását kívánták figyelembe vétetni, valamint utaltak a curialista és armalista nemesek kiválására a megyei adózók közül, rektifikálták, azaz leszállították a portaszámot. 1705/1706-ban 24 megyében már csak 2273 portával számoltak a kuruc szakemberek.[5] E kulcs alapján a kötelező sorozással kiállítandó újoncjutalék száma a Nyitra megyétől Máramaros megyéig húzódó országrészben 9092 főre rúgott.

A fejedelmi tanácsban egy portát kb. 60 jobbágycsaládra becsültek. Vizsgáljuk meg az 1707. évi dicaösszeírás alapján, mennyiben felelt meg a tényeknek, a rendelkezésünkre álló hat megye adatai alapján, ez a hivatali becslés.

A nádori porta nagysága[6]

Megye	Portaszám	Családok száma	Családszám egy portában
Kishont, 1707	36	1 758	49
Gömör, 1707	117	7 690	65
Sáros, 1707	132	8 625	65
Pest, (1723)	104	7 000	67
Szabolcs, 1707	80	6 428	80
Szatmár, 1707	77	4 967	64
Összesen	546	36 468	66

3 *Takács János:* Köztehervíselés II. Rákóczi Ferenc korában. (a továbbiakban — *Takács*, 1941.) Zalaegerszeg 1941. 91—131. o.

4 A Fejedelmi Tanács terve az insurrectio pénzügyi fedezetéről. *Bánkuti*, 252—253. o., 1. lj.

5 *Takács*, 1941. 105—131. o. 3. lj.

6 A családszám meghatározását biztosító forrásanyag: Kishont vm. dicajegyzéke 1707. Országos levéltár (a továbbiakban — OL) E 158. Tom. XVIII. — Gömör vm. dicajegyzéke 1707. OL Rákóczi szabadságharc levéltára. (A továbbiakban — Rákóczi szh. lt.) G 37 (szlovák lt. anyaga) — Sáros vm. 1707. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban — OSzK) Kézirattár, Fol. Lat. 1002, 398—405. pag. — Pest vm. 1723. OSzK Kézirattár 1002, 390—393. pag. —Szabolcs vm. dicajegyzéke 1707. Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV. A 1, Fasc. 8., 9., 11. No 26, 27, 44, 45. — Szatmár vm. dicajegyzéke 1707. Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV A 506., Fasc. 2, No 31—33.

A felvidéki és az északalföldi területeken a 60 jobbágycsaládot átfogó porta, legalábbis a fenti adatok tükrében, reális számnak tűnik; a Szabolcs megyei magasabb famíliaarányt a szóban forgó megye portaszámának igen erős leszállítása okozta. Mint a porta becsült értéke mutatja, a kuruc kormányzat kitűnően ismerte az ország gazdasági-adóügyi viszonyait.

A rozsnyói adókivetés (1706) már az országos adózás irányába tett lépés volt, de hozama, a kincstári bevételekkel együtt 2,8 millió forint, messze elmaradt a katonai költségvetés igényei mögött. Elkerülhetetlenné vált az új, általános és országos adórendszer bevezetése, amely az ónodi országgyűlésen 1707. június 9-én jóváhagyott jövedelemösszeírásra épült. Ez az 1707 nyarán gyorsan és alaposan, mintegy 97 ezer km^2-nyi területen elkészített dicajegyzék lett az alapja a következő évek óriási mértékű adóztatásának.

Az *ónodi dicalis conscriptiót* és az arra épülő adóztatást Rákóczi teljes egészében kiterjesztette a nemességre! A fejedelmi propositio szavai szerint: „Az haza közös javára szolgháló törvényes terheknek rövid meg mutatássa, mellyeket az Magyar Országhi Lakos Rendek hazajok mellet való hadakozásnak idején s még azon kivül is az nemesi szabadságnak sérelme nélkül, magok meg maradásáért, mint igaz hazafiak, hajdani, be vett Törvényes Szokás szerint viseltek vala és azon okból, most is viselni köteleztetnek."[7] A nemesség adózásának Rákóczitól említett hajdani törvényes szokása utalás arra a néhány alkalomra,[8] amidőn, mint pl. a 15 éves háború időszakában, kivételesen a nemesek is hozzájárultak a hadiadó fizetéséhez. Hasonló válsághelyzetben, 1698-ban, a 4 milliós magyarországi adó egynyolcadát a nemesség és a szabad kiráiyi városok fizették; a nemességre eső rész az adó 6,25%-a volt. 1700-ban az udvar ismét sürgette az armalisták és a kisebb nemesek adózási részvételét.[9] Ezek az esetek azonban kivételszámba mentek és semmiképpen sem voltak egybekapcsolva a nemesi vagyon összeírásával és az arra épülő adókötelezettséggel, mint a kurucoknál. A nemesség megadóztatása talán az egész szabadságharc legmerészebb intézkedése volt!

Röviden utalnunk kell a *szabad királyi városok* szerepére a kuruc állam, illetve hadsereg fenntartásában. Rákóczi központi államterületéhez 22 város tartozott, amelyek adóköteles jövedelme a teljes dica-vagyon 10,3%-ára rúgott. Ismeretes az irodalomból a városok ellátó szerepe a bányatermékek biztosításában, a fegyver- és lőszergyártás kiépítésében, valamint a kuruc haderő egyenruházatának előteremtésében. A kuruc hadseregnek szállított hatalmas mennyiségű katonaposztó, csizma, süveg és köpeny előállításában azonban, mint a hadbiztosok jelentései igazolják, nemcsak a városok, hanem a megyei mezővárosok és falvak kézművesei is részt vettek. Egyes mezővárosok kézműipari fejlettsége — pl. Rimaszombat, Jászó, Alsó- és Felső-Mecenzéf stb. esetében — vetekedett a legtöbb királyi városéval.[10]

A dicalis összeírás alapján, amely egyébként lehetővé tette a kuruc állam termelőerőinek részletes és pontos meghatározását, magasba szökött az adóbevétel. 1707-ben és 1708-ban, amikor Rákócziék adójövedelme a legnagyobb volt, az az alábbiak szerint tagozódott:[11]

7 Štátny Archiv (a továbbiakban — SA) Prešov, ŽS Kongregacná zápisnica 1706—1710. No 25, 370—392. pag

8 A nemesség vagyoni hozzájárulását elrendelő törvényekről *Grünwald Béla:* A régi Magyarország. Pénzügyi állapotaink. *Nemzetgazdasági Szemle*, 11: 1887. 10: 691—729. o. Az említett törvényekről: 703—705. o.

9 *Hildenstab György:* Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában (a továbbiakban — *Hildenstab,*) Székelyudvarhely, 1910. 43—44. o.

10 *N. Kiss*, 1980. 97. o., 2. lj. — *Heckenast Gusztáv:* Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi szabadságharcban. Budapest, 1959. — Szepes vm. elszámolása. ŠA Levoča, ZSž 1708. Acta Pol. No 45/c.

11 *N. Kiss István:* Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában, 1703—1711. (A továbbiakban — *N. Kiss*, 1976) *Valóság*, 1976/7. 98—102. o.

francia segély	0,3 millió forint
kincstári jövedelem	0,5 millió forint
udvartartási pénzadó	0,3 millió forint
dica adó	7,5 millió forint
összesen:	8,6 millió forint

A teljes állami bevétel 87%-át a dicalis adó biztosította. Mint Szepes és Sáros megyék adóelosztási tervei mutatják, egy dicára 5,5 forint értékű pénzadó és természetbeni juttatás, valamint 2 ft. értékű téli szállás biztosítása esett[12] A teljes dica-volumen több, mint egy millió paraszti és nemesi dicát mutatott ki. Átlagosan egy jobbágycsaládra 5, egy nemesi udvarházra 20—25 dica jutott.

Ennek az ország történetében addig példa nélkül álló adóbevételnek 90%-át a tervek szerint[13] a hadsereg szükségleteire fordították. 1707 őszén a táblázatos kimutatás szerint, amely feltehetőleg az optimális nem pedig a tényleges létszámra vonatkozik, 63 ezred 94 ezer katonájáról[14] kellett gondoskodni. Ezek zsoldja, élelmezése és felszerelése — a fegyver- és lőszerutánpótlás nélkül! — 8,3 millió forintra rúgott.

Eszerint a hadsereg szükségleteinek kielégítése még a legnagyobb pénzügyi erőfeszítés időszakában sem volt teljesen megoldható! Ugyanakkor az infláció bosszantó illúzióvá degradálta a zsoldfizetés rendszerét, Rákóczi hadseregszervezési munkájának fő célkitűzését. Ilyen körülmények között tartották fenn 8 éven át a kuruc hadsereget, ami már csak ebből a szempontból is rendkívüli történelmi teljesítmény volt.

Csak az adóügyi rendeletek utalásai jelzik a katonai szállítás és közmunka feladatát, amely igen nagy volumenű és értékű ingyenes paraszti szolgáltatást jelentett. 1708 nyarán pl., amikor az arra az évre kivetett hadimunkát ellenőrzik, kiderül, hogy a 12 megyére kivetett 25 179 fogatállításból 67%-ot, a 88 042 napi kézműves munkából pedig 71%-ot[15] már teljesítettek a megyék.

A dica-adók megterhelése óriási volt és a kuruc vezetés 1708 és 1709-ben már csökkentette az egy dica jövedelemre eső adóterhet, ami — párosulva a pestis pusztításával és a kuruc államterület csökkenésével — az 1707. évi egy millió dicát 1709-ben már 0,6 millióra apasztotta. Mivel 1708 vége óta az állami adót terményben és pénzben egyaránt a kuruc seregtestek parancsnokaira asszignálták, a kormány központi bevétele szinte jelentéktelenné zsugorodott; az 1710. évre mindössze 209 ezer forintot tett ki, s zömmel azt is katonai kiadásokra fordították.[16] Az adóbevétel többi részét, még 1709-ben is 6 millió forintot, a hadsereg hajtotta be, s mint a hadbiztosi elszámolások töredékei mutatják — pl. Károlyi Sándor körzetében — igen jó hatásfokkal! A Gazdasági Tanács 1710 februári felmérése szerint az 1709. évben, amidőn Gömör és Szepes megye már osztrák kézre került, Nógrád és Kishont megye pedig hadszíntérré (sedes belli) vált, bevételként a kivetett adó 69%-át kapták meg.[17]

Rákóczi és munkatársai nem csak arra törekedtek, hogy ennek az óriási nemzeti erőfeszítésnek a terheit arányosan osszák el az egyes osztályok között, de

12 OL Rákóczi szh. lt. G 28, V 2 d, 211—212. pag. — ŠA Prešov, ŽS Kongregacná zápisnica 1706—1710. No 25. 1138. pag. — ŠA Levoča, ŽSŽ Kong. Protokol. Tom. 1707—1709. 228—229. pag.

13 Prileszky Pálnak, a Gazdasági Tanács tagjának táblázatos kimutatása 1707-ből. *N. Kiss*, 1980. 102. o. 2. lj

14 A Prileszky Pál által készített hadrendi táblázat az ezredlétszámokat, a lóállományt és a kifizetendő zsold összegét tüntette fel. Az a feltételezés, hogy ezek a tételek a katonai ellátmány — a porció — számát mutatnák, a forrás alapján nem bizonyítható. Lehetséges viszont, hogy a pénzügyi tervezésnél a hadsereg optimális, teljes létszámát vették alapul, nem pedig az ezredek fluktuációtól megtépázott pillanatnyi létszámát. *N. Kiss*, 1980. 102. o. 2. lj.

15 „pro repartitione praesidii" 1708. július 12. OL Rákóczi szh. lt. G 28, V 2 d, 475. pag.

16 16 megyére kivetve; főleg a helyőrségek zsoldjára, a német csapatok felszerelésére, a tüzérség ellátására és a közigazgatás költségeire. *Takács*, 1941. 263—265. o. (3. lj.)

17 *Takács*, 1941. 247. o., 3. lj.

igyekeztek a parasztság terheit *relative csökkenteni* is. Azt, hogy a pénzadónál „a köznép könnyebb dicafizetést élvezzen" már a kassai gyűlésen leszögezték 1707 telén.[18] Számításaink szerint a nemesség adóterhe (21,5%) egészében véve is magasabb volt (bevallott) vagyoni arányuknál (18%) és ez a politika a felkelés egész időszakában érvényesült.[19] 1709 tavaszán Zemplén megye adókivetésének végrehajtási utasításában kimondják: „a szegény nép, amelyet sok teher sújt, egy dicáért egy forintot, a nemesi osztály és a curialisták pedig két forintot fizessenek."[20] Néhány adat a fenti állásfoglalás igazolására: Heves vármegyében a nemesség 1708-ban a pénzadó 13%-át, 1709-ben 20%-át fizette.[21] Szepes megyében, ugyancsak 1709-ben, a nemesekre esett a pénzadó 33,1%-a, Abaúj megyében pedig 26,5%-a.[22] Csak a nemességet terhelte továbbá a katonalovak pótlása, illetve annak ezüst tallérban (!) történő megváltása és 1708-tól az újoncok felszerelésének költsége is.[23]

Teljes egészében a parasztságra és a városokra hárult viszont a hadsereg ún. téli szállásának ellátása, ami részben a zsold-, részben a kenyér-, hús- és zabkészletek biztosításából állott. Értéke országosan évi 2,6 millió forint körül mozgott, ami a teljes állami adóteher kb. egyharmadának felelt meg. A lényegét képező napi katonai porció, illetve lótáp konkrét mennyisége a korszakban eléggé ingadozott.

Az oralis és equilis portio alakulása[24]

Forrás	Kenyér (kg)	Hús (kg)	Zab (liter)
1704, Ipolysági tábor	1,12	0,38	3,8
1707, Regulamentum	1,19	0,40	4,8
1708, Hadbiztosság	1,12	0,30	4,5

Az ellátmány fejenként és naponta több mint 1 kg kenyér, kb. 30—40 dkg hús és 4,5 liter zab körül mozgott, ami a korabeli körülmények között, kivéve a lótápot, elég magas szintűnek volt tekinthető.

A valóságban a téli szállás jóval többe került a jobbágyoknak annál, mint amit a Hadbiztosság tervei mutattak. Lássunk egy konkrét példát. Babocsay Ferenc lovas ezrede 1709 januárjában téli szállásra Szepes megye második járásába vonult. Ellátmányuk a jelzett hónapra 10 424 oralis és 10 623 equilis portiót tett ki, ami kb. 350 ember és 360 ló ellátását jelentette. Szepes megye a helyszínen összeíratta a kuruc katonák tényleges fogyasztását,[25] ami a fenti táblázaton szereplő fejadagok szintjét messze meghaladta; személyenként és naponta egy főre 1,98 kg kenyér, 2,23 kg hús és 0,9 kg szalonna esett, továbbá a jelzett időszakban mindenkire 4,4 ft. értékű ital (pálinka és sör) és 2,1 ft. értékű egyéb fogyasztás. Kenyérből a telelő kurucok kétszer, húsból pedig közel hatszor annyit ettek volna, mint a norma? Ezenkívül naponta kb. egy kg

18 A kassai consensusok aktái. OL Prileszky cs. lt. Filmtár, C 333.
19 *N. Kiss*, 1976. 101. o., 11. lj.
20 1709. március 14. „ut misera plebs abunde multis oneribus subjecta, suam dicam per singulos florenos, status autem nobilitaris ita et curialistarum per duos florenos pendant". OL G 28, V 2 d, 669. pag.
21 *N. Kiss István:* Népesség és nemesség Heves vármegyében, 1707—1709. (A továbbiakban — *N. Kiss*, 1981.) Archívum 10/1981. 77. o.
22 Szepes megyére nézve *Takács*, 1941. 216—217. o., 3. lj. — Abaúj megyére nézve ŠA Košice Župna zápisnica Abovskej župy 1708—1709.
23 L. a 19. jegyzetet.
24 1704, *Bánkuti*, 259—260. o., 1. lj. — 1707, uo: 206—207. o. — A commissariatus terve ŠA Prešov, ŽA a. p. 1708. No 129.
25 A Babocsay lovas ezred fogyasztása 1709 januárjában: gabona 356,5, árpa 125 és zab 3293,5 kassai köböl, tehénhús 121 q, 179 sertés, 461 lúd, 1128 tyúk, 94,5 q szalonna, 1550 r. ft. ital és 732 r. ft. egyéb költség. OL G 28, V 2 d, 559. pag.

zsírozót használtak volna fel és csak januárban megitták volna másfél havi zsoldjuk értékét? Ugyanakkor egy kuruc lóra napi 4,5 liter helyett 26,6 liter zab és árpa esett volna? Bár a megyék ismételten panaszkodtak, hogy a téli szálláson levő kurucok erőszakosan növelték portióikat, ilyen túlfogyasztás a szóban forgó 350 fős és 360 lovas tábornál elképzelhetetlen! A magyarázatot az ezredet kísérő *nem katonai személyek* ellátása adhatja: a tisztek szolgái, a katonafeleségek s gyermekek, akik az alakulat „bagázsánál" húzódtak meg s a csapatokkal együtt vonultak a téli szállásra. Nekik hivatalos portio természetesen nem járt, s így a katonák portióinak megnöveléséből éltek. Emelhették végül az élelmezési létszámot a téli időben csatlakozott újoncok, vagy menekültek is, akiket már nem vett jegyzékbe a mustratiszt. A nem katonai személyek száma természetesen erősen ingadozott, de esetenként meglepően nagynak mutatkozott. Így pl. Géczy Gábor ezredében 1710. május 15-én, amidőn az alakulat már csak 136 fegyverforgató katonából áll, a nem katonák kimutatásában 136 asszony, 334 gyerek és 44 szolga szerepel. A lecsökkent létszámú ezrednél még 170 lovat és 93 ökröt is tartanak.[26] A korábbi években, a magasabb katonai létszám mellett, a nem katonai személyek aránya természetesen nem volt ilyen nagy, de a 20—30%-os arányt gyakran elérte, jóllehet a hadvezetés ezt nem nézte jó szemmel. Csak azt kívántuk a felsorolt példákkal bizonyítani, hogy a katonai élelmezés, a portiók terhe, a kötelező ellátás gyakran pazarlásba is átcsapó kihasználása a hivatalosnál jóval erősebben nehezedett az adózó parasztságra.

Részben a váltópénz hiánya, részben az állami bevétel elégtelensége miatt a kuruc kormányzat még a dica-adó bevezetése előtt rátért a korábbi ezüstpénz helyett a rézpénz verésére. 1704-től, illetve 1705-től 13—14 millió forint értékben veretett rézből készült, X és XX polturás, azaz negyed-, illetve félforintos érméket.[27] Aranydukátokat csak 1704—1705-ből, ezüstforintokat csak 1704—1706-ból ismerünk. A rézpoltúrák devalvációja már néhány hónappal később jelentkezett és magasba szökését az 1707 decemberében hivatalosan végrehajtott 60%-os értékcsökkentés sem tudta feltartóztatni. Az ezüstben, illetve rézpénzben számított forint között több száz százalékos kurzuskülönbség támadt. Keczer András kerületi főhadbiztos 1708. február 18-án azt jelenti Rákóczinak, hogy Lőcsén „7—8 (ezüst) forinton adnak 100 forint rézpoltúra pénzt".[28]

A kuruc kormányzat a katasztrofális inflációt erőszakosan akarta letörni és elrendelte a pénzadó részben ezüst-, részben rézpénzben történő befizetését. Bercsényi Miklós 1708. július 10-én utasította a Hadbiztosságot, hogy vásárlásainál „szabott árakon rézpénzben fizessen" és azt szükség esetén karhatalmilag (manu etiam militari!) érvényesítse.[29] Az erőszakos beavatkozás nem segített a pénz elértéktelenedésén, ezt maga Rákóczi mondta ki a legvilágosabban 1708. július 15-én Szepes vármegyéhez intézett levelében, amellyel a megye vezetőit jelentéstételre táborába rendelte: „szoros kötelességében állott volna Kegyelmeteknek, de abban el nem járván s parantsolatinkal is nem gondolván, annyira nevelte az Confusiót, hogy a Szegénység nem fizethetvén maga Dicalis Impositióit a pénz *Circulatiója sikertelensége* miatt, sok biztattással tartott és tsak nem végső Desperatióra jutott Hadaink is, többire *fizetetlenül* maradtanak."[30] Bár a rézpénz erőszakolt árfolyama megbénította a kereskedelmet, s le-

26 OL G 28, V 2 c, 386—389. pag.
27 *Ákoshegyi Ferenc:* II. Rákóczi Ferenc pénzei. *Érem*, 1974/2. 17—18. o. és 1975/1. 9—19. o.
28 *Takács*, 183—184. o., 3. lj.
29 A vásárlást „erga dispositionem praetii in rubra moneta fiendam az Hadak számára vitesse el"! Bercsényi utasításai 1708. július 10-én és augusztus 1-én. ŠA Levoča ŽSž Acta Politica 1708. No 44.
30 ŠA Levoča (29. jt) No 41. (Kiemelés tőlem — N. K. I.)

hetetlenné tette a csapatok fizetését, a kuruc kormány nem talált más megoldást, mint annak további fenntartását. Rozman Márton, a szepesi 13 város biztosa, Rákóczi parancsára, hogy vezessék be a szepesi városokban a rézpénz forgalmát, 1708. augusztus 30-án a következőképpen válaszolt a fejedelemnek: „a réz-pénzt a következő szombaton valamennyi oppidumba be fogom vezettetni változatlan árfolyamon. De az ezüst- és az aranypénz magas árfolyama miatt semmit sem fogok tudni megoldani."[31]

A szinte parttalan infláció, az akadozó piaci forgalom, a zsoldfizetés nehézségei, illetve a rézpénzben kifizetett zsold miatti lázongások közepette a kuruc kormányzat csak azért tudott fennmaradni — s itt nem kívánunk szólni a tömegek erkölcsi támogatásáról —, mert az állam az *adók nagy részét* nem pénzben, hanem *természetben* kapta kézhez. A már említett 8,6 milliós állami adóbevételből és külföldi támogatásból 3,6 millió folyt be készpénzben; ennek kb. 10%-a, a francia segély, ezüsttallérban, további 15—20%-a apró ezüstpénzben (fehér pénz) a többi, az értéke 7—8%-ára csökkent rézpénzben. Ugyanakkor azonban az adójövedelem nagyobbik fele, 5 millió forint értékben, gabonában, ökörben, zabban, borban s iparcikkekben került be a kuruc államkincstárba.[32] Csak így és csak azért tudták a kuruc vezetők a pénzügyi-gazdasági összeomlást elkerülni, áthárítva az infláció terhének nagy részét az adózó társadalomra.

Vizsgáljuk meg az infláció hatását két konkrét példán, az *ökörár* és a *katonai zsold* alakulásán. 1706—1707-ben a hízott ökör ára 15 forint körül mozgott, s azt vették alapul a dica-adó bevezetésénél is („két ökör, vagy 30 forint"). 1709 nyarán, amidőn a piaci árak már régen magasba szöktek, Eötvös Miklós hadbiztos a Tiszántúlon adóba adott ökröket még változatlanul 14—15 forintjával írta jóvá az adózóknak.[33] Ez a hivatalos ár ekkor már kizsákmányolásnak számított, hiszen amidőn ugyanazon év azonos hónapjában magyar tőzsérek Bottyán Jánostól 57 ökröt vásároltak, állatonként 37,5 forintot fizettek[34] A piaci ár a hivatalos árnak 250%-a! Néhány hónappal később az érsekújvári őrség két fiatal tisztje, akik nagyobb összeg pénzt kaptak bevásárlásra, saját hasznukra 60 ökröt vettek, majd adtak el. Az illegális üzleten 495 forintot kerestek, amit az érsekújvári parancsnok később elkoboztatott tőlük.[35] Egy ökör átlagos piaci eladási ára itt 27 forint, a hivatalos ár 180%-a!

Az ökörár emelkedése kettős következménnyel járt a gazdasági életre: egyrészt az állam a hivatalos ár fenntartásával igyekezett a természetbeni adózás értékét az adózók kárára irreálisan alacsony kurzuson átszámítani, másrészt szabadon engedte a piacon érvényesülni a rézpénzben számítva több száz százalékkal megugrott árakat. Látszólag ellentmondásos körülmény, hogy az 1000%-os értékveszteségen átesett rézpoltúrák mellett a marhaár-emelkedés csak 200—250%-os! Ezt az a körülmény magyarázza, hogy a a kereskedelmi forgalomban — hasonlóan a kuruc államhoz, amely a pénzadó egy részét (harmadát) fehér pénzben követelte meg az adózóktól — a piaci üzletekben is vegyesen fizettek ezüstben és rézpénzben. Csak rézpoltúrában ugyanis senki sem akart üzletet kötni. A negyed vagy harmad arányban ezüsttel fizetett ár viszont jóval alacsonyabb lett, mint a csupán rézpénzben számított inflációs ár.

Még érdekesebb a korszak legfontosabb bérskálájának, a zsoldnak, az infláció körülményei közötti alakulása.

31 „futuro die Sabbathi omnino in oppidis...publicari faciam ut suum indifferentem habebit cursum. Propter elevationem autem Albae et Aureae monetae per has nihil resolvere possum". ŠA Levoča (29. jt.) No 43.
32 *N. Kiss*, 1976. 99—100. o., 11. lj.
33 Eötvös Miklós jelentése, 1709. június 30. OL Rákóczi szh. lt. G 28, V 2 d, 790. pag.
34 Jelentés, 1709. június 29. OL G 28, V 2 e, 357. pag.
35 Jelentés, 1709. november 7. OL G 28, V 2 e, 404—405. pag.

A havi zsold alakulása forintban[36]
(lovas ezred)

Rang	1704 június	1705 augusztus	1706 május	1707 június
ezereskapitány	30	60	120	200
századparancsnok főhadnagy	18	36	40	64
vicehadnagy	14	24	24	24
katona	4	4	4	4

A havi zsold alakulása forintban[37]
(gyalogos ezred)

Rang	1704 szeptember	1705 július	1705 augusztus	1706 május	1707 június
ezereskapitány	45	—	60	70	150
századparancsnok főhadnagy	—	21	25	21	22
vicehadnagy	10	15	18	15	18
katona	3	3	3	3	3

Az ezredparancsnokok esetében a zsold hűen nyomon követi a rézpénz inflációját; egy lovas ezredesnek a fizetése 1704 és 1707 között 670%-kal emelkedett, egy gyalogsági ezredesé 330%-kal. A kuruc hadsereg ezredesei, ritka kivételtől eltekintve, a nemesi középbirtokosokból kerültek ki. A rendszerint főhadnagyi rangban levő századparancsnokok között már sok jobbágyi származású tiszt is akadt. Egy kuruc főhadnagy fizetése a jelzett időszakban 330%-kal nőtt, míg egy hajdú főhadnagyé csupán 105—120%-kal! A vicehadnagyok többségét már egyértelműen a parasztok adták; fizetésük, nagyjából párhuzamos módon, a lovasságnál 171%-kal, a gyalogságnál 180%-kal emelkedett. A hadsereg abszolút többségét kitevő huszárok és hajduk zsoldja azonban az egész korszakon át változatlan maradt!

Bár a lovasság és a gyalogság fizetése között tudatosan fenntartott különbség mutatkozott a huszárok és a dragonyosok javára, a zsoldkülönbség döntő okát a hadsereg osztályszerkezetében kell keresnünk. A középnemesi, illetve főúri származású ezredesek fizetését az infláció ütemének megfelelően emelték, míg *a katonatömegek zsoldját változatlanul hagyták.* A főhadnagyi zsold sokkal előnyösebben alakult a lovasságnál, ahol több volt a nemesi származású tiszt, mint a hajdúságnál; viszont a vicehadnagyoknál, ahol mindkét fegyvernemben többségben voltak a jobbágy eredetű tisztek, már párhuzamos és kiegyenlített arányú a fizetés növekedése. A legdöbbenetesebb tény azonban az alapvető katonai zsold változatlan szinten tartása volt, ami arra utal, hogy a

36 1704. június 21. Lovas ezred zsoldtáblája, OL G 28, V 2 e, 16—20. pag. — 1705. augusztus 4. Hadbiztossági zsoldtáblázat, OL G 28, V 2 e, 93. pag. — 1706. május 17. Általános zsoldtáblázat, OL G 28, V 2 e, 21. pag. — 1707. június 22. A Norwall-ezred zsoldtáblája, OL G 28, V 2 e, 161. pag.

37 1704. szeptember 1. gyalog ezred zsoldtáblája, OL G 28, V 2 e, 19. pag. — 1705. július 9. Gyalog ezred zsoldtáblája, G 28, V 2 e, 85. pag. — 1705. augusztus 4. 34. lj. — 1706. május 17. 34. lj. — 1707. június 22. Bonafous gyalogezredének zsoldtáblája, G 28, V 2 c, 165. pag.

kormány a tömeges zsoldemelést nem tudta végrehajtani és az inflációban érintetlenül hagyott zsoldnak tulajdonképpen már csak szimbolikus jelentőséget tulajdonított. Ezt kizonyos fokig a csapatok bőséges ellátása, különösen azoknak a téli szálláson kikényszerített, gyakran pazarlásig fajuló élelmezése egyenlítette ki.

A kuruc hadsereg társadalmi bázisa

A kuruc hadsereg az első években toborzott *önkéntesekből* és *zsoldosokból* állt, akikhez 1705-től kezdve a kötelezően sorozott újoncok — a *hajdúk* — csatlakoztak. 1707 második felétől az újoncok száma ugrásszerűen megnőtt és a haderő 1708—1709. évi feltöltése már jórészt az újoncozás sikerén múlott.

A zsoldosok között természetesen különbséget kell tennünk az idegen eredetű, külföldi és a magyarországi zsoldosok között. Az utóbbiak a felkelés első hónapjaiban megjelentek a kuruc zászlók alatt, mert Rákóczi ugyan már 1703 nyarán elrendelte a *nemesek felkelését*, de személyesen, mint ez a későbbi összegezésekből kitűnik, a felkelésben a nemesség egyötöde-egyhatoda vett csak részt, a többiek, vagyonuk arányában, zsoldost állítottak. Minden megyében több ilyen *zsoldos századot* szerveztek és az ezt fenntartó zsoldos adót a fejedelem még udvari környezetének tagjaival is megfizettette.

Kivételt azok a nemesek képeztek, „akik zászlók alá adták magokat, így zsoldos állítástól ad praesens mentesek lettek."[38] Mentességet ezek szerint a zsoldos adó alól csak azok a nemesek kaphattak, akik *önként* jelentkeztek a haderő valamelyik ezredébe.

1705-ben Rákóczi már igyekezett az egész hadsereg zsoldfizetését biztosítani és a nemesektől kiállított zsoldosok ekkor az államtól kapták meg azt a zsoldot, amit a nemeseknek adóban kellett befizetni.

A zsoldosállítást a kuruc kormány szigorúan ellenőrizte. Így pl. aki a mustrára alkalmatlan személyt küldött, vagy elmulasztotta a zsoldos kiállítását, annak büntetésből két lovast kellett a seregbe küldenie, a következő évi zsoldoson kívül. Zsoldosnak nem lehetett „vándorlót vagy csavargót" küldeni, az elesett, vagy megszökött zsoldost pótolni kellett. A szökött zsoldost felakasztották, rejtegetőjét megbüntették. Ha valaki reguláris, vagy mezei hadból való katonát állított ki, mint zsoldost, a katonát fel kellett akasztani, a küldő nemest pedig meg kellett büntetni. Végül, az általános felkelés elrendelésekor, a zsoldost állító nemesek is tartoztak fegyveresen megjelenni a hadseregnél.[39] Egy 1708-ból származó kiegészítés szerint, ha a nemestől kiállított zsoldos megszökött, úgy az köteles újat állítani, ha pedig ezt elmulasztja, szabadjon „az szökevény zsoldos hadnagyának, magát a *nemes embert* személye szerint, akárki legyen az, *zászló alá hajtani.*"[40]

Nem csak a nemesek küldhettek maguk helyett zsoldost a hadseregbe, hanem községek, városok, jómódú parasztok is. A Palocsay-féle lovas ezred toborzó tisztjeinek 1706. március 8-i jelentése szerint a Dessőffy század 38 katonájából 22 zsoldos, akik — néhány kivételtől eltekintve — mint „falu zsoldosai" szerepelnek.[41]

A zsoldosok helyzetét katonatársaik mindig bizonyos fenntartással ítélték meg, így pl. az erdélyi sereg 1707. augusztus 10-én kelt beadványában is, ahol

38 *Takács*, 1941. 94—95. o., 3. lj. — A megyei zsoldos szervezetre nézve *Takács János:* II. Rákóczi Ferenc hadszervezete. (a továbbiakban — *Takács*, 1930.) Sárospatak, 1930. 21. o.
39 „A zsoldosok kiállításáról..." című parancs, kiadva Miskolcon 1706. február 15-én. OL 28, V 2 c, 80—81. pag.
40 *Takács*, 1930. 60. o., 38. lj.
41 OL G 28, V 2 c, 82—84. pag.

az önként hadre keltek „nemes felbuzdulásának" és áldozatkészségének dicsérete után a következőképpen emlékeznek meg a zsoldosokról: „feles azoknak is számok, az kiknek sem házok, sem tüzök nincsen országunkban, hanem csupán *csak zsoldért* szolgálnak és fegyverben öltöznek."[42] Ez a megállapítás félreérthetetlenül utal arra, hogy a zsoldosok nagy része, talán a zöme, a jobbágyság legszegényebb és bizonytalan egzisztenciájú rétegeiből került a hadseregbe.

Katonai érték tekintetében azonban senki sem tett különbséget zsoldos, illetve önkéntes és hajdú között. Abból a néhány katonai kimutatásból, amelyek külön a zsoldosok helyzetét világították meg, erre kell következtetnünk. Az egyik ilyen irat Nemes Borsod vármegye első gyalog seregének (zsoldos századának) lajstroma 1707-ből.[43]

Az alakulat három tisztje — a főhadnagy, a vicehadnagy és a zászlótartó — elesett, három altisztjéből kettő megsebesült. 91 főnyi legénységéből, akik valamennyien zsoldosok, 56-an maradtak a században (61,5%). A 38,5%-nyi veszteség megoszlása a következő:

elesett	19 = 20,9%
sebesült	7 = 7,7%
szökevény	9 = 9,9%

Az alakulat veszteségi aránya jóval túllépte az egyharmadot és átlagosan három hősi halottra, valamint sebesültre csupán egy szökevény esett. Úgy tűnik, hogy a zsoldos alakulatok harcértéke semmivel sem volt rosszabb a hadsereg többi részéénél.

A kuruc korszak második felében a személy szerinti felkelésre kötelezett katonaparasztság (ordo militans) körében is elterjedt a zsoldos állítás. Szemere László brigadéros hajdúvárosi lovas ezredében az 1707. október 20-i mustrajegyzék szerint 146 önkéntes kurucra 86 kiállított zsoldos (37,2%) esett. Amikor Károlyi Sándor, a tiszántúli hadtest parancsnoka, 1710. szeptember 19-én megegyezett a jászokkal azok katonai szolgálatáról, a jászkun lovas ezred összetétele a következő volt:[44]

tisztek (és altisztek)	44 fő
„gazda számbul katonák"	86 fő
„soldosok mind öszve"	294 fő
Összesen	424 fő

Nem számítva néhány nemest, a telkes parasztok közül kikerült tisztek, altisztek és katonák adták a létszám mintegy 30%-át, míg a zsoldosok kb. 70%-át. Hasonlóan a nemesekhez, a zsoldost állító telkes gazdák továbbra is részt kellett, hogy vegyenek az adózásban.

1703 és 1705 között a kuruc hadsereg jellegét és a fegyver alatt állók többségét az ún. *„önkéntesek"* határozták meg. 1703 nyarán az első, lelkesedéstől fűtött csapatok csatlakozásai után Rákóczi toborzó felhívásokat— patenseket — küldött az ország különböző részeibe. A haderő katonai kereteit kitöltő önkénteseket a kuruc kormányzat később is, mindvégig *megkülönböztette* a hadsereg zsoldosaitól, illetve a kötelezően sorozott újoncoktól!

Úgy tűnik, hogy az önkéntesek első hullámát a *volt végvári vitézek* és az ország szinte minden nagy uradalmában megtalálható *katonaparasztok* adták,

42 *Bánkuti*, 118. o., 1. lj.
43 OL G 28, V 2 c, 211—212. pag.
44 OL G 28, V 2 c, 179—180. pag. — OL P 396, Acta publ. ser. I. Közölve *Bánkuti*, 145—146. o. 1. lj. — Az önkénteseket nem volt szabad a zsoldosokkal összekeverni, vagy az előbbieket zsoldosnak kiadni. *Takács*, 1930. 23. o., 38. lj.

akiket méltán neveztek „vitézlő rend"-nek.[45] Csakhogy az önkéntesek egyre dagadó áradatában ez az eredetileg is harcos réteg rövidesen feloldódott a zászlók alá sereglett telkes parasztok több tízezres tömegében. Ez a körülmény, vagyis a *telkes jobbágyok túlsúlya* az önkéntesek soraiban, hívta életre azt az egész korszakon átívelő vitát, amely a katonaparasztok kedvezményei körül kialakult. A *„miles"*-nek, illetve *„spontaneus"*-nak nevezett önkénteseket már Rákóczi 1703. augusztus 28-i rendelete felmentette a földesúri adók terhe alól.[46] Szatmári táborából ugyanő hasonló módon rendelkezett, de már hozzáfűzte, hogy a mentes katonák „atyja, felnőtt testvére, valamint az otthon maradt jobbágyok azonban a szokott dézsmát tovább fizessék."[47] Ugyanez a probléma bukkan fel a somlyói jószágkormányzó 1703. december 18-i jelentésében, aki egyrészt azt panaszolja, hogy „a hadba mentek miatt alig 20 ember van a keze alatt", másrészt leszögezi: „kinek fia, öccse s bátyja katona: ennek árnyékában az egész ház nem szolgál".[48] 1704—1705-ben egész sor intézkedés foglalkozott a hadban levő jobbágyok adókötelezettségével, illetve mentességével. Ugocsa, Heves, Gömör és Szabolcs megyéhez intézett fejedelmi levelekben és utasításokban egyaránt hangsúlyozzák, hogy a milesek rokonai tartoznak a földesúri és állami adóval, sőt az újoncozás pénzügyi terheiben a katonáskodó parasztoknak is részt kell vállalniuk.[49] A legélesebben visszatérő probléma mindig a „nagycsalád" értékelése volt, mert a jobbágykatonák a rájuk vonatkozó kedvezményeket mindig a tágabb értelemben vett nagycsaládnak követelték, míg a kormányzat azt csak a kiscsaládoknak biztosította. Hasonló módon tilalmazták az „egy kenyéren élő" társak bevonását is a paraszti családba. Ez a vita sokszor elmérgesedett, Károlyi Sándor 1705. november 12-i jelentése szerint Bessenyey Zsigmond ezredében pl. zendülésre került sor, mert az önkéntes kurucok házanépén otthon behajtották a dézsmát.[50]

A már ismert *dica-adó* bevezetésekor újból meghatározták az önkéntes katonák *mentességének* körülményeit.[51] Eszerint minden dica-postitióban egy dica értékű mentességet élveztek, továbbá felmentést kaptak a beszállásolás és fogatállítás terhe alól is. Rokonaik viszont: „az atyák, bátyák, öcsék nem kaphatnak mentességet!" Így a hadakozó parasztnak a nemesekével azonos személyes mentessége volt, de ez nem jelentett általános felszabadítást minden földesúri és állami adó alól, noha azok túlnyomó többségétől igen!

Az a körülmény ugyanis, hogy minden dica-kategóriában mentességet kaptak egy dicára (30,— Ft érték), igen jelentős kedvezmény volt. Amelyik katonáskodó jobbágynak pl. 3 ökre volt, kettő után adómentes maradt és csak egy ökrét írták fel az adólistára. Ez rendkívül nagy engedmény, mert akinek állatból, földből, szőlőből, kézműiparból, pálinkafőzésből stb. arányos megoszlásban 10—12 dicát érő vagyona volt, az így csupán 1—2 dica után fizetett adót, ha a hadseregben szolgált. Úgy tűnik, hogy a katonáskodó parasztok mentessége ténylegesen még szélesebb körű volt, mert Kishont, Abaúj és Szatmár megyei, valamint hajdúsági példák azt mutatják, hogy az önkéntes katonákat egy-

45 Bánkuti Imre a szabadságharc első időszakában jelentkező végvári és katonaparaszti elemeket mindvégig a Rákóczi-hadsereg meghatározó jellegű és túlsúlyban lévő részének tartja. *Bánkuti*, 47—53. o., 1. lj. E nézettel, számszerű vizsgálataink tükrében, nem értünk egyet: a katonák döntő többsége a telkes jobbágyokból került ki!

46 *Várkonyi Ágnes:* A jobbágyság osztályharca a Rákóczi szabadságharc idején. *Történelmi Szemle*, 1964. 338—377. o.

47 *Takács*, 1941. 87. o., 3. lj. — Mivel Rákóczi elrendelte az egyházi tized igénybevételét a hadsereg élelmezésére, a dézsma gyakorlatilag, bár csak átmenetileg, *állami* adóvá vált. (Kiemelés tőlem — N. K. I.) —*Hildenstab*, 24—25. o., 9. lj.

48 Idézi *Bánkuti*, 35. o. 1. lj.

49 Ugocsa vm. 1704. január 31. *Takács*, 1941. 102—103. o., 3. lj. — Heves és Gömör vm. 1704. április 29. OSzK Fol. Hung. és Szabolcs vm. 1705. június 18. Szabolcs-Szatmár m. Lt. Mindkét forrást idézi *Bánkuti*, 42. o. és 103. o., 1. lj.

50 Számos idevágó irat és folyamodvány idézve: Kuruc vitézek folyamodványai, 1703—1710. (a továbbiakban — Kuruc vitézek,) (Ed. *Esze Tamás.*) Budapest 1955. 16—18. o. — Károlyi jelentése 1705. november 12-ről, továbbá Rákóczi válaszai 1705. május 24-ről és 1707. június 23-ról ugyanott: 236., 429. és 444. o.

51 Regulamentum Universale, II. rész, 7. punctum, idézi *Bánkuti*, 198—199. o., 1. lj.

szerűen mindenféle adótól mentesítik és ha fel is sorolnak nevük mellett földet, ökröt, vagy másfajta vagyont, az összegezésbe már csak azt írják: „nihil", azaz nincs adóköteles vagyonuk, jövedelmük, mentesek az adózástól. Persze az efféle általános mentesség nem biztos, hogy minden megyében egyformán érvényesült, de hogy gyakorlata széles körben elterjedt, azt a katonaparasztok és a katonanemesek összeírt dica-vagyonának csekélysége is mutatja.

Országos kimutatás szerint a zászlók alatt álló parasztok vagyona a jobbágyság dica-volumenének mindössze 1,2%-át, a nemes katonáknál 2,8%-át tette ki. Elképzelhetetlen, hogy a hadseregben szolgáló 30—40 000 parasztkatonára, akik a dica-területen a jobbágycsaládok kb. 20%-át képviselték, az adóköteles vagyon és jövedelem, azaz a termelőeszközök ilyen csekély hányada jutott volna.[52] A jelenség arra utal, hogy azok mintájára, akik a törvény értelmében teljes adómentességet kaptak, a helyi hatóságok többfelé, vagyonuk ellenére, valamennyi önkéntest mentesítették.

Mivel a rézpoltúrában zsoldot kapó katonák nem tudták ezüstben fizetni a rájuk kirótt dica-adót, Rákóczi 1708. szeptember 30-án Szerencsről kiadott rendeletében úgy intézkedett, hogy ezután a miles-ek „teljességgel *minden contributiótól mentesek* legyenek".[53] Ezzel nyert törvényesítést a fent jelzett és sok helyütt már 1707 óta tartó általános mentesítési gyakorlat.

Röviddel ezután a sárospataki gyűlésen (1708 november) véglegesen rendezték az önkéntes katonák függőségi és adóügyi helyzetét. A decretum 9. és 10. pontjában kimondották, hogy „valakik... az szolgálatban állhatatosan megmaradnak — hacsak magok szánt szándékkal nem akarnak menni előbbeni lakóhelyekre — bizonyos falu adatik letelepedésekre és minden jobbágy szolgálattul, kötelességtül maga személyében és maradékiban felszabadíttatnak".[54] Ugyanekkor a hadiözvegyeknek és a seregben szolgáló jobbágyoknak, amíg katonáskodnak, mentességet biztosítottak a közterhektől. A felszabadítási ígéretnél figyelembe kell azonban venni, hogy végrehajtását a háború utánra halasztották, a telkes paraszt saját jobbágytelkét nem kaphatta meg és földdel való ellátására csak általánosságokban mozgó utalás történt.

A pataki rendelet szövege úgy értelmezhető, hogy kedvezménye nem csak a régtől szolgáló önkénteseket, hanem az újoncokat is megillette. Több, 1709 első feléből származó irat azonban ellent mond ennek az értelmezésnek. Az egri püspök, állást foglalva a pataki szabályozás ügyében, kijelentette, hogy a zsoldosok és a zsoldost állító otthoni személyek nem mentesülhetnek a dica-adótól, Bercsényi pedig 1709. június 18-án Heves megyéhez küldött válaszában leszögezte, hogy a köztehervíselés alól csak azokat a katonákat mentesítsék, akiknek nincs jószágu k![55]

Az önkéntesek általános adómentességét eszerint jóval korlátozottabbnak kell tekintenünk, mint az a rendelet szövegéből következnék. Az adóügyi iratanyag Bercsényi fenti állásfoglalását igazolja. Szolnok falu (Abaúj vm., Csereháti járás) 1709. évi dicalis összeírásában szerepelt Ágoston Pál bíró 4,75 dica jövedelemmel és fia, ifj. Ágoston Pál, aki Bercsényi karabélyos ezredében volt miles. A katonafiú ugyanakkora jövedelmet vallott be, mint az apja.[56] Mind a miles, mind apja adózott gazdasága után.

A harcoló kurucság önkéntesen zászlók alá állt részének juttatott mentességet — amint azt már elemeztük — igen jelentősnek tartjuk, bár azzal sem az

52 *N. Kiss*, 1980. 90—91., 94. o. lj.
53 *Takács*, 1941. 206. o., 3. lj.
54 A pataki rendelet megismételve gr. Esterházy Antal adóügyi és toborzó levelében, 1709. február 4. Idézi *Bánkuti*, 139. o. 1. lj.
55 *Takács*, 1941. 222-224. o., 3. lj.
56 „Aequaliter fatetur, uti praecedens suus parens" OL Rákóczi szh. lt. (Szlovák lt. anyaga) G 37, Abaúj vm. 1709.

érintettek nem voltak elégedettek, sem a jobbágyaik elvesztésétől félő földesurak nem akarták azt elfogadni. Az utóbbiak próbálkozásai szinte napi problémát jelentettek a kuruc vezetőknek; mint Esze Tamás írta Rákóczihoz intézett panaszában „ő Nagyságok nem az hadat, hanem csak a jobbágyot szaporítják" és „efféléket hajdúból lött jobbággyal gazdagítani teljességgel eluntam."[57] Magyarországon a kuruc kormányzat elég határozottan tudott fellépni ahhoz, hogy az ilyen kilengéseket meggátolja és az önkéntesek tömegét benntartsa a hadseregben, Erdélyben azonban a *földesúri önzés* erősebbnek bizonyult a katonai érdeknél. Az erdélyi hadsereg 1707. augusztus 10-én azt követelte a fejedelmi Tanácstól, hogy büntessék meg a hadra kelt jobbágyokat visszakövetelő és azok családjait sanyargató földesurakat, de panaszuk pusztába kiáltott szó maradt.[58] A marosvásárhelyi gyűlésen, néhány hónappal korábban (áprilisban), az erdélyi földesurak már dühösen követelték Rákóczitól az önként katonának állt jobbágyok leszerelteté sét. A fejedelem ugyan nem engedett ilyen törvényt szentesíttetni és a vitás kérdés rendezését „békeidőre halasztotta",[59] de magát a folyamatot nem tudta feltartóztatni. Az értékelést később maga Rákóczi adta meg, aki az erdélyi önkéntesek megritkulását az önző földesúri erőszakosságra vezette vissza, megállapítva, hogy azt „minden erőfeszítésemmel sem akadályozhattam meg, ... s amely tönkretette minden erdélyi csapatomat."[60]

A kormányzat *katonapolitikájával* nem csak a földesurak voltak elégedetlenek, hanem, más okból természetesen, az önként hadra kelt kurucság is. Idevágó panaszaik és sérelmeik széles körben ismertek az irodalomban,[61] itt csak két jellegzetes írásra hivatkozunk. Forgách Simon tábornagy 1705. június 1-én jelenti Rákóczinak Meggyes alól: „A mezei hadak között valók az élésadásban s egyéb teherviselésben concurrálni nem akarnak ... személlyek szerint magok táboroznak s házoknépe penig opprimáltassék, az lehetetlen!" És ugyanez a panasz a magyar csapatok részéről is: „A magyarországi hadak is igen zúgolódnak az iránt..., hogy oda ki házok népét terhelik holmi contributiókkal." Még élesebben fogalmazza meg ezt a *katonasérelmet* Bessenyei Zsigmond ezredparancsnok Károlyi Sándorhoz intézett panaszlevelében 1708. január 12-én, (ami egyben annak is bizonyítéka, hogy az efféle panaszok nem szűntek meg 1705, azaz a zsoldfizetés általánossá tétele után). Bessenyey felveti a kérdést: „dicát is fizessen a militia, velem együtt?" — hiszen „miólta az veres pénz folyása volt, jó pénz keresetem nincsen"! Érvelésénél már egyértelműen a közkatonák tömegére hivatkozik: „Mivel ha ily szegény nemes ember szükséget szenved, annyival inkább az egész legénység." Végül hozzáteszi, attól fél, hogy elkeseredésükben hadai eloszlanak.[62]

Az önkéntes katonákra vonatkozó kuruc kormánypolitika megítélése ma is erősen vitatott a szakirodalomban. Sokan hivatkoznak ebben a vonatkozásban Rákócziék nem eléggé határozott intézkedéseire, mások viszont 1705 után egyenesen a jobbágykatonákat védő kormánypolitika erőtvesztéséről írnak.[63] Véle-

57 1708. január 27. Idézi *Bánkuti*, 130. o., 1. lj.
58 Az erdélyi hadsereg beadványa, idézi *Bánkuti*, 121—122. o., 1. lj.
59 Az irodalomban tényként emlegetett marosvásárhelyi jobbágyvisszakövetelő határozat törvényességének kérdését először Heckenast Gusztáv vetette fel. (*Századok*, 1962. 176—177. o.) Köpeczi Béla úgy vélte, hogy ilyen törvény nincs, Trócsányi Zsolt pedig a marosvásárhelyi gyűlés iratanyaga alapján megállapította, hogy Rákóczi a sokat emlegetett törvényt nem engedte megszavazni. (*Trócsányi Zsolt:* Ráday Pál emlékkönyv. Budapest, 1980. 435—461. o. Az idézett rész: 455. o.)
60 *Rákóczi Ferenc:* Vallomások, Emlékiratok. Budapest 1979. Emlékiratok, 166. o. — Rákóczival szemben az erdélyi nemesség zöme „nemesi köztársaságot" akart volna létrehozni. *Trócsányi Zsolt:* Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. *Levéltári Közlemények*, 1955. 148—187. o.
61 Összefoglaló értékelése *Várkonyi Ágnes:* A vetési pátensek. A jobbágykatonaság védelme és tehermentesítése Rákóczi államában. (A továbbiakban — *Várkonyi,*) In: Rákóczi-tanulmányok... 11—30. o., 2. lj.
62 Forgách, illetve Bessenyey levele. Idézi *Bánkuti*, 128., 322. o. 1. lj.
63 A különböző véleményekre, a teljesség igénye nélkül: *Várkonyi*, 61. lj. — *Bánkuti*, 99. o., 1. lj. — *Szendrey István:* Rákóczi Ferenc és a jobbágykérdés. *Alföld*, (Debrecen,) 27/82., 76. o.

ményünk szerint Rákóczitól egyrészt nem lehetett többet követelni a milesek védelmében annál, mint amit tett, hiszen a kurucok programja nem az általános jobbágyfelszabadítás volt; másrészt a fejedelem mentesítő, védő politikája nem szűnt meg 1705-ben, hanem tartott az egész kuruc korszakon át. Ezt egész sor példa bizonyítja még a szabadságharc utolsó éveiben is. Rákóczi 1709. november 2-án egy palotás hadnagyának, 1710. október 7-én pedig csobádi (Abaúj vm.) katonáinak kérésére megerősítette, hogy azok mentesek minden köztehertől, házuk népével együtt.[64] Végül utalni kívánunk arra, hogy a dica-adórendszer bevezetése után (1707) a milesek nagy része de facto teljesen mentesült a földesúri és az állami adó alól egyaránt és az a részük, amely tovább is adózott, az adójegyzék tanúsága szerint kb. 80%-os mentességet élvezett.

A kuruc hadsereg harmadik katonatípusát, a zsoldos és az önkéntes mellett, a kötelezően bevonultatott *újoncok* (hajdú, conductus, novus) alkották. Kötelező sorozásról a haderő feltöltése végett Rákóczi már 1704-ben intézkedett, az ismert nádori porták alapján. A portánként 10 fős újoncjutalékot a megyék tiltakozása miatt végül 4 főre csökkentették. Ez azt jelentette, hogy 15 családra esett egy portális gyalog kiállítása, ami a számba vett 24 megyében kb. 12 ezer újoncot tett volna ki. Bercsényi terve szerint a portális hajdúkat 6 újonnan felállított gyalogezredbe tömörítették volna, amelyekből négy Közép- és kettő Kelet-Magyarország megyéire esett volna.[65] Az újonc hajdúk fegyverbe állítása azonban, főleg az ország nyugati megyéiben, elég vontatottan haladt. Másutt, így pl. Szatmár megyében, ahol korábban oly nagy tömegben álltak az önkéntesek a zászlók alá, nem maradt elég ember az újoncozáshoz. Mint válaszában írta a megye vezetősége: „majd minden rendei mezei hadon vannak a tiszteken és extraneus possessorokon kívül." Hasonló gondról panaszkodtak Bars megyében is.[66] A Bereg megyei helyzetről Fejérpataki Jánosnak, az egyik reguláris gyalogezred parancsnokának 1707. április 15-i jelentéséből értesülünk. A megyére jutó 254 portális hajdúból, a dominiumok levonása után, 146 maradt s ő ebből fele részt, 73 katonát kapott. „De mivel sokan közülük azolta, ki természet szerint való halál által, ki fegyver által el esett, sokan is közülük más regimentekbe állottak és sokan el szöktek, úgy ezen N. Vármegye hajdúi közüll többen nem marattak, hanem tizenegyen."[67] Fejérpataki óbester végül megalkudott a megyével további 89 hajdú kiállításáról, amellyel egyben elismerte, hogy Bereg megye teljesítette újoncozási kötelezettségét.

Egy másik, 1708 tavaszán (március 28.) készült összegezésben Darvas Ferenc kerületi hadbiztos a Pest megyei újoncozásról ad képet. Az újoncokat egy katonai évre (annus militaris) szólították fegyverbe, novembertől novemberig.[68] Ennek megfelelően az alábbi adatok az évenként kiállított hajdúk számát jelzik.

Az egész megye 1704 végéig		170 fő
Ugyanaz 1705. június 19-ig		264 fő
Kecskemét	1707—1708	240 fő
Kőrös	1707—1708	206 fő
Cegléd	1707—1708	40 fő
Négy év alatt összesen		920 fő

Bereg és Pest megye ezek szerint, szemben a fentebb idézett példákkal, telje-

64 Kuruc vitézek, 498., 514—515. o., 50. lj.
65 Kuruc vitézek, 29. o. 50. lj.
66 *Takács*, 1941. 99—101. o., 208. o. 3. lj.
67 OL G 28, V 2 c, 142—143. pag.
68 OL G 28, V 2 d, 466. pag. — A katonai évre nézve *Takács*, 1930. 59. o., 38. lj.

sítette a portális gyalogok táborba küldését. Az országos helyzet megítéléséhez nincs elég konkrét adatunk, bár azt tudjuk, hogy az elmaradt portális hajdúkat a kuruc parancsnokok még évekkel később is számon tartották. Károlyi Sándor pl. még 1710. augusztus 27-én is Rákóczi segítségét kérte, hogy megkaphassa Szabolcs megyétől a négy évvel korábbról, még 1706-ról esedékes 130 portális hajdúját.[69]

Érdekes, hogy újoncozás tekintetében a kuruc kormányzat az erdélyi menekültek helyzetét is felmérette. Az 1708 júliusi összeírás szerint Máramaros, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyében 5522 12 éven felüli személy élt 1038 kiskorú gyermekkel, összesen kb. 2000 család. Magukkal hozott vagyonuk elég jelentős: 2158 ló, 5519 ökör és 2643 tehén, összesen 10 320 állat. A „Táborra menendő alkalmas személy: 288 fő"![70] A menekültek javarésze jómódú volt, családonként 5—6 marhát írtak össze. Minden ötödik-hatodik családra esett volna egy tervbe vett újonc, ami háromszor akkora teher lett volna, mint országosan, ahol csak 15 családonként adtak egy újoncot.

A dicalis adórendszer bevezetésével az újoncozás alapegysége a porta helyett a dica lett. Az 1708. évi pataki gyűlésen úgy határoztak, hogy minden 50, dicában fizetett forint után kell egy újoncot kiállítani. Tekintve, hogy 1708-ban az 50 forintnyi adó 50 paraszti dicának felelt meg, az *50 dicára* eső hajdúállítás azt jelentette, hogy minden 16—18 családra jutott egy felszerelt újonc táborba küldése.[71] Az újoncozás gazdasági terhe, függetlenül az elnevezéstől, ugyanakkora maradt, mint a portális adó szerinti katonaállításnál.

A kuruc kormányzat 1709 elején a megyei adózás és *újoncozás* biztosítására *karhatalmat* rendelt ki. Bercsényi 13 vármegyébe küldött katonai osztagokat (1 tiszt és 20 katona) a megyétől kinevezett kapitány támogatására.[72] Az adókivetést és az újoncok kijelölését intéző megyei kapitányokat pontos utasításokkal látták el. Ebben az iratban újból hangsúlyozták a pataki decretumnak azt a pontját, amely felszabadítást ígért a háború végéig szolgáló katonáknak, egyben elrendelték, hogy a korábban fegyverben állott személyeket a megyei kapitány erőszakkal is vitesse el mustrára, hogy régi ezredükbe visszakerüljenek. Csak 16 és 30 év közötti férfiakat sorozzanak. Szolgalegényeket esetleg be lehet venni az újoncok közé, „idegeneket és szökevény jövevényeket", azonban nem! Rokonságából a gazda maga jelölje ki azt, akit katonának küld, de ha a faluban csak gazdák vannak, azok közül állítsanak újoncot. Végül az olyanokat, akik a nemesek szolgálatában megbújnak, mint „el vonódott fegyver viselőket" szedesse össze a kapitány.[73] Az instructio többször hangsúlyozza a szökevények felkutatásának fontosságát és azt, hogy az újoncokat lehetőség szerint a telkes jobbágyok soraiból kell kiemelni.

Az 1709. évre érvényes adóbázis 0,6 millió dicát tett ki, amelyből 543 ezer a parasztságra, 57 ezer a városokra esett. Ennek alapján összesen 10 870 újoncot kellett volna zászló alá küldeni egy évre, mert a civitasokra eső 400 hajdút a városok fejenként 10 talléron megváltották.[74] Az év első feléből származó megyei jelentések azonban többnyire csak a nehézségeket emlegették. Hont megyében a labanc előnyomulás, másutt az emberhiány miatt akadozott az újoncozás. Több megyében fejenként 26 forint megváltást ajánlottak fel a hiányzó

69. Idézi *Bánkuti*, 370. o., 1. lj.
70 OL G 28, V 2 d, 495. pag.
71 Tekintve, hogy a jobbágyoknak egy dica után egy forintot kellett fizetniük, az 50 forint 50 dicát jelentett; figyelembe véve viszont a dica közbeeső értékcsökkenését (adóleszállítás!), 1708—1709-ben már kisebb dicaszám fejezett ki ugyanakkora vagyoni jövedelmet, mint 1707-ben. Az adóleszállítás nyomán átlagosan egy családra a korábbi 5 dica helyett most már csak 3 dica esett, azaz az újoncozás kulcsszáma, az 50 dica, kb. 16—18 családnak felelt meg.
72 OL G 28, V 2 c, 348., 355. pag.
73 Puncta observationum de modalitate suppleationis militiae (1708 december — 1709 január) OL G 28, V 2 c, 463—468. pag.
74 *Takács*, 1941. 208—211. o., 3. lj.

újoncokért. Szabolcs és Szatmár megyében, az áprilisi helyzet szerint, még csak fele részben tudták teljesíteni a sorozási tervet. Borsodban 475 újoncból csak 73-at tudtak felfegyverezni. Végül, 1709 tavaszától kezdve, mind több megye hivatkozott a döghalál pusztítására, amely gátolta a közigazgatás munkáját, azaz az adószedés és az újoncozás végrehajtását.[75] Az újoncok kiállítását azonban, a nehézségek ellenére is, a kuruc állam egész területén végrehajtották. Az 1709-es megyei jelentések alapján nyolc megyéből ismerjük az újonnan bevonultatott katonák számát.

Az 1709. évi újoncok száma[76]

Ung vm.	438 hajdú
Abaúj (Cserehát dt.)	187 hajdú
Gömör vm.	913 hajdú
Szabolcs vm.	452 hajdú
Nógrád vm.	876 hajdú
Zemplén vm.	1425 hajdú
Sáros vm.	967 hajdú
Heves vm.	457 hajdú
Összesen	5715 hajdú

Hét megye és egy járás (Abaúj vm.) területéről kiállították az egész kuruc területre kivetett újoncjutalék több, mint a felét. Jól mutatja az újoncok beáramlását a kuruc táborokba az ezredlétszámok alakulása is 1709 nyarán, (amit a következő fejezetben tárgyalunk). Bár a terv szerint 50 dicára esett egy hajdú kiállítása, több megyében ennél kisebb dicaszám után szedték az újoncokat: Ungban 42, Zemplénben 37, Hevesben csak 18 dica után, ami a tervezettnél jelentősen nagyobb gazdasági terhelést jelentett!

A kuruc hadsereg különböző katonatípusainak — zsoldos, önkéntes, sorozott hajdú — áttekintése után megkíséreljük a katonáskodó jobbágyok *vagyoni és családszerkezeti viszonyait* bemutatni. Elemzésük alapját az önként, illetve kötelezően fegyverbe állított közrendűekről készített és az adójegyzékekhez csatolt, ún. „miles"-, illetve „hajdú"-listák képezik.

Az egyik ilyen ránk maradt összeírás Szatmár vármegye fejérgyarmati, más néven szamosközi járásának 1707. évi katonai listája, amely az egyes személyek vagyoni helyzetét, katonai rangját és szociális körülményeit is jelzi.[77]

A katonai listán összesen 364 személy szerepel: 224 miles és 140 hajdú, azaz a járás 40 falvából 1703 és 1706 között önként zászló alá állt jobbágyok tették ki 1707 második felében a katonai állomány 61,5%-át, míg az ónodi törvény alapján kiállított újoncok — a hajdúk — annak 38,5%-át! Bár a kuruc hadsereg erős fluktuációja és magas vérveszteségе ismert, az számszerűen és folyamatosan alig dokumentálható s így az önkéntesek 1707. évi 61,5%-os aránya nem tudjuk, milyen mértékű visszaesést, létszámcsökkenést reprezentál?

Mindenesetre az 1703. évtől folyamatosan kurucnak állt önkéntesek száma 1707-ben alig kétszerese az ugyanabban az évben fegyverbe hívott hajdúkénak,

75 *Takács*, 1941. 227—233. o., 3. lj.
76 Ung vm. OL G 28, V 2 d, 521—525. pag. — Abaúj vm., Cserehát dist. OL G 28, V 2 d, 546. pag. — Gömör vm. OL G 28, V 2 d, 568—570. pag. — Szabolcs vm. OL G 28, V 2 d, 572—581. pag. — Nógrád vm. OL G 28, V 2 d, 597—610. pag. — Zemplén vm. OL G 28, V 2 d, 611—622. pag. — Heves vm. OL G 28, V 2 d, 526—533. pag.
77 Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV A 506, Fasc. 2, No 33. 241—271. pag.

ami egyértelmű bizonyítéka a dicalis hajdúk eredményes sorozásának, legalábbis Szatmár megyében. Mivel a többi szatmári és szabolcsi járásból tudjuk, hogy ott a jobbágyháztartások 40—50%-ából került ki katona, a szamosközi járásban az egy év alatt bevonultatott újoncok aránya, mint új teher, a parasztcsaládok 15—18%-át érintette.

Külön érdekessége a szóban forgó összeírásnak, hogy módot ad a kuruc katonák vagyoni és családszerkezeti hátterének vizsgálatára.[78] Egybe számítva az önkéntes katonákat és az újoncokat, összesen 149 esetben jelölte meg az irat az illető katona vagyoni-szociális állapotát. Ennek során az alábbi kifejezéseket használják: „gazda, gazda-zsellér, fia, öccse, zsellér, jövevény, kóbor személy (vagus, vagabundus) és nincstelen". Eszerint a katonák három nagy csoportra oszlanak: a jobbágycsaládfők, a közvetlen családtagok és a falusi zsellérek, jövevények, nincstelenek. Megoszlásuk a következő:

I. Családfők

gazda	79 fő = 53,1%
gazda-zsellér	12 fő = 8,1%
	91 fő = 6,1%

II. Családtagok

fiú	30 fő = 20,2%
testvér	10 fő = 6,7%
	40 fő = 26,9%

III. Zsellér, jövevény

zsellér	8 fő = 5,3%
jövevény, vagus	10 fő = 6,7%
	18 fő = 12.0%

Mindenekelőtt utalnunk kell arra a tényre, hogy a katonai teherviselés önkéntes vállalása a kelet-magyarországi megyékben volt a *legnagyobb;* Szabolcs és Szatmár megyében pl. még a katonaparaszti körzetekbelinél — Hajdú- és Jász-kerület — is magasabb volt a katonai szolgálat aránya. Ugyanakkor Közép-Magyarországon — Pest, Heves Gömör és Kishont megyékben — csak egytizede-egyötöde volt a keleti megyékének. A tárgyalt fejérgyarmati példát ezek szerint a katonai teherviselés maximumának egyik példájaként kell értékelnünk.

Mint a fenti csoportosításból kitűnik, az önkéntesek és hajdók több mint 60%-a a *gazdák* és a jómódú, azaz önállóan gazdálkodó zsellérek közül került ki. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a keleti megyékben a termelés súlyát vállukon hordozó jobbágygazdák igen nagy részét vonták be a hadseregbe, aminek gazdasági konzekvenciái nyilvánvalóak, másrészt, hogy az az ismert nézet, miszerint az 1707-es hadkiegészítésnél a falvak deklasszált, nincstelen és szolga rétegeiből került volna ki az újoncok zöme, Kelet-Magyarországon nemigen állja meg a helyét.

Ugyanennek a tételnek igazságát húzza alá a második csoport, a *családtagok* számszerű súlya: a hadbavonultak közel 27%-át a felnőtt fiúk és testvérek adták. Az ő szolgálatuk is elvonta ugyan a jobbágyháztartásokból a felnőtt munkaerő egy részét, de meghagyta ugyanott a családfőket. Egybe számolva a két csoportot megállapíthatjuk, hogy az 1707-ben fegyverben állók 88%-a a

78 Az alábbi adatok még a dica-sorozatok gépi feldolgozása előtti időszakból származnak.

telkes jobbágyok közül, a parasztság közepes szintű és jómódú rétegeiből került ki — legalábbis a kelet-magyarországi megyékből származó seregtestekben.

A *szegények* csoportjának meglehetősen vegyes az összetétele: a nyolc zsellérből kettő teljesen nincstelen, míg a tíz jövevényből négy szegény, hatnál pedig a „kóborló" személy megjelölés is feltűnik.

Tipikusnak tekinthető a Nagyszekeres-beli Váradi Mihály helyzete, akiről az összeíró a következőket jegyezte fel: „semmie nintsen, örökke táboron vagyon"! A zsellérnek, jövevénynek titulált deklasszált elemek együttes súlya is csupán 12%-át tette ki a katonáknak, ami arra utal, hogy a parasztság széles körű hadrafogása esetén e csoport aránya jelentéktelen maradt. Ahol a hadbavonulás korlátozottabb mértékű volt ott természetesen másként alakulhatott a kép: ott feltételezhető, hogy a zsellérek és nincstelenek aránya az újoncok között a fenti 12%-nál magasabb volt, anélkül azonban, hogy a katonák zöme belőlük került volna ki.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szamosközi járásban a katonai szolgálatot teljesítő jobbágyok nagyobbik része — 215 fő — a jelek szerint már adómentesnek tekinthető. Azt, hogy ez mennyiben következménye a vagyon nélküli állapotnak, illetve adómentességüknek, forrásaink nem világítják meg.

A szomszédos krasznaközi járás 74 helységéből tizenháromban, feltehetően a dicator mulasztásából, hiányzik a kimutatás a *milesek*ről. A többi 61 helységben 1057 jobbágycsaládot írtak össze, közöttük 265 katonát; csoportjuk a népesség 25%-át tette ki.[79] Többségük az önkéntesek kategóriájába tartozott: 246 fő, azaz 92,8%, míg a bélteki uradalmi hajdúk és a Gödény-féle ezred sorozott hajdúi — együttesen is csak 19 fő — a katonák csupán 7,2%-át alkották. A dicalis hajdúk sorozása itt nem járt nagy sikerrel, de az önkéntes katonák aránya imponálóan nagy. A krasznaközi districtusban a református magyar falvak mellett már orthodox hitű rutén és román települések is találhatók. A 265 katonából 123 fizet dica-adót, 142-nél azonban már semmiféle jövedelmet nem jegyeztek fel az adószedők; ezek a „nulla dica" jelzésűek már adómentesek.

A harmadik szatmári districtusban, a nyíri járásban, az 1707. évi dicajegyzék szerint 46 helység 1224 jobbágycsaládjából 596 katona szolgált a hadseregben.[80] Csoportjuk a paraszti famíliák 48,7%-ára rúgott és minden második jobbágycsaládra esett egy kuruc katona. Abszolút többségük — 545 fő (91,5%) — az önkéntesek közül került ki, újonc hajdú csak 51 akadt köztük, mindössze 8,5%.

Az a tény, hogy Szatmár megyében még 1707-ben is az önkéntesek adták a szolgáló kurucok nagy többségét, természetesen megnehezítette 1707 őszén a hivatalos újoncozás végrehajtását. Nagyon megfogyott az olyan családok száma, amelyekben fiatal férfiakat lehetett találni, s amelyek még nem adtak katonát a tiszántúli kuruc ezredekbe.

Nem számítva a kis létszámú külföldi zsoldos réteget, a kuruc hadsereg, fennállásának első éveiben, zömmel *önkéntesen* fegyverbe állt milesekből és a nemesektől kiállított *zsoldosok*ból tevődött össze. Bár 1705-től már többé-kevésbé rendszeresen zsoldot fizettek az egész haderőnek, az önkéntesek külön státusát továbbra is fenntartották és az állami adójegyzékeken is megkülönböztették őket. Ennek az volt az oka, hogy a földesúri és állami adókedvezményt csak az önkéntes kurucok élvezhették. Ez 1708 végétől elvileg teljes adómentességgé

79 Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV A 506, Fasc. 2, No 31. 1—60. pag.
80 Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV. 506, Fasc. 2, No 32. 120—209. pag.

alakult át és a háború végéig kitartó önkénteseknek megígérték a jobbágyi sorból való felszabadítást is.

A kötelezően sorozott újoncok 1705-től mint portalis *hajdúk*, majd 1707-től mint dicalis hajdúk kerültek a kuruc seregbe. Szolgálatuk egy évre szólt, zsoldot kaptak és felszerelésüket, vagy az arra a célra szolgáló adóösszeget (fegyverpénz) a nemesek fizették. Hivatalosan nem kaptak az önkéntesekéhez hasonló adókedvezményt, de többségük a dicajegyzékeken mint mentes szerepelt.

A kuruc hadsereg eltérő katonatípusai konkrét *regionális* különbségeket is kifejeztek. Így az önkéntesek túlnyomó többségű csoportja mindvégig a kelet-magyarországi megyékből került ki, viszont a nemesség zsoldosai valamennyi megye között megoszlottak, s így ez a katonaréteg arányosan képviselte az egész kuruc államterületet. Valójában azonban csak az újoncozás, a dicalis hajdúk kiállítása teremtette meg a katonai teher arányos eloszlását a megyék között. Kb. 1707 végétől lehet számolni a kuruc ezredek emberanyagának regionálisan kiegyensúlyozott összetételével. Ebben a vonatkozásban a haderő 1707 és 1711 között jobban képviselte az egész ország népességét, mint 1703 és 1706 között. Kérdés viszont, hogy a kálvinista kelet-magyarországi emberanyag túlsúlya az önkénteseknél mennyiben volt döntő faktora az első évek (1703—1706) katonai sikereinek? Tény az, hogy az utolsó napig kitartó kuruc sereg, Károlyi Sándor tiszántúli hadteste, a keleti megyékből toborzódott és zömmel mindvégig önkéntesekből állt.

Különböző egykorú utalások és a dicajegyzékek elemzése alapján meghatározó az egyes katonatípusok *gazdasági-társadalmi háttere* is. Legvegyesebb összetételű a zsoldosok csoportja volt; itt még arra is van példa, hogy birtokos nemes megy el egy másik nemes megbízásából zsoldosnak, de többségük a falu szegényebb és bizonytalan egzisztenciájú tagjaiból toborzódott. A kiváltságos helyzetű katonaparasztság — a hivatalos ordo militans — zömmel gazdagparasztokból állt, akik személyesen katonáskodtak, de az utolsó években már zömmel zsoldosokat állítottak maguk helyett. Az önkéntesek, sőt az újoncok túlnyomó többsége is, kb. 85%-a, a telkes jobbágyságból került ki. Gazdasági és társadalmi vonatkozásban a kuruc haderő gerincét mindvégig a birtokos parasztság adta!

A hadsereg fluktuációja, reductiója és összetétele

A kuruc hadsereg katonai történetével sokat foglalkoztak a szakirodalomban, annak gazdasági-társadalmi hátterével jóval kevesebbet. Ismeretes, hogy az 1703—1704. évi viharos gyorsaságú növekedés után Rákócziék a katonai szervezeti formák bevezetésén és a zsoldfizetés rendszeresítésén fáradoztak a legtöbbet. A csapatok zsoldfizetése hatalmas gazdasági erőfeszítés árán 1705-től kezdve megvalósult és Forgách Simon vezetésével elkezdődött 12 ezred regularizálása is, amin szigorúan fegyelmezett, jól felszerelt és kiképzett alakulatok felállítását értették. Ezekből öt udvari ezred volt, amelyekhez hét további kiválasztott alakulat csatlakozott.

Minden így és ebben elért eredmény sem tudta azonban a kuruc haderő alapvető baját és gyengeségét, a katonai állomány hullámzását gátak közé szorítani. Ez a *fluktuáció* kiszámíthatatlan és feltartóztathatatlan volt; csatavesztés, visszavonulási pánik, vélt, vagy valóságos ragály kitörése, az engedély nélküli tömeges hazavándorlás egyaránt apasztotta a katonaság létszámát. Különkülön azonban sem a véres veszteség, sem a betegség nem magyarázza meg azt a viharos gyorsaságot, amivel egyes ezredek egy-két hónap alatt létszámuk töredékére zsugorodtak össze, hanem csak a flkutuáció valamennyi okának együt-

tes hatása. És ebben, 1705—1706-tól kezdve, már nem csak az engedély nélküli eloszlás és hazaszökés játszott szerepet, hanem a katonaszökevény bandák, az ún. „tolvajok" szaporodása is.[81] A kuruc hadvezetés szünet nélküli harcot folytatott a fluktuáció korlátozásáért és a csapattestek szükséges újbóli feltöltéséért. Nem minden eredmény nélkül, de messze nem elég sikeresen.

A katasztrófálisan megritkult legénység miatt harcképtelenné vált alakulatokat 1706—1707-ben gyökeresen átszervezték s e műveletnek a *reductio* nevet adták. A reductio végrehajtása során három fő feladatot kellett megoldani. Először a kiválasztott ezredek hadi létszámra emelését, azaz a legyengült és a maradék alakulatokkal a szóban forgó „ezeret kitölteni". Másodsorban az egy vidékről, megyéből származó csapatok lehetőleg egy ezredbe tömörítését. A konkrét példák tanúsága szerint ez sikerült a legkevésbé. Végül a német és más idegen katonák összevonását néhány, ún. külföldi mintaezredbe.[82]

A reductiós kimutatások jól jellemzik a régi hadrend gyökeres felforgatását ezekben az években. Berthóty Zsigmond 1707. november 27-i jelentése szerint lovas ezredének (577 fő) feltöltésére a hiányzó 173 katona (23%) helyett összesen 750 idegen katonát küldtek hozzá Érsekújvárba. Ezek az átirányított lovasok Géczy, Rétey és Ocskay mezei regimentjeiből, valamint Nógrád és Hont megyei zsoldos századokból kerültek ki.[83]

A kuruc kormány 1707 őszén mintegy 20 pontos, részletes végrehajtási utasítást adott ki a reductio okairól és céljairól. Ennek elején táblázatos kimutatást közöltek négy ezred reductiós feltöltéséről és létszámcsökkenéséről.[84]

Katonai állománykimutatás*				
Az 1706. évi katonai év tényleges létszáma			1706-ban összesen	Az 1707. évi katonai év tényleges létszáma[85] — „vagyon most effective" (nem számítva az 1707. évi újoncokat)
Rotth lovasezred	az regiment rittere (lovasok) *Sáros vm-ből* *Abaúj- vm-ből*	400 200 *627* *542*	1769	1123 = 63,5%
Andrássy lovasezred	regiment *Gömör vm-ből* *Torna vm-vől* *Kishont vm-ből* *Rimaszombat opp.-ból* *Zólyom vm-ből*	400 *563* *117* *174* *100* *342*	1696	120 = 7,0%
Czelder gyalogezred	regiment *Szepes vm-ből*	600 *519*	1119	710 = 63,4%
Bonafous gyalogezred	regiment *Nógrád vm-ből*	900 *504*	1404	729 = 51,9%
Összesen			5988 fő	2682 fő = 44,7%

* Kurzívan a reductiós feltöltés keretében odavezényelt állomány

81 Kuruc vitézek, 23—24. o., 50. lj.
82 OL G 28, V 2 c, 100—200. pag. passim.
83 OL G 28, V 2 c, 242. pag.
84 Állománykimutatási és végrehajtási utasítás a reductióról. OL G 28, V 2 c, 213—218. pag.
85 „exceptis per anni cursum conductis"! (84. lj.)

1706-ban a reductio során eszközölt feltöltés igen erőteljes volt, a négy ezred nyolc különböző megyéből és egy mezővárosból kapott emberanyag-utánpótlást. Legnagyobb létszámveszteséget éppen a legtöbb helyről megtámogatott Andrássy-ezred szenvedte el: 1707-re az előző évi állománynak csupán 7%-a maradt meg. De a magukat viszonylag jól tartó ezredeknél is feltűnően nagy a lemorzsolódás: a Rotth- és a Czelder-ezrednél a korábbi létszámnak 63%-a, a Bonafous-regimentnél pedig 52%-a mutatható ki csupán 1707-ben! A korabeli kuruc vezetés, hogy a fluktuáció arányait pontosan áttekinthessék, az 1707.-évi létszámnál nem vette figyelembe az abban az évben bevonult újoncok csoportját.

A fenti katonaság fluktuációjának volumenét és mélységét az alábbi összeállítás még plasztikusabbá teszi.

Létszámváltozás

Ezred 1706	1076		1707
	Eredeti állomány	Feltöltés	Tényleges állomány
2 lovas	1000	2465	1243
2 gyalogos	1500	1023	1439
Összesen	2500	3488	2682

Az adatok egybevetése teljesen egyértelmű eredményt ad: a 2500 főnyi seredeti állomány egy év alatt 180 fővel nőtt, annak ellenére, hogy közben 3500 fővel töltötték fel az ezredek létszámát. A reductio során ideirányított három és fél ezres létszámszaporulat 95%-a egy év alatt eltűnt! Nem bizonyult sem jó, sem tartós megoldásnak a maradék alakulatokkal való feltöltés, mert az ilyen létszámtöbblet néhány hónap alatt elenyészett és ismét jelentkezett a krónikus létszámhiány.

Ha a fenti állományváltozást a szervezetszerű teljes létszámhoz mérjük — lovas ezred 915, gyalogos ezred 1300 fő —, a következő eredményt kapjuk: Az 1706-os eredeti ezredlétszám kb. 44%-kal volt kisebb a teljes állománynál. Ugyanebben az évben, a reductio folyamán ide vezényelt alakulatokkal együtt, a de facto létszám a hivatalos állomány 112,5%-át is elérte, de csak igen rövid időre, mert az 1707-i új tényleges létszám már ismét csak 60%-a a hivatalosnak, s mindez egy éven belül!

A megtizedelt, többé-kevésbé demoralizált századok maradványaival történő állományfeltöltés nem vált előnyére az illető ezredek ütőképességének és nem tudta stabilizálni létszámukat sem. Az újoncokkal való kiegészítés viszont, mint látni fogjuk, sokkal jobb eredménnyel járt. A kuruc hadvezetés ennek ellenére mindvégig alkalmazta a reductiót az állományukat veszített ezredek regenerálására. 1710 telén Csáky Mihály ezredét Borsod, Heves, Torna és Gömör megyéből származó zsoldos századokkal erősítették meg. Ugyanakkor Berthóty István ezerét kecskeméti, kőrösi, ceglédi és Zemplén megyei „soldos seregekkel" töltötték fel.[86]

Párhuzamosan a reductióval, a már említett Instructio megszigorította az ellenőrzést, a mustránál ezután az előző létszámjelentést kellett alapul venni, mert „tartoznak a regimentek a keze ala vett emberek számától számot adni".

86 Sereg = század. OL G 28, V 2 c, 422. pag.

Ugyanakkor pontos kimutatást kellett készíteni a vármegyék számára, hogy „a kiállított hajdúkból mennyi van *még meg*, mennyi *szökött*, mennyi *holt*, — következésképpen mennyit tartozik még a ráeső rész teljes kitöltése végett újoncokban elöl állítani".[87] Végre kell hajtani az újoncok assignatio-ját is, azaz kijelölni melyik faluból, melyik ezredhez kell bevonultatni a rekrutákat.

Igen érdekes Rákóczinak az a határozott intézkedése, amellyel *különválasztja* a hadseregben szolgáló *külföldieket:* „az németeket separálni kell a magyaroktul"! Reductiójuk során „minden regimentbül az németeket és egyéb idegen nemzeteket kiszagatván, mingyarast obester Bonafous úrhoz kell assignálni". A külföldi származású zsoldosok összpontosítása Bonafous gyalog- és Norvall lovas ezredébe, mint Rákóczi elismerte, korábbi hibák korrekciójaként történt. „Jólehet teljes igyekezeti volt, hogy az tavali (1706) mód szerint össze keveréssével az idegen nemzetü vitézeknek ... reguláris regimenteket ... talpra állítani". Ez a célkitűzés azonban nem sikerült, „minthogy az köznépnek egyenetlenségbe, egymás közt valló viszálkodássok" aláásta az alakulatok harci kedvét, és el kellett rendelni a redukciót[88]. Az áthelyezett idegen tiszteket meg kell nyugtatni a fejedelem jószándékáról és eddigi szolgálatukkal való elégedettségéről.

Nem érdektelen ebből a szempontból az említett Norvall-lovas ezred *külföldi tisztjeiről* és altisztjeiről készült néhány kimutatástöredék ismertetése. Az első jegyzék 7 tiszt és 8 altiszt származását ismerteti; összes szolgálati idejük a kuruc seregben 50,5 év, azaz átlagosan 2,7 év. Megoszlásuk:[89]

magyar	2 fő	porosz	2 fő
osztrák	1 fő	lotharingiai	1 fő
cseh	1 fő	francia	1 fő
szász	1 fő	spanyol	1 fő
wittenbergi	1 fő	svájci	1 fő

A másik csoportban az ezredben szolgáló 1 hadnagy, 14 altiszt és 2 katona szerepel, összes szolgálati idejük 36 év, átlagosan 2,1 év. Megoszlásuk:

erdélyi	2 fő	tiroli	1 fő
osztrák	1 fő	schwarzwaldi	2 fő
szász	2 fő	birodalmi	2 fő
cseh	1 fő	dán	1 fő
porosz	3 fő	francia	1 fő
sziléziai	1 fő		

Bár ennél a csoportnál egyértelműen nemzetközi zsoldosokról van szó, meglepő, hogy két fő, mint „erdélyi" szerepel a listán (?), 32 személyből csak 4 az osztrák, de 18 a birodalom különböző tartományaiból származó német. Mindenesetre a fenti listán szereplő külföldi tisztek és altisztek általában már 1704 óta szolgáltak kuruc zászlók alatt.

A reductiótól nem érintett idegen tiszteknek módjukban állott áthelyezésüket kérni, vagy eredeti regimentjüknél maradni. Ez már csak azért is kívánatos, állapította meg az Instructio, mert nagy szükség van „kiváltképpen az tótul, magyarul, csehül, lengyelül tudó tisztekben, kik az hadak között szólni is tudhassanak"! Ezt a szükségletet még egyszer hangsúlyozták, megállapítva, hogy „szabad lészen nyelveket tudó apró tiszteket idegen nemzetek közül az regimen-

87 „per consequens mennyit tartozik in completum statum sui contingentis recruta formaban elöl állítani". (84. lj)
88 Valamennyi dézet a jelzett Instructio-ból. (84. lj.)
89 1708 első hónapjaiból. OL G 28, V 2 c, 435. pag.

teknél megtartani."[90] Ezek szerint a *nyelvtudással* rendelkező idegen tiszteket annak ellenére is meghagyták a regimentekben, hogy a reductio alapvető elve éppen a magyarok és külföldiek szétválasztása volt a hadseregben.

A reductio során valamennyi vármegyei zsoldos alakulatot az ezredekhez kívánták csatolni. A kuruc vezetés számolt azzal, hogy a kuruc seregben elégedetlenséget fog kiváltani az a körülmény, miszerint a reductio következtében csak a külföldiekből szervezett lovas ezredet szabad majd „dragonyos illetve reguláris ezrednek" nevezni, a többit azonban nem! Ezeket a *korábban reguláris* ezredeket most „magyar karabélyos ezredeknek" fogják hívni. Rákóczi az efféle elégedetlenségre azzal válaszolt, hogy minden nemesi tiszt és „köznemesi legény" tartsa szerencséjének, ha ezekben az alakulatokban szolgálhat...

Az Instructio egyik legfontosabb része az újonc hajdúk, illetve a nemesi katonák szolgálati feltételeit tisztázta. Kimondja, hogy a megyei hatóságok csak a fegyvertől elesettek családjait mentesíthetik az adótól és hogy az elesett, vagy megszökött újoncokat pótolniuk kell. Hasonló az eljárás a nemesektől kiállított zsoldosoknál is: az elesett, vagy elszökött zsoldos pótlandó! Ugyanilyen szigorúan intézkedtek a személyesen hadra kelt nemesek ügyében is. „Ha személyes felkelésben mely nemes életét veszti, annak fia nem mentesül a felkelés terhe alól, fiának kell mennyi helyiben, *ha nemes lenni akar"!*[91] A kuruc hadvezetés nem tűrte sem az újoncozott hajdúk, sem a nemesektől kiállított zsoldosok, sem a személyesen felkelt nemesek esetében az elesett vagy elszökött katonák pótlásának, *újra kiállításának* elmulasztását.

Az újoncok és a zsoldosok kötelező pótlásának elrendelése, egybevetve a hadsereg bizonyítottan óriási fluktuációjával, nemcsak a kontingensek állandó ingadozására utal, hanem az *emberanyag* igen gyors *cseréjére* is. Ennek révén ugyanis a paraszti népességnek jóval nagyobb része fordult meg hosszabb-rövidebb ideig a hadseregben, mint az az ismert kimutatásokból logikusan következnék! Az évente újra kiállított zsoldosok és újoncok tömege, az ezredekbe áramló, majd azt részben újra elhagyó önkéntesek rétege szinte állandóan mozgásban tartotta a kuruc haderő állományát, mindig új tízezreket vezetve táborba, a Habsburgok elleni fegyveres harcba. Ez a körülmény az 1711 után kialakult *kuruc ideológia* és hagyomány elterjedésében döntő szerepet játszott.

Miután megkíséreltük a kuruc hadsereg három alapvető katonatípusa — önkéntes, zsoldos, újonc — gazdasági-társadalmi hátterének feltárását és igyekeztünk elemezni a létszám fluktuációjának hatását, valamint az állományveszteség összevonással történő pótlását (reductio), meg kell vizsgálnunk, milyen lehetőségünk van a hadseregben egyidejűleg szolgáló három katonatípus *egymás közti arányának* meghatározására.

Az önkéntesek, a *milesek* arányát elsősorban a *jobbágyságon belül* kell lemérnünk, azaz azt megállapítanunk, hogy az adózó parasztság hány százalékánál tüntették fel a dicatorok a miles elnevezést, ami, mint már ismeretes, a seregben szolgáló önkéntesek megjelölése volt. Az elemzés során olyan erős regionális különbségekre bukkantunk, hogy az anyagot, jobb áttekintés végett, három körzetre bontva mutatjuk be. (L. a következő lapon!)

Gömör és Nógrád megye dicajegyzékén nem szerepel miles, ami feltehetően a dicatorok mulasztását jelzi. E két megye anyagát ezért kihagytuk a számszerű összegezésből, amely négy megyében és egy népes oppidumban 5144 családot ölelt fel. Az *önkéntesen* zászló alá állt jobbágyok száma — 207 fő —

90 Valamennyi idézet a jelzett Instructio-ból. (84. lj.)
91 „in personali insurrectione, ha mely nemes életét veszti, per annak fia non exuitur ab obligatione insurrectionis, fianak kell mennyi helyiben, ha nemes akar lenni". Idézet az Instructio-ból. (84. lj.)

A milesek aránya Közép-Magyarországon, 1707[92]

Terület	Családfők száma			Milesek			Egy adózó miles dica-száma
	Összesen	Miles	%-ban	Mentes	Adózó	Dica	
Kishont megye	1164	41	3,5	24	17	19,8	1,16
Esztergom megye	1056	2	0,2	—	2	2,25	1,13
Komárom megye	1268	7	0,6	1	6	21,7	3,6
Gömör megye	2208	?	?	—	—	—	—
Abaúj (Cserehát dt)	1062	97	9,1	90	7	13,25	1,9
Nógrád (Losonc dt.)	1345	?	?	—	—	—	—
Rimaszombat opp.	594	60*	10,1	48	12	11,2	0,9
Megyék összesen	5144	207	4,02	163	44	68,2	1,55
Besztercebánya civ.	631	1	0,1	1	—	—	—
Libetbánya civ.	157	—	—	—	—	—	—
Bártfa civ.	447	2	0,4	—	2	2,0	1,0
Szebin civ.	263	1	0,4	1	—	—	—
Városok összesen	1498	4	0,26	2	2	2,0	1,0
Megyék és városok összesen	6642	211	3,17	165	46	70,2	1,52

* Közülük öt adómentes hadiözvegy!

1707-ben a népesség *4,02%-át* tette ki. A miles csoport megoszlása rendkívül egyenetlen; Abaúj megye Csereháti járásban vagy Rimaszombat oppidumban 9—10%, másutt viszont az 1%-ot is alig érte el. A felvidéki szabad királyi városokban pedig csak elvétve tűnik fel egy-egy önkéntes, s ha a falusi és a városi népességet együtt számoljuk, akkor az önkéntesek az adózó népesség mindössze 3,17%-át alkotják. Közép-Magyarország megyéiből csak kevés önkéntes szolgált Rákóczi hadseregében.

A felvétel időpontjában, 1707 nyarán, az önkéntes katonák, mint ismeretes, nagyfokú adókedvezményben részesültek, de még nem váltak teljesen adómentessé. Éppen ezért meglepő, hogy csaknem *négyötödük* teljesen *adómentesként* szerepelt a dica-listákon. Ez a „mentes" kifejezés igen eltérő okokat jelölhet, pl. a hadiözvegyek (militissa) hivatalos mentességét, egyes jobbágyok de facto vagyontalanságát, vagy azt a körülményt, hogy jószáguk a kedvezményes adóhatárt nem érte el („nihil") s így mentesültek a dica fizetésétől. Végül az is előfordult, hogy a helyi hatóságtól az önkéntes katonák kikényszerítették maguknak a teljes mentességet.

A jász és hajdú kerületben, a privilegizált katonaparasztság köteles volt milesnek állni, illetve a háború utolsó éveiben magát nemesek módjára zsoldos állításával megváltani.

92 Kishont vm. és Rimaszombat oppidum 1707. OL E 158, conscriptio portarum Tom. XVIII. — Esztergom vm. 1707. OL E 158, conscriptio portarum Tom. XL. — Komárom vm. 1707. OL E 158, conscriptio portarum. Tom. XIII. — Gömör vm. 1707. OL G 37 (szlovák lt. anyag) — Cserehát dist., Abaúj vm. 1709. OL G 37 (szlovák lt. anyag) — Losonci dist., Nógrád vm. 1707. Nógrád m. Lt. Dicalis összeírások No 37. — Besztercebánya, Libetbánya, Bártfa és Szebin civitasok, 1707. OL G 28, V 2 d, 229—270. pag., 271—284. pag., 434—465. pag. és 143—162. pag.

A milesek aránya a katonaparaszti körzetekben (ordo militans), 1707[93]

Terület	Családfők száma			Miles			Egy adózó miles dica-száma
	Összesen	Miles	%-ban	Mentes	Adózó	Dica	
Jászság 1706	1385	500	36,0	—	—	—	—
(Jászság 1710)	1105	424	38,4	—	—	—	—
Hajdú kerület	2236	655	29,3	89	566	3409	6,0
Tarpa hajdú opp.	183	60	32,8	19	41	54,8	1,3
Összesen 1707-ben, az 1710. évi részadat nélkül	3804	1215	31,9	108	607	3463,8	5,7

A jászok és hajdúk soraiban az 1707. évi helyzet szerint a parasztság kb. *egyharmada* szolgált önkéntesként a kurucoknál külön ezredben. Arányában ez a csapat tízszer akkora volt, mint a közép-magyarországi mileseké. Gazdasági helyzete nyomán a katonaparasztság zöme jómódú volt s így az önkéntesek egyhetede minősült csak adómentesnek, *hathetede* viszont, ha kedvezményesen is, de fizette a *dica-adót*. Az adózó milesek 5,7 dicás átlagjövedelme (11 ökör értéke) a kedvezmények miatt kb. 25—30 dica értékű (50—60 ökör értéke), gazdag paraszti szintű hozamnak számított!

Kelet-Magyarországról Szatmár vármegye és a zempléni borvidék adókimutatásai maradtak ránk. *(L. a következő oldalon!)*

A *kelet-magyarországi* jobbágyságnak még nagyobb része állt önként a kuruc ezredekbe, mint a katonaparasztságnak, arányuk a jász és hajdú kerületekben közel 32% volt, itt kereken 38%! Legmagasabb volt a milesek aránya a teljesen reformátusoktól lakott Nyíri és Fejérgyarmati járásokban (48,7% és 40,0%), míg a Krasznaközi districtusban, ahol a kálvinisták mellett román, orthodox hitű települések is voltak, arányuk már csak 25,0%-ot tett ki. A Tokaji uradalomban, amelyhez a hegyaljai mezővárosokon kívül észak-szabolcsi falvak is tartoztak, az önkéntes katonák aránya 34,3%-os volt és csoportjukból 1708-ban már minden harmadik hősi halált halt. Hasonlóképpen a felvidéki városokhoz, a szatmári civitások és oppidumok is igen kevés önkéntest adtak Rákóczi hadseregébe; a két oppidumban (Felsőbánya, Németi) és a két civitásban (Szatmár és Nagybánya) 1886 polgárra csupán 48 önkéntes esett, a famíliák mindössze 2,5%-ából került ki miles! Ez egyben azt is jelenti, hogy ha a falusi körzeteket, a járásokat vesszük csak alapul, akkor 3631 családra 1376 önkéntes jut és arányuk eléri a 37,9%-ot! Összevonva *a járások* és *a városok* adatait, 5517 famíliára összesen 1424 önkéntes esik, és azok aránya a népességhez, ti. a családfőkhöz, viszonyítva 25,8%.

Összegezve a *három regió* adatait, 1707 nyarán a kuruc állam nyolc *megyéjének* területén 12 579 jobbágy gazdaságra 2802 önkéntes kuruc esett, azaz a famíliák 22,3%-ából volt az adott pillanatban önkéntes (miles spontaneus) Rákóczi zászlói alatt. A nyolc *városi* településen viszont — ide számítva néhány gazdag és népes mezőváros is, mint pl. Felsőbánya és Rimaszombat —, 3384 polgárcsaládból csupán 52 kuruc miles került ki, ami a famíliák mindössze

93 Jász kerület 1706—1707. Szolnok m. Lt. Hiv. Tud. 2. cs. No 43., No 47. — Hajdú kerület és Tarpa oppidum 1707. OL G 28, V 2 d, 285—375. és 163—168. pag.

A milesek aránya Kelet-Magyarországon, 1707[94]

Terület	Családfők száma			Milesek			Egy adózó miles dica-száma
	Összesen	Miles	%-ban	Mentes	Adózó	Dica	
Szatmár megye							
Nyiri districtus	1224	596	48,7	333	263	—	—
(Ecsedi uradalom)[a]	814	377[b]	46,3	—	—	—	—
Fejérgyarmati dt.	910	364	40,0	181	183	428,1	2,33
Krasznaközi dt.	1057	265[c]	25,0	142	123		
Zemplén megye							
Tokaji uradalom	440	151[d]	34,3	—	—	—	—
Megyék összesen	3631	1376	37,9	656	569	—	—
Felsőbánya opp.	444	14	3,2	14	—	—	—
Németi opp.	179	22	12,3	15	7	16,8	2,4
Szatmár civitas	546	5	0,9	5	—	—	—
Nagybánya civitas	717	7	0,9	2	5	12,0	2,4
Városok[e] összesen	1886	48	2,5	36	12	28,8	2,4
Megyék és városok összesen	5517	1424	25,8	692	581	—	—

a) A Nyiri districtus anyagában szerepel.
b) Közülük 36 újonc hajdú.
c) Közülük 19 uradalmi, illetve portális hajdú.
d) Közülük 51 hősi halott.
e) Az összegezés csak Szatmár megye városaira vonatkozik.

1,5%-át érintette. Egy pillanatra sem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy az önkéntesek 22,3%-os országos súlya a felvidéki és észak-alföldi megyékben csak 4%-ot, míg Kelet-Magyarországon 40%-ot jelentett!

Az önként hadra kelt telkes parasztság aránya még 1707-ben is — amikor az önkéntesek zászló alá állása már erősen lelassúdott és a kuruc hadsereget állományának tömeges fluktuációja gyengítette, amidőn a kormányzat már kénytelen volt a kötelező újoncozást bevezetni — igen jelentős maradt: csaknem minden *negyedik* jobbágycsaládból önkéntesként küzdött a kuruc seregben a gazda, vagy annak a fia, illetve öccse.

1707 októberében és novemberében, a téli szállásra vonulást megelőzően, a kuruc hadseregben általános mustrát tartottak. Ennél az állomány- és felszerelésellenőrzésnél egész sor ezredben különválasztották a már ismert katonatípusokat: spontanei (önkéntesek), stipendiarii (zsoldosok), illetve statuti (újoncok) néven külön rovatokba csoportosítva őket. Ez a forráscsoport világos, egyértelmű és kvantitatív képet nyújt a katonaság társadalmi hátteréről.

94 Nyíri dist. 1707. Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV A 506, Fasc. 2. No 32. — Fejérgyarmati dist. 1707. Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV A 506, Fasc. 2. No 33. — Krasznaközi dist. 1707. Szabolcs-Szatmár m. Lt. IV A 506, Fasc. 2. No 31. — Ecsedi és tokaji uradalmi összeírás. Extractus militiae... 1708. OL G 28, V 2 c, 323—326. pag. — Felsőbánya és Németi oppidum, Szatmár és Nagybánya civitas 1707. OL G 28, V 2 d, 53—95., 219—228., 173—192. és 97—142. pag.

Önkéntes, zsoldos- és újoncállomány, 1707[95]

Ezred	Önkéntes (spontaneus)	Zsoldos (stipendiarius)	Újonc (statutus)
Szemere László lov.	145	86	—
Bessenyei Zsigmond lov.	211	41	—
Eszterházy Dániel lov.	143	400	—
Ocskay László lov.*	149	474	483
Ebeczky István lov.	615	180	—
Barkóczy Ferenc lov.	329	—	—
Csáky Mihály lov.**	249	439	431
Bagossi Pál gyal.	429	722	—
Összesen	2121	2342	914
Százalékosan	39,4%	43,6%	17,0%

* Ocskay L. lov. ezredében: önkéntes 13,5%, zsoldos 42,8%, újonc 43,6%.
** Csáky M. lov. ezredében: önkéntes 22,3%, zsoldos 39,3%, újonc 38,5%.

A mustra időszakában kezdődött meg általában az újoncok beosztása az ezredekbe, itt azonban nyolcból még csak kettőnél tüntették fel az újonnan sorozottakat. Ezért a fenti táblázat összesítésében csupán csak 17% újonc áll szemben 40% önkéntessel és több, mint 43% zsoldossal. A *reális* arányokat a Csáky és Ocskay ezred létszáma tükrözi, amely már az újoncokat is magában foglalja és ahol a 17,8%-ra rúgó önkéntesekkel szemben a zsoldos, illetve az újonc állomány egyaránt 41,1%-ot tett ki.

Ha az ezredeknek az újoncokkal történő kiegészítése *előtti* helyzetet vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy bár az önkéntesek (47,5%) és a zsoldosok (52,5%) súlya megközelítően egyensúlyi helyzetet mutatott, az egyes alakulatoknál arányuk erősen különbözött. Négy lovas regimentnél, a Szemere-, Bessenyei-, Ebeczky- és Barkóczy-ezredeknél, 1300 önkéntesre csak 307 zsoldos esett, ezeknél az alakulatoknál a kuruc sereg kezdeti lendületét és hitét reprezentáló legénység még erős túlsúlyban volt, igaz, hogy alaposan megtizedelve. Egybe számítva a négy ezredet (1607 fő), állományuk a hivatalos létszám 44%-át érte csak el. Akad köztük olyan ezred is, pl. Barkóczy Ferenc Heves megyei ezere, amelynek legénysége teljes egészében önkéntesekből állt.[96] A másik négy alakulatnál — Eszterházy, Ocskay és Csáky lovas, valamint Bagossi gyalog ezrede — már a zsoldosok voltak túlsúlyban: 2035 zsoldosra 970 önkéntes esett, azaz a milesek aránya alatta maradt a 30%-nak! A már ismert reductiós feltöltés során ezekben az alakulatokban a legénység száma elérte a szervezetszerű létszám 75%-át. Mint már a reductio folyamatának elemzésekor utaltunk rá, a felmorzsolt, maradék alakulatokkal való feltöltés növelte ugyan a létszámot, de aláásta az érintett ezredek stabilitását és harcértékét. A feltöltés folyamata itt is elég bonyolult volt, a szóban forgó öt ezredbe tíz megyéből származó kisebb-nagyobb zsoldos egységeket olvasztottak be 1707 folyamán: Eszterházy ezredét honti és nógrádi, Ocskayét pozsonyi és nyitrai, Csákyét borsodi és hevesi, Ebeczkyét barsi, míg Bagossiét zempléni, ungi és beregi zsoldosokkal erősítették meg.

95 Szemere László brigadéros hajdúvárosi lovas ezrede és Bessenyey Zsigmond Szabolcs megyei lov. ezrede. OL G 28, V 2 c, 179—180. pag. — Esterházy Dániel generális lov. ezrede, uo. 179. pag. — Ebeczky István brigadéros mezei lov. ezrede, uo. 203. pag. — Barkóczy Ferenc Heves megyei lov. ezrede, uo. 175. pag. — Csáky Mihály lov. ezrede, uo. 232. pag. — Bagossi Pál gyalog ezrede, uo. 205. pag.

96 „Ezek közül vadnak magukért 329, zsoldosok semmi"! Barkóczy lovas ezred (95 lj.)

Végeredményben 1707 őszén, az újoncokkal való kiegészítés küszöbén, az említett nyolc ezredben többségben voltak a zsoldosok, de az önkéntesek aránya még megközelítette a 48%-ot. A sorozott *újoncok bevonultatása* az ezredekhez több szempontból is döntő fordulatot jelentett. Elsősorban Rákócziék regionálisan kiegyenlítették a kuruc államban a katonai szolgálat terhét, amely addig többszörös súllyal nehezedett a keleti megyékre. Másodsorban a jobbágyságból újonnan kiemelt kontingensek hangulata és szemlélete feltétlenül kedvezőbb volt, mint a más ezredekbe irányított, maradvány zsoldos csapatok fásultsága. Harmadsorban a haderő új gerincét, számszerű többségét, 1707/1708 fordulójától kezdve az újonc katonák tömege adta. Vessünk egy pillantást még egyszer a Csáky- és az Ocskay-ezred létszámának alakulására. E két regimentben, ahol ismerjük az újoncok arányát is, már csupán 17,8%-ot tett ki az önkéntesek csoportja, a zsoldosoké 41,1%-ot és az év második felében oda irányított újoncoké ugyancsak 41,1%-ot! A fordulatra utal az a körülmény is, hogy a mustratisztek 1708 januárjától kezdve már nem tettek különbséget az önkéntes, a zsoldos és az újonnan bevonult katonák között, csupán a régi és az újonc legénység között.

A szabadságharc első éveiben (1703—1706) a kuruc sereg emberanyagának zömét az *önkéntesek* adták, másik jelentős részét a *zsoldosok* tették ki. 1705-től folyt már újoncozás is, de jelentőssé csak az 1707. évben vált az *újonc katonák* volumene, amikor a fluktuáció okozta óriási veszteségeket az ezredeknél pótolni kellett. Az újoncozás erősödése az utolsó évekre (1709—1711) a harcedzett katonaság csökkenésével és a morális erő elhalványulásával járt, biztosította viszont a hadsereg feltöltését és továbbra is megőrizte a katonaság társadalmi jellegét, azt tudniillik, hogy az újonc emberanyag abszolut többsége is a telkes parasztságból került ki.

Иштван Н. Кишш

ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БАЗА АРМИИ КУРУЦЕВ (1703—1811 ГГ.)

Резюме

Возглавляемая князем Ракоци освободительная борьба против Габсбургов потребовала беспримерных до сего времени усилий наций по выплате налогов. Поступления в государственную казну, достигшие в 1707—1708 годах суммы 8,6 миллионов форинтов, были примерно *в три раза больше* того, что было выплачено страной в ходе освободительных войн против турецкого ига в конце XVII века. Зот факт, что правительство куруцев около 60% налогов получало натурой, умеьшило воздействие опустошительной инфляции.

Основное большинство войска куруцев в 1703—1707 годах 70—75%, позднее 40—50% составляли *добровольцы* (войны-милесы). Они были крепостными, имевшими земельные наделы, которые, встав под знамя, немедленно получали полное освобождение от выплаты налога феодалу и почти полностью освободались от государственных податей. Добровольцы таким образом де-факто стали вольными крестьянами, и Ракоци обещал им после войны также полностью узаконить их освобожение. Большинсвто их было выходцами из областей Восточной Венгрии, где одно время каждый второй крестьянин был солдатом-добровольцем. Меньшая часть личного состава воинства была *наемниками*, что было характерным для той эпохи, к которым с конца 1707 года примыкали новобранцы, выставляемые пропорционально экономической силе. Моральная сила куруцкого воинства снижалась по мере сокращения числа добровольцев.

Самой большой слабостью вооруженных сил куруцев была неимоверно быстрая и интенсивная флуктуация личного состава. Это может объясняться самыми различными прочинами: паника, эпидемии, сельскохозяйственные работы и т. д. Хотя часть отсеявшихся солдат позднее вернулась, колебание численного состава оставалось постоянной проблемой для военного руководства. Эта весьма быстрая смена людской силы оказалась в некотором роде полезной лишь с точки зрения распространения идей куруцев.

István N. Kiss

DIE GESELLSCHAFTLICH—ÖKONOMISCHE BASE DER KURUTZENARMEE (1703—1711)

Resümee

Im Freiheitskampf gegen die Habsburgen verlangte Rákóczi eine bis dahin ohne Beispiel stehende Anstrengung von der Nation auf dem Gebiet der Steuerzahlung. Die in den Jahren 1707 und 1708 eingekommene Staatseinahme von 8,6 Millionen Forint war ungefähr *dreimal* so hoch, wie die Steuer, die das Land während des Befreiungskrieges gegen die Türken am Ende des XVII-teu Jahrhunderts bezahlt hat. Der Umstand, daß die Kurutzenreigerung das 60 Prozent der Steuer *in Natur* bekam, beschränkte die Auswirkung der wütenden Inflation.

Die überwiegende Mehrheit — d. h. in den Jahren zwischen 1703 und 1707 das 70—75 Prozent, später das 40—50 Prozent- der Kurutzenarmee bestand aus *Freiwilligen* (miles). Sie waren Untersassen, die nach dem Eintritt in die Armee sofort vollständige Befreiung von der gutsherrlichen und fast vollständige Befreiung von der staatlichen Steuerung bekamen. So wurden die Freiwilligen de facto Freibauern und Rákóczi hat ihnen versprochen, ihre Befreiung nach dem Krieg zu legitimieren. Die Mehrheit von ihnen stammte aus den Komitaten in Ost-Ungarn, wo einst jeder zweite Bauer Freiwilliger war. Der kleinere Teil des Soldatenstandes bestand aus den für das Zeitalter charakteristische *Söldnern*, zu denen sich ab Ende 1707 die nach dem Verhältnis der Wirtschafstlage ausgehoben *Rekruten* angeschlossen haben. Die moralische Kraft der Kurutzenarmee ist paralell mit dem Rückfall der Zahl der Freiwilligen gesunken.

Die größte Schwäche der Kurutzenarmee war die unglaublich schnelle und intensive *Fluktuation* des Standes, die auf verschiedene Gründe wie Panik, Seuche, Arbeit in der Landwirtschaft usw. zu deuten ist. Obwohl ein Teil der sich abgebröckelten Soldaten später zurückkehrte, blieb die Standesschwankung ein ewiges Problem der Heeresführung. Diese schnelle Abwechslung des Menschenmaterials erwies sich nur hinsichtlich der Verbreitung der Kurutzenidee als nützlich.

ÁCS TIBOR

BATTHYÁNY LAJOS KATONAI SZOLGÁLATÁNAK TÖRTÉNETE 1826. AUGUSZTUS 5 — 1831. ÁPRILIS 30.

Batthyány Lajost 1849. január 8-án este tartóztatták le Pesten és ezzel megkezdődött ellene a kilenc hónapig, mártírhaláláig tartó császári királyi haditörvényszéki eljárás. Lovag Leuzendorf Lajos hadbíró százados óriási apparátussal összegyűjtött vádanyagában, a kihallgatási jegyzőkönyvben és a büntetési előterjesztésben szükségesnek tartották, hogy külön kitérjenek Battyhány katonai szolgálatára.[1] Erről a legrészletesebb adatokat az 1849. július 3-án Bécsben a cs. kir. Udvari Hadiszámvevőség által készített hivatalos okmány tartalmazta. A szolgálati leírásban a kvietált alhadnagyról a következőket írták:

Neve: Batthyány Lajos Sándor gróf. Született: Pozsony, Magyarország, 1807. Vallása: katolikus. Családi állapota: nőtlen. Szolgálati ideje a 32. Franz Ferdinand d'Este gyalogezredben ezredkadétként 1826. augusztus 5-től 1827. április 19-ig, 8 hónap 15 nap; a 9. Miklós cár huszárezredben[2] alhadnagyként 1827. április 20-tól 1831. április 30-ig, ezen a napon az Udvari Haditanács 1831. április 21-i G 2144. számú rendeletével tiszti rendfokozat megtartása nélkül kilépett, 4 év 11 nap. Szolgálati ideje összesen: 4 év 8 hónap 26 nap.[3]

Batthyány életében ez az időszak, a 19 éves korától 24 éves koráig tartó katonai szolgálata, maradandó nyomokat hagyott és személyiségére kitörülhetetlen hatásokat gyakorolt. Ám ha átnézzük a Batthyány Lajossal foglalkozó munkákat, azt tapasztaljuk, hogy ha ki is térnek életének nagyobbik felét kitöltő gyermek- és ifjúkorára, valamint katonáskodásának idejére, a források hiányában adataik pontatlanná válnak és értékeléseik is elbizonytalanodnak. Batthyányi közel öt esztendei cs. kir. hadseregbeli szolgálatát eddig még nem dolgozta fel a történetírás. Egyedül Balogh Gyula 1887-ben megjelent „Gróf Batthyány Lajos ifjúsága" című írásában közölt erről értékes adalékokat.[4]

1 *Károlyi Árpád:* Németújvári Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Budapest, 1932 II. k. 393., 444., 506. o.

2 A 9. huszárezred 1806 és 1832 között ezredtulajdonosa, báró Frimont János lovassági tábornok nevét viselte.

3 *Károlyi:* i. m. II. k. 404—405. o.

4 Balogh dolgozata a *Vasárnapi Újság*, 1887. 36. (590—592. o.), 37. (605—608. o.) és 38. (622—623. o.) számban jelent meg. Baloghnak munkája elkészítésekor meg volt kötve a keze, mivel figyelembe kellett vennie, hogy élt még Batthyány családja és valószínűleg ezért nem tüntette fel a felhasznált levéltári források lelőhelyét és jelzeteit. Balogh írásához az apai örökségért az anya, özvegy Batthyány grófné, született Skerlecz Borbála és fia, Batthyány Lajos gróf között folyó per iratait használta fel. A peranyagban Batthyány Lajos gyermek és ifjúkorára, valamint katonáskodására a Vas megyei Levéltár értékes okmányokat őriz a „Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1694—1828 F. 242." fondjában. A magyar, latin és német nyelvű eredeti és hitelesített másolatú iratok között találhatók az udvari kancellária leiratai, a megyegyűlések jegyzőkönyveinek kivonatai, Batthyány és anyja folyamodványai, nyilatkozata, levelei, igazolásai, a megye és a 9. huszárezred levelezése, az ügyet vizsgáló bizottság jelentései és más dokumentumok. Az anya és a fiú közötti vagyoni viszály békés rendezésére kiküldött megyei bizottság az 1829. november 16-i megyei, közgyűlés elé terjedelmes jelentést vitt. A jelentést 14690/1829 számmal, mellékleteit — melybe az összes iratot besorolták — AA, BB, CC, DD, EE, FF, GG, HH, II, KK, LL betűkkel, a mellékletek iratait számok, vagy számok és betűk kombinációjával jelölték. Ezen kívül az összes iratot, keletkezésük időpontjától és előző számuktól függetlenül a közös 14690/1829-es számmal is jelölték. Itt kívánom még megjegyezni, hogy tanulmányom megírásakor felhasználtam Balogh németből magyarra fordított anyagait, de azokat minden esetben az eredetivel is összevetettem és a szükséges pontosításokat elvégeztem.

A történetírás még máig sem adott megnyugató választ arra, hogy történelmünk olyan jelentős periódusában mint a reformkor, a polgári forradalom és szabadságharc, miért éppen Batthyány Lajos játszotta az egyik vezető szerepet? Történelmi feladatának vállalásához Batthyány bonyolult és ellentmondásos személyiségfejlődési folyamat eredményeként jutott el, amely időben átfogja a gyermek- és ifjúkort, de a meghatározó változás a katonáskodása alatt indult meg. Batthyány életének és szerepének mind teljesebb feltárásához, megítélésem szerint, hasznos támpontokat talál a történetírás gyermek- és ifjúkorából, valamint katonáskodásának idejéből. Ezért tartom fontosnak, hogy megkíséreljem, új adatok és tények segítségével, bemutatni ennek az eseményekben gazdag időszaknak (1807—1831) történetét.

Gyermek- és ifjúkora

Családi körülmények és diákévek

Batthyány Lajos Napóleon hatalmának csúcspontján, a tilsiti békekötés esztendejében, 1807. február 10-én született[5] és „1807. február hó 11-én kereszteltetett Pozsonyban, a hol a napvilágot először megpillantotta."[6] Apja németújvári Batthyány József Sándor gróf, Ikervár, Szalónak, Tótmorác és Dobra Vas megyei és egyéb földbirtokok gazdája, anyja lomniczai Skerlecz Borbála, régi birtokos nemesi család leánya volt. 1804-ben megkötött házasságuk azonban nem volt harmonikus az apa szenvedélyes természete és az anya pazarlásra való hajlama miatt, ezért 1807-ben közös megegyezéssel különváltak. Az anya két gyermekével, az 1805-ben született Emiliával és Lajossal, Ikervárról Bécsbe költözött.

A Batthyány házaspár válása az udvarnak is feltűnt. I. Ferenc kabinettitkára, Neuperg útján olyan megbízatást adott, hogy a gróf és a grófné ellentétéről, viszálykodásáról szerezzenek megbízható értesülést. A bécsi rendőr-főigazgatóság nyomozati adatai alapján készült jelentés 1808. február 14-én került a király elé. A jelentés szerint Batthyány grófné, Skerlecz Borbála, Punzendorfban a 288. számú házban lakik és az első emeletet a kerttel együtt évi 900 forintért bérli. A grófné életmódja egyszerű és minden idejét otthon, két kisgyermeke — 1 ½ éves fia és 3 éves lánya — és társalkodónője körében tölti.[7]

A Magyarországon élő grófról a jelentés nem közölt semmit, de utasítást kért, hogy a vele kapcsolatos részletek feltárása céljából Erdődy grófhoz vagy a magyar udvari kancelláriához forduljanak-e. A jelentésre I. Ferenc a következőket írta: „A jelentést tudomásul veszem. A Batthyány grófra vonatkozó körülményekről és magaviseletéről annak [Erdődy — Á. T.] útján fogok közelebbi értesülést szerezni, és a tudósítás, amint megérkezik, azonnal elém terjesztendő. Ferenc"[8]

A király utasítására az ügyet a továbbiakban a magyar udvari kancellária kezdte intézni. A kancellária Széchenyi Ferenc grófot kérte fel, hogy derítse ki a különválás körülményeit és Batthyány József Sándor gróf álláspontját. 1808. március 28-án Sopronban Széchenyi előtt Battyhány írásbeli nyilatkozatot tett, melyben kijelentette, hogy feleségétől közös megegyezéssel vált külön, miután

5 A születés időpontjául 1807. február 10-ét fogadom el, mivel maga Batthyány is ezt a napot tekintette annak. 1831. március 22-i, katonai szolgálatból való kilépési kérelmében ezt írta: „Nagykorúságommal 1831. február 10-én.... L. Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Wien. Hofkriegsrat. 1831. G. 4/46. Fol. 4.

6 *Balogh:* i. m. 590. o.

7 Vas megyei Levéltár. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1694—1828. F. 242. (a továbbiakban: VL). I. Ferenc elé terjesztett 1808. február 14-i jelentés a Batthyány-házaspárról. Német nyelvű. Másolat. 14690/1829. GG. Nr. 9. 12. b. 2.

8 Uo.

nem tudtak harmonikusan együtt élni. Különben a grófnét becsüli, amit azzal is bizonyított, hogy a megállapított 8000 forint évi tartásdíját 10 000 forintra emelte, vele gyakran, barátságosan levelez, és „fiát, akit a megegyezés szerint magánál tarthatott volna, bizalmának jeléül nejének engedte át mindaddig, míg csak férfi által vezetett nevelésre nem szorul." A gróf nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy házasságukat esetleg újra helyreállítják, de erre betegsége és hamarosan bekövetkező halála miatt nem került sor.[9]

Batthyány József Sándor gróf 1811. április 7-én Ikervárott kelt végrendeletében minden ősi és szerzett javait egyetlen fiára, Lajosra hagyta oly formában, hogy a vagyont nagykorúságáig Vas vármegye első alispánja, vagy árvaválasztmánya felügyelete alatt kezeljék és jövedelméből a fia 10 éves koráig 5000, 14 éves koráig 7000, 20 éves koráig 10 000 és 20 éves korától 24 éves koráig, nagykorúságáig, 12 000 forint évjáradékot kapjon. Özvegyének 12 000 forint évi tartásdíjat állapított meg. Meghagyta, hogy az ikervári, tótmoráczi és dobrai uradalmakat egy szeniorátussá alakítsák át. Továbbá úgy rendelkezett még, hogy ha családja teljesen kihalna, vagyonát a haza védelmében meghalt magyar katonák özvegyei, árvái és a hadirokkantak támogatására használják fel. A végrendelet végrehajtójának Vas vármegye első alispánját, Szabó Ignácot jelölte ki. Felszólította az anyát is, hogy ügyeljen a végrendelet előírásainak betartására. A végrendelet utolsó soraiban a királyt kérte fel arra, hogy intézkedjen végakaratának teljesítésére.[10]

1812 júliusában a kisgyermek Lajos által alig ismert apa, Batthyányi József Sándor betegsége válságosra fordult. A gróf jogtanácsosa, Hetler József rendszeresen beszámolt a grófnénak férje állapotáról és közli vele: ügyel arra, hogy a javakból semmi se vesszen el. 1812. július 10-i levelében már arról írt, hogy a gróf „halála ma vagy holnap valószínű" és a végrendelet addig „nem lesz kihirdetve, amíg ön nem lesz itt". Skerlecz Borbálát figyelmezteti, hogy a pénztár üres és az a 3000 forint, amit neki küld, kölcsönzött pénz. Hetler jogtanácsos már a gróf halála előtt arra törekedett, hogy a végrendelet végrehajtását a feleség kezébe játssza át.[11]

Batthyány József Sándor gróf 1812. július 13-án Ikervárott meghalt. Szabó Ignác, Vas vármegye első alispánja, a végrendeletben kijelölt végrehajtó és a javak felügyelője, jogainak érvényesítése érdekében semmi erélyt nem fejtett ki. Ezért úgy mentegette magát, hogy Batthyányi József Sándor gróf végrendeletének az ikervári uradalom irodájában történő kihirdetésében Skerlecz Borbála és ügyvédje, Hetler József megakadályozták. Így ő megelégedett az özvegynek azzal a kijelentésével, hogy az egyetért a végrendelet előírásaival és azok végrehajtásáról majd gondoskodik.[12]

Skerlecz Borbála így elnyerte az összes javak feletti korlátlan rendelkezés jogát, de ezzel maga vetette el a fiával való későbbi éles családi viszály magját.

A kisgyermek Battyány Lajost érzékenyen érintette a korai apátlanság és a szülői szeretet hiánya. Az utazni és szórakozni szerető anyát a vagyon feletti birtoklási vágy korán elidegenítette fiától, akit 1815-ben, 8 éves korában, évi 500 forint ellátási díjért, Vinzenz Pleban tanár bécsi nevelőintézetébe adott. Ettől kezdve a nevelőintézeti szabályok irányította tevékenység töltötte ki a fiú életét. Batthyány Lajos itt nyert oktatást az alsó fokú iskola összes tantárgyai-

9 VL Gróf Batthyány József Sándor 1808. március 28-i nyilatkozata. Német nyelvű. Másolat. 14690/1829. GG Nr. 9. 12. b. 2.

10 VL Gróf Batthyány József Sándor 1811. április 7-i végrendelete. Latin nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. AA. 2.

11 VL Hetler József 1812. július 10-i levele Batthyány grófné, Skerlecz Borbálához. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 9. 12. b. 2.

12 VL Szabó Ignác alispán 1812. november 6-i nyilatkozata. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. HH. F. 13. g. 1.

ból, vallástanból, szépírásból, rajzból, latin, magyar, olasz és francia nyelvből és táncból. Pleban özvegye később úgy jellemzi a gyermek Batthyányit, hogy jó növésű és alkatú, gyengéd gyermek volt. „Szellemi tehetségei kitűnőek — gyorsan fogott fel mindent —, de rendkívül izgékony, élénk és heves véralkatú. Szenvedélyessége mintegy heves szélvész tiport el útjából virágot, gyümölcsöt egyaránt. A komikus vidámság bizonyos neme volt az előjele az ilyen kitöréseknek, amely csakhamar haragba ment át és dühöngésben végződött."[13]

Az intézetben Battyhány egy alkalommal súlyosan megbetegedett. Ekkor anyja is meglátogatta, aki ezekben az években idejének nagy részét Nápolyban töltötte, fényűző életmódban.[14] Az anya életviteléhez bőséges anyagi alapot szolgáltatott kiskorú fia birtokainak jövedelme: az 1815. esztendőben 163 493 forint 46 krajcár, az 1816. esztendőben 150 037 forint 9 krajcár, az 1817. esztendőben 135 614 forint 58 krajcár, az 1818. esztendőben 113 593 forint 29 krajcár és az 1819. esztendőben 93 603 forint 12 krajcár.[15]

Skerlecz Borbála nagyon költséges utazásait és rendszeres külföldi tartózkodásait 1828-ban úgy próbálta igazolni, hogy azt állította: fia születésekor egészsége úgy megromlott, hogy orvosi tanácsra, gyógykezelés céljából kellett Nápolyban tartózkodnia.[16]

Batthyányi Lajos 1819. április 15-ig élt és tanult a magán nevelőintézetben, az előkelő arisztokrata családok sarjai között. Az anya azt szerette volna, hogy fia továbbra is az intézet növendéke maradjon, de ez ellen Lajos makacsul tiltakozott és Pleban özvegye is azt javasolta, hogy gyermekét adja más intézetbe.[17]

Az anya ekkor Magyarországra küldte fiát, ahol 1819 és 1821 között nevelését és középfokú tanulmányainak vezetését egy tanárra bízta. Nem tudjuk pontosan milyen élményeket kapott két esztendei hazai — valószínű ikervári — tartózkodása alatt.

1821 márciusától 1824 májusáig Batthyány Lajos Fritz Klinkovström bécsi — Alser városrész 18. és 96. szám alatti — felső tan- és nevelőintézetében tanult évi 500 forint tandíjért és ellátásért. Itt megkezdte az angol nyelv tanulását és a 2 éves bölcsészeti tanfolyamot.[18] 1823—24-ben dr. J. B. Freiberger tanár vezetésével a jogi szakképzéshez szükséges filozófiai előkészítő anyagait tanulmányozta.[19] 1824 tavaszán Klinkovström felismerte, hogy a 18. életévébe lépő és a katonáskodás gondolatával is foglalkozó ifjú Batthyány kinőtte intézetét. Ezért 1824 áprilisában azt javasolta az anyának, hogy fia további nevelését és tanítását bízza Nikolaus Möllerre, a filozófia doktorára, akinél majd befejezheti felsőfokú tanulmányait. Egyben azt is tanácsolta, hogy fiát, jellemének helyes fejlődése érdekében, lássa el megfelelő összegű havi zsebpénzzel.[20]

Dr. Möller tanár 1824. április 20-i levelében megírta az anyának, hogy elvállalja fia nevelését és tanítását.[21] Az anya megfogadta Klinkovström tanácsát és havi 100 forint zsebpénzt adott fiának, aki 1824 májusából 1826 februárjáig

13 VL Vinzenz Pleban özvegyének 1828. november 10-én Bécsben Batthyány Lajos grófról készített bizonyítványa. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 19. 12. p. 2.

14 Uo.

15 VL Kimutatások a Batthyány-birtokok 1812 és 1827 közötti jövedelmeiről és kiadásairól. Német nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. GG. Nr. 10—14., HH. F. 13. g. 1.

16 VL Dr. Franciscus Vierer 1828. április 2-i Bécsben és dr. Englicher Ignác 1828. november 2-án Pozsonyban kelt orvosi igazolása. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 18. o. 2.

17 L. a 13. sz. jegyzetet.

18 VL Friedrich Klinkovström 1828. november 11-én Bécsben kelt bizonyítványa Batthyány Lajosról. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 20. 12. g. 2.

19 VL Freiberger, J. B. 1829. január 23-i Bécsben kelt nyilatkozata Batthyány Lajos grófról. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. HH. N. 12. e. 3.

20 VL Klinkovström 1824. április 23-i levele özv. Batthyány grófnéhoz. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 21. a. 12. s. 2.

21 VL Dr. Möller 1824. április 20-i levele özv. Batthyány grófnéhoz. Német nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. GG. Nr. 23. 12. u. 2.

Möller házában tanult és élt, s ahol érte évi 800 forintot kellett fizetni. Az ifjú Batthyány hamar megkedvelte Möllert, de meleg barátságot kötött dr. Freibergerrel, a filozófiatanárával, dr. Andreas Hugo Neurohr orvossal és más fiatal polgári értelmiségiekkel is.[22] Velük járt társaságba és szórakozni. Ebben az időben kerülte főúri társait, a mágnásifjakat.[23] Különösen dr. Freiberger és dr. Neurohr voltak rá nagy hatással, akik barátságukkal, önzetlen ragaszkodásukkal, nagy műveltségükkel, polgári szabadságeszméikkel és szabadelvű nézeteikkel erős vonzást gyakoroltak Batthyányira, erősítve benne a liberális és demokratikus nézeteket. Együtt olvasták a nagy német, angol és francia költők és írók remekeit, melyek mély nyomokat hagytak a magárahagyott, akaratos és lobbanékony Batthyány gondolatvilágában.[24]

Anyja, amikor értesült fia polgári értelmiségiekkel való egyre erősödő barátságáról, élesen kikelt ez ellen és megbízta a Bécsben élő barátnőjét, Lesnovska grófnőt azzal, hogy fia cselekedeteiről szerezzen számára rendszeresen értesüléseket.

Az ifjú Batthyány jó viszonya egy év után felbomlott dr. Möllerrel, aki 1825 június 10-i levelében arról tájékoztatta az anyát, hogy fia már hosszabb idő óta nem ül le az asztalához és háza békéjének megőrzése érdekében szívesen megválna tanítványától.[25] 1826. február 21-i levele már tele van az ifjú gróf elleni panasszal, azért, mert az barátságot kötött két fiatal külföldi orvossal, akikkel italt fogyasztva éjjelekbe menő zajos szórakozást folytatnak. Amikor ezért figyelmeztette őt, Batthyány ajtót mutatott neki. Erre kénytelen volt más szobába költöztetni, ám azóta az ifjú gróf nem lépte át háza küszöbét.[26]

A fiatal Battyhány Lajos 1826 eleji magatartását két évvel később Möller úgy jellemzi, hogy makacs, önfejű, szeszélyes, a házi békét megzavarta, a bölcsészeti tanfolyam befejezésével jogi tanulmányokba kezdett, de azokat elhanyagolta és haszontalan időtöltéssel foglalkozott. A mulatságoknak élt, pénzét, amit anyja ruhára adott neki, elszórta és a szabóval, cipésszel hitelre dolgoztatott. Új szállást rendezett be és évi ellátása 2000 forintnál többe került. Möller valószínű, hogy rosszabb színben tüntette fel Batthyányi Lajost, mivel ezt a nyilatkozatát 1828 decemberében tette meg, amikor az anya és fiú közötti heves ellenségeskedés a birtokok vezetése és jövedelmének felhasználása miatt már kitört.[27]

A 20. évébe lépő Batthyány Lajos pénzügyi szükségletei természetesen megnövekedtek, de az anya azokat nem volt hajlandó fedezni olyan mértékben, ahogy azt az apai végrendelet előírta. Az ifjút bánthatta, hogy a számára megállapított évi 10 000 forint járadékból az anyja csak kis összeget, 1200 forintot, azaz havi 100 forintot utalt ki neki.

Katonai pályára lépése indítékai

1826 tavaszára az ifjú Batthyány Bécsben anyjával és tanárával konfliktusba, lelkileg válságba került, amelyből kiutat keresett. A társadalmi rangjának megfelelő kiutat a katonai pályában vélte megtalálni. Döntésében több indíték játszott szerepet. Mindenekelőtt a család katonaelődjeinek példája — nem az apjáé azonban, aki „a cs. k. hadseregben, hol számos évekig szolgált, kapitány-

22 VL Dr. Möller 1828. december 5-i Bécsben kelt nyilatkozata Batthyány Lajos grófról. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 21. 12. r. 2.
23 Uo.
24 *Károlyi:* i. m. I. k. 592—593. o.
25 VL Dr. Möller 1825. június 10-i levele özv. Batthyány grófnéhoz. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 23. a. 12. v. 2.
26 VL Dr. Möller 1826. február 21-i levele özv. Batthyány grófnéhoz. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 23. b. 12. w. 2.
27 L. dr. Möller idézett, 1828. december 5-i nyilatkozatát.

cágnál följebb vinni nem tudta."[28] De közre játszhatott az a körülmény is, hogy egy évtizeddel a napóleoni háborúk után az arisztokrata körökben meg nagy volt a vonzása a tiszti egyenruhának.

Batthyány Lajos 1826. március 29-én levélben fordult anyjához beleegyezése megszerzéséért. Gondolkodásmódját és a katonai pálya választásának indítékait hűen tükrözi a levél:

„Kedves Anyám!

Bizonyos körülmények között egy közvetítő éppen nem felesleges, mint például most; bocsáss meg tehát kedves anyám, ha helyettem ez a levél szól hozzád, s fiadnak forró kérését eléd terjeszteni bátorkodik. Mivel a körülmények úgy alakultak, hogy helyzetemben a változás szükségesnek tűnik, bizonyára neked, mint édesanyámnak és nevelőmnek, van jogod ahhoz, hogy jövő környezetemet meghatározzad és kijelöld számomra azt a helyet, melyet anyai bölcsességed és óvatosságod a legalkalmasabbnak talál. Ez azonban a jelen körülmények között nagyon nehéz feladat rád nézve, éspedig azért, mert nekem olyan a kedélyem, hogy az már több helyen akadályokat gördített utamba és meggátolt abban, hogy akármely, rám nézve üdvös helyzetbe beletaláljam magam. Bizonyára tehát az volna rám nézve a legcélszerűbb, ami nemcsak kellemes és jó, de amit szeretni is tudnék és méltó is volna hozzám. Gyermeki kötelességemnek tartom tehát kedves Anyám, hogy ebben, amennyire tőlem telik, segítségedre legyek, hogy őszintén kijelentsem mit tartok legközelebbi rendeltetésemnek, egyszóval hogy mily pályára szentelném magamat a legszívesebben.

Ez az igazi hősi pálya, amely már sokak nemességét megszerezte és gyökere minden nemesnek, nagynak, gyökere az előkelő lovagkor azon lépéseinek, melyek a legrövidebb úton vezetnek a becsülethez és dicsőséghez; melynek védelme alatt minden fejlődik, mely nélkül pedig minden elpusztul, melynek mindent köszönhetünk, amiért a történelem küzd, amit a múlt védelmez!

Te tudod Édesanyám, hogy nem hirtelen fellángolás, nem múló képzelet az, ami kényszerít, hogy szóljak, mert már évekkel ezelőtt kinyilvánítottam előtted ezt a kérésemet, és bízva türelmedben és jóságodban, ismételten bátorkodom azt ezúttal is eléd terjeszteni. Ámde ne hidd azt, hogy ez nem egyéb, mint törekvés arra, hogy minden kötelektől megszabaduljak, és a szellemi foglalkozást azonnal abbahagyjam.

Bizonyára nem, kedves Anyám! — Csak érjem el egyszer célomat, csak legyek a pályán, mely csábít és vonz, akkor fogok még csak minden hasznossal és jóval foglalkozni, mert az addig kellemetlen nekem, míg azt látom, hogy szép terveimnek útjába áll. Ha majd ezredemmel oly városban leszek, ahol alkalmat találok, szabad óráimat bizonyára a tanulmányaimnak szentelem. Mindenekelőtt azt ígérem meg neked, hogy a hazai jogot nem fogom elhanyagolni, hanem naponként foglalkozom vele néhány órán át, hogy egykor furfangos ügyvédek kezeibe ne kerüljek. Attól sem kell tartanod, hogy a katonaéletet hamar megunom, látván a kisebb-nagyobb nehézségeket. Ó nem, mert hiszen Isten után Neked erős, egészséges testalkatot köszönhetek és meglátod majd, hogy állhatatos lelket is, amely bizonyára mindenkor, békében éppúgy, mint háborúban, a helyén lesz, hogy neked, családunknak és saját magamnak becsületére váljék. Ha azonban másként határoznál, biztosítlak, hogy beleegyezésed

28 Gróf Batthyány Lajos az első magyar miniszterelnök élete és halála. Pest, 1870. 17. o.

boldoggá tett volna, de tilalmad sem fog elkeseríteni, hanem leszek mindenkor az én jóságos Anyámnak engedelmes fia.

Bécs, 1826. március 29.

Batthyány Lajos"[29]

A katonai pálya iránti vonzalma tehát erős. Lelkesedéssel és optimizmussal beszél róla, mint életének egyetlen céljáról. Nem rettentik vissza a tiszti szolgálat nehézségei sem.

Az anyát azonban fia érvei nem győzték meg, ezért az, 1826. április 2-án, újabb levélben igyekszik eloszlatni aggodalmát. Meggyőződése — írta —, hogy szándéka a katonai pályára lépésre végleges és kérte ahhoz az anyai jóváhagyást: „Hozd meg ezt az áldozatot számomra. Én azt mondom áldozat, de belátom, számodra milyen riasztó karrieremet kockára tenni." Kéri anyját, találjon megoldást arra, hogy régi ígéretét valóra váltva „elmenjen katonának".[30]

Az anya és fiú kapcsolatára jellemző, hogy noha mindketten Bécsben éltek, ezt az életbevágó kérdést nem személyes beszélgetés útján, hanem levelezéssel akarták megoldani. Ez is jelzi, hogy anya és fia viszonya megromlott, elvesztette közvetlenségét és hideggé vált. Az újabb levél sem érte el a kellő hatást, mert Skerlecz Borbála továbbra is ellenezte fia pályaválasztását. Ezért Batthyány Lajos, tervének megvalósításához, családja jó ismerősétől, Laval Nugent gróf altábornagytól, a Páduában állomásozó velencei hadosztály parancsnokától kért támogatást.

Nugent megkísérelte a fiatal Batthyányt lebeszélni törekvéséről azzal az érvvel, hogy ő a család egyetlen fiúgyermeke, ezért ne legyen katona, hanem inkább fejezze be jogi tanulmányait. Batthyány azonban meggyőzte Nugentet, hogy katonaként is befejezheti a jogi tanulmányokat. Ezek után az altábornagy vállalta, hogy kérését pártfogolja és beszélni fog családjával. Batthyány Lajos katonáskodásának ügyében az összeült családi tanács, az anya, Batthyányi Vince gróf és más rokonok előtt Nugent altábornagy rábeszélésére az anya beleegyezését adta, hogy Lajos fia kadét legyen, de közben folytatnia kell jogi tanulmányait és abból le kell vizsgáznia Magyarországon. Feltételül szabta még, hogy olyan magyar ezredben legyen kadét, amely Nugent parancsnoksága alá tartozik, hogy az személyesen felügyelhessen fiára. Az altábornagy tanácsára az anya fia havi 100 forint zsebpénzét 60 forintra csökkentette, nehogy — mint Nugent mondta — egy kadét jövedelme felülmúlja egy századosét. Batthyány Lajos a feltételeket elfogadta és így megnyílt az út az olyan nagyon óhajtott tiszti pálya előtt.[31]

Az ifjú Batthyány Lajos tehát megkezdhette az anyjától majdnem teljesen független életét. Elérte, hogy az általa mérlegelt lehetőségek közül hajlamainak megfelelő pályát választhatott, ahol — úgy gondolta — sikerül majd életideálját megvalósítania. Nem ismeretes, hogy mint magyar főurat, az 1825 óta folyó országgyűlés eseményei és a hazai politikai viszonyok mennyire befolyásolták a pályaválasztásban. Valószínűnek tűnik, hogy bizonyos hatást gyakorolhattak az új iránt fogékony és lelkes fiatalemberre.

29 VL Batthyány Lajos 1826. március 29-i levele anyjához. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 8. a. 12. p.

30 VL Batthyány Lajos 1826. április 2-i levele anyjához. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 8. b. 12. o.

31 VL Gróf Laval Nugent altábornagy 1828. november 15-i nyilatkozata Batthyány Lajosról gróf Reviczky Ádám kancellárnak. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 24. 12. y. 2.

A vitában a fiú akarata győzött, aki szerint ezért vett tőle anyja hidegen búcsút, amikor ezredéhez Itáliába utazott.

A császári-királyi hadseregben

A 32. magyar sorgyalogezred kadétja

Az ifjú Batthyány Lajos gróf ilyen körülmények között vonult be a Nugent altábornagy velencei hadosztálya kötelékébe tartozó 32. magyar sorgyalogezredbe, ezredkadétnak. Több mint négy és féléves katonai szolgálatának legfontosabb állomásait állománynyilvántartó lapja így rögzítette:

„Törzskönyv"			
Füzet: 12. 6. 1.		Oldal: 149. 43. 4.	
Battyány Lajos gróf			
Származása:	Helység: Pozsony Uradalom: Tartomány: Pozsony Ország: Magyarország	Születési év: 1807 Vallása: katolikus Állapota: nőtlen Foglalkozása: —	
Növedék:	1826. augusztus 5-én a herceg Esterházy 32. gyalogezredbe ezredkadétként 27 ft. 23 krajcár felszerelési pénz letétele ellenében létszámba vették.		
Későbbiek			
Rendfokozat	Változás	Évben	Leírás
Alhadnagy	áthelyezés előlépett kilépett	1827. április 19-én 1827. április 20-án 1831. április 30-án a tiszti rendfokozat megtartása nélkül."[32]	

Batthyány Nugent altábornaggyal utazott Itáliába, ahol kadéti szolgálatát a Páduában állomásozó, pesti hadkiegészítésű, 32. magyar sorgyalogezredben kezdte meg, melynek névadó ezredtulajdonosa Esterházy Miklós herceg táborszernagy, ezredparancsnoka Stephan August von Auenfels ezredes volt.

Alig három hónapi kiképzés után már minősítik Batthyány Lajos ezredkadétot. A minősítés szerint egyénisége kissé változó. Természetes tehetsége sokoldalú. Felkészültsége a gyakorlaton jó. A nevelésben és kiképzésben nincs tapasztalata. Némi tudása van műszaki ismeretekből. Jó tudása van történelemből, földrajzból, matematikából és jogból. Szorgalmas magatartású és az ezredben tekintélye van. Jó gazda és viselkedésében nincsenek hibái. A „szolgálatban a legjobb akarat mellett még oktatásra van szüksége." Az „előléptetést mindenképpen megérdemli".[33]

A minősítés Batthyány személyiségének szinte minden lényeges jellemzőjét megrajzolta és képességeit is bemutatta.[34] Az ifjú ezredkadét az 1826. évi ka-

32 KA Wien. 9. Hus. Reg. Grundbuch. Abgang. 2 Classe. 1. Heft. 4. Seite. Az állománynyilvántartó lapra később grafitceruzával még ezt írták rá: „1849 októberében a lázadásban való részvétel miatt a pesti Új épület kaszárnyában agyonlőtték."

33 KA Wien. Fürst Esterhazy 32-te Linien Infanterie Regiment. Conduite Liste. Der infant. kaiser. königordinaier und Regiments cadeten. Pro Anno 1826. Fasc. 117/I.

34 A minősítési jegyzék a 32. magyar sorgyalogezred 26 cs. kir. rendes és ezredkadétjáról 1826. október 31-én Páduában készült. A minősítési listát az ezredparancsnok, Stephan August von Auenfels ezredes, az ezredparancsnok-helyettes Johann Kissling alezredes, a zászlóaljparancsnokok, Pisztory János és Friedrich Drever őrnagyok írták alá. A kadétok között Batthyány a 26., azaz az utolsó helyen szerepel.

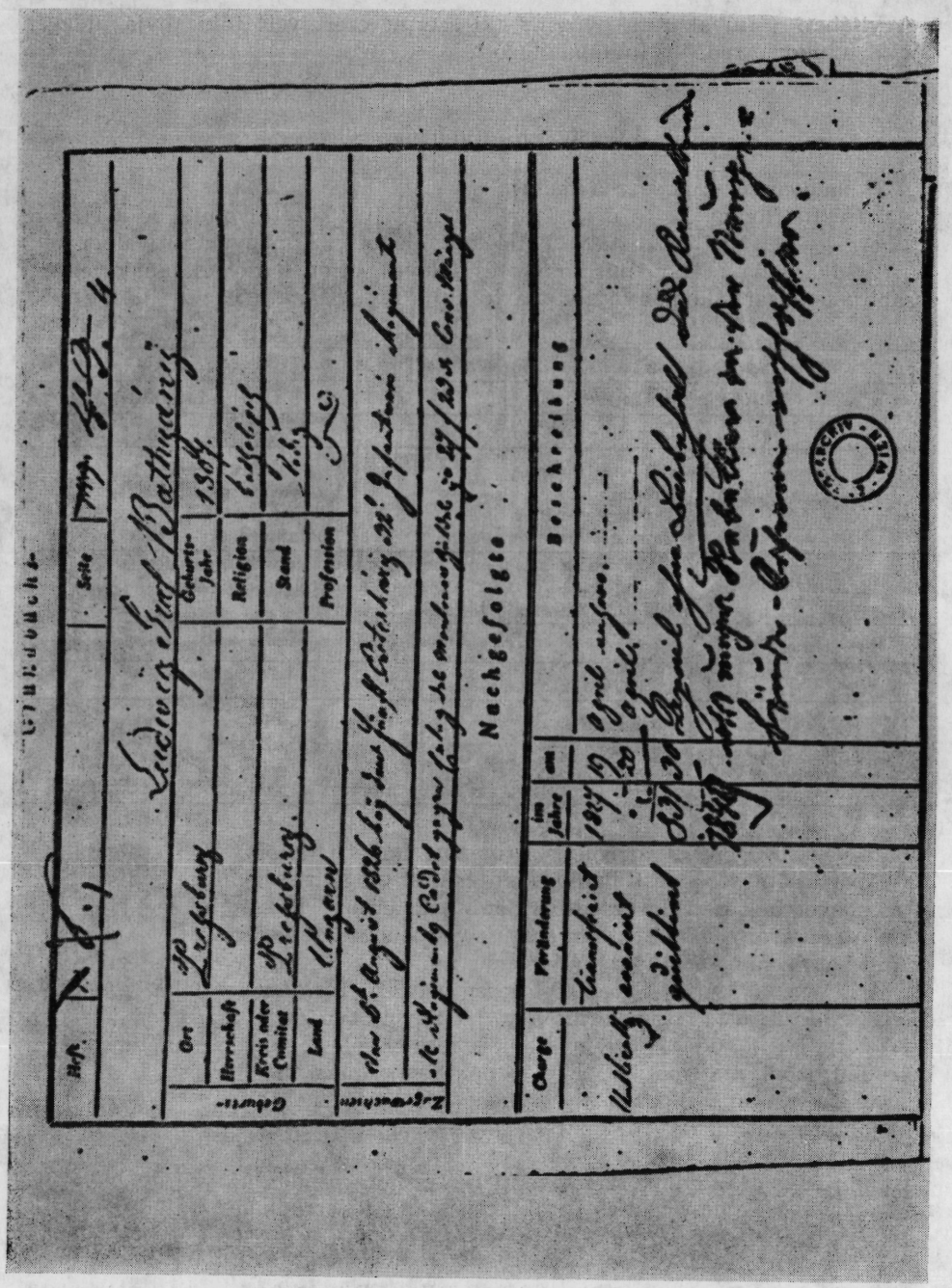

Batthyány Lajos gróf állománynyilvántartó lapja

tonai sematizmusban még nem szerepel, de az 1827. éviben, a 32. magyar sorgyalogezred 7 rendes és 20 ezredkadétját felsoroló névsorban a 8. helyen olvasható „Bathyany, Ludwig Gr." A rangsorban az előkelő nyolcadikként nem szol-

gálati ideje alapján szerepel, hanem azért, mert a 20 ezredkadét nevét abc sorrendben közli a sematizmus.[35]

Batthyány kadét életét és tevékenységét katonai elöljárói nagy figyelemmel kísérték, sőt — anyja megbízásából — Range hadnagy az ifjú minden lépését ellenőrizte és azokról rendszeresen beszámolt. Szabadidejében Batthyány, ígéretéhez híven, egy Jurinisch nevezetű személy felügyelete alatt folytatta jogi tanulmányait és 1826 végén sikeres vizsgát tett a királyi jogakadémián, Zágrábban. Tanulmányainak és vizsgájának költségei állítólag 1690 forintba kerültek.[36]

Az anya elégedett a fiú katonai szolgálatban tanúsított előmenetelével és eredményes jogi vizsgájával, mert 1827. január 20-án ajándékkal lepte meg, amit Batthyány Lajos 27-én Páduából írt levelében köszönt meg. Ebben a levelében arra kérte anyját, hogy vesse latba befolyását Franz Ferdinand d'Este főhercegnél annak érdekében, hogy őt áthelyezzék egy huszárezredbe, ahol gyorsan elérheti a tiszti rendfokozatot, „amely a lovasságnál nyitva áll, a gyalogságnál azonban évekre zárva van." Beszámolt arról is, hogy a tábornok — valószínűleg Nugent — már tudomására adta, hogy áthelyezése elé nem gördít akadályt. Azt is bizonygatja: a „te anyai szereteted a legfontosabb és örömömet az sem rontja el, hogy Range hadnaggyal felügyeltetsz engem." Közli még azt is, hogy a leveléhez mellékelt borítékban van ezredparancsnoka válasza a hozzá intézett levélre, és — nyilván ismerve annak tartalmát — megjegyezte: „Remélem örülni fogsz neki." Levelét azzal fejezte be, hogy elmondja: beteg volt, amiből nehezen tudott kikászálódni: „Remélem, hogy ez az idő elmúlik és visszatér az egészségem."[37]

Az áthelyezésre azonban még várnia kellett, mivel ezredét 1827 februárjában beosztották az itáliai cs. kir. hadsereg hadikészültségbe helyezett csapatai közé és több századát áthelyezték a Po folyó túlsó partjára, ahonnan csak márciusban tértek vissza páduai helyőrségükbe.[38]

A 32. magyar sorgyalogezredben az ifjú Batthyány 8 hónapot és 16 napot szolgált, mint ezredkadét. Ez idő alatt elsajátította a tiszti beosztáshoz szükséges katonai alapismereteket; megismerte a gyalogsági fegyvernemet, különösen az alegység — szakasz, század — mindennapi életét, kiképzését és harcászatát; részt vett zászlóalj- és ezredgyakorlatokon és belekóstolt a szinte háborús állapotot jelentő hadikészültségbe; megszerezte a többi fegyvernemi és csapatnemi ismeretek minimumát is. Megfelelő alapokkal rendelkezett a tiszti rendfokozathoz.

Skerlecz Borbála kérésére Ferdinand d'Este főherceg elintézte hogy gróf Batthyány Lajos kadétot 1827. április 19-én a 32. sorgyalogezredből áthelyezték az ugyancsak Itáliában állomásozó 9. huszárezred állományába.[39]

A 9. huszárezred alhadnagya

Batthyány Lajos grófot 1827. április 20-án előléptették alhadnagynak a Vicenza és térségében települt 9. huszárezredben, amelynek ezredtulajdonosa Frimont János báró, Antrodocco hercege, lovassági tábornok, Lombard-Velence

35 Militär-Schematizmus, 1827. Wien. 159. o.

36 VL Elszámolás gróf Batthyány Lajos kiadásairól özv. Batthyány grófnénak. Német nyelvű. Hitelesített másolat 14690/1829. GG. Nr. 5. 12. e.

37 VL Batthyány Lajos 1827. január 25-i levele anyjához. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 8. c. 12. r.

38 *Seeliger, Emil:* Geschichte der kaiserlichen und königlichen Infanterie-Regiments Nr. 32., für immerwährende Zeiten: Kaiserin u. Königin Maria Theresia, von seiner Errichtung 1741 bis 1900. Budapest, 1900. 220. o.

39 A dualizmus és a Horthy-rendszer alatt megjelent és a 32. magyar sorgyalogezred történetét tárgyaló kiadványok meg sem említik, hogy Batthyány Lajos az ezredben szolgált. L. *Szabó M. Ferenc:* A császári és királyi 32. sz. magy. sorgyalogezred fennállása első évszázadának története (Budapest, 1886) és *Varga Sándor:* Budapest volt házi ezredének a cs. és kir. 32. gyalogezrednek története 1741—1918 (Budapest, 1929) című munkákat.

főhadparancsnoka, ezredparancsnoka pedig báró Anton Callot ezredes volt. Az ifjú alhadnagyot az Adolph Klein őrnagy parancsnoksága alatt álló első őrnagyi osztály 2. századába osztották be, amely Trevisóban állomásozott.

1827 májusában Batthyány alhadnagyot szabadságolták, hogy felszerelje magát. Fényes huszártiszti felszerelése és lovai 7125 forintba kerültek. Fia alhadnaggyá történt kinevezése után anyja a havi 60 forintos járadékát ismét 100 forintra emelete.[40] Az anya a család egyik barátját, báró Carl Mergen vezérőrnagy kőszegi dandárparancsnokot kérte meg arra, hogy vegyen a fia számára egy, a lovassági szolgálatra alkalmas lovat. Mergen a báró Vincent könnyűlovas ezred egyik tisztjétől 75 arany dukátért akart Batthyány számára lovat vásárolni. Skerlecz Borbála meg volt elégedve Mergen választásával, de a fia ezt a lovat nem fogadta el, hanem Ferdinand Fechtig bárótól vett lovakat.[41] Az anya tiltakozása ellenére Batthyány Fechtig bárótól két lovat vásárolt 700 aranyért és ezt azért tette, mert állítása szerint az el nem fogadot lovat úgy akarták a számára megvenni, hogy ő azt ne is lássa és majd ezredéhez utána küldik.

Batthyány alhadnagy, immár felszerelve, a nyarat és az őszt a századánál töltötte Itáliában, ahol részt vett a kiképzésben és a gyakorlatokon. Ebben az időben megismerte a lóval való bánásmódot, az egyes és kötelék huszárkiképzést, a lovasharcászat legfontosabb eljárásait, a lovasalakzatokat és a huszáralegységek vezetését. Szabadidejében visszahúzódva élt, önképzéssel gyarapította ismereteit. Nagy befolyást gyakorolt rá Itália szépsége és kultúrája.

Az 1827. évi őszi hadgyakorlat befejezése után szabadságot kért, amelyet 1827 novemberétől 1828 márciusáig Bécsben és Pozsonyban töltött el. 1827 végén Bécsben régi polgári barátai társaságába járt. Anyja ekkor megfenyegette, ha nem szakít velük és nem a főúri körökből keres barátokat, akkor írni fog ezredparancsnokának, hogy rossz környezetbe keveredett. Batthyány későbbi állítása szerint anyja tudatosan szorgalmazta az arisztokrata ifjakkal való kapcsolatát, abban bízva, hogy a költséges szórakozások nyomán bekövetkezik a kor fiatal mágnásai szokásos ballépése: az adósságcsinálás. Ha ez megtörténik, akkor könnyen bizonyíthatja fiának könnyelműségét, a birtokok kezelésére való alkalmatlanságát, az anyai gyámság szükségességét.

Batthyány, ennek ellenére, hallgatva az anyai sugalmazásra, idejét a továbbiakban az ifjú mágnásokkal töltötte. Felhagyott szerény magatartásával és főúri életmódot kezdett folytatni. A nagy lábon élő társaságban azonban hamar rá kellett jönnie arra, hogy havi 100 forintja nem elég az ilyen életvitelhez és úgy érezte: ezzel az összeggel nem tud grófi és tiszti rangjához méltó életet élni. Elkeseredését növelte az a tudat, hogy az atyai végrendelet értelmében már évi 12 000 forint járadékot kellene kapnia. Az anya ugyan sugallta, hogy éljen nagyvilági életet, de annak költségeit nem volt hajlandó fedezni.

A Bécsben és Pozsonyban élő arisztokrácia társasági életét a pompa, a fényűzés jellemezte. Különösen Pozsony mutatott mozgalmas és szórakoztató képet a fiatal Batthyány számára. „Pozsony vormärzbeli farsangjai vígságtól voltak hangosak, jókedvtől gyöngyözőek, s elevenségben vetekedtek a bécsiekkel... A Redoute-ban és a Pálffy-teremben voltak étkező- és játékhelyiségek, ahol a vendégek nem takarékoskodtak, ha megéheztek vagy megszomjaztak."[42]

Batthyány Lajos 1828 január és február havát mágnás tisztismerőseivel átszórakozta Pozsonyban. Mivel anyja a nagyvilági élethez nem adott pénzt,

40 Lásd Nugent altábornagy idézett, 1828. november 15-i nyilatkozatát.
41 Báró Carl Mergen vezérőrnagy 1828. december 13-i nyilatkozata Batthyány Lajos lóvásárlásáról. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 25. 12. z. 2.
42 *Sas Andor:* A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818—1848. Bratislava, 1973. 90—93. o.

jöttek az uzsorások, akik számára a szorult anyagi helyzetben levő ifjú gróf „gazdag zsákmányt" jelentett. Először Mayer Henrik nagykanizsai kereskedő jelentkezett, aki Forgách Ferenc gróf 50 000 forintos adóslevelét és 1000 forint készpénzt kínált neki, ha több, összesen 44 000 forintról szóló adóslevelet ír alá. Az adósleveleken azonban nem Mayer, hanem a sohasem látott Tuboly József volt hitelezőül megnevezve. Az első 12 900 forintról szóló váltót 1828. január 12-én írta alá a megszorult Batthyány.[43]

Másnap, január 13-án, a pozsonyi Redoute-ban 15 lovastiszt barátját pazarul vendégül látva elverte minden pénzét.[44] Ezek után jelent meg a színen a másik uzsorás. Stein Lipót frankfurti lakos megbízottja Festetich Albert gróf 100 000 forintos adóslevelét kínálta megvételre olyképpen, hogy még 10 000 forint készpénzt is kap. Batthyány Festetich adósleveléért két 50 000 forintos adóslevelet állított ki, és adóssága Steinnél hamarosan 200 000 forintra szaporodott.[45] De Mayernek is eszébe jutott még valami. 400 forintot ajánlott fel Batthyánynak, ha az egyik 9000 forintról szóló adóslevelét oly módon helyesbíti, hogy abban hitelezőül Tuboly helyett Inkey János legyen feltüntetve. Ezt is megtette a tapasztalatlan ifjú, akinek mindenképpen készpénzre volt szüksége, s óvatlanul lépre ment a minden hájjal megkent uzsorásoknak.[46]

Ebben az időben régi barátja, dr. Neurohr, sikertelenül próbálta visszatartani a ballépésektől a meggondolatlan ifjút. Ezért elhatározta, hogy a kétségbeejtő helyzetről beszámol Lesnovska grófnőnek. 1828. február 12-i levelében leírta, hogy a fiatal gróf nagy lábon él, a pénzt meggondolatlanul szórja, pénzügyei zavarosak és uzsorásokkal áll kapcsolatban. Ezekre a jelenségekre csak későn figyelt fel, de amikor a tudomására jutottak, tanúk jelenlétében figyelmeztette Batthyányt. Szórakozásai nemcsak anyagi helyzetére, hanem egészségére is károsak mivel januárt átmulatta és sokszor italozott.[47]

A helyzet azonban nem változott semmit, így dr. Neurohr 1828. február 18-án Pozsonyból újabb levelet írt Lesnovska grófnőnek, amelyben részletes helyzetképet fest Batthyány súlyos problémájáról. Tudatja, hogy Batthyány Mayer és Stein uzsorásoktól jelentős összegeket vett fel, vagyonát lekötötte, és noha kiskorú, elfogadta, ha adósságait nem fizeti vissza, az osztrák törvények alapján járjanak el vele szemben. A fiatal gróf csúszik lefelé a lejtőn és ő nem tudja megakadályozni könnyelmű cselekedeteiben.[48]

Lesnovska grófnő a leveleket átadta az anyának, aki nem az általa előidézett körülményeket hibáztatta fia kilengéseiért, hanem dr. Neurohrt tartotta rossz szellemének és felelősnek. Ezt megtudva Neurohr 1828. február 28-án újabb levelet írt Lesnovska grófnőnek, amelyben kifejti, hogy nem érti, miért tünteti fel őt rossz fényben Batthyány grófné, amikor négy esztendőn keresztül nevelte fiatal barátját, harcolva annak rossz tulajdonságai ellen. A jelenlegi válságos helyzetét éppen az anyai keménység és hidegség idézte elő. A fiatal grófban nagyon sok jó van, de mint minden ember, hajlik a könnyelműség felé is. Ő korábban és most is mindent megtett annak érdekében, hogy Batthyány Lajos viselkedésében a józanság kerekedjen felül.[49]

Skerlecz Borbála véleménye dr. Neurohrról nem változott, sőt a bécsi rendőrigazgatóságnál feljelentette őt, mint fia rossz útra térítőjét. Az anya a kezében

43 VL Gróf Batthyány Lajos váltói. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 7. b. 12. h.
44 VL Dr. Neurohr 1828. február 12-i levele Lesnovska grófnőhöz. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 4. 12. d.
45 VL Gróf Batthyány Lajos váltói. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 7. b. 12. g.
46 Uo. 14690/1829. GG. Nr. 7. b. 12. h.
47 Dr. Neurohr idézett, 1828. február 12-i levele.
48 VL Dr. Neurohr 1828. február 18-i levele Lesnovska grófnőhöz. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 7. 2. 12. k.
49 VL Dr. Neurohr 1828. február 28-i levele Lesnovska grófnőhöz. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 18. 12. o. 2.

levő leveleket is átadta a rendőrségnek, hogy dr. Neurohrral és a fiával szemben eljárás alapjául szolgáljanak. Dr. Neurohr nem értette meg, hogy jó szándéka ellenére miért kívánja Batthyány grófné bíróság elé állítani őket. Akkor még nem ismerte az atyai végrendeletet és az anyának azt a törekvését, hogy fia vagyonát megszerezze, illetve hogy a fiút örökségéből kiforgassa. Skerlecz Borbála azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem fiát, gróf Batthyány Lajos huszáralhadnagyot, a katonai hatóságoknál is feljelentette.[50]

Az ezekről a lépésekről mit sem tudó Batthyány, viharos szabadsága leteltével, 1828 áprilisában bevonult Trevisóban állomásozó 1. őrnagyi osztálya 2. századához. Alig kezdte el a szolgálatát, amikor megtudta, hogy anyja panaszt emelt ellene drága lóvásárlása és adósságai miatt. A fiút az anyai vádak felháborították.

Báró Anton Collet ezredes, ezredparancsnok május első napjaiban vizsgálatot rendelt el az ügyben. Az alhadnagy először szóban, kihallgatáson jelentette a lóvásárlás történetét, de a parancsnok utasította, hogy készítsen írásos igazoló jelentést. A Battyhány által elkészített jelentés így hangzik:

„Báró Frimont 9. huszárezred

Batthyány alhadnagy az
1. őrnagyi osztály 2. századából.

Alázatos nyilatkozat
a tekintetes cs. kir. ezredparancsnoksághoz

Alulírott alázatosan jelentem a tekintetes ezredparancsnokságnak, hogy Fechtig bárótól vettem ugyan két lovat és ez az ügylet úgy történt, amint azt már egyszer az ezredparancsnoknak szóban jelentettem. A két ló neve nem Hassan és Messan, hanem Samhar és Massan, s azokat nem, mint ahogyan tévesen híresztelve volt,drága 17 000 forintért, hanem az ettől nagyon is eltérő 3150 forintért, vagyis 700 darab aranyért vettem. A két nevezett ló nem csak hogy még most is a birtokomban van, de azokat egyáltalán nincs szándékomban visszaadni, mert úgy hiszem, hogy egy tiszt adott szavát soha vissza nem vonhatja. Megengedem ugyan, hogy a két lovat kissé drágán vettem, de ez a jövőre nézve nekem zsinórmértékül fog szolgálni.

A jelentésemet a tekintetes ezredparancsnokságnak ezennel felterjesztem.

Treviso, 1828. május 9.

Gróf Battyhány Lajos alhadnagy

Vidi [láttam] Klein őrnagy"[51]

Az adósságok ügyében Batthyány — katonai elöljáróin keresztül — gróf Reviczky Ádám udvari kancellárnak részletes emlékiratot nyújtott be. A német eredetiben megmaradt emlékirat igen értékes adatokat tartalmaz az ifjú helyzetéről, anyjával való kapcsolatáról és sokat segít abban is, hogy megértsük a későbbi Batthyányt. Ezért érdemes közölni ezt az iratot:

50 VL Dr. Neurohr 1828. október 18-i Bécsben kelt emlékirata. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 7. g. 12. m. és 1829. január 22-i Bécsben kelt emlékirata. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. HH. M. 12. d. 3.

51 VL Gróf Batthyány Lajos alhadnagy 1828. május 9-i nyilatkozata a 9. huszárezred parancsnokságához. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 7. g. 12. m.

„Nagyméltóságú Uram!

Gróf Battyhány Lajos alhadnagynak, a báró Frimont 9. huszárezredből Trevisóban, alázatos emlékirata az adósságok miatt ellene indított vizsgálat tárgyában.

Nagyméltóságú Uram!

A kitűnő bizalom, mely Nagyméltóságodat minden oldalról övezi, arra ösztönöz engem is, hogy az adósságok miatt ellenem indított vizsgálatban a következő kijelentést tegyem.

Az anyám iránt való tisztelet és kímélet visszatartott eddig azon lépéstől, melynek célja nem egyéb, minthogy megismertessem eltévedésem történetét, s megmentsem nevem becsületét, amely anyám támadásai által sérelmet szenvedett. Az a világos, szellemes szem, mellyel nagyméltóságod a földi dolgokat tekinti, teljesen meggyőz engem arról, hogy kellő és méltányos megvilágításban fogja látni helyzetét a védtelen árvának, akit vagyonából megcsonkítva, a nagy közönség előtt kegyetlen módon, rossz hírbe állítottak. Szükséges azonban, hogy a múlt némely eseményeire visszatérjek.

Atyám jó volt, noha nagyon heves, hirtelen haragú, de anyám olyan természettel bírt, hogy házaséletük boldog nem lehetett, s néhány év múlva különváltak. Különválásuk után anyám két gyermekével Bécsben élt, korlátozva és visszavonultan. Midőn azonban ezelőtt mintegy 15 évvel édesapám meghalt és végrendeletében összes vagyonát rám hagyta, számomra a megyei hatóságot gyámul rendelte, nővéremnek kiházasításul 100 000 forintot, özvegyének évi 12 000 forintot állapított meg; ekkor anyám azonnal Ikervárra, boldogult atyám halálozási helyére sietett, kieszközölte a végrendelet megsemmisítését, amihez mi gyermekek még akkor mit sem szólhattunk, a hagyatékot a felettem való gyámkodással együtt hatalmába kerítette, s oly keveset gondolt az én javammal, hogy olyan esetekben, mikor a jószágkormányzó, egy szüleim házánál megöregedett szolga, az évi jövedelmekből atyám adósságait törlesztgette, emiatt őt mindig korholta.

Noha engem csupa elővigyázatból többnyire Bécsben neveltetett, mégsem volt az megakadályozható, hogy a dolgokról egyet-mást meg ne halljak. Már akkor is félt ettől, mielőtt megtörtént volna. Attól a szerencsétlen pillanattól pedig megszűnt anya lenni. Gyanakodás és bizalmatlanság szállta meg a lelkét, a szívélyességnek nyoma sem maradt. Ő bennem már inkább csak az atyát, vagy annak örökösét látta.

Így nőttem fel otthon nélkül — mert anyám mindig távol tartott magától —, szülők nélkül, legtöbbnyire fizetett álbarátoktól körülvéve, kik meg voltak bízva, hogy minden szavamat drágán adják el édesanyámnak. Midőn eszmélni kezdtem, merevsége, hajthatatlansága, hidegsége annál inkább feltűnt, mivel több ízben tanúja voltam, mily bensőséges szeretettel dédelgették más szülők az intézetben velem levő gyermekeiket. Minden igyekezetem ellenére, hogy megnyerjem — mely igyekezetemben részint saját hajlamaimat, részint nevelőim és barátaim tanácsát követtem —, nem voltam képes őt megváltoztatni. Mindig úgy viselkedett velem szemben, hogy már puszta látásával is minden vidám gondolatom elhalt.

Eközben egyre közelgett az az idő, mikor engem szerencsétlenségbe kellett taszítani. Az a következetesség, mellyel ezen dolgoztak, és a sietség, mellyel minden ballépésemet felhasználtak, minden kétséget kizár arról, hogy romlásomat nem szándékosan idézték volna elő.

A műveletet azzal kezdték meg, hogy először egészen jól bántak velem; havonként 100 forint zsebpénzt kaptam csak a szórakozási célokra, mert élelem, lakás, tanítás, szolgálat stb. után házigazdáim külön fizetést kaptak. Biztattak arra, nyilvánítsam ki, hogy katona szeretnék lenni; kezemre jártak és én Itáliába mentem az Esterházy gyalogezredbe kadétnak. Ettől fogva egészen másként bántak velem. Mindent elkövettek, hogy elkeserítsenek. Fájó volt a hideg búcsúzás, midőn elutaztam; bántó a hír arról az örömlakomáról, melyet anyám elutazásom napján az Augarten asztalainál rendezett; fellázító az a tilalom, hogy semmiért se forduljak hozzá írásban, mert levelemet felbontatlanul küldi vissza; s végül havi járadékomnak azonnali leszállítása, mert Bécsben 100 forintot kaptam, Itáliában csak 60 forintot adtak, amiből még a rendes kiadásaimat is fedeznem kellett, holott azokat azelőtt külön fedezték. Abban a hitben voltak, hogy ez az abszurditás majd megfoszt hidegvérűségemtől és belevisz abba a kelepcébe, amelybe utóbb beleestem, s amit magamnak megbocsátani soha sem fogok.

Erkölcsi magaviseletemről Bécsben november és december hónapokban, valamint korábbi viselkedésemről az ezrednél Páduában, később Vicenzában, bizonyára mindenki csak a legkedvezőbb bizonyítványt állíthatja ki. Mégis, dacára annak, hogy mindig csendben és visszavonultan éltem, s magamat mindazoktól a mulatságoktól, melyeket a velem hasonló származású személyek felkeresni szoktak, visszatartottam, anyám velem mégis mindig elégedetlen volt. Miután semmi olyat, ami jogosan korholható lett volna, szememre vetni nem tudtak, azt rótták fel legfőbb bűnömül, hogy polgári származású ifjakkal társalkodom, kiket én tudományos képzettségük, erkölcsi tisztaságuk miatt szeretek és becsülök, s kik engemet mindig csak a jóra ösztönöztek. Mivel ezredbeli bajtársaim — kik közül a legtöbb születésre és vagyonra nézve alattam áll — három, de legalább is 2 jó lóval rendelkeznek, az én 2 lovamat elöljáróim alkalmatlannak nyilvánították, ezért azt hittem, hogy jobb lovakra én is joggal számíthatok. Úgy akarták ugyan, hogy egy 700 forintos lovat küldenek utánam oly módon, hogy azt még csak meg se nézzem. Éppen olyan gúnyosan válaszolt anyám akkor is, amikor arra kértem, hogy havi díjamat emelje fel, mely, mióta tiszt vagyok, 100 forintból áll. A megtagadásnál is jobban fájt az a mód, mellyel kérésemet elutasította. Eközben nem szűnt meg, hogy az eddigi barátaimmal való társalgást úgy tüntesse fel, mint amely az én tisztességemre nézve nagyon ártalmas és nyomatékosan sürgetett, hogy hozzám hasonló születésű ifjakkal társalkodjam. Sőt annyira ment, hogy azzal fenyegetett, ha kívánságának nem teszek eleget, akkor írni fog Vicenzába ezredesemnek és kérni fogja megbüntetésemet engedetlenségemért. Hogy tehát anyám akaratának végül is eleget tegyek és ezáltal kéréseim teljesítésére őt is fogékonyabbá tegyem, legutóbbi bécsi tartózkodásom alatt előkelő ifjak társaságát kerestem fel, akik szívesen is láttak maguk között. De ez is mind hiába volt. Ekkorra már türelmem, mellyel egy ideig lehetett ugyan visszaélni, teljesen elhagyott, s mivel új előkelő barátaim egyik mulatságból a másikba hívtak, keserűségemben elköltöttem azt a kevés pénzt, amely birtokomban volt, és elfogadtam az egy idő óta mindig körülöttem őgyelgő haszonleső alkuszok ajánlatát, akikkel, úgy látszik, csupán felületesen ismerkedtem meg.

Fellázított az a gondolat, hogy anyám az atyai végrendelet intézkedéseinek törvényellenes megakadályozásával jogaimban és megillető jövedelmeimből annyira megrövidít, hogy részvét és anyai szeretet nélkül, győzelemittasan, a nagyvilág veszedelmei közé lökött.

A benső felháborodásomnak ebben az állapotában ismét megjelentek a zsidók ajánlataikkal, s fáradhatatlanok voltak abban, hogy engem egy pénzügyi műve-

let veszélytelenségéről meggyőzzenek. Én beleegyeztem, de alighogy megtörtént, legnagyobb fájdalmamra beláttam, hogy belekerültem a hálóba, melyet anyám már évek óta kivetett ellenem és hogy most már kíméletlen hatalmába kerültem. Midőn nyugtalanságom a legnagyobb fokra emelkedett, magamhoz kérettem Freibergert és felfedtem neki mindent, ami történt és sürgősen kértem őt az általam kötött ügylet megsemmisítésére, még abban az esetben is, ha ez némi veszteséggel volna összekötve. És ez a derék férfi ismét igaz és buzgó barátnak bizonyította magát.

Anyám panaszainak jogossága a Bécsben megtartott vizsgálatból sokkal világosabban fog Nagyméltóságod előtt állni, hogysem azt itt nekem részletezni kellene. Mivel anyám volt az, aki ellenem először nyilvánosan vádlóként lépett fel, kötelességemnek tartottam, hogy magamat ez ügyben illetékes bíráim előtt igazoljam.

Végül alázatosan kérem Nagyméltóságodat, hogy ezen fontos és egész életemre kiható ügyben engemet elnézésére és kegyes pártfogására méltóztatni kegyeskedjék.

Legnagyobb tisztelettel vagyok Nagyméltóságodnak

legalázatosabb szolgája
Gróf Battyhány Lajos
cs. kir. alhadnagy

Treviso, 1828. május 28-án."[52]

Sokféleképpen lehetne magyarázni Batthyánynak ezt az önvallomását. A számos ok közül valószínűleg a legfontosabbak a pszichológiai indítékok és azon belül az elkeseredés mindent elsöprő nagy vihara, amely a 22. évébe lépő ifjú lelkében kitört. Az emlékiratból is kitűnik, hogy jellemének alakulására negatív hatást gyakorolt a szeretet hiánya és az anyai ridegség. Ennek következtében alakultak ki olyan tulajdonságai, amelyek alapján később úgy jellemzik, hogy visszahúzódó, gőgös és akaratos.

Batthyány úgy gondolta, hogy emlékiratával objektívabb megvilágításba helyezi ballépését és így az udvari körök, a kancellária nem egyedül az anyai vádak alapján ítélik meg magatartását és jogát az apai örökségre. A helyzet azonban nem minden vonatkozásban alakult várakozásának megfelelően.

Megválás a hadseregtől

Per az örökségért és a szolgálat

Batthyány egyre kevesebb figyelmet tudott fordítani szolgálatára, mivel anyjával való viszonya egyre feszültebbé vált. Skerlecz Borbála, látva fia nagykorúsága közelségét — 1831. február 10. —, mindjobban a maga számára akarta kihasználni fia birtokait. 1828 júliusában Battyhány tudomást szerzett arról, hogy anyja az ősi ikervári uradalmat augusztus 15-ével 12 esztendőre évi 22 000 forintért bérbe akarja adni Franz d'Este főhercegnek.[53] Ez azt jelentette volna, hogy az uradalom nagykorúsága után 10 évvel került volna vissza, valószínűleg erősen elhasznált állapotban.

Skerlecz Borbálának ezzel a lépésével elkeseredett harc kezdődött anya és

52 VL Gróf Batthyány Lajos alhadnagy 1828. május 28-i emlékirata gróf Reviczky Ádám udvari kancellárhoz. Német nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. HH. 12. j. l.

53 VL Özv. Batthyány grófné, Skerlecz Borbála és Franz Ferdinand d'Este főherceg, modena hercege közötti szerződés szövege. Német nyelvű. Hitelesített másolat. 14690/1829. GG. Nr. 6. 12. f.

fiú között. A vagyonért folyó küzdelemben, a maguk jogának igazában, nem kímélték egymást. Az anyai szándék megakadályozására a fiú folyamodványt intézett a legfelsőbb helyre azért, hogy javai az anyai kezelésből Vas vármegye első alispánja, vagy árvaválasztmánya kezelésébe kerüljenek. Az Udvari Kancellária 1828. szeptember 5-i átiratában a folyamodványt megküldte a vármegyének azzal a rendelkezéssel, hogy az apai végrendelet alapján rendezze az anya és fia közötti viszályt.[54]

A vármegye 1828. szeptember 15-én úgy határozott, hogy egy 4 fős bizottság útján „a folyamodó ifjú Gróf Úr, és panaszlott Édesannya között elő forduló nehézségeket kellemetes uton el intézni törekedjenek". Ha ez nem sikerülne akkor terjesszenek a vármegye elé döntésre érett javaslatot.[55] Batthyány a határozatról értesülve 1828. október 1-i levelében kérte a vármegyét, hogy míg az ügyet ki nem vizsgálták, tiltsák el anyját attól, hogy az örökségét adóságokkal megterhelhesse. Mivel jelenleg is arra törekszik, hogy „az ikervári uradalmat, minden javaimnak fejét, 12 esztendőkre kiárrendállja, arra nevezetes summákat felvevén, sorsomat súlyosbítsa, s így engemet annak birtokából nem csak időre, de talán örökre is ki penderítsen" és így „engemet minden javaimnak birtokából kivetköztettvén, földönfutóvá tegyen".[56] A vármegye kisgyűlése helyt adott a kérelmének és az anyát eltiltotta a „fiára néző javak sérelmére szolgáló elidegenítésektől".[57]

Skerlecz Borbála 1828. szeptember 16-án maga is folyamodvánnyal fordult az Udvari Kancelláriához. Bejelenti, hogy vádat kíván emelni fia megkárosítói ellen, akik belevitték a 200 000 forint adósságba, illetve több mint 80 000 forintot csaltak ki tőle. Kijelenti: ő figyelmeztette a fiát; annak adósságait nem tudja kifizetni, ne is terheljék meg vele, mivel mint kiskorú vette fel azokat és gyámját nem lehet kötelezni a fizetésre. Kérte, hogy fia ellen rendeljenek el vagyonzárt.[58] A folyamodványt az Udvari Kancellária 1828. október 2-i átiratában szintén megküldi Vas vármegyének kivizsgálásra.[59]

Az anyjával való pereskedés hátrányosan hatott Batthyány katonai előmenetelére. Ezt bizonyítják 1828 októberében az ifjú alhadnagy ismereteiről, képességeiről és tulajdonságairól készült minősítés megállapításai. E jellemzés szerint „egyénisége jó és derüs, de nagyon könnyelmű". A gyakorlaton és nevelésben „még elég gyenge". Lovaglása „még kissé gyenge". Magatartása a civilekkel nyugodt, az ezredben udvarias, alárendeltjeivel „jó, de még túlságosan elnéző". Szorgalma van. Nem jó gazda és „emiatt már figyelmeztették". Viselkedésének hibái: nem italozik, nem játszik, nem kötekedő, de adósságot csinált és „emiatt ugyancsak figyelmeztették". A „szolgálatban kevéssé lehet használni". Az előléptetést nem érdemli meg. Az ezredben soha semmilyen okból nem mellőzték.[60]

A jellemzést 1828. október 23-án Vicenzában készítették Batthyányról, aki a 9. huszárezred 17 alhadnagya között a minősítési listán a rangsorban a 13. helyen szerepelt. A minősítési listát báró Anton Callot ezredes, ezredparancs-

54 VL Az udvari kancellária 1828. szeptember 5-i 12286/1616. számú leirata Batthyány folyamodványa ügyében Vas vármegyéhez. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 1694. 58. K. 11. f.

55 VL Vas vármegye végzése. Kivonat az 1828. szeptember 15-i közgyűlés jegyzőkönyvéből. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. AA. 2.

56 VL Gróf Batthyány Lajos 1828. október 1-i levele Vas vármegyéhez. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. CC. 4.

57 VL Kivonat Vas vármegye 1828. október 1-i közgyűlésének jegyzőkönyvéből. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. CC. 4.

58 VL Özv. Batthyány grófné, Skerlecz Borbála 1828. szeptember 16-i folyamodványa az udvari kancelláriához. Latin nyelvű. Hitelesitett másolat. 14690/1829. CC. 5.

59 VL Az udvari kancellária 1828. október 2-i 13581/1807. számú leirata Skerlecz Borbála panaszáról fia ellen, Vas vármegyéhez. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. CC. 1856.

60 KA Wien. Baron Frimont Hussaren Regiment Nr. 9. Conduite Liste. Der Ober-Officiere. Pro Anno 1828. Fasc. 563/I.

nok, gyurcsákfalvi Gyurcsák János Károly alezredes, ezredparancsnok-helyettes, Adolph Klein őrnagy és harcvári Herbay Mikós őrnagy, osztályparancsnokok írták alá. Az 1828. évi katonai sematizmusban a 9. huszárezredből felsorolt alhadnagyok között a 14. helyen olvasható „Batthyany, Ludw. Gr." neve.[61]

Az örökség és a vádaskodások ügyének vizsgálatát Vas vármegye megkezdte és ennek keretében 1828. október 12-én kérte a 9. huszárezredet, hogy személyes meghallgatás céljából engedjék szabadságra Batthyány Lajos alhadnagyot.[62] Ezt szeretné Batthyány is, aki 1828. november 3-i levelében két kéréssel fordult a vármegyéhez. Egyrészt bejelenti azt, hogy tudomása van arról, miszerint az anyja tékozlással vádolta meg a trón előtt és az újságokban hirdetésben közzétette mint olyan kiskorú tékozlót, akinek zavaros pénzügyeiért nem vállal felelősséget, adósságait nem fizeti ki. A becsületét sértő anyai vádakra, a királyi rendeletnek megfelelően, kész személyes meghallgatással felvilágosítást adni és tisztázni magát a megye előtt. De mivel „én pedig Olaszországban katonáskodván, az Ezred Commandójának engedelme nélkül haza nem jőhetnék; azért a Tekintetes Ns. Vármegyének könyörgök, hogy T. Báró Frimont Lovas ezrede Commandójánál, mint az árváknak fő gyámattya, három hónapokra leendő haza bocsájtásomat eszközleni kegyessen méltoztasson".[63]

Batthyány levele másrészt tájékoztatja a megyét, hogy noha anyjának minden eladást megtiltottak, az november elején mégis eladta 140 mázsa gyapjúját és az árát felvette. Kérte a vármegyét, hogy a gyapjú árát helyezzék bírói zár alá, anyját pedig tiltsák el a további eladásoktól.

A megyei kisgyűlés megbízta az ügyet vizsgáló bizottságot, hogy hallgassa meg az ifjú grófot, békés megegyezéssel rendezze az anya és fia közötti áldatlan ügyet és javaslatát terjessze elő. Mivel a királyi rendelet előírja az ifjú gróf személyes meghallgatását, kérelmének megfelelően ki kell eszközölni az illetékes főhadparancsnokságtól a szabadságát.[64] Az 1828. december 15-i megyei közgyűlésen a kancelláriai rendeletekre hivatkozva kérik az Udvari Kancelláriát, hogy segítsék elő ügyének tisztázása érdekében Batthyány Lajos alhadnagy 3 havi szabadságna engedését.[65]

1828. december 23-án Batthyány újabb kérelemmel fordult Vas vármegyéhez, amelyben kifejti, hogy az atyai végrendelet szerint birtokai saját kezű irányításáért a trónhoz benyújtott folyamodványára, többszöri sürgetés ellenére, anyja csak a most folyó megyei közgyűlés utolsó napjaiban nyújtotta be második nyilatkozatát ügyvédje útján. Ezért ő még nem tud megfelelő választ adni az üggyel foglalkozó bizottságnak. Bejelenti még, hogy anyja továbbra is elad minden terményt és birtokait mindenből kiüríti, a vármegyének, mint gyámjának ezt meg kell akadályoznia. Kéri, az ügyet a kisgyűlés tárgyalja meg és javaslatát terjessze fel őfelsége elé.[66]

Az új esztendő első hónapja sem hozott változást, és a várva várt szabadságot sem kapta meg Batthyány, aki 1829. február 3-án ismét levéllel fordult a vármegyéhez. Ebben bejelentette: „magam ezen engedelem adás végett folyamodásomat meg tenni akarom, és ennek megnyerésére a Tekintetes Nemes Vármegyének mint fő gyámatyámnak bizonylevele arrul, hogy hazajövetelem szük-

61 Militär-Schematizmus, 1828. Wien. 315. o.
62 VL Vas vármegye 1828. október 12-i levele a 9. huszárezredhez. Latin nyelvű. Eredeti fogalmazvány. 14690/1829. CC. ad. 5. b.
63 VL Gróf Batthyány Lajos 1828. november 3-i levele Vas vármegyéhez. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690 1829. CC. 40. 7.
64 VL Kivonat Vas vármegye 1828. november 3-i kisgyűlésének jegyzőkönyvéből. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. BB. 41. b.
65 VL Kivonat Vas vármegye 1828. december 15-i közgyűlésének jegyzőkönyvéből. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. DD. 42. 8.
66 VL Gróf Batthyány Lajos 1828. december 23-i kérelme Vas vármegyéhez. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. DD. 43. 8. 1/4.

séges, szükséges volna". Ezenkívül „még azért is esedezem, hogy mivel a Conduit Listék csak hivatalos kérésekre szokták kiadatni, és édesanyám (fájdalommal kell ezen szót ki mondanom) nemcsak vagyonomnak veszedelmét, hanem utolsó, a tekintetes küldöttségnek beadott nyilatkoztatásában morális characteremnek is a világ előtt megfeketítését vette czélba, méltoztasson a Nemes Ezred Commandóját Conduit Listámnak megküldése végett megkérni, hogy így Anyámnak méltatlan vádjaira megfelelhessek, és így sorsomnak elintézését hamaritani lehessen".[67] A vármegye úgy döntött, hogy kiadja a támogatólevelet és megkéri a Conduite Liste-t (szolgálatigazolást, minősítési listát).

A vármegye 1829. február 6-án küldte el levelét a 9. huszárezred parancsnokának, amelyben tájékoztatják, hogy „özvegy Gróf Batthyányné született Skerlecz Borbála asszony Öfelsége előtt említett édesfiát súlyossan vádolván, minthogy ezen tények (vádak) megvizsgálása végett hozzánk lévén leküldve, a vizsgálatnak tellyesítésére kiküldött Biztosság azon véleményt adta, hogy említett Gróf Úrnak személyes hazajövetele s itt léte az elöl adottak megbizonyittására, mint az anyai vádaktul való tisztázása nagyon szükséges volna, azért annak személyes meghallgatása". Kérik, engedélyezzenek Batthyánynak három hónap szabadságot és „mivel hogy említett Gróf Urnak erkölcsi charaktere ellen vádak tétetnek, azon Gróf Urnak kívánságára annak magaviseletéről szóló Conduit Listát nékie kiadni szíveskedjenek".[68]

Vas vármegye levelére az ezredparancsnok 1829. március 2-án válaszolt. Ekkor már a 9. huszárezred megkapta az Udvari Haditanács parancsát arra, hogy Itáliából Stájerországba kell áttelepülnie. Az ezred személyi állománya és tisztikara — így Batthyány alhadnagy is — teljesen le volt kötve az áttelepülés előkészítésével és a menetre való felkészüléssel. Ezért érthető, hogy a katonai szolgálat érdekeire hivatkozva a diszlokáció végrehajtása előtt Callot ezredes nem engedélyezi a szabadságot gróf Batthyány Lajos alhadnagynak, de igen előzékeny a vármegye kéréseivel kapcsolatban. A levélből kitűnik, hogy az ezredparancsnok az anyával szemben Batthyány iránt érez nagyobb szimpátiát.[69]

Az ezred tisztikara becsületének megóvása vezeti akkor, amikor Callot ezredes kész a katonai szabályok megengedte előírásain túlmenő felvilágosítást adni Batthyány alhadnagyról. De ha ez nem elég, akkor Batthyány írásban adja meg a vármegyének a szükséges magyarázatot. Azt javasolja, hogy a szabadságot az alakulat áttelepülése után az ezredparancsnokságon keresztül a stájerországi főhadparancsnokságtól kérjék. Még arra is hajlandó, hogy Batthyány alhadnagy — hadnagynak nevezik, pedig a hadseregben ekkor még ilyen rendfokozat nincs bevezetve — 1828. évi Conduite Liste-jének legfontosabb megállapításait, a magatartásában bekövetkezett pozitív változásokat is közölje. Ez a magyar nyelven készült minősítési kivonat így hangzik:

„Németujvári, a Báró Frimont 9-dik Huszár Ezredben szolgáló alhadnagy Gróf Batyány Lajos, 22 Esztendős, holnaponként 100 f. c. pénz Zulágja van, jó és tartós egésségü, jó vig kedvü, de még kevéssé könyelmü. Sok természeti talentuma van. A polgársággal tisztességes, az Ezeredben szerény és kellemes magaviseletü. A szolgálatban szorgalmatos és jó maga alkalmaztatása. Nem igen különösen jó gazda ugyan, s azért meg is intetődött, de úgy látszik, hogy azon intések otta magát jobban hátra tartoztattya. — A mint az Ezrednek felsőbb

67 VL GrófBatthyány Lajos 1829. február 3-i kérelme Vas vármegyéhez. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. DD. 46. 8. 1/8.
68 VL Vas vármegye 1829. február 3-i levele a 9. huszárezredhez. Magyar nyelvű. Eredeti fogalmazvány. 14690/1829. DD.
69 VL A Baron Frimont 9. huszárezred parancsnokának 1829. március 2-i levele és a Conduite Liste kivonata Batthyány Lajos grófról Vas vármegyéhez. Magyar nyelvű. Eredti tisztázat. 14690/1829. DD. 493.

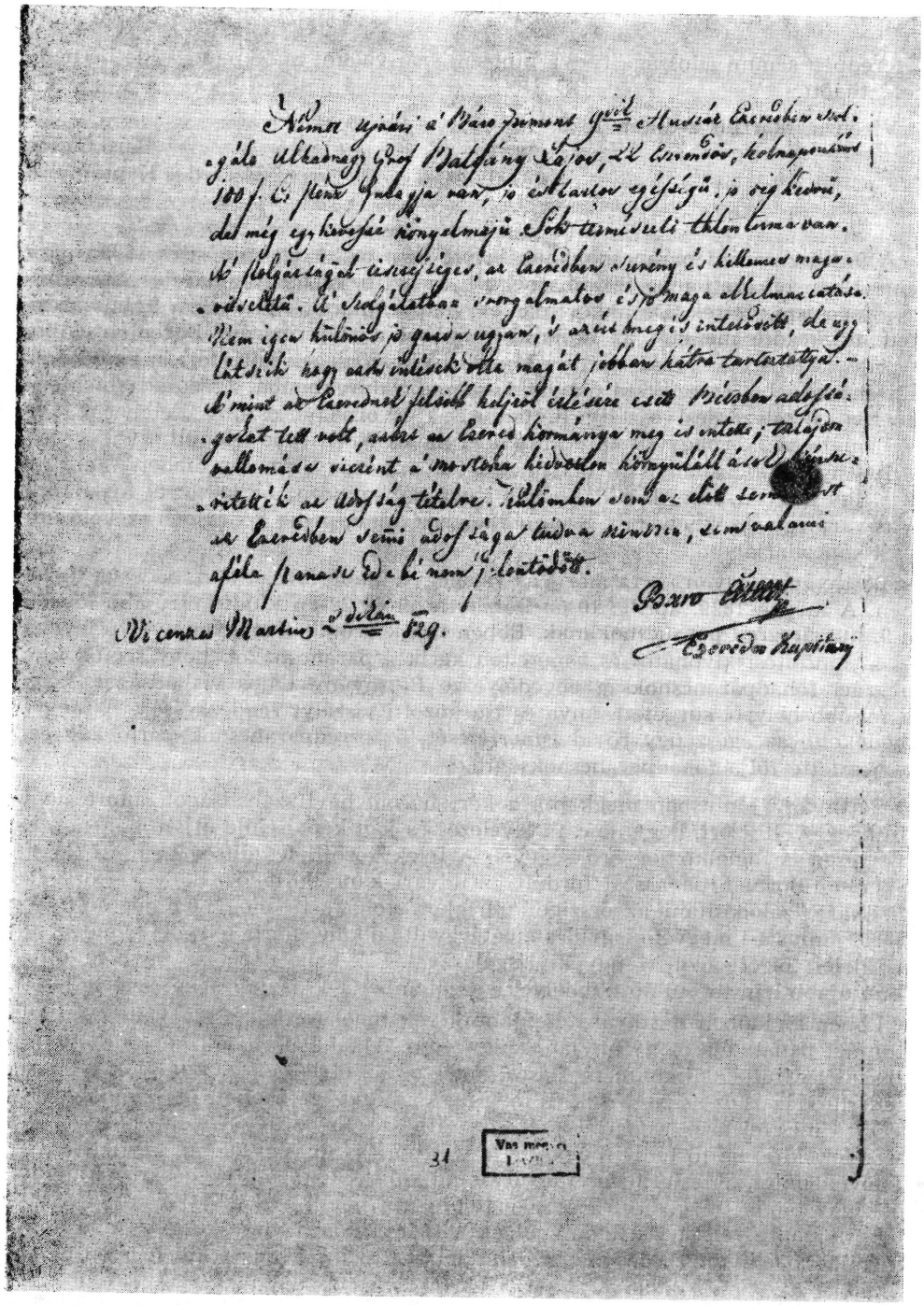

Callot ezredes levele Vas vármegyéhez

helyről értesítésére esett Bécsben adosságokat tett volt, azért az Ezered kormánya meg is intette; tulajdon vallomása szerint a mostoha kedvetlen környülállások kénszeritették az adosság tételre. Különben sem az elött, sem most az

Ezeredben semmi adossága tudva nintsen, sem valami aféle panasz ide bé nem jelentödött.

Vicenza, Martius 2-dikán 1829.

Baró Callot
Ezeredes Kapitány"[70]

A 9. huszárezred parancsnokának levele és a mellékelt minősítés 1829. március 12-én érkezett meg Szombathelyre, és azt a vármegye március 16-i közgyülésén ismertették. De akkor már egy napja, március 15-ével, a 9. huszárezred megkezdte menetét az itáliai Vicenzából a stájerországi Ehrenhausenba. Április közepére az ezred elérte a kijelölt új helyőrségek körzetét: az ezredtörzs Ehrenhausenba, az ezredesi osztály 1. százada Murekbauba, 2. százada Lichtendorfba, az alezredesi osztály Bettauba, az 1. őrnagyi osztály Feldbachba és Fehringbe, a 2. őrnagyi osztály Luttenbergbe és Wernseebe települt.[71]

Batthyány századának új helyőrsége tehát a magyar határ melletti Fehring lett. Így nagyon közel került mind birtokaihoz, mind az örökségével foglalkozó Vas vármegye székhelyéhez, Szombathelyhez mind, pedig a Bécsben székelő udvari kancelláriához.

Batthyány nagyon várta már Vas vármegye újabb levelét a szabadsága ügyében. A megye 1829. április 10-én készítette el és 22-én küldte el újabb levelét a 9. huszárezred parancsnokának. Ebben megköszönik a magyar nyelvű levelet és a minősítési kivonatot és ismételten kérik a parancsnokot, hogy segítse elő: a gráci főhadparancsnokság engedélyezze Batthyány Lajos szabadságát, hogy a felsőbb helyről sürgetett, anya és fiú közötti viszályt rendezhessék. A megye mellékelte az egész ügy rövid ismertetését, az ezredparancsnok pártolólag ezt terjesztette föl a főhadparancsnokságra.[72]

Batthyány júniusban megkapta a kért három havi szabadságot, amire nagy szüksége volt azért, hogy ne csak levelezés és jogi képviselője útján, hanem személyesen is foglalkozzon örökségével. A felek közötti feszültség nem csökkent. Skerlecz Borbála panasszal fordult az udvari kancelláriához, hogy kiskorú fia el akarja zálogosítani az őrszigeti birtokot, noha arra még nem jogosult. Az 1829. június 1-i megyei kisgyűlés megtárgyalta a kancellária leiratát és megbízta a kijelölt bizottságot az ügy kivizsgálásával.[73] A kancellária az ügyben július 3-án újabb leiratot küldött, amelyet a szeptember 1-i kisgyűlésben ismertettek.[74]

Ebben az időben Batthyány is újabb kérelemmel fordult a megyéhez, amelyben azt panaszolja, hogy anyjának ügyvédje, Ajkai Pál, már 3 hónapja átvette azokat az iratokat tanulmányozásra, amelyek az őfelségéhez beadott kérelmére adandó válaszhoz szükségesek és még nem adta vissza azokat. Így akadályozza, hogy a megyei bizottság jelentését elkészíthesse. Ez az ügyvédi huzavona szánt szándékkal azért történik, hogy anyja továbbra is törvénytelenül kisajátíthassa a jövedelmeit. „Mesterkedései a birtokbul való tökéletes kijátszására" irányulnak. Az anyja ügyvédje a késést azzal menti, hogy arra hivatkozik, az akták több hónapig voltak Batthyánynál, aki viszont azt kéri, vegyék figyelembe, hogy a családi archívum az anyja kezében van, és a szükséges iratokat nagyon nehe-

70 Uo.
71 *Ernst, Georg:* Geschichte der k.k. neunten Hussaren-Regiments Fürst Franz Lichtenstein. Wien, 1862. 170. o.
72 VL Vas vármegye 1829. április 10-i levele a 9. huszárezredhez. Magyar nyelvű. Eredeti fogalmazvány 14690/1829. DD. 492. 47. 8. 3/4.
73 VL Kivonat Vas vármegye 1829. június 1-i kisgyűlése jegyzőkönyvéből. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. EE. 1205. 48. 9.
74 VL Az udvari kancellária 1829. július 1-i 7751/1029. számú leirata az anya és fiú ügyében. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. EE. 1713. 49. 10.

zen tudta beszerezni. Kérte a megyét, intézkedjen az iratok visszaadására, hogy a legközelebbi kisgyűlésből ügyét a felséges trón elé terjeszthessék.[75]

Az 1829. szeptember 1-i megyei közgyűlés ismét részletesen tárgyalta a Batthyány-örökség ügyét és úgy határozott, hogy a megoldást sürgető királyi rendeletek végrehajtására a kijelölt bizottságnak a felek adják be nyilatkozataikat.Skerlecz Borbála számára október 15-ét, Batthyány Lajos számára október 25-ét jelölték ki a beadás napjául.[76] A nyilatkozatokat mindketten határidőre benyújtották.

Az anya eredeti és hitelesített másolatú okmányokkal tűzdelte meg nyilatkozatát, amelyben továbbra is kitart állítólagos jogai mellett.[77] A fiú is igen részletes nyilatkozatban fejti ki álláspontját a végrendelet végrehajtásáról és ajánlatát az anyjával való megegyezésre.[78]

A megyei bizottság 1829. november 16-ra elkészítette jelentését, melyhez számos dokumentumot csatolt.[79] A megyei közgyűlés megtárgyalta a jelentést és megállapította, hogy az apai végrendelet végrehajtásából származó problémák megoldására és a két fél folyamodványainak kivizsgálására Ebergényi Benedek táblabíró elnökletével 4 fős bizottság küldetett ki. A bizottság hivatalos jelentését, a felek nyilatkozatait és a csatolt dokumentumokat benyújtotta, olyan javaslattal, hogy rendeljék el azok felterjesztését őfelsége elé. Ezt azzal indokolták, hogy az atyai végrendelet előírásainak végrehajtását „a panaszlott özvegy Gróffné hatalmasan akadályozván és atóll fogva azt el titkolván" a birtokok 17 évi jövedelmét önkényesen nem a javak szaporítására és gyermekei nevelésére, hanem „magános haszontalan czéllyaira forditotta". Ezért a közgyűlés „a panaszlott özvegy Gróffné ellen a törvényes zárt elrendelni" javasolta őfelségének és hogy a végrendeletnek megfelelően gyámul Niczky János első alispánt nevezzék ki.[80] Batthyány Lajossal kapcsolatban, mivel „a pazarlásra való hajlandóságának jeleit már az által is kimutatta, hogy csekély summa pénzért, és némelly veszendő obligátiokért az uzsorai zsidoknak Bécsben nevezetes summa pénzt kötelezett", a zárt kiterjeszteni szükséges.[81]

A közgyűlés végül úgy döntött, hogy a határozatot az összes iratokkal jóváhagyására felterjesztetik az Udvari Kancellárián keresztül a király elé.[82] A megye döntése — annak dacára, hogy a törvényes zár Batthyányra is kiterjedt — minden szempontból kedvező volt, mivel az anyát pazarlás és gondatlan gazdálkodás, valamint a végrendelet kijátszása címén marasztalták el. Az udvari kancellária azonban nem fogadta el a vármegye határozatát; javaslatát, a törvényes zárt, mint korait, az anya panaszára feloldotta és Batthyányt igényeivel a rendes per útjára utasította. De kívánatosnak tartotta a felek békés megegyezését és ennek megteremtésére utasította a vármegyét. Egyben meghagyta:

75 VL Gróf Batthyány Lajos 1829. szeptember 1-i levele Vas vármegyéhez. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat 14690/1829. EE. ad. 11. a.

76 VL Kivonat Vas vármegye 1829. szeptember 1-i kisgyűlése jegyzőkönyvéből. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. JJ. 50. 11.

77 VL Özv. Batthyány grófné, Skerlecz Borbála 1829. októberi nyilatkozata. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. GG. 12. a.

78 VL Gróf Batthyány Lajos októberi nyilatkozata. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. HH. 12. a. 1.

79 VL Az ügyet vizsgáló megyei bizottság 1829. november 16-i jelentése. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 2133. 12. A jelentés mellékletei az AA, BB, CC, DD, EE, FF, GG, HH, JJ, KK, és LL jelzetű iratok.

80 VL Kivonat Vas vármegye 1829. november 16-i közgyűlése jegyzőkönyvéből. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 2133. 77. 50. 11.

81 Uo. A közgyűlés foglalkozott Poltzer Károly főhadnagy, szombathelyi hadfogadó parancsnok kérelmével is, mivel gróf Batthyány József Sándor napirenden szereplő végrendeletének előírása szerint a család „magva szakadása esetére a cs. k. szolgált katonák s jelesen némelly részben éppen ezen ezredbéliek javára igen nevezetes intézetek foglaltatnak". Ezért ahhoz, hogy elöljáróinak jelenteni tudja, mit tartalmaz a végrendeletnek a katonasággal foglalkozó része, szüksége lenne rá. A közgyűlés határozata értelmében Poltzer főhadnagy számára a végrendelet ezen részének kivonatát kiadták.

82 VL Vas vármegye 1829. november 16-i közgyűlése határozatának alapján felterjesztés a kancelláriához. Latin nyelvű. Eredeti fogalmazvány. 14690/1829. 2133. 14.

míg ez nem jön létre, az özvegynek a birtokok minden nemű megterhelését zárral való fenyegetés mellett tiltsa le.[83]

Batthyány Lajos alhadnagy a közgyűlés határozatáról és a kancelláriai leiratról már ezredénél szerezhetett tudomást, mivel novembertől ismét szolgálati helyén volt. A 9. huszárezred elhelyezési körülményei nagyon kedvezőtlenek voltak, ezért az Udvari Haditanács intézkedésére 1829. december 8-án áttelepült Rackerburgba és körzetébe, ahol nagyon rövid ideig, 4 hónapig állomásoztak. 1829 végén változások következtek be az ezred törzstiszti karában és az ezredparancsnoki beosztásban. A Batthyány Lajos alhadnagyot pártoló Callot ezredes, aki 1815-től volt az ezredparancsnok, előlépett tábornoknak, ezredparancsnokká gróf Ladislaus Wrbna ezredest nevezték ki.

1829 decemberétől 1830 áprilisáig a megye több sikertelen lépést tett annak érdekében, hogy a két fél békésen megegyezzen.[84] 1830. április 26-án a vármegye közgyűlése megtárgyalta bizottságának jelentését, amely szerint az anya és fiú közötti békés egyezség érdekében 1830. április 19-én a bizottság Ikervárra ment, ahol az özvegy grófnét Ajkay Pál, a fiatal grófot Ritter József ügyvéd képviselte.[85] Skerlecz Borbála képviselője hat pontban terjesztette elő az özvegy követeléseit: a fiú vállalja el az adósságok kifizetését és az anya által vállalt terhek maradjanak érvényben; 28 000 forint hozománya fejében az anya kapjon évente 1680 forintot; kapjon továbbá az új szerzemények és javítások költségeként 150 000 forintot, illetve annak kamatait; a kiadásokon kívül fennmaradó jövedelem fele legyen az özvegyé, a másik fele a fiúé, de neki kelljen gondoskodnia nővére kielégítéséről; az ikervári kastélyt és uradalmat az anya meg kívánja tartani és annak jövedelméből a járadóságán felüli részt hajlandó átadni fia kijelölt gyámjának.

Batthyány Lajos nevében ügyvédje a következőket ajánlotta: 1. A végrendeletnek megfelelően az anya adja át az uradalmakat fiának és annak nagykorúságáig azokat a kijelölt gyám igazgassa. 2. Az özvegynek először 16 000, majd később 18 000 forint évjáradékot ajánl fel, és ha az esetleges követeléseiről lemond, a dobrai és tótmoráci uradalmak jövedelmei is őt illetik meg. 3. Ha az anya a szerzemények és javítások költségeit követeli, arról akkor a bíróság döntsön, de ebben az esetben az ifjú gróf is követelni fogja a végrendeletben végre nem hajtottakat.

A bizottság megállapította, ha az özvegy követeléseit elfogadnák, akkor a grófné évi 32 340 forintot kapna, fia csak 27 660 forintot, de ebből kellene fedeznie nővérének járandóságát és fizetnie a tetemes régi adósságokat, amelyekre az özvegy 17 év alatt szinte semmit sem fordított. Ezért a bizottságnak az volt a véleménye, hogy a fiú nagy hátrányba kerülne az anyjával szemben. A bizottság azt javasolta, hogy Batthyány Lajos ajánlatát fogadják el, de azt az özvegy jogi képviselője elutasította és így nem sikerült a két fél között békés egyezséget kötni. A megyei közgyűlés az egész ügyet ezért további intézkedés céljából ismét felterjesztette az Udvari Kancellária elé.[86]

1830 áprilisában az Udvari Haditanács intézkedése alapján a 9. huszárezred ismét áttelepült. Ezúttal az ezred új helyőrségéül a csehországi Pardubitzot je-

83 VL Az udvari kancellária 1829. december 4-i 13965/1963. számú leirata Vas vármegyéhez. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 3232. 54. 15.

84 VL Vas vármegye 1829. december 12-i közgyűlése határozatának felterjesztése az udvari kancelláriához. Latin nyelvű. Eredeti fogalmazvány 14690/1829. 3232. 15. b.; Az udvari kancellária 1830. január 18-i 14690/2064. számú leirata Vas vármegyéhez. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 55. 15. 1/2.

85 VL „Tiszti tudosittása, Ebergényi Benedek Tábla Birónak, és a belől irtt kiküldöttségnek arról, Lomniczai Skerlecz Borbála asszonyság néhai Németujvári Gróf Batthányi Jósef Sándor Ur özvegye és édes fia Gróf Batthányi Lajos Ur között egyesség nem eszközölhettek." 1830. április 26. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 644. 16. a.

86 VL Vas vármegye 1830. április 26-i közgyűlése határozatának felterjesztése az udvari kancelláriához. Latin nyelvű. Eredeti fogalmazvány 14690/1829. 644. 56. 16.

lölték ki. Az alakulat 1830. április 10-én indult meg és Bécsen keresztül vonulva május 10-ére érkezett meg a kijelölt helyőrségbe. A menet alatt az ezred, de Batthyány alhadnagy számára is, két jelentős esemény történt. Bécsben II. Ferenc osztrák császár (I. Ferenc néven magyar király) megszemlélte a 9. huszárezredet és a látottak felett megelégedését fejezte ki. A csehországi Hrudinban pedig herceg Liechtenstein táborszernagy, főhadparancsnok ellenőrizte az ezredet, amely után az elvonult új állomáshelyére: az ezredtörzs és az ezredesi osztály 2. százada Pardubitzba, az ezredesi osztály 1. százada Darchitzba, az alezredesi osztály Josefstadba, az 1. őrnagyi osztály 1. százada Břelatschba, Batthyány alhadnagy alegysége, az 1. őrnagyi osztály 2. százada Bogdanetzbe, a 2. őrnagyi osztály Hohenmauthba, a raktár Königgrätzbe.[87]

Az új ezredparancsnok, Wrbna ezredes, számos reformot, újítást vezetett be az ezredben, mindenekelőtt a tisztek és altisztek oktatómunkájában és a lovaskiképzésben. Megszüntette a szétszórt elhelyezést, nagy gondot fordított az ezred életének szervezettségére, az ezred-, osztály- és századkötelékben történő kiképzésre, a lovasalakzatok és harcászati eljárások gyakorlására. Megszervezte az ezred fiatal tisztjeinek továbbképzését, amelyen részt vett Batthyány alhadnagy is.[88]

1830 nyarán fordulatot vett az anya és fiú közötti örökösödési per is. Vas vármegye sikertelen kísérlete a két fél békés megegyezésére új elhatározásra késztette a király tanácsadóit: kiküldtek egy udvari kancelláriai bizottságot, amelynek 1830. augusztus 2-án sikerült az anya és fia között békés megegyezést elérnie. Az egyezség szerint az uradalmakból az ikervári, dobrai és a tótmoráci a fiúié, a többi az anyáé lett. A birtok jövedelméből törlesztik az adósságokat fizetik a kamatokat, az uradalmi nyugdíjasokat és Batthyány nővérének kiházasítási járadékát. A jövedelem fennmaradó részét egyenlő arányban megosztják az anya és fiú között. Batthyány tehát, hogy közelgő nagykorúságakor birtokait kezébe kapja, kompromisszumot kötött, sőt az egyezséget úgy módosította, hogy a közös terhek kifizetését is magára vállalta.[89]

Kilépés a katonai szolgálatból

Batthyány alhadnagy 1830 augusztusában már nyugodtan készülődhetett ezredének nyárvégi gyakorlatára, mivel véget ért az örökségéért folyó pereskedése. A 9. huszárezredet 1830. augusztus 22-én vonták össze Pardubitzba, amelynek körzetében a gyakorlat kezdődött. A gyakorlat alatt bemutatták az ezred alaki és harcászati alakzatait, végrehajtották az ezred támadását, védelmét, üldözést és menetet. Liechtenstien táborszernagy, csehországi főhadparancsnok és más elöljárók a gyakorlat minden mozzanatát ellenőrizték. A 9. huszárezred sikeres gyakorlata nagy elismerést váltott ki és a tisztikart megdicsérték.[90]

Az 1830. esztendő nemcsak a 9. huszárezred, hanem Batthyány Lajos alhadnagy számára is sikeres volt. A katonai élet minden területén előrelépett, megerősödtek pozitív emberi és parancsnoki tulajdonságai, gazdagodtak ismeretei. Ezt jól tükrözi az 1830. október 30-án Pardubitzban készített és Wrbna ezredes által is aláírt katonai minősítése.

A jellemzés szerint egyénisége becsvágyó és vidám. Természetes tehetsége nagyon sok. Jártassága a gyakorlaton: szorgalmas és közepes. Felszerelése jó, kiképzésben és nevelésben törekvő. Némi műszaki ismerete és tudományos képzettsége van. Lovaglása bal oldali és némi lóismerettel rendelkezik. Magatartá-

87 *Ernst:* i. m. 170—171. o.
88 Uo.
89 VL Az udvari kancellária 1831. január 20-i 1235/135. számú leirata Vas vármegyéhez. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 268. 57. 17.
90 *Ernst:* i. m. 170—171. o.

sa civilekkel udvarias és tisztességes, az ezredben kedvelt, az alárendeltjeivel szigorú, de jó és méltányos is. Szorgalma és alkalmassága jelentős. Jó gazda. Nem italozik, nem játékos, nem csinál adósságot és nem kötekedő. A szolgálatban szorgalmas és használható. Az előléptetést soron megérdemli. Mellőzve soha semmilyen okból nem volt.[91]

A minősítési listában a 9. huszárezred 17 alhadnagya, — közülük 10 volt magyar — rangsorban van felsorolva, Batthyány a 6. helyen, a sematizmusban az 5. helyen szerepel.[92] Batthyánynak ez a minősítése azt bizonyítja, hogy régi és új parancsnokai jóindulatúan egyengették katonai pályafutását, elismerték a szolgálatban elért eredményeit és reálisan határozták meg személyiségének jegyeit.[93] Batthyány Lajos alhadnagy 3 és fél éve töltötte már be első tiszti beosztását, az első őrnagyi osztály 2. század első szárnya 4. szakaszának (kb. 35 fő parancsnokságát. Szolgálati kötelességeit lényegében feddhetetlen magaviselettel, nagy szorgalommal, jó ismeretekkel és ügyesen látta el.

Batthyány alhadnagy ismereti alapján, a Tábori Utasítás szabályai szerint, képes alegység harcát vezetni. Főhadnagyi előléptetését — ami szárnyparancsnoki beosztást jelent — soron javasolták. Nyitva állt tehát előtte a katonai karrier lehetősége, a körülmények azonban közbe szóltak.

Az Udvari Kancellária 1831. január 29-i leiratában tudtul adta Vas vármegye rendjeinek, hogy Batthyány Lajos gróf és anyja Skerlecz Borbála, özvegy Batthyány grófné ügyében a néhai Batthyány József Sándor gróf végrendeletével kapcsolatban királyi bizottság előtt barátságos megegyezés jött létre 1830. augusztus 2-án. A megegyezés Batthyány Lajos nagykorúságával, 1831. február 10-ével lép majd érvénybe, amikor az átveszi birtokait.[94] Ez a tény, valamint birtokainak súlyos helyzete bírta Batthyány Lajost arra az elhatározásra, hogy kilépjen a hadseregből és minden erejét leromlott birtokainak rendbehozására, a gazdálkodásra fordítsa. A Bécsben tartózkodó Batthyány 1831. március 22-én a 9. huszárezred parancsnokának az alábbi szövegű kilépési kérelmet nyújtotta be:

„Báró Frimont 9. huszárezred
1831

Gróf Batthyány alhadnagy
4/46

G

A magas cs. kir. báró Frimont 9 huszárezred
parancsnoksága

Pardubitz

Nagykorúságommal, 1831. február 10-én bekövetkezett birtokom átvételével arra a teljes meggyőződésre jutottam, hogy azok a 17 évig tartó gyámsági kezelés ideje alatt, nagy terjedelmük ellenére, nemcsak a legalacsonyabb szintű jövedelmezőségük alá süllyedtek, hanem az összes épületek és a gazdasághoz tar-

91 KA Wien. Baron Frimont Hussaren Regiment Nr. 9. Conduite Liste pro Anno 1830. Der Ober-Officiere. Fasc. 563/I.

92 Militär-Schematizmus, 1830. Wien. 314—315. o.

93 A minősítést gróf, Ladislaus Wrbna ezredes, Mathias Kukletta alezredes, ezredparancsnok-helyettes, Legedics Ignác első őrnagy és gróf Haller Ferenc, másodőrnagy írták alá. A minősítés elkészítésében valószínűleg részt vett még az akkortájt nyugállományba került Gyurgyák alezredes, Toth őrnagy, de mindenekelőtt Batthyány osztályparancsnoka, az ezredben 1814-től első őrnagy, Adolph Klein.

94 VL Az udvari kancellária 1831. január 20-i 1235/135. számú leirata Vas vármegyéhez. Latin nyelvű. Eredeti tisztázat. 14690/1829. 268. 57. 17.

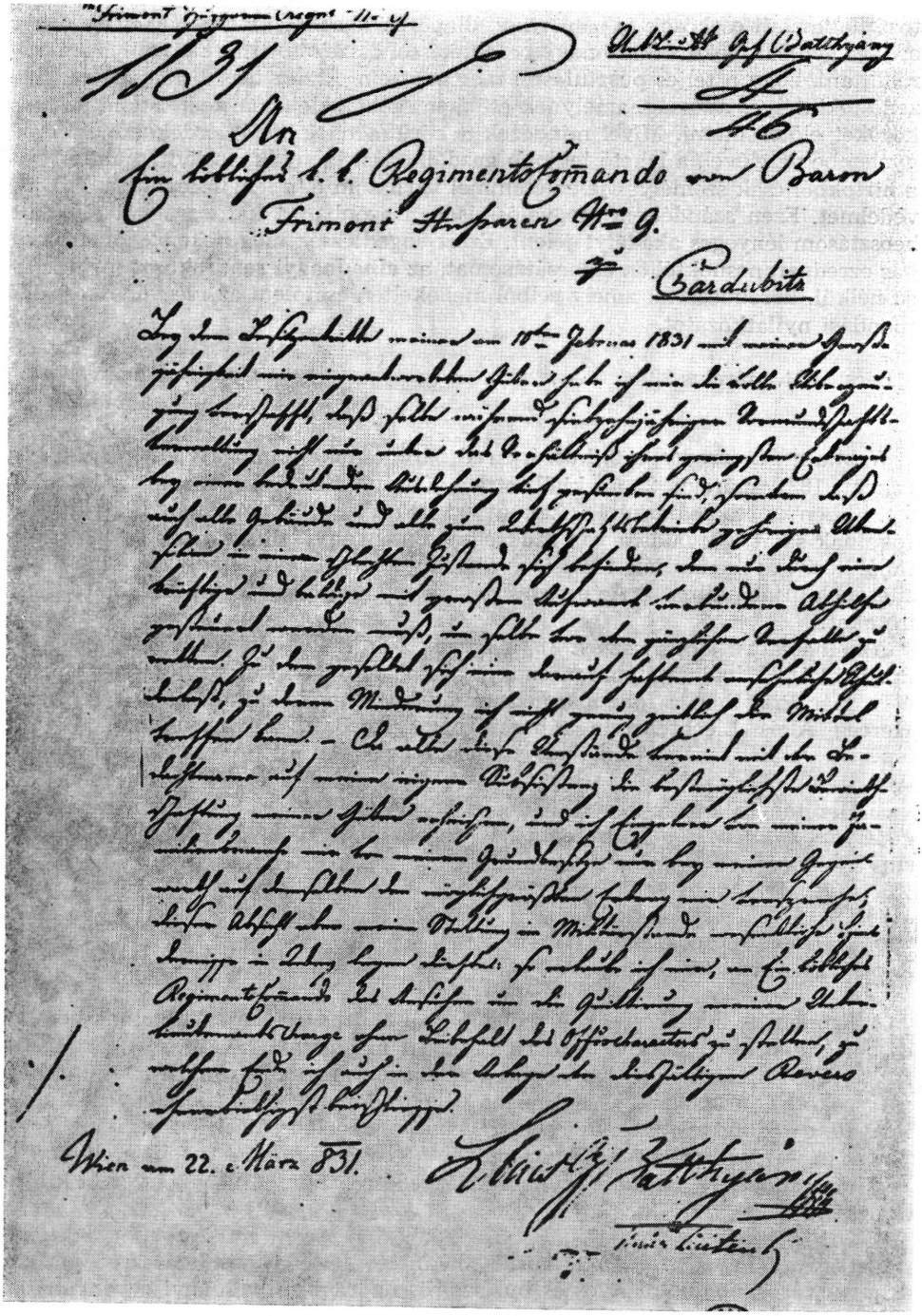

Batthyány elbocsátás iránti kérelme

tozó használati eszközök is igen rossz állapotba kerültek; s amelyeket csak egy erős és gyorsan bekövetkező nagy befektetéssel összekötött munkával lehet talpraállítani, hogy a teljes pusztulástól megmentsem. Ehhez társul még a rá nehezedő tekintélyes adósság, amelynek csökkentéséhez idejében nem tudom az eszközöket előteremteni. Mivel mindezek a körülmények, saját érdekeimnek a figyelembe vételével, a lehető legjobb gazdálkodást igénylik, családtagjaim közül a birtokból csak személyes jelenlétemmel várhatom el a lehető legmagasabb jövedelmet. Ezen szándékom megvalósításában azonban a katonaságnál elfoglalt beosztásom lényeges akadályt jelent. Ezért engedtessék meg nekem, hogy a magas ezredparancsnoktól az elbocsátásomat, az alhadnagyi rendfokozat megtartása nélkül, kérelmezzem, amely célból mellékelten csatolom az ide vonatkozó lemondási nyilatkozatot.

Bécs, 1831. március 22. Gróf Batthyány Lajos
alhadnagy"[95]

Wrbna gróf, ezredes, a 9. huszárezred parancsnoka, támogatva a kilépési kérelmet, 1831. március 28-án kiállította a Consignationt, az igazoló nyilatkozatot. Ebben az elbocsátáskérés okaként ezt írta: „Mivel a mostanában átvett birtokainak saját igazgatásra van szüksége," Batthyány „elbocsátását saját akaratából kéri", és „semmiféle törvényes akadály nem áll fenn, amely kérelme teljesítésének útjába állna".[96] Az ezredes még aznap a szolgálati úton továbbította az iratokat.

Az elbocsátási előterjesztést 1831. április 2-án a dandárparancsnok, másnap, április 3-án, a hadosztályparancsnok pártolólag tovább küldte, úgyhogy április 4-én már Prágában a főhadparancsnokság hivatalnoka iktathatta a kérelmet.[97] Herceg Alois Liechtenstein táborszernagy gróf Batthyány Lajos alhadnagy kilépési kérelmét április 7-én terjeszti fel „magas döntés hozatal végett" az Udvari Haditanácshoz, ahol április 11-én iktatják a beérkezett iratokat.[98] Az Udvari Haditanács április 21—22-i ülésén hozott G. 2144. számú rendeletével engedélyezi a kilépést a hadseregből és ennek megfelelően intézkedik 1831. április 25-én a főhadparancsnokságnál:

„1831 4/46
Cseh főhadparancsnokságnak
Bécs, 1831. április 25-én.

A Frimont 9. huszárezredben szolgáló gróf Batthyány Lajos alhadnagy családi okok miatti, a betöltött tiszti rendfokozat megtartása nélkül kért elbocsátását az Udvari Haditanács aképpen engedélyezi, hogy az, a minden tekintetben megszokott eljárással, folyó év április végén állományon és illetményen kívüliként az ezredből távozzék és az erről kiállítandó elbocsátási irat ezután készíttessék el. — Az április 7-i 978. számú felterjesztés elintézése a fent említett ezrednek, a mellékelt rendelet további intézkedésre, tudomásul vétel végett kihirdettessék."[99]

Batthyány Lajos gróf 1831. április 30-án levetette a 9. huszárezred gazdag aranysújtásos, zölddolmányos és buzérvörös nadrágos alhadnagyi egyenruháját

95 KA Wien. Hofkriegsrat. 1831. G. 4/46. 1831. április 21. G. 21. 144. Fol. 4.
96 Uo. Fol. 6.
97 Uo. Fol. 2.
98 Uo. Fol. 5.
99 Uo. Fol. 1.

és rendfokozatának megtartása nélkül kilépett a császári-királyi hadseregből. Itt kell megjegyezni, hogy Batthyány 1830. évi minősítése és kilépésének előtörténete egyértelműen cáfolja azt a — visszaemlékezésből származó — állítólagos történetet, mely szerint Batthyány alhadnagy és Wrbna ezredes között az előbbi magyarsága miatti súlyos „incidens történt, melynek következtében a katonaságtól kilépett, s mely talán elhatározó befolyással volt egész életére".[100]

A közelmúltban, sajnálatos módon, ezt a teljesen alaptalan állítást vette át kritika nélkül egy megemlékezés, amely szerint a Batthyány Lajos pályamódosításában fordulatot legközvetlenebbül kiváltó okok „azok a pofonok, amelyeket nemzeti hovatartozása miatt kap a hadseregben — kivált ezredparancsnokától, a magyarfaló Wrbna gróftól".[101]

*

Batthyány Lajos életének első nagy drámája, az anyjával való éles konfliktusa akkor ért véget, amikor kilépett a katonaságtól. Édesanyjával végül is kibékült és annak 1834-ben bekövetkezett haláláig — tudtunkkal — barátságban élt.[102]

Batthyány életének igen jelentős, személyiségét alakító szakasza volt katonáskodásának ideje. Szolgálata alatt megismerte a katonai életet, a katonai szabályzatokat, a gyalogsági és lovassági fegyvernemet, de elsajátította a tüzérségi és műszaki ismeretek minimumát is. Kialakult benne az alapvető elméleti és gyakorlati katonai ismeretek olyan rendszere, amelynek szilárd, el nem felejthető alapjai voltak.

A katonai életben szerzett ismeretek és tapasztalatok pozitív hatással voltak politikusi pályájának alakulására. Igaz, Batthyány, kilépése után, a gazdag mágnások szokásos életmódját folytatta. Széchenyi István, a reformmozgalom vezére ezért jegyezhette fel 1831. szeptember 18-án naplójába: „Batthyány a céljainkra nem sokat ér — ezt gyanítom."[103] Széchenyi megállapítására rácáfolt Batthyány Lajos életútjának alakulása. Házassága után kapcsolódik be a politikai életbe.

Kortársa, Horváth Mihály, a neves történetíró, nagyon találóan így jellemzi: „Nem tartozott ő a lángész azon neméhez, mely a phantasia játékával s meglepő képeivel ragad el, az elme szikrázó ötleteivel szemet kápráztat: a genius benne különösen a sebes felfogás, beható, éles ész, mély értelem által nyilatkozék, melynek combináló tehetsége a tárgyat mindig tövén, a kérdés lényegén ragadva meg, szintoly könnyűséggel fejté meg a bonyolódott csomót, mutatta ki a dialektika álérveit; mint a minő biztossággal állította fel a maga nézeteit s terveit, jelölte ki a czélra vezető eszközöket. Elveiben ő soha sem ingadozott. Világos felfogása az elválasztó utaknál egy perczig sem tétovázott, s gyorsan határozta el magát a teendő lépésre, melynek megválasztásában őt ritka államférfiúi tapintat vezérlé. Mit pedig beható értelme egyszer helyesnek, igaznak ítélt, ahhoz vasjelleme rendíthetetlen szilárdsággal ragaszkodék."[104]

Mészáros Lázár, röviden, hasonlóan jellemzi Batthyányt, a politikust és kormányfőt: „Batthyány bilioso-nervosus véralkatánál fogva elhatározott véleményéhez ragaszkodott, s mitsem tágított; nehézkes beszédű volt ugyan, de nézeteit világosan fejté ki, s ezeknél megmaradt."[105]

100 L. *Komlóssy Artúr:* Batthyány Lajos gróf megválása a katonaságtól. *Budapesti Hírlap*, 1927. április 10. (82.) szám 10. o. A szerző Komlóssy Lajos (1811—1883) korabeli kadét, 1848/49-es huszárőrnagy öregkori visszaemlékezése alapján írta meg cikkét, azt állítva, hogy ez az incidens az 1833. augusztus 25-től szeptember 11-ig lezajlott ezredgyakorlaton történt meg. Az időpont, de maga az állítás is téves és a cikk nem az igazságot, hanem inkább a soviniszta uszítást szolgálta.

101 *Spira György:* Négy magyar sors. Budapest, 1983. 33. o. L. részletesen „Batthyány Lajos" című tanulmányának bevezetőjében (33—34. o.).

102 Gróf Batthyány Lajos az első magyar miniszterelnök élete és halála. Pest, 1870. 17—19. o.

103 *Széchenyi István:* Napló. Budapest, 1978. 695. o.

104 *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823—1848. Budapest, II. 1886. 131—132. o

105 *Mészáros Lázár* emlékiratai. Közrebocsátja Szokoly Viktor. Első kötet. Pest, 1867. 48. o.

Már a fenti jellemrajzok előtt, jóval korábban, az 1839—40-es országgyűlés idejéből, az osztrák titkosrendőri jelentések megállapították, hogy Batthyány Lajost „neve, gazdagsága, kitűnő talentuma, kitűnő jelleme és nagy modern olvasottsága, logikus és gondolatokban gazdag beszédei" magasan kiemelik a többi főrend közül és ez a fiatal mágnás „demokratikus-liberális eszméknek hódol".[106] Az 1840. április 22-i titkos jelentés, a főrendi tábla szólásszabadságot tárgyaló ülésén elhangzott felszólalása alapján, úgy értékeli: „Fölötte jelentős volt e vitában Batthyány Lajos gróf beszéde; ő eddigi következetességével, változatlan jellemével, valamint vagyonával és családja rangjával messze felülmúlja Széchenyi István grófot, s így mindez a hazát a legszebb reményekre jogosítja fel".[107]

Katonai szolgálatának hatása nyomon követhető politikusi és miniszterelnöki pályájában.[108] 1848-ban az önálló honvédelem megteremtésében Batthyány Lajosnak történelmi szerepe volt. Személyes érdeme a nemzetőrségre épülő, de lényegében a polgári forradalom fegyveres erejének funkcióit betöltő honvédség megszervezése, amely szilárd alapját és vázát képezte 1848 szeptemberétől az önálló magyar nemzeti hadsereg — a honvédsereg — kiépítésének. Batthyány, miniszterelnöki és ügyvezető miniszterelnöki katonai tényked̈ései mellett, 1848 áprilisában és májusában ellátta az ideiglenes hadügyminiszteri teendőket is.[109] „Mészáros Lázár helyettesítése, ezt joggal feltételezhetjük, nem azért jutott Batthyánynak, mert több mint négy esztendőt szolgált a hadseregben. Ez sokkal inkább a helyzet bonyolultságából következett, így Batthyány közismert határozottságára volt szükség."[110] Ez így igaz, azonban megítélésem szerint Batthyány határozottsága, az őt segítő katonai tanácsadók, mindenekelőtt az Országos Nemzetőrségi Haditanács mellett nem kis szerepet játszottak tiszti szolgálata során elsajátított katonai és hadtudományi ismeretei is az 1848 áprilisától szeptemberéig meghozott helyes katonai döntéseiben, s a honvédelemmel kapcsolatos építő és alkotó tevékenységében.

Batthyány Lajos egykori cs. kir. alhadnagy 1848-as miniszterelnöki, politikai és katonai működésével és 1849. október 6-án bekövetkezett mártírhalálával örökre beírta nevét a magyar történelembe, de hadtörténetünkbe is.

106 *Károlyi:* i. m. I. k. 594—595. o.
107 *Takách Sandor* Kémvilág Magyarországon. Budapest, 1980. 46. o.
108 L. a Batthyány Lajos születésének 175. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés tanulmányait. *Századok* 1982. 6. sz. 1153—1261. o.
109 L. *Urbán Aladár:* Batthyány és a honvédelem 1848-ban. *Századok*, 1982. 6. sz. 1229—1250. o.
110 Uo. 1230. o.

FÜGGELÉK

1.

Gróf Batthyány Lajosnak, a 32. magyar Esterházy herceg sorgyalogezred kadétjának 1826. évi minősítése.

„Rendfokozat: ezredkadét
Előlépett: 1826. augusztus 5.
Elő és utóneve: Németújvári gróf Batthyány Lajos
Nőtlen vagy nős: nőtlen
Születési év: 1807
Születési hely: Pozsony, Magyarország
Nemes vagy tiszti gyermek:
Alapítványt élvez:
Mikor és minek vonult be: 1826. augusztus 5-én, ezredkadétnak.
Szolgálat: Őfelsége szolgálatában:

Ebben az ezredben	év	hó	nap
ezredkadét	—	2	27
Más ezredben, karban			
nem	—	—	—

Összesen: 2 hónap 27 nap
Megszökött-e: nem
Vásárolt rendfokozatot: nem
Egészségi állapota: jó
Jelleme: kissé változó
Természetes tehetsége: sokoldalú
Nyelveket beszél: magyarul, németül, latinul, olaszul és franciául jól, keveset angolul.
Tud-e írni és olvasni: az első öt nyelven jól.
Felkészültsége
Gyakorlaton: jó
Felszerelésben: jó
Nevelésben: nincs tapasztalata
Ismeretei
Műszaki tudományokból: némi
Más tudományokból: matematika, földrajz, egyetemes történelem és jog.
Milyen hadjáratban vett részt: egyikben sem
Magatartása
Ellenség előtt: nem szolgált
Ezredben: tekintélye van
Viselkedése
Szorgalmas és alkalmas: igen
Jó gazda: igen
Vannak hibái: nincsenek
Különben a szolgálatban: a legjobb akarat mellett még oktatásra van szüksége.
Megérdemli az előléptetést: mindenképpen."

Kriegsarchiv, Wien. Fürst Esterhazy 32-te Linien Infanterie Regiment. Conduite Liste. Der infant. kaiser. könig. ordinaier und Regiments cadeten. Pro Anno 1826. Fasc. 117/I. Német nyelvű. Eredeti tisztázat.

2.

Gróf Batthyány Lajosnak, a 9. Báró Frimont huszárezred alhadnagyának 1828. évi minősítése.

„Rendfokozata: alhadnagy
Előlépett: 1827. április 20.
Elő és utóneve: Németujvári gróf Batthyány Lajos
Nőtlen vagy nős, gyermekkel vagy anélkül: nőtlen
Születési év: 1807
Születési hely és ország: Pozsony Magyarországon.

Szolgálat. Hol szolgált:	Ebben az ezredben	év	hó	nap
	alhadnagy	1	6	10
	Más ezredben, karban 32. herceg Esterházy sorgyalogezredben kadét	—	8	16
	Összesen: 2 év 2 hónap 26 nap.			
	Más hatalmat: nem			

Vásárolt rendfokozatot: nem
Foglalkozása: nemes és diák
Anyagi támogatása: megfelelő
Egészségi állapota: jó
Jelleme: jó, derűs, de nagyon könnyelmű.
Nyelvismerete: német, magyar, latin jó, francia, olasz, közepes, angol némi.
Felkészültsége
Gyakorlaton: még elég gyenge
Felszerelésben: jó
Nevelésben: még nagyon gyenge
Ismeretei
Műszaki tudományból: némi
Más tudományokból: magyar jog, egyetemes történelem, földrajz.
Lovaglása: még kissé gyenge
Lóismerete: nincsen
Milyen hadjáratban vett részt: egyben sem
Magatartása
Ellenség előtt: nem szolgált
Civilekkel: nyugodt
Ezredben: udvarias
Alárendeltjeivel: jó, de még túlságosan elnéző.
Viselkedése
Szorgalmas és alkalmas: igen
Jó gazda: nem és emiatt már figyelmeztették.
Hibái
Italozik: nem
Játékos: nem
Adósságot csinál: igen, és emiatt ugyancsak figyelmeztették.
Kötekedő: nem
Különben a szolgálatban: kevéssé lehet használni.
Megérdemli az előléptetést: még nem.
Hányszor és milyen okból mellőzték: sohasem."

Kriegsarchiv, Wien, Baron Frimont Hussaren Regiment Nr. 9. Conduite Liste. Der Ober-Officiere. Pro Anno 1828. Fasc. 563/I. Német nyelvű. Eredeti tisztázat.

3.

Báró Anton Callot ezredesnek, a 9. Baron Frimont huszárezred parancsnokának 1828. március 2-i levele gróf Batthyány Lajos alhadnagy ügyében Vas vármegyéhez.

„Tekintetes Nemes Vass Vármegye Rendjeihez!

Amidőn a Tekintetes Nemes Vármegyének a folyó esztendő januárus 3-dikán költ, a Báro Frimont 9-dik Huszár Ezered kormányához intézett írása bizonyíttatnék — annak minden pontjaira a szükséges tudosíttás ezennel által küldetik.

A fő hadi Tanács parancsolattya következésében ezen Ezered Stiriában, mint jövendőbeli békességi helyeztetésében fog masschirozni. Ezen környülállás a lovasságnál minden Tisztnek jelenlétét szükségessé teszi, annyival is inkább, hogy az Ezered száma meg neveltetődvén — minden századnál számos Recruták és Remontok vannak, akiknek taníttatása és a reájok való felvigyázat nevezetesen a Marsch alatt nagyon szükséges és a szolgálatnak egy legnevezetesebb tárgya. Amidőn egy fiatal tisztnek most legjobb alkalmassága van ezt az ágat is a szolgálatnak megtanulni. Felsőbb Rendeléseknél fogva, — a legfontosabb okok nélkül, a szabadsággal való bot-

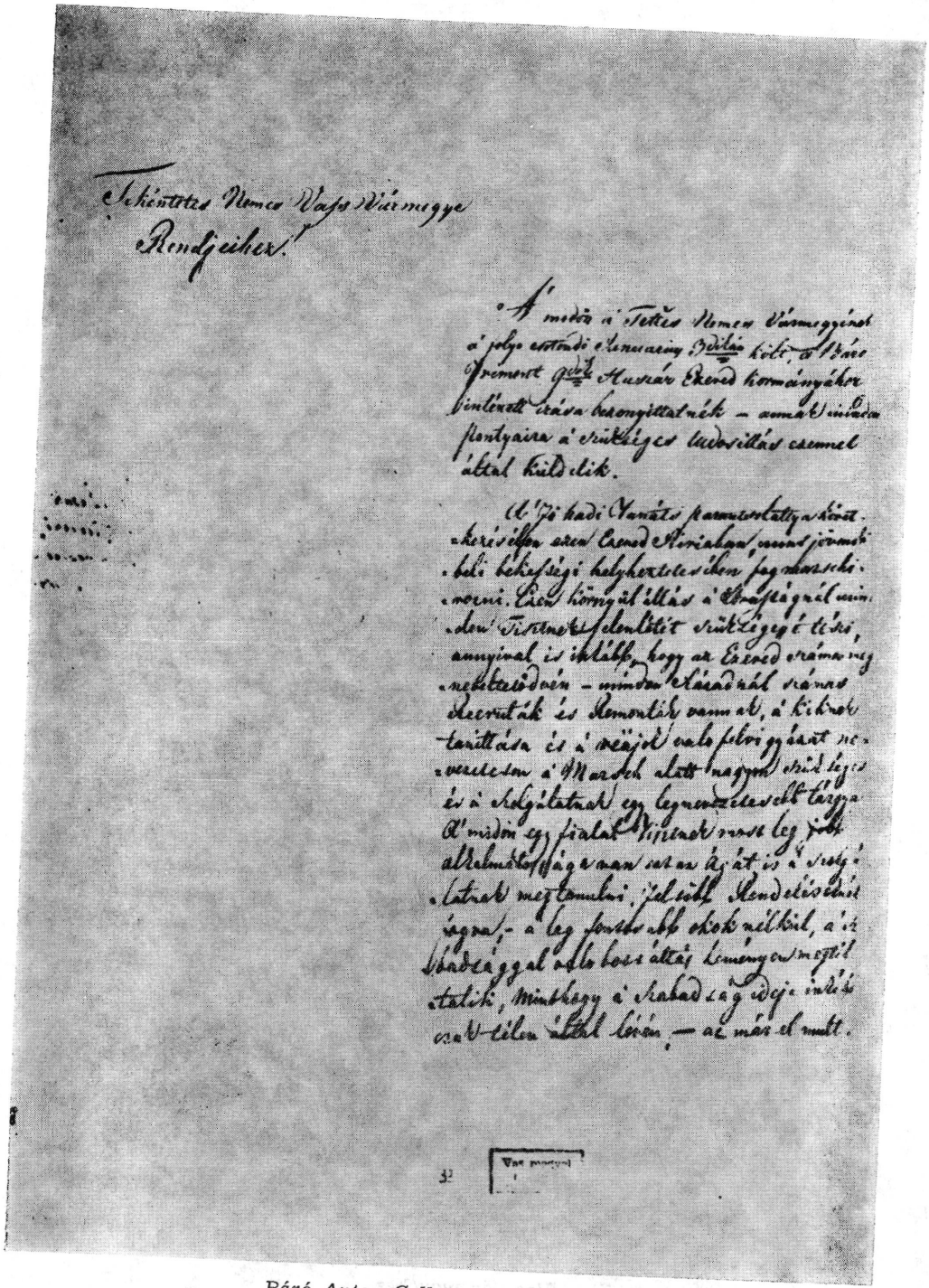

Báró Anton Callott ezredes levele

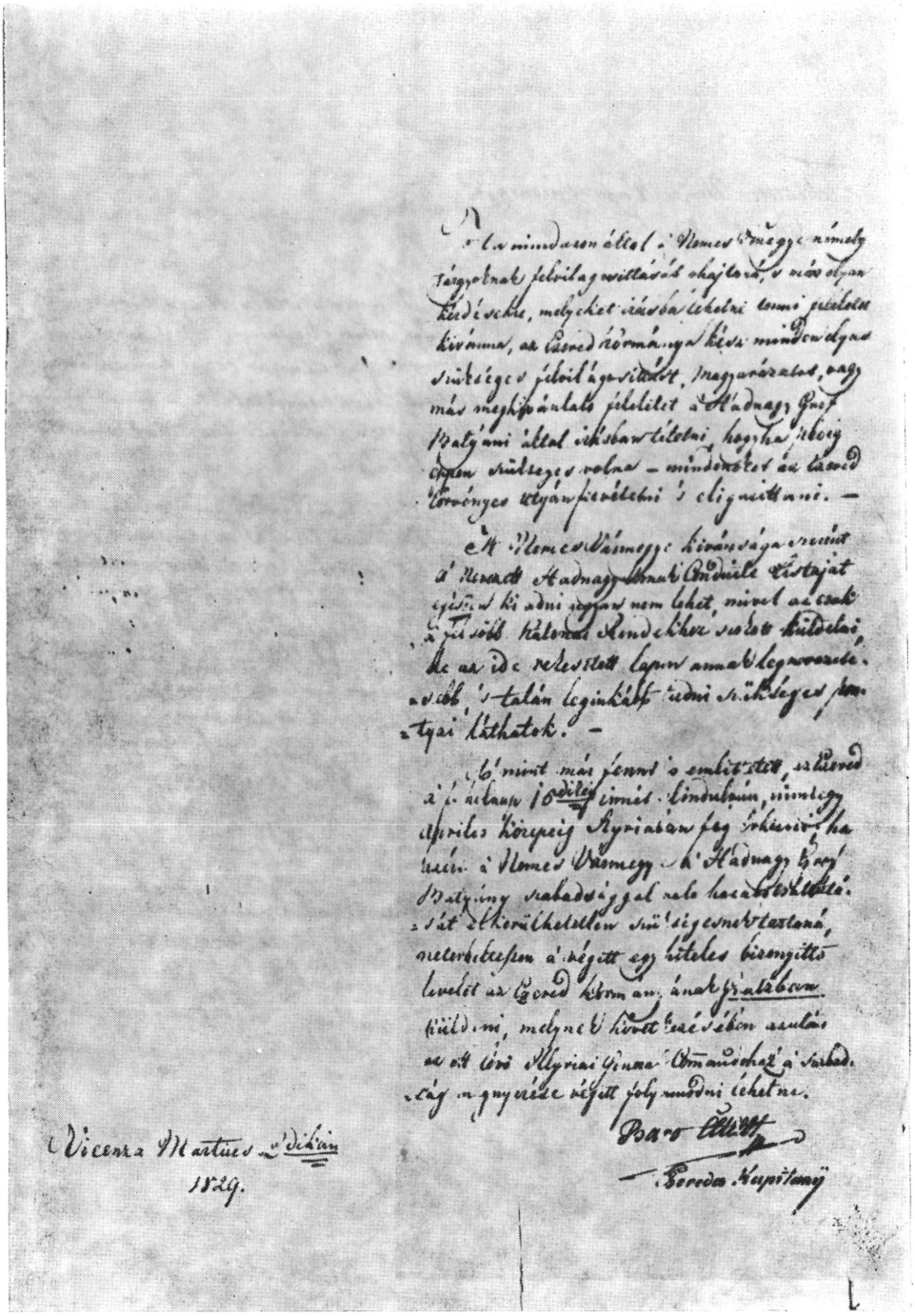

Batthyány alhadnagy ügyében Vas vármegyéhez

sáttás keményen megtiltatik, minthogy a szabadság ideje inkább csak télen által lévén, — az már elmúlt.

Ha mindazon által a Nemes Vármegye némely tárgyaknak felvilágosíttását ohajtaná, s más olyan kérdésekre, melyeket írásba lehetne tenni feleletet kívánna, az Ezered kormánya kész minden olyan szükséges felvilágosittást, magyarázatot vagy más megkívántató feleletet a Hadnagy Gróf Batyáni által írásban tétetni, hogyha pedig éppen szükséges volna — mindeneket az Ezered törvényes útján felvétetni s eligazíttani.

A Nemes Vármegye kívánsága szerint a nevezett Hadnagy Urnak Condeute Listajat egésszen ki adni ugyan nem lehet, mivel az csak a felsőbb katonai rendekhez szokott küldetni, de az iderekesztett lapon annak legnevezetesebb, s talán leginkább tudni szükséges pontjai láthatok.

A mint már fennt is említtetett, az Ezered a f. holnap 15-dikén innét elindulván, mintegy április közepéig Styriaban fog érkezni; ha azért a Nemes Vármegye a Hadnagy Grof Batyány szabadsággal való hazabotsáttatását elkerülhetetlen szükségesnek tartaná, neterheltessen a végett egy hiteles bizonyító levelet az Ezered kormányának Gratzban küldeni, melynek következésében azután az ott lévő Styriai General Commandohoz a szabadság megnyerése végett folyamodni lehetne.

Vicenza Martius 2-dikán
1829

Baró Callot
Ezeredes Kapitány"

Vas megyei Levéltár. Vas vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1694—1828. F. 242. 14690/1829. DD. 493. Magyar nyelvű. Eredeti tisztázat.

4.

Gróf Batthyány Lajosnak, a 9. Baron Frimont huszárezred alhadnagyának 1830. évi minősítése.

„Rendfokozata: alhadnagy
Előlépett: 1827. április 20.
Elő és utóneve: Németújvári gróf Batthyány Lajos
Nőtlen vagy nős, gyermekkel vagy anélkül: nőtlen
Születési év: 1807
Születési hely és ország: Pozsony Magyarországon
Szolgálat. Hol szolgált:

	év	hó	nap
Ebben az ezredben			
alhadnagy	3	6	10
Más ezredben, karban:			
32. herceg Esterházy sorgyalogezredben			
kadét		8	16
Összesen: 4 év 2 hónap 26 nap			
Más hatalmat: nem			

Vásárolt rendfokozatot: nem
Foglalkozása: diák
Anyagi támogatása: megfelelő
Egészségi állapota: jó
Jelleme: becsvágyó és vidám
Természetes tehetsége: nagyon sok
Nyelvismerete: német, magyar jó, francia, latin, olasz közepes.
Felkészültsége:
Gyakorlaton: közepes
Felszerelése: jó
Nevelésben: törekvő
Ismeretei
Műszaki tudományban: némi
Más tudományokból: tudományos képzettsége van.

Lovaglása: baloldali
Lóismerete: némi
Milyen hadjáratban vett részt: —

Magatartása
Ellenség előtt: nem szolgált
Civilekkel: udvarias és tisztességes
Ezredben: kedvelt
Alárendeltjeivel: szigorú, de jó és méltányos
Viselkedése
Szorgalmas és alkalmas: igen
Jó gazda: igen
Hibái
Italozik: nem
Játékos: nem
Adósságot csinál: nem
Kötekedő: nem
Különben a szolgálatban: szorgalmas és használható.
Megérdemli az előléptetést: igen soron.
Hányszor és milyen okból mellőzték: sohasem."

Kriegsarchiv, Wien. Baron Frimont Hussaren Regiment Nr. 9. Conduite Liste pro Anno 1830. Der Ober-Officiere. Fasc. 563/I. Német nyelvű. Eredeti tisztázat.

5.

A 9. Baron Frimont huszárezred parancsnokának 1831. március 28-i igazoló nyilatkozata gróf Batthyány Lajos alhadnagy kilépési kérelméhez.

„9. Baron Frimont huszárezred

Consignation

az alább megnevezett tisztről 1831 március havában beadott elbocsátási kérelmével kapcsolatban

Rendfokozat: alhadnagy
Név: Németújvári gróf Batthyány Lajos
Születési hely és ország: Pozsony, Magyarországon
Hány éves: 24
Vallása: katolikus
Állapota: nőtlen
Szolgálati ideje: 4 év 7 hónap 24 nap
Milyen okból kéri elbocsátását:

A mostanában átvett birtokainak saját igazgatásra van szüksége.

Van-e valami érv, ami ellene szól: nincsen
A tiszt rangját meg kívánja-e tartani, vagy magasabb rendfokozat megállapítását kéri és milyent:

Az illető a katonai rendfokozat megtartása nélkül kíván kiválni.
A kar és ezred támogatja-e és milyen okból, és az előírt lemondási kérelem mellékelve van-e:

Miután a kérelmező mellékelt kérelme szerint átvett birtokainak saját irányítására van szüksége, ezért kérelmét az ezred támogatja. A lemondási nyilatkozat mellékelve van.

Törzsállomáshely Pardubitz, 1831. március 28-án.

Wrbna
ezredes

A fent megnevezett tiszt az elbocsátását saját akaratából kéri, semmiféle fegyelmi vizsgálat alatt nem áll és semmiféle törvényes akadály nem áll fenn, amely kérelme teljesítésének útjába állna és ezt mi sajátkezű aláírásunkkal kötelességszerűen igazoljuk.

Törzsállomáshely Pardubitz, 1831. március 28-án.

Legedics	Kukleta	Wrbna	Haller	Herle
őrnagy	alezredes	ezredes	őrnagy	hadbíró"

Kriegsarchiv, Wien. Hofkriegsrat. 1831. G. 4/46. 1831. április 21. G. 21 44. Fol. 6. Német nyelvű. Eredeti tisztázat.

Тибор Ач

ИСТОРИЯ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ ЛАЙОША БАТТЬАНИ

(5 августа 1826 г.—30 апреля 1831 г.)

Резюме

В своей работе автор рассматривает ранний и наиболее менее известный период жизни Лайоша Баттьани (1807—1831), гг. в первую очередь на основании источников, которые хранятся в архиве области Ваш и в Венском военном архиве. Исследователь обращает особое внимание на почти пятилетнюю историю службы Баттьани, с 19-ги до 24-летнего возраста в императорской и королевской армии.

В первой части статьи исследователь характеризует детство и юность Лайоша Баттаьани его семейные условия, имущественное положение, его ученические годы и изучаемые им предметы. Исследователь подробно вскрывает мотивы и взаимосвязи, обьясняющие поступление Баттаьни на военную службу. Автор работы анализирует образ жизни Баттьани, его склонность делать долги и вытекающие из этого последствия, рассматривает жалобы-заявления матери на своего сына, а также её памятные записи от 28 мая 1828 года. В третьей части вскрываются те причины, которыми объясняется его уход из армии. Автор показывает совершенствование теоретических и практических военных знаний молодого Баттьани, дает анализ судебного процесса, возбужденного пторив матери за отцовское наследство, а также описывает факт достижения мирового соглашения между матерью и сыном, вступление во владение наследством и подачу по этой причине раппорта о демобилизации от 22 марта 1831 года и 30 апреля 1831 года уход из армии. Исследователь приводит факты для опровержения без, зосновательного утверждения, будто Баттьани ушел с военной службы из-за инцидентов, имевших место по причине его венгерской национальности. Статью дополняет приложение

Tibor Ács

DIE GESCHICHTE DES MILITÄRDIENSTES VON LAJOS BATTHYÁNY
(Vom 5-ten August, 1826 bis zum 30-sten April, 1831)

Resümee

In seiner Studie hat der Verfasser den frühen und weniger bekannten Abschnitt des Lebens von Lajos Batthyány (1807—1831), in erster Linie auf Grund der im Archiv von Komitat Vas und im Kriegsarchiv von Wien bewahrten authentischen Quellen, bearbeitet. Die Studie beschäftigt sich betont mit der Geschichte des zwischen seinem 19-ten und 24-ten Lebensjahr, fast fünf Jahren dauernden K.u.K. Militärdienstes von Lajos Batthyány.

Der erste Teil der Studie stellt die Kinder- und Jugendzeit von Lajos Batthyány, seine Familienverhältnisse, seine materielle Lage, seine Studentenzeit und seine Studien dar. Er enthüllt ausführlich die Motive zweite Teil schildert die detaillierte Geschichte des Militärdienstes von Lajos Batthyány in der kaiserlichen und königlichen Armee. Er beschäftigt sich mit seinem Lebenswandel, seinem Schuldenmachen, dessen Folgen, den Anzeigen seiner Mutter gegen ihren Sohn und mit seiner Denkschrift vom 28-ten Mai, 1928. Der dritte Teil der Studie enthüllt die Ursachen, warum er die Armee verließ. Er schildert die Entwicklung seiner theoretischen und praktischen militärischen Kenntnisse, prüft den Rechtsstreit mit seiner Mutter für das wäterliche Erbe und die friedliche Einigung zwischen Mutter und Sohn am 2-ten August, 1830, die Antretung seiner Güter und sein deswgen eingereichte Abrüstungsgesuch vom 22-ten März, 1831 und seinen Austritt aus der Armee am 30-ten April 1831. Der Verfasser widerlegt durch Tatsachen die unbegründete Behauptung, daß er wegen Inzidenzen seines Ungarntums und seiner Nationalzugehörigkeit halber aus dem Militärdienst ausgetreten ist. Die Studie ist durch einen Anhang ergänzt.

MŰHELY

PAPP KÁLMÁN

A KÖKÖSI HŐS

„A középen folyt legmakacsabban a harcz, ide sietett... s a legsűrűbb golyózápor közepette lovára hajolva figyeli a lövést, az egyik ágyú irányzójának mondja: lennebb, s midőn a sikerült lövés felett megelégedését nyilvánítaná, jön egy végzetteljes háromfontos ágyúgolyó, mely bal karját eltörve kiszakítá nemes kebléből a hős szívet. Hiába siettek elő az orvosok, mert a drága élet menthetetlenül veszve volt". Így ír A székelyföld leírásában Orbán Balázs a magyar szabadságharc egyik kiváló katonája, a kőrösi hős, Gábor Áron őrnagy haláláról. Mindez éppen 135 éve történt.

Ki volt ez a már-már legendás hírű, de igazi hús-vér székely? Orbán Balázs részletesen leírja életrajzát, sőt még magánélete jellemzőit is. Az oldalakon át tartó idézet helyett itt most csak legfontosabb életadatait emelem ki könyvéből.

A régi Háromszék megyei Bereck városkában született 1814. november 27-én, Gábor István városi főjegyző és Hosszú Judith gyermekeként. Tanulmányait a csíksomlyói gimnáziumban kezdte és már gyermekkorában erős hajlamot mutatott a gépészeti és egyéb technikai tudományok iránt. Tanulmányai azonban hamarosan félbeszakadtak: mint székely határőr-hadkötelest, bevonultatták. Leendő pályafutását tekintve mégis ez a fordulat lett meghatározóvá: a korábbi gyakorlatnak megfelelően a határőr katonák közül néhányat tüzérkiképzésben is részesítettek, így került Gyulafehérvárra Gábor Áron, itt szerezte alapvető katonai ismereteit 1831-től 1839-ig. Ezután Pestre került önkéntesként az 5. tüzérezredhez, innen vezényelték a bécsi tüzérségi iskolára. Különös figyelemmel tanulmányozta az ágyúöntés, az ötvözés technikáját, melyekre vonatkozólag jegyzeteket is készített magának, sőt egy német nyelvű kézikönyvet is szerzett hozzá. Ezekből aztán autodidakta módon tanult tovább. Módszeres továbbképzésre azonban ezredparancsnoksága nem javasolta, s emiatt igen elkeseredett. Hamarosan le is szerelték, ezt követően asztalosmesterként dolgozott és kereste kenyerét, részben Moldvában is. Amikor kitört a forradalom, éppen a Havasalföldön tartózkodott, ám rögtön hazatért. A Sepsiszentgyörgyön 1848. november 16-án rendezett honvédelmi bizottmányi ülésen — felszólalása alapján — megbízást kapott 6 ágyú készítésére, két hét határidővel, az Udvarhely vármegyében levő erdőfülei, vagy ahogy akkor mondták, fülei vaskohóban. Az ágyúk határidőre elkészültek és Sepsiszentgyörgyön, próbalövéssel, sikerrel bemutatta azokat. Ezek az ágyúk még vasból voltak; az öntési durvaság lecsiszolására már nem jutott idejük.

Ekkor kezdődött Gábor Áron tulajdonképpeni szerepe. Az elkészült ágyúkhoz kezelő személyzet is kellett, képzett, hozzáértő emberek. Az első önként jelentkezett tüzéreket: Semsey Tamást, Bodola Lajost, Nagy Sándort, Bora Istvánt, György Tamást és Mihályfalvit ő maga tanította be az ágyúkezelésre és néhány nap múltával, a november 30-i hídvégi csatában, meg is mutathatták tudásukat Heydte 4000 fős rendezett seregével és sok ágyújával szemben, akiket meg is szalasztottak. A győzelem híre szélsebesen terjedt és a székelyföldi falvak,

városok egymás után gyűjtötték össze nélkülözhető harangjaikat, hogy Gábor Áron ágyút önthessen belőlük a szekély seregek számára. Összesen 313 harangot adtak; Háromszék 125, Marosszék 93, Csík 56, Aranyosszék 25, és Udvarhelyszék 14 harangot.

Mielőtt elmondanánk, hogyan is készültek ezek a harangágyúk és miért volt olyan bravúr ilyen tüzérséget létrehozni, nézzük meg, Horváth Árpád: Az ágyú históriája c. munkája alapján (Budapest, 1965) hogyan is készültek akkoriban a hadiüzemekben az ágyúk?

Az ágyúöntés a harangöntés ipari tevékenységéből alakult ki önálló szakággá. Különleges és nagy gondosságot igénylő, kifejezetten munkaigényes folyamat volt. A cső terveinek megfelelően, körülményes munkával kellett elkészíteni az öntősablont. Először a cső belvilágának megfelelő méretű vas, illetve agyagrudat formáztak, ez volt a mag, mely köré, ugyancsak agyagból, a leendő cső falának megfelelő vastagságú úgynevezett inget készítettek el és égettek ki. Megfelelő tapadásgátló anyagok rákenésével kikészítve ezután, ugyancsak agyagból, körkörösen rádolgozták a köpenyt, mely tulajdonképpen az öntőforma külső részét képezte. Ezt is kiégették, majd nagy gonddal leválasztották az ingről. Az inget összetörték, mert már nem volt többé szükség rá és a köpenyt a maggal együtt, függőleges helyzetben, erősen megpántolva öntőgödörbe állították. Az olvasztott fémet közvetlenül a formába öntötték és a fém kihűlésekor jelentkező összehúzódás pótlásáról sem feledkeztek meg. Ez volt az úgynevezett felhagyás. Meg kell még említeni: a mag központi rögzítését úgy oldották meg, hogy a köpeny oldalába (az ágyúcső falába) vastüskéket építettek be, melyeket később, a fúráskor, eltávolítottak (de egy részük a bronz csőfalban benne maradt). A csőtorkolatot a szétnyílás, rojtosodás megakadályozására vastagított fallal készítették. Az öntés művelete után következett a kaliberre fúrás. Kezdetben ezt vízszintes helyzetben végezték, majd később függőlegesen, úgy, hogy a cső lógott lefelé, az ágyúfúró pedig függőlegesen forgott. Így a cső saját súlya adta az úgynevezett előtolást a művelethez. A kifúrt ágyúcsőbe hátul oldalt befúrták a gyújtólyukat, rendszerint cserélhető csődarab formájában, mivel az hamar kiégett, elhasználódott.

Néhány szót a csövek anyagáról. A bronzcsövek összetétele eléggé változott, hiszen akkor mai értelemben vehető metallográfia még nem létezett. Tapasztalati úton dolgoztak. Példaként említhető, hogy az 1716-os cs. kir. előírás szerint a csőanyag összetétele 100 rész réz, 20 rész ón, 5 rész sárgaréz és 10 rész ólom volt. Mai mértékkel mérve: 74% réz, 14,8% ón, 3,8% sárgaréz és 7,4% ólom volt az összetétel, melyben a sárgaréz ötvözeti aránya ismeretlen. Jelenlegi ismereteink szerint ez az ötvözet — mely 4 alkotós, tehát igen ritka — rugalmas és eléggé jól forgácsolható tulajdonságú öntvényanyag volt. 1847-től kezdődően azonban megjelent a Krupp-féle tégelyacél ágyúcső, mely tartósság és szilárdság tekintetében versenyképesebb és olcsóbb is volt a bronznál.

Az elkészült csövet ki is kellett próbálni. Földbe ásták és több, különböző töltetű lövést ejtettek vele. Ha nem volt hiba, ágyútalpra szerelték és hadrendbe állították. A csövek használat közben részben tágultak, részben kiégtek, részben megrepedtek. Ez utóbbi, ha idejében nem vették észre, a következő lövéskor csőrobbanást okozhatott. Háborúban a tüzérek nemcsak az ellenségre, de egy kicsit önmagukra is lőttek; az utóbbi sajnos — mindig talált. A csőtágulást egy bizonyos fokig eltűrték, azon túl a csövet nagyobb kaliberre fúrták fel.

Ami a löveg falának igénybevételét illeti, tudnunk kell, hogy a lőpor elégése és a gázok keletkezése msec, sőt μsec időtartam alatt megy végbe. Ez lényegében a cső anyagának ütésszerű igénybevétele. Mai ismereteink szerint is ez a legveszélyesebb szilárdsági igénybevétel: gyorsítja az anyag úgynevezett kifáradását, mely a határ elérésekor azonnali töréshez vezet.

Most pedig, e technikai bevezető után, lássuk, hol és hogyan készültek a harang-ágyúk?

Amikor 1848. november 5-én Urban és Gedeon császári tábornokok serege és mintegy 12 lövege az ágyúk nélkül küzdő székely csapatokat Marosvásárhelyt megfutamította, nyilvánvalóvá lett — elsősorban Háromszék vármegye népe előtt — hogy tüzérséget kell teremteniük, mégpedig saját erőből. A viszonylag távoli magyarországi ágyúgyárak, melyek már többnyire vascsövű lövegeket gyártottak, nemcsak a távolság miatt, de az állandóan mozgásban levő ellenséges seregek miatt is bizonytalanná tették az onnan való tüzérségi ellátást. A marosvásárhelyi vereség után pedig az ellenállást egyedül folytató Háromszék teljesen elszigetelődött. Ekkor szervezte meg — korábban szerzett ismeretei révén — a helyi ágyúgyártást Gábor Áron.

A legelső ágyúkat Fülén készítették, majd 1849 tavaszán berendeztek Kézdivásárhelyen is egy öntödét, továbbá Sepsiszentgyörgyön, Kis János bádogos műhelyében is. A kézdivásárhelyi gyárat Turóczi Mózes vezette. Gábor Áron vezetőként valamennyi gyárra felügyelt és intézkedett a lőszergyártás dolgában is. Háromszék, és vele szinte egész Erdély, önálló tüzérségi fölszereléssel rendelkezett. Mintegy 70 ágyút készítettek. Többnyire 3 fontosakat, de volt számos 6 fontos is. A kézdivásárhelyi műhely alaprajzán szerepel egy „ágyúfúró műhely" felirat. Ez ne tévesszen meg senkit: itt csak az ágyúk gyújtólyukát fúrták.

Az ágyúk öntése a már előzőekben leírtak szerint történt, a darabokra tört haranganyag megolvasztása után. Mivel az alapanyag fémötvözetének pontos összetételét nem ismerték, kénytelenek voltak „érzés szerint" önteni. Ez később sok bajt okozott. Az ágyúk kaliberre fúrásához gép és szerszám nem volt, így azokat mindjárt kész kaliberméretre és lehetőleg sima csőbelsővel öntötték, a magot pedig nem oldalról, hanem a fenék felől, egyetlen vascsap segítségével rögzítették az öntőforma belsejében. Kívülről a magot már könnyebb volt iránytartóan rögzíteni, mert hosszabb volt, mint a leendő cső. Ez a vascsap azután benne maradt az öntvényben, erről lehetett megismerni a székely ágyú-

A kézdivásárhelyi ágyúgyár épületének mai képe

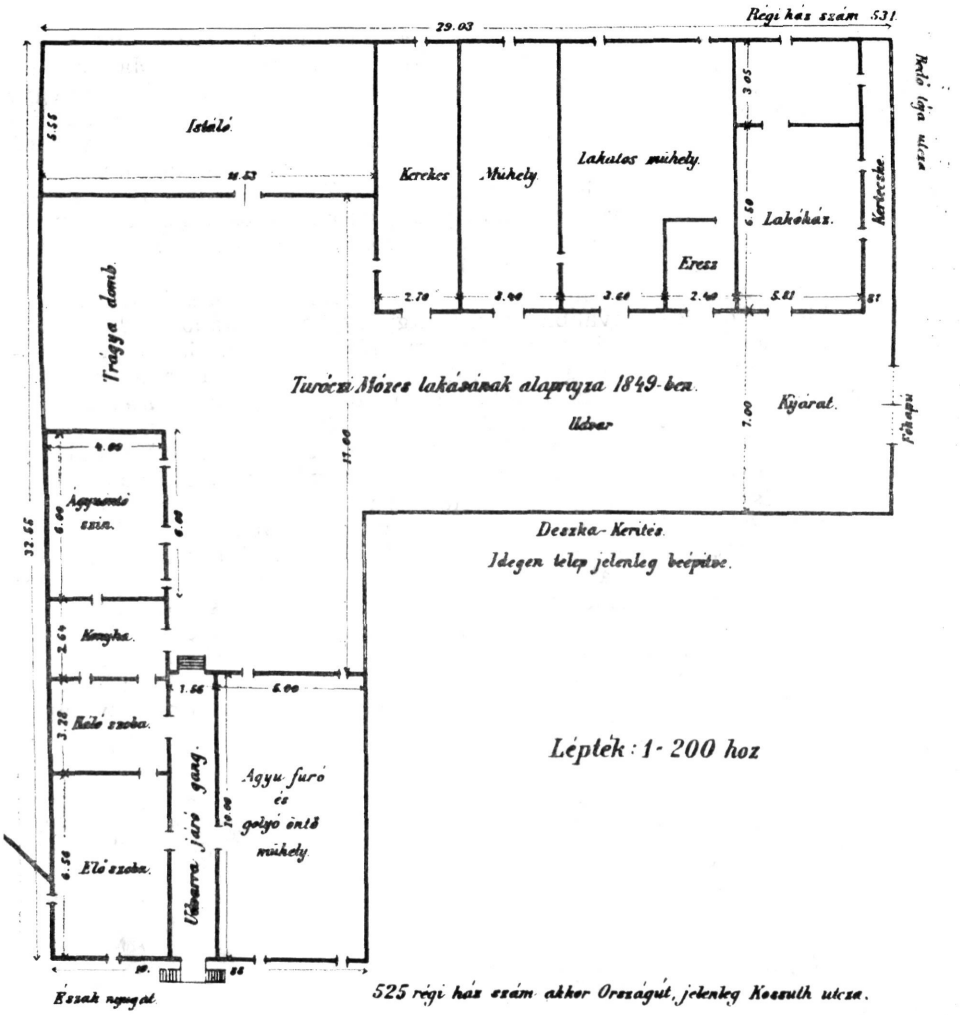

A kézdivásárhelyi ágyúüzem

kat. A háromszéki, önálló erdélyi tüzérség létrehozásában részt vettek közül a következő oldalon hat személynek a képmását és aláírását mellékeljük. Ezek: Turóczi Mózes százados, rézműves; Bene József hadnagy, gyutacsgyártó; Kovács András alhadnagy, ágyúszerelő, Tóth József őrmester, lőporgyártó, Kbünglein József tizedes, beosztott szerelő, Paizs Antal kerékgyártó szerelő. Ismerjük még, Könczey Károly, Szacsvay János és Székely Antal lőporgyártók, Végh Antal ágyúöntő és Kovács Áron salétromgyártó nevét is. képe a 758. oldalon látható.

Bővebb személyi adataikat Nagy Sándor könyvében (Háromszék önvédelmi harca 1848—49-ben Kolozsvár, 1896.) találhatjuk meg.

Még csak annyit, hogy maga Turóczi Mózes is elismerte, az ágyúk méreteit Gábor Áron adta meg nekik; tehát a tervező személy kiléte vitathatatlan. Gábor Áron az eszét és az életét, a nép a harangjait és ingyen munkáját adta, hogy „légyen ágyú". A kiképzett tüzérek pedig olyan jól és pontosan kezelték e lövegeket, hogy az ellenség igen hamar keserű meglepetésként volt kénytelen mindezt tudomásul venni. És az erdélyi városokat, falvakat 1849 tavaszától kezdve ez a semmiből lett tüzérség védte.

Mind ez ideig úgy volt ismeretes, hogy ezekből a had- és ipartörténeti relikviákból egy sem maradt meg; mégis, 1982-ben Sepsiszentgyörgyön, a volt Székely Múzeum előcsarnokában, egy teljes, kerekeken guruló 6 fontos bronzágyút láttam. Kérdésemre azt a választ kaptam, hogy ez egy annak idején elásott és néhány évvel azelőtt véletlenül előkerült eredeti ágyú hű másolata. Az eredetit, miután restaurálták, Bukarestbe szállították. E másolat ágyúpéldány fényképe a 758. oldalon látható.

Most pedig nézzük meg, hogyan voltak használhatók ezek az ágyúk? Mert bizony hiba akadt bennük is, méghozzá súlyos. Intenzív tüzelés esetén viszonylag hamar szétrepedtek a csövek. Mi volt, vagy lehetett ennek az oka?

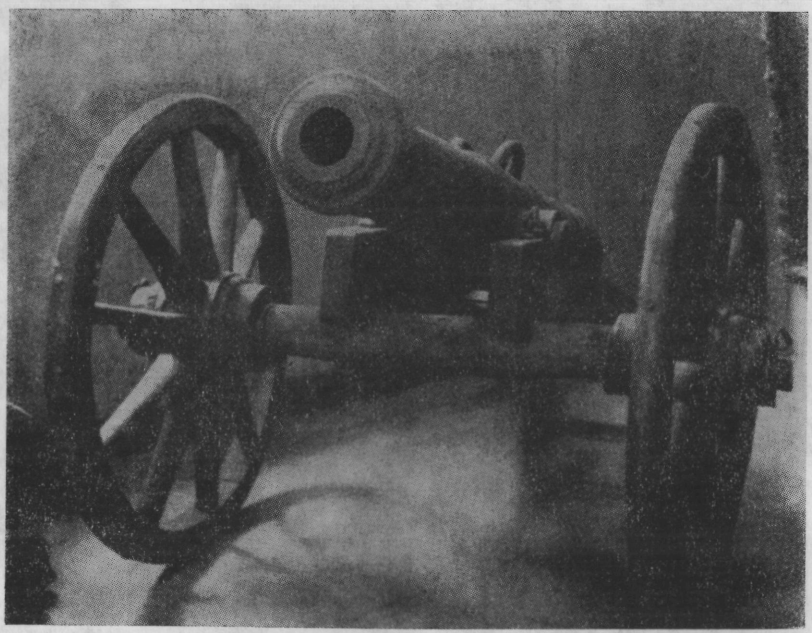

A sepsiszentgyörgyi volt Székely Múzeum 6 fontos lövege (másolat)

Nagy Sándor idézett munkájában, Bodola Lajos és Szabó Sámuel tüzér főhadnagyok informciójaként, azt írja, hogy az ágyú magrúdja rögzítésére szolgáló és az ágyú fenekébe beleöntött és benne maradt vastüske okozta a vártnál kisebb szilárdságot. Az ugyanis feltételezhető, hogy Gábor Áron, a megtanult tapasztalati adatok alapján, elég nagy falvastagsággal méretezte a lövegcsövet. E tekintetben tehát mindaddig, amíg ilyen technológiával készült ágyúcső alapos röntgenvizsgálata és alak- valamint fémanyagvizsgálata nem áll rendelkezésünkre, sajnos, csak feltételezésekre vagyunk utalva. Így például gondolnunk kell arra, hogy mivel a bronz hőtágulási együtthatója $\alpha_b = 0{,}015—0{,}0175$, a vas hőtágulási együtthatója pedig $\alpha_v = 0{,}0115$, a beöntött helyzetben levő vastüske a meleg hatására a bronzágyban még jobban megszorult; hogy ez okozhatott-e olyan feszültségállapotot, melyhez a lőporgázok ütésszerű erőhatása hozzáadódván a vastüske helyén repedést idézett elő, vizsgálat nélkül valóban csak kérdés marad. Van azonban egy másik gyanú is. A lövegcső magját képező, agyaggal bekent farúd belső vége vajon milyen alakú volt? Ha félgömb, akkor az ideális (de sajnos, ez a legkevésbé valószínű), ha viszont hengeres végű, akkor az ágyúcső feneke is hengerhez hasonló alakú lett belül, tehát a fenék és a „furat" találkozási helyén gyakorlatilag él képződött, amíg mai szilárdságtani ismereteink szerint repedés kiindulópontja lehetett. Ilyen helyeken már régóta előírás a minél nagyobb ívű lekerekítés. Van azonban még egy, talán a legnagyobb hibaként említhető dolog: a cső öntvényanyagának ötvözeti összetétele. Dr. Verő József (Fémtan, Budapest, 1970.) c művében ezt írja: „1897. Heycock C. T. és Nevill F. H. elsőként határozzák meg egy nem könnyen olvadó ötvözetsornak, a réz—ón ötvözetnek teljes olvadási görbéjét".

Mi mindent mond nekünk ez a mondat? Az évszám azt, hogy az ötvözet anyag- és technológiai megismerése akkor kezdődött; addig, tehát a szabadságharc idején is, csak gyakorlati-tapasztalati adatok álltak rendelkezésre; következésképpen ennek a tudományos ismeretanyagnak a hiánya miatt a harangokból csak „gondolom-formán" tudtak ágyút önteni. Ismert tény, hogy az úgynevezett harang-bronz összetétele 80% réz, 20% ón. Ez az összetétel minden hőfokon γ, δ és ε jelzésű, rendkívül rideg szövetelemet tartalmaz, mely-

nek nyúlása gyakorlatilag zérus, szakítószilárdsága pedig egyáltalán nem is mérhető.

Szinte bizonyos, hogy Gábor Áronék összetétel-elemző lehetőséggel nem rendelkeztek, ismeretlen ötvözetű harangokat olvasztottak be, esetleg valamennyi rezet is adtak az olvadékhoz, amit a csikszentdomokosi bányákból hoztak, de pontos összetételű ágyúcsövet, ennyire provizórikus körülmények között, képtelenek voltak önteni. Az úgynevezett ágyúbronz 8% ónt tartalmaz, szakítószilárdsága $\sigma = 15$ kp/mm^2, nyúlása pedig $\delta = 6\%$, irodalmi adatok szerint. Az 1716-os előírásban még sárgarezet, sőt elég sok ólmot is látunk az öntvényanyagban, ezt a gyakorlati tapasztalatok alapján az ötvözet ridegségének csökkentése érdekében alkalmazták. A repedékenységet ráadásul egy igen kellemetlen és veszélyes jelenség is kíséri öntés után: a lassú lehűlés során a leghidegebb felületek és rétegek ónban feldúsulnak és a morzsálódásig fajuló repedezett felületet adnak. Ezt az öntvényekről ma forgácsolással tüntetik el. Erre volt jó az ágyúcsövek felfúrása, amit viszont Gábor Áronék, mint befejező gyártási folyamatot — műszaki felszerelés hiányában —, kénytelenek voltak elhagyni. Így a cső belsejében rejtett repedések tömege maradhatott meg, melyek valósággal predesztinálták a csövet az előbb-utóbbi szétrepedésre.

A legtöbb és legveszélyesebb repedés azonban a cső külső falán keletkezhetett, mivel itt a hűlés sokkal gyorsabb volt, mint a cső belsejében. A cső anyaga a keresztmetszet közepe táján egy ideig ellenállt, majd tágulni kezdett és ekkor a repedések előidézték a csőrobbanást. Nagy Sándor írja, hogy különösen a 3 fontosak voltak erre hajlamosak, érthetően, a cső kisebb mérete miatt. Ez a jelenség többnyire még akkor is megtörtént, ha „érzés szerint" a harangolvadékhoz némi rezet is adagoltak.

Összefoglalva: a csövek szilárdságtani kialakítása és öntvényanyagának repedésre hajlamossága együttesen a csövek gyakori szétrepedéséhez, tönkremeneteléhez vezetett. Meglehet, a segesvári csata elveszítésében — a cári csapatok mintegy ötszörös túlerején kívül — a magyar tüzérség közel felének technikai okokból történt megsemmisülése is szerepet játszhatott.

Ejtsünk néhány szó a harang-ágyúk további sorsáról is. Hová lettek, mi történt velük a szabadságharc bukása után?

Dienes András Petőfi a szabadságharcban című könyve jegyzetében írja, hogy ezekből az ágyúkból egy sincs múzeumainkban, holott a magrögzítő vascsap által a jellegzetes csöveket jól fel lehetne ismerni. (Érdemes lenne ez okból megvizsgálni a jelenleg birtokunkban levő csöveket — még ha vascsövek is azok.) Ami az ágyúk további sorsát illeti: egy részüket Bodola Lajos tüzér főhadnagy átadta a törököknek. Ehhez a közléshez a következőket tehetjük hozzá: Lüders Brassó és Fogaras felől előrenyomulva 1849. július 20-án támadta meg a Vöröstoronyi szorost védő Ihász Dániel alezredes mintegy 900—1000 főnyi seregét, amely 3 és 6 fontos ágyúkkal rendelkezett. A sikeres ellenállást kilátástalannak ítélvén másnap — Bodola Lajos szerint — teljes fegyverzettel átmentek a határon, a túloldalon pedig a török katonaságnak átadták lövegeiket. Az esetet maga Bodola írja le egy beszámoló cikk keretében a Vasárnapi Újság 1889. évi 25. számában, a 403. oldalon. Egyébiránt módunkban áll pontosítani Dienes szavait; Nagy Sándor szerint Bodola elmondta, hogy 2 vas 6 fontos, 2 bronz 3 fontos Gábor Áron-féle ágyú és 2 bronz 6 fontos, 2 bronz 3 fontos osztrák gyártmányú ágyújuk volt ott, akkor. A két 3 fontos Gábor Áron-féle ágyú meg volt repedve, ezeket nem vitték át a határon, hanem előzőleg bevetették az Olt vizébe (talán még most is ott hevernek az iszapban a fenéken), a többi 6 ágyút vitték csak át a törökökhöz, akiktől Lüders az osztrákokhoz továbbította azokat.

Az ágyúk további sorsáról részben az előzőekben tettem már említést; a Sepsiszentgyörgyön kapott értesülés szerint jó néhányat el is ásott, áshatott a honvédség, vagy a lakosság, hiszen Bem, majd Kossuth, sokáig készülődött a katonai revansra. Egyébként az ágyúk elásása annál is inkább valószínű, mert

a bronzok általában igen kiváló korrózióálló anyagok; akár a föld mélyén, akár vízben évszázadokig épen maradnak. A Gábor Áron-féle ágyúk sorsával kapcsolatban megemlítendő még, hogy az erdélyi sereg maradványainak 1849. augusztus 18-án Dévánál bekövetkezett fegyverletételekor összesen mintegy 60—70 löveg került a cári csapatok birtokába, ezeket a későbbiekben átadták az osztrák katonai szerveknek. Gál Sándor székelyföldi hadosztályának maradványai pedig, amikor augusztus 5. körül Kolozsvár felé elvonultak, ágyúikat az Olt partján elrejtették. A császáriak hamarosan ezeket is megtalálták; a Gábor Áron által öntött ágyúk tehát, néhány darabot leszámítva, mind osztrák kézre kerültek. Végül pedig, minden bizonnyal, beolvasztás lett a sorsuk. (Dr. Bona Gábor hadtörténész szíves közlése.)

De történt, vagy történhetett még valami; kutatási munkám anyaggyűjtése során, egész véletlenül, egy újsághír került a szemem elé. A Szilágy c. Zilahon megjelent hetilap 1908. március 12-i számában a hírrovatban ez áll: „A megfordított Gábor Áron. Az aradi katolikusok azt kérik, hogy a hasznavehetetlen ágyúk bronzából újból harangot öntethessenek". Mi lehet a megfordított Gábor Áron? Nyilván a harang-ágyú. Mikor hasznavehetetlen egy ágyú? Ha a csöve javíthatatlanul hibás. Láttuk korábban, mennyire nagy veszélyt jelentettek ezek az ágyúk nemcsak az ellenségre, de saját tüzéreikre is. Hogy valóban történt-e ilyen haranggá visszaöntés, azt csak a megmaradt harangok és a katolikus egyház Historia Domus-ai, azaz egyházközségi krónikái mondhatnák meg. A plébániák ezeket a krónikákat évszázadok óta vezetik.

Összegezve az elmondottakat Matskássy Antal szavaival: „Háromszék először hazudtolta meg Napóleon azon állítását, hogy a had-folytatásra első eszköznek a pénzt, második eszköznek a pénzt s harmadik eszköznek ismét a pénzt mondja; Háromszék pénz nélkül ágyút teremtett, lovat, hámot állított elő, fegyvert, puskaport, czindert (gyutacsot) készített, a közlegény zsold, kenyér, hús nélkül, téli zordon időben a határszélen kordont húzva hetekig táborozott s a Nemere szele között csatázott".

Gábor Áron maga volt a „magyar Krupp"; azzal a lényeges különbséggel, hogy ő ebből nem meggazdagodott, hanem a végső támadáskor még az életét is odatette az ágyúi mellé.

Orbán Balázs írja, hogy frissen hantolt eresztevényi sírját a kóborló kozák lovasok bosszúból széttaposták; igen sokáig az osztrák kormányzat sem engedett emléket állítani hantjai fölé, csak elkeríteni volt szabad, egyszerű léckerítéssel. De végre is elkészült a vésett márványlap, melyen ez áll, Nagy Sándor közlése szerint:

„Rabok voltunk,
Most szabadok.
Gábor Áron
A székely ágyúhős
Honvéd őrnagy
Született 1814. nov. 7-én
Elesett a kökösi csatatéren
1849. július 2-án.

1892-ig kellett várnia a székely népnek, hogy ez a méltó emlék végre helyére kerüljön.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ROSONCZY ILDIKÓ

OROSZ FORRÁS A SZABADSÁGHARC VÉGNAPJAIRÓL

Rüdiger tábornok segédtisztjének visszaemlékezése

„Be kellett avatkoznom [a magyar ügyekbe], mert kötelezett rá az az ígéretem, melyet nem sokkal halála előtt Ferenc császárnak tettem. A császár kifejezte aggodalmát és bánatát amiatt, hogy országának igazgatását gyengeelméjű fiára kénytelen hagyni, és kért engem, hogy abban az esetben, ha szerencsétlenség érné országát, legyek fiának barátja és védelmezője . . ." — indokolta meg utóbb I. Miklós cár 1849-es magyarországi intervencióját Lord Seymour angol követnek.[1]

Az orosz cár tehát, ígéretét is teljesítve, de főként azért, mert birodalma és saját érdekében szükségesnek ítélte, megindította hadseregét V. Ferdinánd utódjának, I. Ferenc Józsefnek megsegítésére, akit a honvédsereg 1849 tavaszi győzelemsorozata igen nehéz helyzetbe hozott. Így Miklós cár azzal, hogy kétszázezres hadseregét Magyarországra küldte, el is döntötte a szabadságharc sorsát.

A „magyarországi hadjáratot", illetve annak egy-egy epizódját a cári hadsereg számos tisztje megörökítette, visszaemlékezéseik azonban nehezen hozzáférhetőek. Csak kis hányaduk jelent meg magyar nyelven, főként a múlt század utolsó harmadában, de a fordítások zöme megbízhatatlan.[2] A történetírás számára azonban ezek az emlékiratok értékes anyagot tartalmaznak pl. a bevonuló orosz hadsereg helyzetére, hangulatára, a lakosság által történt fogadtatására, az orosz tisztikar Magyarországról alkotott elképzeléseire, egyes hadmozdulatokra, ütközetekre stb. vonatkozóan. Kellő kritikával felhasználva őket, árnyaltabbá tehetjük a szabadságharc utolsó hónapjairól kialakult képünket.

Ebben a közleményben Fjodor Vasziljevics Rüdiger tábornok egyik segédtisztjének visszaemlékezését tesszük közzé.[3] E visszaemlékezés azért hívta fel magára a figyelmet, mert a szakirodalom úgy hivatkozik rá, mint magának Rüdiger grófnak az emlékiratára. Ez a téves adat került bele a tízkötetes új Magyarország története című munkának az 1848—49-es forradalomról és szabadságharcról összeállított bibliográfiájába is.[4] Sajnos azonban, nagy a valószínűsége annak, hogy az idős Rüdiger tábornok, ki előtt Görgey letette a fegyvert, magyarországi ténykedéséről nem írt memoárt.

A most közölt visszaemlékezés német fordítása 1900-ban megjelent a Die Grenzboten című lipcsei folyóiratban.[5] Egy évvel korábban részletes tartalmi

1 *Jánossy, Dionys:* Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. (Budapest, 1931) 2—3. o.

2 Magyar Történeti Bibliográfia, 1825—1867. 1—3. k. Bp., 1950. III. k. 121—122. o.

3 Iz voszpominanyij o vengerszkoj kampanyii 1849 goda (Adjutanta grafa F. V. Rigyigera). *Russzkaja Sztarina* 1898. június. 491—522. o. A közlemény alatt a Fjodor Grigorov név áll.

4 Magyar Történeti Bibliográfia, III. k. 121—122. o.; *Averbuch, R. A.:* Carszkaja intervencija v borbe sz vengerszkoj revoljuciej. Moszkva, 1935. 328. o.; Magyarország története, 1848—1890. 1—2. k. Bp., 1979. II. k. 1591. o.

5 Erinnerungen an den Ungarischen Feldzug im Jahre 1849. Von dem Adjutanten des Russischen Generals Grafen Rüdiger. Herausgegeben von Adolf Hess. Speyer. *Die Grenzboten*, 1900. Zweites Vierteljahr. Leipzig 33—41., 77—87. 171—182. o.

ismertetése magyar nyelven is napvilágot látott az Egyetértés című lapban.[6] Míg a német fordítás, összehasonlítva az eredeti orosz szöveggel, néhány kisebb kihagyástól és pontatlanságtól eltekintve, elfogadható, addig a magyar nyelvű közlés alapjául nagyon felületes és félreértelmezésekkel teli fordítás szolgálhatott.

A századfordulón tehát ismerték ezt az emlékiratot Magyarországon. Az 1945 utáni kutatást valószínűleg a szovjet R. A. Averbuh adata vezette félre, aki a Russzkaja Sztarina 1898-as évfolyamában megjelent visszaemlékezésre mint F. V. Rüdiger művére hivatkozik.[7]

A szerzőről azon kívül, amit munkájában önmagáról ír, tehát, hogy a III. orosz gyalogos hadtest parancsnokának egyik fiatal segédtisztje volt, egyelőre semmi bizonyosat nem sikerült megtudnunk. Az orosz nyelvű közlemény végén a *Fjodor Grigorov* név áll, amely lehet az illető segédtiszt neve is, de lehet a visszaemlékezés közlőjéé is. A szöveg azonban arról tanúskodik, hogy azt valóban egy Rüdiger környezetéhez tartozó tiszt írta.

Az emlékirat adalékai elsősorban a szabadságharc utolsó napjaira vonatkozóan, hasznosak számunkra, a magyarországi események megközelítésének módja pedig általában jellemző a cári hadsereg tisztikarának egy részére. Ez a magyar „felkelők" irányában megnyilvánuló mérsékelt rokonszenvet és jóindulatot, Görgey tehetségének tiszteletét, a személye iránti elfogultságot, az oroszok előtti fegyverletételre vonatkozó elhatározásának hangsúlyozott dicséretét és méltatását, a szövetséges osztrák hadvezetés bírálatát és a kegyetlen megtorlás elítélését jelenti.

A szerző tévedései, helyenkénti pontatlanságai azzal magyarázhatóak, hogy emlékeit több évvel az események után vetette papírra. Mint a szövegből kiderül, ismerte Görgeynek a szabadságharc alatti tevékenységéről írott német nyelvű munkáját, mely 1852-ben jelent meg.[8] (Görgey műve az orosz segédtisztet erősen befolyásolta is.)

A visszaemlékezés két fő részből áll. A szerző az első részben röviden leírja a Rüdiger parancsnoksága alatt állt hadtest útját Krakkótól, Eperjesen át Miskolcig. Míg a főserég Paszkevics tábornagy vezetésével a Duklai-hágón keresztül június 16—18-a között nyomult be Magyarország területére, a III. hadtest június 15-én Szepesófalunál lépte át a magyar határt és június 17-én már Lublón volt. Az orosz seregek június 23-án egyesültek Eperjesen, majd szinte akadály nélkül folytatták útjukat Kassán át Miskolc felé.

A visszaemlékezés második részében a szerző a világosi fegyverletétel közvetlen előzményeivel és a fegyverletételt követő napok történetével foglalkozik. Ezekben a sorsdöntő eseményekben némi személyes szerepe is volt, s ez az időszak, mint írja, elmélyében és szívében egyaránt „nagyon mély és kitörölhetetlen nyomokat hagyott".

A fegyverletétel előzményeinek ugyan nem ismeri minden mozzanatát, de bizonyos eseményeknek részese, bizonyos dolgokról pedig tudomása volt. Elég részletesen leírja Poeltenberg Ernő honvédtábornok és Beniczky Lajos alezredes követségét Rüdiger tábornoknál. Poeltenbergék augusztus 7-én indultak az orosz táborba, az augusztus 8-ról 9-re virradó éjszakát Rüdiger ártándi szállásán töltötték és 9-én fordultak Arad felé, ahová 11-én délután érkeztek meg. A visszaemlékezés nem említi azt a nagy fontosságú beszélgetést, melyet Rüdiger megbízásából Ilja Sztyepanovics Frolov tábornok, a III. hadtest vezérkari főnöke augusztus 8-án este, teázás ürügyén kezdeményezett a magyar követekkel. E magánbeszélgetésnek, melyről Beniczky Lajos részletesen beszámol[9], az volt

6 Orosz reminiszcenciák a magyar szabadságharc idejéből. *Egyetértés*, 1899. június 18. Melléklet a 166. számhoz Ennek a közleménynek a szerzője valószínűleg felhasználta a *Neue Freie Presse* 1899. június 4-i részletes ismertetését.

7 *Averbuch, R. A.*: i. m. 328. o.

8 *Görgei, Arthur:* Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. 1—2. Bd. Leipzig, 1852.

9 Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. (S. a. r. *Steier Lajos.*) Bp., 1924. 346—352. o. Magyar fordításban ez a részlet megjelent: Az aradi vértanúk. 1—2. k. (S. a. r. *Katona Tamás.*) Bp., 1979. I. k. 233—240. o.

a célja, hogy Frolov rávilágítson a magyarok további fegyveres harcának kilátástalanságára és a követeket rábeszélje arra, hogy a magyar táborba visszatérve az orsz sereg előtti feltétlen megadás és az orosz cár jóindulatába és kegyelmébe vetett bizalom szószólói legyenek. Segédtisztünk szól viszont arról, hogy ő maga Poeltenberggel folytatott beszélgetései során ugyanerről igyekezett meggyőzni a magyar tábornokot. Beszélgetésre bőven adódott alkalma, mivel ő volt az a tiszt, ki a magyar követeket Nagyváradon keresztül Tenkéig visszakísérte, mégpedig azzal a feladattal, hogy Görgey tartózkodási helyéről pontos értesüléseket szerezzen.[10]

Röviden beszámol Görgey augusztus 11-én este útnak indított újabb követségéről is, melynek tagjai Bethlen Gergely gróf, ezredes, Esterházy István gróf és Schmidegg Kálmán gróf huszárkapitányok voltak. Ők vitték az orosz táborba Görgey Aradon írt, augusztus 11-e este 9 órakor keltezett levelét, amelyben a magyar főparancsnok közli Rüdigerrel az ugyanaznapi haditanács döntését az orosz sereg előtti feltétlen fegyverletételre vonatkozóan.

Szerzőnk azonban összekeveri a hadikövetek által Rüdigernek átnyújtott iratokat. Ez utóbbi levél átadását tulajdonítja Poeltenbergéknek, holott ők azt az államiratot vitték az orosz táborba, melyben a magyar kormány felajánlotta a koronát a cári család valamelyik tagjának. Bethlen Gergelyék kezébe pedig azt az augusztus 13-i kívánságlistát adja, melyet Görgey a fegyverletétel alkalmával személyesen nyújtott át Rüdiger tábornoknak. Tévedésének az lehet az oka, hogy a Poeltenbergék által vitt államiratot Rüdiger azonnal továbbküldte Paszkevics táborába, így csak az utóbbi két okmány maradt a főhadiszállásán. A segédtiszt csak ezeket ismerte, sőt le is másolhatta, illetve kivonatolhatta őket: az augusztus 11-i levélnek ugyanis pontos szövegét közli (és a Görgey által Damjanichhoz és Klapkához a fegyverletétel után írottakét is), az augusztus 13-án átadott, a hadsereg kívánságait tartalmazó listának pedig — bár utolsó bekezdését elhagyja — megbízhatóbb tartalmi kivonatát adja, mint Görgey István, aki Görgey Ármin feljegyzéseire és saját emlékezetére támaszkodva ismertette annak pontjait. E Rüdiger gróf biztatására átnyújtott lista, melynek pontos szövege csak Pach Zsigmond Pál 1957-es közlése óta ismeretes, szerény, kizárólag a fegyverüket letevő katonákra vonatkozó kívánságokat tartalmazott, politikai természetű óhajok viszont, mint például az orosz cár közbenjárásának kérése az 1848-as alkotmány helyreállítása érdekében, ahogy erre Görgey István emlékezett, nem szerepeltek benne.[11] Az orosz segédtiszt visszaemlékezésének hitelességét éppen ennek az iratnak aránylag pontos ismertetése támasztja alá.

A segédtiszt, mint írja, visszakísérve Bethlen Gergelyéket, az augusztus 12-ről 13-ára virradó éjjelen járt Görgey táborában. Ez a közlés több ellentmondásra hívja fel a figyelmet. A fegyverletételt megelőző mozgalmas két nap eseménytörténetére, főként az orosz követekre és a velük folytatott megbeszélésekre ugyanis különbözőképpen emlékeznek vissza a magyar résztvevők és szemtanúk. Vegyük először a legfontosabb személy, a főszereplő Görgey Artúr visszaemlékezését. Ő azt írja augusztus 12-e délelőttjéről: „... gróf Rüdiger tábornok, az osztrákoktól elkerítésünk végett, elégségesnek tartotta a maga szélső előcsapatjait indítani Simándról az arad—világosi országútra. S ez tényleg augusztus 12-én még délelőtt történt meg. És csakhamar rá emez előcsapatok parancsnoka, visszatérő saját hadiköveteink kíséretében meg is jelent világosi főhadiszállásunkban, hogy engem ezen hadmozdulatról értesítsen."[12]

10 Beniczky ezt a tisztet gróf Auffenberg kapitányként nevezi meg. *Beniczky Lajos:* i. m. 352. o. A magyar követek kíséretéül kirendelt orosz tisztek között valóban szerepel egy báró Offenberg (és nem Auffenberg) nevű mérnök-főhadnagy, de nem ekkor, hanem a Frolov tábornok vezette követség tagjai közt. L. *Drozdov, I.:* Zapiszka büvsego licsnogo adjutanta generala Frolova. *Vojennüj Szbornyik*, 1870. 9. sz. 134. o.

11 *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. 1—3. k. Bp., 1885—1888. III. k. 607—608. o. Ezt idézi *Steier Lajos:* Haynau és Paskievics. 1—2. k. Bp., [1926]. II. k. 227. o. — *Pach Zsigmond Pál:* Kiadatlan Görgey iratok 1849 augusztusából *Századok*, 1957. 204—207. o.

12 *Görgey Arthur:* Éltem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. 1—2. k. Bp., 1911. II. k. 373. o.; az idézett német nyelvű kiadásban: II. k. 411. o.

Ezen a találkozón kívül Görgey még egy orosz követről emlékezik meg: „Augusztus 12-éről 13-ára forduló éjjel gróf Rüdiger hadtestének vezérkari főnöke jelent meg Világoson nálam a másnapi fegyverletétel alkalmas színhelyének kölcsönös megállapítása végett."[13]

A fenti két, az oroszokkal történt megbeszélésen kívül még megemlíti, hogy augusztus 12-én Rüdigertől kapott egy felhívást a már többször említett, a hadsereg kívánságait tartalmazó lista összeállítására vonatkozóan, melyet az orosz tábornok feljebbvalójához kívánt továbbítani.[14]

Beniczky Lajosnál, ki Görgey törzsében vezérkari alezredes volt, azt olvashatjuk, hogy a magyar hadikövetek 12-én délelőtt 10 óra körül érkeztek vissza a magyar táborba, mégpedig Paradovszkij tábornok társaságában, aki bejelentette Frolov vezérkari főnök érkezését. Frolov délben meg is érkezett és megbeszélte Görgeyvel a feltétel nélküli fegyverletétel menetét, majd a főhadiszálláson elköltött közös ebéd után indult vissza az orosz táborba.[15]

Bohusné Szögyény Antónia, a világosi földbirtokosné, Görgey vezérkarának háziasszonya, összekeveri Poeltenbergék és Bethlen Gergelyék követségét, és azt írja, hogy augusztus 12-én érkezett meg a két hírnök, Poeltenberg és Beniczky, valamint Bethlen Gergely, déli 12 órakor pedig „tarták Világosra való bevonulásukat Ausztria szövetségesei, az oroszok", vagyis megérkezett Rüdiger vezérkari főnöke, Frolov tábornok. „Görgey szobájába vivé a tábornokot, s itt e szobában írták alá ketten, tanúk nélkül a fegyverletétel okmányát", majd Frolov ebéd után távozott.[16] Mint ismeretes, az aláírásra vonatkozó közlés téves, mert a fegyverletételnek nem volt okmánya.

Görgey István csak 12-én, az ebéd idején érkezett a világosi kastélyba, s a Bohusnéval a későbbi években folytatott beszélgetései alapján és az ő feljegyzéseit használva közli, hogy Bethlen Gergelyék 12-én dél felé érkeztek vissza Frolov tábornok és kísérete társaságában. (Megjegyezzük, hogy ez ellentmond Bohusné előbb idézett visszaemlékezésének.) Görgey Frolovval négyszemközt tárgyalta meg a fegyverletétel menetét, körülményeit, Frolov pedig közölte Rüdiger üzenetét, hogy a magyar sereg adja át méltányos óhajtásait, majd este felé visszaindult.[17]

Görgey István még megjegyzi, hogy „augusztus 12—13-ra virradó éjjelén újabb orosz hadi követ járt Görgeynél a világosi kastélyban — egy vezérkari ezredes, mint mondták", s Rüdiger jóváhagyását hozta a Frolovval megbeszéltekre vonatkozóan.[18]

A magyar visszaemlékezéseket kiegészíti, adataikat némileg módosítja egy Drozdov nevű orosz tiszt emlékezése. Drozdov Frolov tábornok mellett személyi segédtisztként szolgált, s tagja volt annak a követségnek, melyet a III. hadtest vezérkari főnöke vezetett a magyar táborba. Drozdov a következőket írja:

„... elérvén egy Kisjenő nevű városkát, egy Rüdiger grófnak szóló levéllel ismét felkerestek bennünket Görgey segédtisztjei. [Bethlen Gergelyékről van szó.] Görgey azt írta, hogy hadserege kész feltétel nélkül megadni magát és Őfelsége az orosz cár hadai előtt letenni fegyverét, s azt kérte a gróftól, hogy az küldjön hozzá egy megbízható személyt, kivel megállapodhat a seregek megadásának és a fegyverletételnek a körülményeiről. Rüdiger gróf azonnali parancsára Frolov tábornok, Offenberg báró mérnök-főhadnagy, Ahbauer utászhadnagy és én Görgey segédtisztjének kíséretében négy kocsin gyorsan az ellenséges hadsereg táborába robogtunk. Ez július 31-én (augusztus 12-én) délelőtt tízkor történt. Görgey főhadiszállása Világos városában volt, ahová déli egykor érkeztünk meg.

(...)

13 Uo. 381—382., ill. 421. o.
14 Uo. 380., ill. 419. o.
15 *Beniczky Lajos:* i. m. 358. o.
16 Bohus Jánosné Szögyény Antónia visszaemlékezése. *Katona Tamás:* i. m. I. k. 243—245. o.
17 *Görgey István:* i. m. III. k. 577—580., 584. o.
18 Uo. 608. o.

Alig értünk az épület teraszához, Görgey kijött elénk. Az üdvözlések után a magyar főparancsnok tábornokunkat rögtön karon fogta és egyenesen dolgozószobájába vitte, ahol azonnal neki is láttak az előttünk álló feladatok megtárgyalásának. (...) Hamarosan minket is behívtak a dolgozószobába, ahol Frolov tábornok bemutatott bennünket Görgeynek.
(...)
Miután Görgey röviden üdvözölt bennünket, kimentünk a nagyterembe. Tábornokunk még a dolgozószobában maradt, és amint kijött, Offenberg bárót egy jelentéssel azonnal Rüdiger grófhoz küldte."[19]

Az idézett emlékiratok adatai összegezve a következők:

Görgey Artúr és Beniczky Lajos közlése alapján 12-én délelőtt a magyar hadikövetek kíséretében az orosz élővéd parancsnoka érkezett Világosra.

Beniczky Lajos, Bohusné és Görgey István szerint 12-én délben érkezett meg Frolov vezérkari főnök és Görgeyvel négyszemközt beszélte meg a fegyverletétel menetét.

Drozdov azt írja, hogy a magyar követek a Frolov vezette követséggel — melynek maga is tagja volt — érkeztek Világosra (ebben egyezik Görgey Istvánnal) déli egy órakor. (Egyébként Drozdov visszaemlékezésének értékét főleg az adja, hogy részletesen ír e Frolov-féle követség útjáról s megnevezi tagjait is.)

Görgey Artúr a Frolov tábornokkal történt négyszemközti, talán legfontosabb megbeszélésre nem tér ki, hacsak nem az általunk már idézett utalással, hogy kapott Rüdigertől egy felszólítást a kívánságlistára vonatkozólag.

Görgey István és Görgey Artúr leírja, hogy az utolsó éjjelen még egy orosz hadikövet érkezett a világosi kastélyba. Görgey Artúr szerint ez az orosz vezérkari főnök volt, akivel ekkor beszélte meg a fegyverletétel részleteit; Görgey István szerint pedig egy vezérkari ezredes — vagyis valószínűleg a mi segédtisztünk, kinek közlése szintén pontatlan, mert minden bizonnyal nem Frolov érkezését, hanem, ahogy Görgey István is írja, a Frolovval történt szóbeli megállapodás jóváhagyását kellett bejelentenie Görgeynek. Ezekről az utolsó tárgyalásokról azonban hivatalos dokumentumok már nem készültek, azoknak pedig, akik tudhattak a részletekről s Görgey bizalmasai voltak, mint pl. Leiningen, Poeltenberg, Csány László, már nem adatott lehetőség az emlékezésre. A fegyverletétel részleteinek további tisztázásához esetleg szovjet levéltárakban rejlő források segítségével juthatnánk közelebb.

Paszkevics cunctatorkodó, eredményeket felmutatni nem tudó, óvatos hadviselésével és a magyarországi háború elhúzódásával valószínűleg nem csak a pétervári udvari körök, hanem alárendeltjei is elégedetlenek voltak. Görgey, kitűnő taktikázásával, nemcsak hogy maga után vonszolta az ellátási nehézségekkel, kolerával küszködő orosz hadsereget, hanem még bizonyos eredményeket is ért el vele szemben. A július 15—17. közötti váci csatát például, illetve azt, hogy itt Görgeyt nem sikerült döntő ütközetre kényszeríteni, hanem elvonult az orosz sereg elől, Oreusz orosz ezredes a magyarországi hadjáratról írt történeti feldolgozásában egyértelműen az orosz hadvezetés súlyos kudarcaként könyveli el, de így ítélte meg I. Miklós cár is. A cár Paszkevics hercegnek július 13-án (25-én) kelt levelében ezt írja: „Nagy kár, hogy Vác alatt, vagy azután nem sikerült megsemmisíteni Görgey seregét", majd július 25-én (augusztus 6-án) újból visszatér Görgey sikeres visszavonulására: „Sehogy sem tudok napirendre térni afölött, hogy Görgey Komárom elhagyása után hogyan kerülhette meg hadseregünknek előbb a jobb, aztán a bal szárnyát, hogyan tehetett ilyen hatalmas kört, hogyan teremhetett délen, hogyan egyesülhetett az ottani erőkkel! S mindezt az általad vezetett 120 000 főnyi bátor és fegyelmezett hadseregünk ellenében." Ezzel szemben a tízkötetes Magyarország története a váci összecsapást csak mint Görgey kudarcát említi.[20]

19 *Drozdov*, I.: i. m. 134-135. o.
20 *Oreusz, I.:* Opiszanyije vengerszkoj vojnü 1849 g. (Szanktpetyerburg, 1880.) 267—285. g.—*Scserbatov, Alekszandr Petrovics:* Paszkevics Magyarországon, Bp., 1984. 298., 307. o. — Magyarország története, 1848—1890. 1—2. k. Bp., 1979. II. k. 1492. o.

Rüdiger segédtisztje a Világos felé vezető útról azt írja, hogy parancsnoka Paszkevics kifejezett utasításai ellenére közelítette meg Görgey hadseregét, s megjegyzi: „A két nemeslelkű férfi megértette egymást, és nyugodt lélekkel haladt egymással szembe a világosi síkság felé." A megjegyzés nemcsak hangzatos, hanem találó is. Paszkevics valóban nem helyeselte Rüdiger előrenyomulását, óvatosságra intette a tábornokot, az pedig, éppen emiatt, hadmozdulatairól csak utólag értesítette főparancsnokát.[21] Így Görgey gyors intézkedései mellett Rüdiger határozott lépéseinek volt döntő szerepe abban, hogy a fegyverletételre, a történtek szerint, kizárólag az oroszok előtt és már augusztus 13-án sor kerülhetett.

A világosi fegyverletétel kapcsán Rüdiger segédtisztje röviden megemlékezik az aradi vár augusztus 17-i megadásáról is. Damjanich János várparancsnok, aki szintén az oroszoknak történő megadás mellett döntött, mindenképpen feltételekhez igyekezett kötni a vár átadását, s ezért Rüdiger táborába követeket küldött. Hogy végül egy hirtelen elhatározással Szergej Petrovics Buturlin cári tábornoknak mégis feltétel nélkül adta át a várat, az Buturlin személyes fellépésével és Görgey augusztus 14-i levelével magyarázható. Az a tény, hogy Buturlin Damjanichot félrevezette és benne indokolatlan reményeket keltett, kiderül a most közölt emlékiratból is. Baudisz József alezredes visszaemlékezése szerint — mely szintén ezt igazolja — Buturlin becsületszavát adta, hogy a várőrséget nem szolgáltatják ki az osztrákoknak.[22]

*

A visszaemlékezéshez összeállított jegyzetanyag elsősorban az orosz hadsereg tisztjeire és a korszak történetében kevésbé ismert személyekre és eseményekre vonatkozó fontosabb adatokat öleli fel. (Köztük a cári tisztekre vonatkozóan olyan adatokat közöl, melyeket a magyar történetírás eddig nem ismert, illetve tévesen adott meg.)

Az orosz szerző az időpontokat minden alkalommal a pravoszláv naptár szerint adja meg, ezért (szögletes zárójelben) minden esetben közöljük a Gergely-naptár szerinti dátumot is.

F. V. RÜDIGER GRÓF SEGÉDTISZTJÉNEK VISSZAEMLÉKEZÉSEI AZ 1849-es MAGYARORSZÁGI HADJÁRATRA*

Az 1849-es magyarországi hadjárat mind célja, mind pedig Európára gyakorolt hatása miatt mindig fontos helyet foglal majd el a hadtörténelemben.

Nem az én feladatom annak elemzése, hogy hol és miben rejlett a magyar felkelés csírája, hogyan növekedett és hogyan fejlődött ki, de az évszázadok történetében bizonyára nincs még egy példa arra, hogy a forradalmi párt ilyen titokban és ilyen gyorsan jött volna létre, és ennyire rövid idő alatt ily nagy számú, jól szervezett és jól kiképzett hadsereget állított volna fel. A hadsereg egységenként észrevétlenül alakult és napról napra erősebb lett. Annak, hogy a népi erők ilyen gyorsan kifejlődhettek, részben a magyarok igazságosnak vélt ügyük iránti lelkesedése, részben fiatal és energiájuk teljében levő vezetőik, mint Görgey, Klapka és mások, rendkívüli tehetsége volt az oka. Néhány hónap leforgása alatt a lázadók hadserege oly-

21 *Oreusz, I.*: i. m. 461—462. o. és uo. Prilozsenyije, 109. o.

22 Baudisz József alezredes visszaemlékezését idézi *Görgey István:* i. m. III. k. 653—660. o.

* A szövegben előforduló helységnevek mai megfelelői: *Eperjes* = Prešov, CS; — *Lubló* (Ólubló) = Stará **L'ubovňa**, CS; — *Héthárs* = Lipany, CS; — *Szeben (Kisszeben)* = Sabinov, CS; — *Palonca* = Plavnica, CS; — *Palocsa* = Plaveč, CS; — *Kassa* =-Košice, CS; — *Mezőkeresztes* = Biharkeresztes; — *Nagyvárad* = Oradea, R; — *Tenke* = Tinca, R; — *Losonc* = Lučenec, CS; — *Marosvásárhely* = Tîrgu Mureş, R; = *Temesvár* = Timişoara, R; *Komárom* = Komarno, CS; — *Kisjenő* = Chişineu-Criş, R; — *Zaránd* = Zărand, R; — *Világos* = Şiria, R; — *Radna (Máriaradna)* = Radna, R; — *Lippa* = Lipova, R; — *Lugos* = Lugoj, R; — *Pered* = Tešedíkovo, CS.

annyira megerősödött, hogy Ausztria a maga 20 000 főnyi[1] reguláris hadával nem tudott vele megbirkózni, és nemcsak veszteségei voltak, melyeket az is fokozott, hogy a katonák tömegesen álltak át a magyarokhoz, hanem sorozatosan vereséget is szenvedett. Egyszóval 1849 áprilisában Ausztria, erejét két már kirobbant felkelés között megosztva (Itáliában és Magyarországon), és egy harmadik, minden pillanatban kitöréssel fenyegető lázadás árnyékában (Csehországban), a pusztulás szélén állt. Ebben a helyzetben szükségszerűen magára vonta az egész konzervatív Európa figyelmét, különösen pedig Oroszországét, nemcsak régi szövetségeseként, hanem a nyugalom valamennyi elemének és a monarchikus állameszme iránti hűségnek képviselőjeként is. Ennek a szövetségesnek, bárki mással ellentétben, joga is volt közreműködnie a felkelés elfojtásában, mivel a magyarok lázadásában, Lengyelország felszabadításának szándékával, tevékenyen részt vettek lengyelek is. Oroszország tehát, átérezvén magasztos küldetését, hadseregével készenlétben kísérte figyelemmel az események menetét. Mikor seregeink átlépték a határt, Kossuth Debrecenben összeborzadt, Görgey pedig kijelentette, hogy hazája számára — mindennek vége. Európában a demokratikus tábor rosszul titkolt rémülettel figyelte a Kárpátokon átkelő seregeink tömegét, és az orosz cár első szavára: „figyelmezzetek népek, és hódoljatok meg, mert Isten velünk van!"[2] — minden más fordulatot vett.

A magyarországi hadjárat idején F. V. Rüdiger grófnak,[3] a III. hadtest parancsnokának a segédtisztje voltam, és szíves figyelmének köszönhetően mindig a főhadiszálláson — vagyis minden katonai döntés és rendelkezés központjában — a forrásnál tartózkodtam.

1.

Krakkó — Az orosz csapatok viszonya az osztrákokhoz — Ebéd a Nemesi Gyűlés[4] épületében — Átkelés a Kárpátokon

Miután csapataink a Lengyel Királyság[5] területét elhagyták, a III. gyalogos hadtest törzskarát, Rüdiger gróf főhadsegéd parancsnoksága alatt, vasúton egyenesen Krakkóba irányították, ahová május 8-án [május 20-án] este hét óra körül érkeztünk meg. Krakkó a lengyel forradalom fészke volt, és mivel még élénken emlékeztünk az 1846-os esztendőre, Tyssowski[6] Lengyelország helyreállításának céljával kirobbantott felkelésére és diktatúrájára, körültekintő parancsnokunk rendkívül elővigyázatosan választotta ki a szálláshelyéül szolgáló házat. Adam Potocki gróf[7] és Plater grófnő[8] pompás palotájukat készítették elő számára, de Rüdiger, kifejezve köszönetét a vendégszeretetért, az általa már régen becsületes embernek tartott Hoelzel bankár[9] házánál szállott meg. Krakkóban az orosz parancsnok fogadására nagy előkészületeket tettek. A Liechtenstein herceg nevét viselő osztrák ezred[10] világoszöld hajtókás, fehér egyenruhás zenekara, jobb oldalán a városban tartózkodó egész osztrák parancsnoki karral, várta a gróf érkezését. A zenekar nemzeti himnuszunkat, az „Isten óvd a cárt" játszotta. A felsorakozott zászlóalj „Hurrá!" kiáltással tisztelgett. Hoelzel bankár háza, amelyben megszálltunk, egy nagy téren állt, ahol a késő esti órákig óriási tömeg tolongott, melyhez sötétedéskor hatalmas fáklyásmenet is csatlakozott. Egy leány virágcsokrot nyújtott át a grófnak, egy krakkói nemzeti viseletbe öltözött hivatalnok pedig magasztaló beszédet olvasott fel. Rüdiger gróf szívélyes és tartalmas feleletet adott. A lelkesedés általános volt és sokan fejezték ki ügyünk sikeres kimenetelébe vetett reményüket is.

1 A 20 000 főnyi létszám bizonyára nyomdahiba 200 000 főnyi helyett.

2 Az 1848. március 14-i [március 26-i] cári manifesztum utolsó mondata. A kiáltvány szövege olvasható: *Oreusz, I.*: Opiszanyije vengerszkoj vojnü 1849. goda. Szankt-Petyerburg, 1880. Prilozsenyije 3.

3 *Rüdiger, Fjodor Vasziljevics* gróf (1784—1856) balti német származású orosz lovassági tábornok, a III. hadtest parancsnoka, a Magyarországra bevonuló cári hadsereg egyik legtapasztaltabb tábornoka. Katonai szolgálatát 1799-ben kezdte, és a XIX. század első felének szinte valamennyi orosz háborújában részt vett.

4 Az 1815—1846 között fennállt Krakkói Köztársaság szejmjének épületéről lehet szó.

5 Az Oroszország által a felosztások és a bécsi kongresszus során Lengyelországból bekebelezett területnek az a része volt az ún. Lengyel Királyság, melynek I. Sándor cár alkotmányos önállóságot adott.

6 *Tyssowski, Jan* (1811—1857) lengyel demokrata, az 1846-os rövid életű krakkói forradalom egyik vezetője, aki a felkelés harmadik napján diktátorrá kiáltatta ki magát.

7 *Potocki, Adam* gróf (1822—1872) konzervatív galíciai politikus, aki arra törekedett, hogy a lengyel politikai élet központjává Párizs helyett Krakkó váljék.

8 A vesztfáliai eredetű *Plater von dem Broele* család egyik tagjáról van szó.

9 *Hoelzel* vagy *Helzel* (tkp. *Hoelzel von Sternstein*), *Antoni* (1780—1854), német származású krakkói bankár.

10 Liechtenstein herceg nevét 1849-ben egyetlen cs. kir. gyalogezred sem viselte. Minden valószínűség szerint a cs. kir. 54. (morvaországi) Emil hesseni herceg nevét viselő gyalogezredről van szó, melynek törzse Krakkó mellett, Wadowicén állomásozott. Az ezrednek almazöld hajtókája volt.

A III. hadtest törzskara körülbelül két hétig maradt Krakkóban, s ez idő alatt — az uralkodó meg a varsói herceg és tábornagy[11] megérkezéséig — a seregek Rüdiger gróf közvetlen parancsnoksága alatt állottak. Az osztrák katonák viszonya a mieinkhez kezdetben nagyon jó és barátságos volt. Az első napokban gyakran lehetett osztrákkal karonfogva sétáló orosz katonát látni, akik megvendégelték egymást, és együtt ittak mindkét uralkodó egészségére, meg a közös háború sikerére. Krakkó első szállodájába, a „Fehér Rózsá"-ba,[12] ahol az egész város, de főként a katonák szoktak összegyűlni, tisztjeink is be-betértek és ismerkedni kezdtek az osztrákokkal. A legnyájasabb és legkedvesebb fogadtatásban volt részük. A két uralkodó képmását mindenfelé látni lehetett, s „Hurrá!" felkiáltások kíséretében őfelségeik neve mindig együtt hangzott el. Megérkezésünk után néhány nappal a Nemesi Gyűlés üléstermében közös megegyezéssel és közös költségre adott ebéden vettünk részt. Az ebéd, a kiszolgálás és a terem berendezése elsőrangú volt. Egyenruháink mindenhol az osztrákok közé vegyülve tűntek fel, a terem falait pedig a két hadsereg zászlói, puskái, szablyái vegyesen díszítették. A terem egyik sarkában osztrák, a másikban pedig orosz zene szólt. Különösen a jeleci ezred[13] énekesei tűntek ki és bűvöltek el mindenkit. Előadásuk a külföldiek számára teljesen újszerű volt, ugyanakkor híven tükrözte az orosz katona bátor lelkét. Legényeinket az osztrák vendégek bőkezűen meg is jutalmazták. Az ebéd végeztével néhány asztalra széket tettek, melyre a vendégek közül hol ez, hol az lépett fel, s ezen ideiglenes szószékekről a megemelt pezsgőspoharak fölött lelkes és lángoló szónoklatok sora hangzott el. A több óra hosszat tartó vidám mulatozás után baráti ölelésekkel, az egység és egyetértés érzésével oszlottunk szét.

Sajnos azonban a barátság nem tartott sokáig, mert miután alaposabban megismertük egymást, felszínre kerültek az orosz és osztrák jellem közötti éles különbségek.

Krakkói tartózkodásunkat az ellenség helyzetére, erejére és más rá vonatkozó értesülések gyűjtésére használtuk fel. Jó kémeket, különösen kezdetben, mikor az oroszok feltűnése mindenkit rémülettel töltött el, nehéz volt találni. Megérkezésünkre a falvak mindenhol elnéptelenedtek, az emberek az erdőkbe futottak és ott rejtőztek el; közben pedig minden elővigyázatossági intézkedés és szigorú tilalom mellett is nehéz volt a rablásnak elejét venni és a fosztogatást teljesen megakadályozni. Különösen a kozákok űzték ezt a mesterséget, s olyan páni félelmet keltettek, hogy kettő közülük egy egész falut szétkergetett, aztán pedig kedvére fosztogatott. A tábornagy azonban, miután megparancsolta az ezredparancsnokoknak, hogy minden ellopott holminak fizessék meg az árát, a fosztogatásnak hamarosan véget vetett.

Legfőbb és legjobb kémeink a zsidók voltak, de akadt köztük olyan is, akit mindkét fél lepénzelt. Zassz[14] tábornok, aki még kaukázusi szolgálata idején szokott hozzá a kémek gyakori alkalmazásához, kitűnő módszert talált ki arra vonatkozólag, hogy lehet a zsidókat rávenni a kémkedésre; jól tudta róluk, mennyire ragaszkodnak családjukhoz, ezért, mikor a férjet átküldte az ellenséghez, a feleséget nem engedte el, s csak az illető visszatérésekor, miután az megbízható értesüléseket közölt, adta át az asszonyt urának, a megszolgált jutalommal együtt.

Krakkóban élt Görgey nagybátyja,[15] s miután Rüdiger gróf véletlenül megismerkedett vele, csodálkozással tudta meg tőle, hogy az unokaöccse, Görgey, és az egész magyar hadsereg monarchikus érzelmű, köztársaságra egyáltalán nem gondolnak és mélységesen elítélik a Habsburg-ház megdöntéséről szóló április 14-i határozatot. Céljuk csupán a Pragmatica Sanctio megerősítése és a benne foglalt privilégiumok védelme. Görgey nagybátyja hozzátette, hogy az április 14-i határozat okozta unokaöccse szakítását Kossuthtal, kitől teljesen el is határolta magát, és Magyarország sorsának jövőbeni alakulását ez a szakítás dönti el.

Krakkóban, mint már említettem, körülbelül két hetet töltöttünk, mikor Varsóból hírét vettük, hogy I. Miklós cár a sereget látogatásával tünteti ki. Az uralkodó érkezéséről szóló hír hallatán mindenki büszkén kihúzta magát. Őfelsége a tábornagy kíséretében június 2-án [június 14-én] délben a legszebb időben méltóztatott Krakkó-

11 *Paszkevics-Erivanszkij, Ivan Fjodorovics* gróf, Varsó hercege (1782—1856) orosz tábornagy, az 1830—31-ez engyel szabadságharc egyik leverője, 1832-től haláláig a Lengyel Királyság helytartója. Ő lett a főparancsnoka a 1849-ben Magyarországra vonuló orosz hadseregnek.

12 A híres Fehér Rózsa szálloda épülete Krakkóban ma is áll a Floriariska u. 14. szám alatt. Korábbi neve I. Sándor cár 1805. évi látogatása tiszteletére Hotel de Russie volt.

13 A jeleci ezred az orosz cári 17. gyalogezred volt.

14 *Zassz, Grigorij, Hrisztofovics (Georg Otto Ewald von Sass)* báró (1798—1883) lovassági tábornok valóban a Kaukázus meghódításáért, főként a cserkeszekkel vívott harcokban tűnt ki az 1830-as években. A magyarországi hadjárat idején a III. hadtest elővédjének parancsnoka volt.

15 A szóban forgó személy csak anyai ágon lehetett rokona Görgeynek. Talán Kolbenheyer Károly posztógyárosról, Görgey anyai nagynénjének férjéről van szó.

ba érkezni, és megebédelvén, Galíciába, Żmigród városába,[16] a főerők tartózkodási helyére indult.

Hadtestünk azt a parancsot kapta, hogy a Kárpátokon át induljon Kassa felé. Az átkelés Galícián, ahol a legrejtettebb utakon kellett vonulnunk, nagyon nehéz volt. Menet közben a gyalogos, de még a lovas katona sem ismer legyőzhetetlen akadályt, de a szekérsornak, lőszeres kocsiknak és a tüzérségnek megfelelő útra van szüksége, mi pedig csak egyenetlen, köves ösvényeken haladhattunk. A tábori kovácsműhely azonban, akinek kellett, segített, s így bámulatosan rövid idő alatt és jelentős veszteségek nélkül sikerült átkelnünk a félelmetes hegyeken és szakadékokon. Ha festő, vagy költő volnék, lefesteném, vagy leírnám azt a fenséges látványt, mely a hegyek között a szemünk elé tárult. Észak lakóját kimondhatatlan érzés keríti hatalmába, mikor a megszokott síkság és sztyepp helyett hirtelen ezeket az óriásokat látja maga előtt tornyosulni, melyek olyanok, mintha a csodálatos égboltól megvilágítva a föld tartóoszlopai lennének. Itt a sötétkék gleccserekkel és gyémántként csillogó hóval koszorúzott magas hegyek karéjába fennsík illeszkedik, amott szakadékok mérhetetlen mélysége tátong, melynek alján patak zubog, vagy nagy zajjal, apró permetet szórva, ezerszínű szivárványként, vízesés ível a magasból. A természet e vad képeinek láttán a lélek kitárul, de a szív akaratlanul összeszorul arra a gondolatra, hogy e gyönyörű vidéknek, Magyarország dajkájának az a sors jutott osztályrészül, hogy a háború és a vele járó szörnyűségek és csapások színterévé, vagy legalábbis előcsarnokává váljék. Az úton mindenfelé Kossuth lázító kiáltványaival találkoztunk, melyek az oroszokat, kezükben vasvillával és tűzzel, fekete halálként, a megtestesült koleraként ábrázolták, így aztán nem csoda, hogy arról a vidékről, ahol ezeknek a kiáltványoknak alapján alkottak rólunk fogalmat, már megérkezésünk előtt mindenki elmenekült. Miután azonban a lakosság meggyőződött a kép hamis voltáról, s mivel mindenért fizettünk, a nép szívesen és bizalommal fogadott bennünket, mi több, még utolsó falatját is megosztotta velünk.

2.

Lubló — Az ottani pap — Az első foglyok — Riadó — Héthárs

Galíciában egy Lipnik nevű városkáig jutottunk, mikor június 5-én [június 17-én] Adlerberg ezredes cári szárnysegéd[17] megérkezett a tábornagy parancsával, hogy vonuljunk előre Eperjes irányába és csatlakozzunk a főerők jobbszárnyához. Ezt a hadmozdulatot, mely a seregek minél gyorsabb egyesülése szempontjából volt fontos — ettől függött minden — elismerésre méltó körültekintéssel és pontossággal hajtottuk végre. Utunk Lublóra vezetett, egy Galícia határán fekvő városkába, melyet csak egy kis folyó választott el Magyarországtól.

Törzsünk június 6-át [június 18-át] Lublón, a hegyen levő régi várban töltötte. Mivel fél lábbal már majdnem az ellenség földjére léptünk, mindenekelőtt pontos értesüléseket kellett szereznünk róla, annál is inkább, mert mint hírlett, a környéken már ellenséges csapat tartózkodott. Magyarországon a legfőbb lázító és, mondhatni, a legnagyobb tekintély a papság volt, különösen a lutheránus, amely felekezethez maga Kossuth is tartozott. A papság volt minden akció lelke és a lázadó kormány fő eszköze. Minden más osztályénál nagyobb műveltsége folytán könnyen hatalmában tarthatta a lakosságot, és Kossuth, felismerve ennek a befolyásnak a fontosságát, élt is vele. A templomok felkelésre buzdító prédikációktól visszhangzottak, a papok a vallás és Kossuth nevében a debreceni országgyűlés lázító felhívásait tették közzé. Egyszóval a helyi irányítás a papság kezében összpontosult. Nem tudom milyen módon, de kiderült, hogy a lublói pap[18] a forradalmi kormány egyik legbuzgóbb híve. A hadtestparancsnok megparancsolta, hogy fogják el és vezessék elé. A papot behozták a törzs szállására, s bár hosszú ideig tagadta, hogy az ellenséges csapatok helyzetéről valamit is tudna, saját szavai mégis inkább ennek az ellenkezőjét bizonyították. Rüdiger gróf Vitkovszkij vezérkari törzskapitányra bízta a fogoly kihallgatását, s meghagyta, hogy mindenki éppen szedje ki belőle az igazságot. Vélet-

16 A fősereg gyülekezési helye Żmigród galíciai városka volt a Duklai-hágó közelében. (Ma Lengyelország sanoki vajdaságában van.)

17 A „cári szárnysegéd" és a visszaemlékezés szövegében többször előforduló „cári főhadsegéd" rangok az orosz hadseregben pusztán kitüntető címek voltak. *Adlerberg, Alekszandr Vlagyimirovics* gróf (1818—1888) orosz kapitány cári szárnysegéd, később az uralkodó házi ügyeinek minisztere volt.

18 A lublói pap katolikus volt.

lenül jelen voltam ennél a kihallgatásnál. A pap először tagadott; a világ összes kincsével kecsegtettük, de ő egyre csak azt bizonygatta, hogy nem tud semmit. A foglyot egy fegyveres kozák őrizte, s hirtelen mulatságos ötletem támadt. A törzs egy fészerben helyezkedett el, melynek sarkában nagy, vízzel teli hordó állt.

— Tudod te, mi az az inkvizíció? — kérdeztem a papot.

— Tudom.

— No, akkor mássz csak bele a hordóba, s ha nem vallasz be mindent azonnal, rögtön a vízbe fojtalak.

Nagy ceremóniával levetkőztettük, de foglyunk nem akart a hordóba mászni, így a kozák kénytelen volt erőszakkal beleültetni. Aztán megparancsoltam, hogy megtöltött pisztolyát fogja a papra és parancsomra lőjön. Mindez természetesen csak a pap megfélemlítésére szolgáló tréfa volt, de neki teljesen komoly dolognak tűnt. Amint ismét tagadni kezdett, intettem a kozáknak, aki felhúzta a ravaszt, a pap pedig ijedtében és a menekülés reményében lebukott a víz alá, de fulladozva hamarosan ismét kidugta a fejét. Ezt a jelenlevők kacagásától kísérve még néhányszor megismételtem, míg végül az én papom kimerülve, meggyötörve, és látva, hogy nincs menekvés, mindent bevallott és elég fontos értesüléseket közölt velünk. Ezek szerint a vagy 3000 főt számláló ellenséges sereg Hétháron túl egy Szeben nevű városkánál tartózkodik. Amikor főerőink Paloncához érkeztek, felderítésünk bebizonyította, hogy az általa közölt adatok a valóságnak teljesen megfeleltek. Ezalatt a gróf a 15. számú kozákezredet Lublóról Palocsára küldte, mert mint beszélték, a környékbeli erdőben a lázadók egy fegyveres bandája húzódott meg; s valóban, hamarosan néhány lövés hallatszott. Estére a kozákok körülbelül húsz foglyot hoztak, akiknek majdnem mindegyike 14—15 éves fiú volt. Alig hittünk a szemünknek, mikor megláttuk ezeket a gyerekeket és megtudtuk, hogy előőrsi szolgálatra válogatták ki és helyezték a falvakba őket — az volt a feladatuk, hogy őrizzék a falut és szükség esetén lőjenek is. A környéken akkora fanatizmus uralkodott, hogy a legjobb családok fiai is közöttük szolgáltak. Szürke mundért[19] viseltek hosszú gallérral, melyen, mint az osztrákoknál, kis csillagok jelölték az altisztek és a feljebbvalók rangját. Fájdalom volt ránézni ezekre a gyermekekre, de ők az ifjú évekre olyannyira jellemző merészségtől áthatva egyáltalán nem féltek. A hadtestparancsnok intézkedett az osztrák őrségnek történő átadásukról, előzőleg azonban megparancsolta nekem, hogy gyűjtsem össze és mutassam meg őket a seregnek. A fiúkat végigvezettem a táborhelytől nem messze húzódó arcvonal előtt. Katonáink úgy bántak velük, mint gyermekekkel szokás: kétszersülttel kínálták őket s arcukat is megveregették.

Mint már említettem, a pap vallomása szerint Héthárs környékén ellenséges csapat tartózkodott. Elővédünk, Liszeckij altábornagy[20] parancsnoksága alatt, Lublón áthaladva, Héthárs irányában a Paloncánál lévő magaslatokon helyezkedett el. Lublón hirtelen lövések dörrentek, riadót fújtak, s egy szempilantás alatt mindenki talpra ugrott és a helyén termett. A gróf azonnal lóra ült és kíséretével az elővédhez vágtatott. Íme, a történtek: az ellenséges sereg, látva az őket Héthársnál szemmel tartó kozákokat, úgy vélte, hogy rajtuk kívül nincs más a közelben, ezért 3000 emberével és két ágyújával támadásba lendült, de beleütközött a még maga Rüdiger gróf által idejekorán s mesterien elhelyezett gyalogságba és tüzérségbe, melyek fölött a bátor Liszenko ezredes[21] parancsnokolt. A lázadókat a váratlan tüzérségi tűz és a polocki ezred két zászlóaljának szuronyai teljesen megfutamították, sebesültekben és elesettekben körülbelül 300 fős veszteséget okoztak nekik. A lovasság és a kozákság a futó ellenség hosszas üldözésével tetőzte be fényes, a jelen hadjáratban első hőstettét.[22]

Annak az indulatnak, mellyel katonáink belevetették magukat az első ütközetbe, s melyet könnyen kegyetlenségnek is lehetne tartani, az a magyarázata, hogy a nagy hőségben, a lakosaik által elhagyott puszta falvakon keresztül megtett hosszas menetelés után, már nagyon várták az alkalmat a csatára.

Az ütközetben a tisztek közül Gujusz, a Konstantin nagyherceg őfenségének nevét viselő ulánusezred főhadnagya mellsebet kapott. Az ellenséges csapat parancsnoka

19 A szürke mundér a honvéd vadászezredek egyenruhája volt.

20 *Liszeckij* altábornagy az orosz hadsereg 8. gyaloghadosztályának parancsnoka volt.

21 *Liszenko* ezredes a polocki vadászezred (az orosz cári 14. vadászezred) parancsnoka volt.

22 A héthársi összecsapás jelentőségét, az első szerény orosz győzelmet a visszaemlékező erősen eltúlozza. Az orosz beszámoló szerint a magyar fél alighanem több embert veszített, mint amennyi a csetepatéban egyáltalán részt vett.

egy Wysocki nevű lengyel tiszt[23] volt, aki valószínűleg szerencséjének tartotta, hogy elsőként bocsátkozhatott harcba az oroszokkal, reményeiben azonban csalatkoznia kellett. Győzelmünk híre hamar elterjedt, s mély erkölcsi hatásával további sikereinkhez egyengette az utat.

3.

Eperjes — Kassa — Forró — Kossuth és Görgey helyzete — A sikeres ellenállásba vetett remény elvesztése

A tábornagy valamennyi seregünk egyesülésének színhelyeként Eperjest, időpontjaként pedig június 18-át[24] tűzte ki. Mi szerfölött nehezen jutottunk el idáig, mert míg a főerők az országúton haladtak, nekünk köves dűlőutakon és hegyeken kellett keresztülvergődnünk, ahol lépten-nyomon patakok és források akadályozták utunkat. Az ellenség által tönkretett utak és hidak megjavítására egy árkász zászlóaljat küldtek előre, s csupán ennek köszönhetően sikerült nekünk is idejében Eperjesre érnünk. Lenyűgöző látvány volt, ahogy az előre olyannyira pontosan kiszámított útvonalakat megtéve, az előzetes megegyezésnek megfelelően, a tábornagy parancsnoksága alatt, Duklából a fősereg, s Rüdiger gróf vezényletével Paloncából a III. hadtest két utcán keresztül ugyanabban az időpontban vonult be a város főterére. Ha a gróf Nowy Targból egyenesen Kassa felé tart, egy nappal korábban is megérkezhetett volna, de éppen azért kellett Lubló felé kitérnie és egy napot a hegyekben töltenie, hogy Eperjesen erőink egyesítése egyszerre, ugyanabban az időben történhessék meg. Amint a seregeinek élén fehér sapkában lovagló tábornagy Rüdiger grófot meglátta, lovát ügetésre fogva megindult feléje, s ahogy odaért mellé, szívélyesen megölelték egymást. A seregek bevonulása Eperjesre valóban pompás volt. A héthársi ütközet híre már eljutott idáig, s tapasztalhattuk, hogy mennyire előnyösen befolyásolta az elméket. Csodálatos nap volt; valamennyi ablak kitárva, díszes öltözetű hölgyek fehér kendőt lobogtatva az ablakokból virágot szórtak a tábornagy felé, mások meg az utakat borították virággal. A házak falait szőnyegek díszítették, az utcákat ellepte a tömeg. Eperjes különösen kitűnt ünnepi fogadtatásával, mind ez alkalommal, mind visszafelé vezető utunkon, mikor még nagyszerűbb ünneplésben és fogadtatásban volt részünk. Egyébként, mint beszélték, ez a város ugyanígy fogadta az osztrákokat és a magyarokat is, s pontosan ennek köszönhette azt, hogy épségben maradt. A lakosság azokban a kisebb-nagyobb városokban, melyeken a seregek keresztülvonultak, rendszerint kitűzte az alkalomnak megfelelő zászlót: nekünk fehéret, az osztrákoknak sárgát feketével, a magyaroknak pedig zöldet pirossal; ugyanis minden háznál kéznél volt mindhárom zászló, s mindig azt vették elő, amelyre éppen szükség volt. Eperjesen ebből aztán mulatságos helyzet adódott. A magyarok éppen akkor masíroztak ki a város egyik végén, mikor mi megkezdtük a bevonulást a másikon, s a városháza tornyán, vagy feledékenységből vagy azért, mert egyszerűen nem volt már idő levenni, ott maradt a zöld-piros zászló. Amint észrevettem, hirtelen haraggal mutattam meg a város polgármesterének,[25] aki iszonyatosan megrémült, szélsebesen berohant a városháza épületébe, saját kezével tűzte ki a fehér zászlót, és visszatérve kegyelemért esedezett.

Eperjesen addig maradtunk, míg valamennyi seregünk össze nem gyűlt. Csapataink egy álló napon és éjszakán át csak jöttek-jöttek, a lakosság pedig elámult hadseregünk óriási létszámán, mely itt körülbelül 100 000 főt tett ki.

Eperjestől június 14-én [június 26-án] indultunk tovább Kassára, ahol megismétlődött az eperjesi fogadtatás. Az ellenség egyre hátrált, s így gyakran előfordult, hogy azokban a házakban éjszakáztunk, melyeknek ajtajáról még nem törölték le a magyar őrmesterek pirosceruzás feliratait: „Bethlennek", „Wysockinak" stb. Június 18-án [június 30-án] elértük Forrót, ahol egy napot töltöttünk, június 23-án [július 5-én] Miskolcot, ahol már berendezték a főhadiszállást. A seregek nem vonultak be

23 Héthársnál Wysocki személyesen nem volt jelen. A magyar elővédet Tadeusz Idzikowski alezredes, a lengyel légió második zászlóaljának parancsnoka vezette.
Wysocki, Józef (1809—1873) honvédtábornok, a lengyel légió parancsnoka volt az északi határon beözönlő csaknem 110 000 főnyi cári hadsereggel szemben álló 9 600 főt számláló IX. hadtest parancsnoka. E hadtestnek a feladata lett volna a határ védelme és a cári hadsereg előrenyomulásának akadályozása. Az óriási túlerővel szemben a hiányos felszerelésű, demoralizált hadtesttel ellenállni reménytelen vállalkozás lett volna, így a hadtestparancsnoknak nem volt más választása, mint a visszavonulás. Közben két kisebb összecsapásra került sor: június 18-án Héthársnál, június 23-án pedig Somosnál.

24 Az orosz seregek eperjesi egyesülésének időpontja június 23.

25 Eperjes polgármestere ekkor *Vida Pál*, akit 1849. május 7-én nevezett ki báró Luzsénszky Pál magyar kormánybiztos. Vida elődje, Podhorányi, ugyanis a magyar csapatok érkezésének hírére Galíciába menekült.

a varosba, nanem Zsolcánál, egy közeli falunál ütöttek tábort. Itt kaptuk azt a hírt, hogy a magyarok körében már nagy fejetlenség uralkodik, s az oroszok megjelenése Magyarország szívében semmissé tette azt a Kossuth által hirdetett vélekedést, miszerint a magyaroknak van még reményük a sikeres ellenállásra. Azt beszélték, hogy Pestet és Budát a felkelők már elhagyták, jelentékeny fegyveres bandáik vannak a Tiszánál Szolnok és Törökszentmiklós környékén, és Kossuth miniszteivel együtt Szegedre menekült. A lakosság pedig, felbátorodva nyájas viselkedésünktől, visszatért otthonába, s nagy vendégszeretettel fogadta csapatainkat. Ez különösen Miskolcon volt megfigyelhető, ebben a nagy népességű városban, ahol szép számmal éltek nemesek. A háborútól megkínzott, pénztelen emberek, soha nem tudva, hogy kinek engedelmeskedjenek, nagyon örültek a küszöbön álló változásnak, s lelkesedéssel beszéltek arról, hogy csapataink elfoglalták Debrecent. A lakosság, vagy legalábbis annak nagy része, végre fölmérve a helyzetet, már csak a harcok minél gyorsabb befejezése és a béke után áhítozott. Miskolcon küldöttség jelent meg a tábornagynál és háláját fejezte ki az orosz fegyverek iránt, s azt kérte, hogy a lehetőségek szerint minél szigorúbb rendszabályokat foganatosítson a környék lecsendesítésének érdekében. Bizalom csak az oroszok iránt nyilvánult meg, jóllehet az egész vidéken Kossuth általános népfelkelésre hívó kiáltványait terjesztették; ebben aztán ki is merült a magyar kormány összes ténykedése, létezésének és tetteinek nyomait ugyanis semmi másban nem tapasztaltuk. Az említett proklamációk szerint a magyarok senki segítségére nem számíthatnak, így hazájukat saját erejükből maguknak kell megmenteniük. A lelkesedés fokozása érdekében külön erre az alkalomra megfelelő imádság szövegét is terjesztették,[26] az újságok pedig az oroszoknak a lakossággal és a foglyokkal szemben tanúsított kegyetlenkedéseiről írtak. Ezek a felhívások és híresztelések azonban teljesen hatástalanok maradtak, mert maga a lakosság éppen e hírek ellenkezőjéről győződött meg. A hazafiak csillogó álmait az általános csüggedés váltotta fel, s dicsőségének oltáráról már Kossuthot is letaszították. Még élt ugyan a Görgey-féle és a déli hadseregbe vetett remény, de a további kudarcok a remény e tartóoszlopának utolsó követ is szétzúzták és elvezettek a végső kiábrándulóshoz.

4.

Görgey viszonya Kossuthhoz és a hadsereghez — A tárgyalások megkezdése — Hadikövetek — Utazásom Világosra

A háború eseményeinek részletes leírásával nem foglalkozom, hanem rögtön rátérek arra az időszakra, melyben személyesen is részt vettem; arra, mely az egyik fél számára olyannyira tragikus, a másik számára viszont ugyanakkor oly ragyogó volt. Bevallom, hogy egy kicsit zavarban is vagyok. Tapasztalatokban még nem túl gazdag életem során ez az időszak elmémben és szívemben egyaránt nagyon mély és kitörölhetetlen nyomokat hagyott, és talán már soha nem lesz alkalmam az életben még egyszer ehhez hasonlót átélni. Ennek a nagy és virágzó, néhány gonosztevő által félrevezetett és szerencsétlenségbe sodort országnak, s vele együtt az olyan rövid idő alatt oly nagy dicsőséget szerző férfinak a személyes sorsa szemem láttára dőlt el. Mivel ismeretes volt előttünk, hogy az ellenséges hadsereg Nagyváradnál gyülekezik, seregeink azt a parancsot kapták, hogy július 27-én [augusztus 8-án][27] Debrecenből a lehető legnagyobb gyorsasággal szintén oda induljanak, és Rüdiger grófnak Görgey üldözésére néhány ütegnyi lovastüzérséggel együtt a 2. és 3. lovashadosztályt bocsátották rendelkezésére. Derűs és felemelő látványt nyújtottak ezek a lovasezredek, melyeket olyan lovassági tábornok vezetett, mint amilyen Rüdiger gróf volt. Segédtiszti minőségemben természetesen mindig mellette tartózkodtam. Mezőkeresztesnél, amint éppen egy sűrű erdőn haladtunk át, egy század huszár kíséretében néhány magyar tisztet pillantottunk meg. Ők voltak Görgey első hadikövetei. Azokat a követeket, akiket a magyarok az osztrák hadsereghez küldtek, az osztrákok, tekintet nélkül küldetésükből eredő sérthetetlenségükre, rögtön letartóztatták és fogságba vetették. A hozzánk érkezők még nem ismertek bennünket és attól féltek, hogy hasonló sors vár rájuk is. A gróf azonban szívélyesen fogadta őket, az első faluban megálltunk velük, s ott is éjszakáztunk. A követek Poeltenberg tábor-

26 A Kossuth-féle általános népfelkelést és imádkozást elrendelő kiáltványok alatt az 1849. május 18-án kelt minisztertanácsi előterjesztés, illetőleg Horváth Mihály vallás- és közoktatási miniszter ezzel kapcsolatos, az ország lelkészeihez szóló felhívása értendő.

27 Rüdiger július 26-án [augusztus 7-én] indult Debrecenből tovább Nagyváradra.

nok, Görgey seregének hadtestparancsnoka, Beniczky ezredes és Bethlen Gábor, a Hunyadiak királyi családjának leszármazottja voltak, kik Görgey alábbi, Rüdiger grófnak címzett levelét hozták:[28]

Tábornok Úr!

Ön bizonyára ismeri hazám szomorú történetét. Ezért megkímélem önt mindazon végzetszerűen egybefüggő események fárasztó ismétlésétől, melyek minket egyre mélyebben belévittek a kétségbeesett küzdelembe, eleinte törvényes szabadságainkért, utóbb létünkért.

A nemzet jobb és, merem mondani, egyszersmind nagyobb része nem kereste ezt a küzdelmet könnyelműen, de igenis — számos oly derék férfiak segítségével, kik ugyan hozzá nem tartoztak, de viszonyaik által belévonattak — becsületesen, állhatatosan és győzelmesen megállta.

Ekkor Európa politikája azt kívánta, hogy őfölsége Oroszország császára Ausztriával szövetkezzen, hogy bennünket legyőzzön, s a további küzdelmet Magyarország alkotmánya mellett lehetetlenné tegye.

Megtörtént!

Sokan a magyar igazi hazafiak közül ezt előre látták, és óva intve meg is jövendölték.

Napjaink történelme egykor le fogja leplezni, mi indította rá az ideiglenes kormány többségét, hogy fülét ezen óva intő szózatok elől elzárja.

Ezen ideiglenes kormány nincs többé.

A legfőbb veszély a leggyöngébbnek találta.

Én, a tett embere, de nem a hiábavalóé, beismertem, hogy a további vérontás haszontalan, sőt vészthozó Magyarországra nézve, amint ezt már az orosz beavatkozás kezdetén előre láttam. Ma felszólítám az ideiglenes kormányt, hogy föltétlenül köszönjön le, minthogy további fönnállása a haza jövőjét napról napra csak mind gyászosabbá teheti.

Az ideiglenes kormány átlátta ezt, és önként leköszönt, letévén az én kezembe a legfőbb hatalmat.

Ezen körülményt én legjobb meggyőződésem szerint felhasználom arra, hogy embervért kíméljek, hogy békés polgártársaimat, kiket tovább is megvédelmezni gyönge vagyok, legalább a háború iszonyaitól megszabadítsam azáltal, hogy föltétlenül leteszem a fegyvert, s ezáltal talán megadhatom az első lökést ahhoz, hogy valamennyi tőlem elszakasztott magyar hadak vezérei, hasonló felismerésében annak, hogy Magyarországra nézve ez most a legjobb, rövid időn ugyanazt tegyék.

Ezen alkalommal őfölsége a cár nagylelkűségébe vetem bizodalmamat, hogy ő azon számos derék bajtársimat, kik, mint korábban osztrák tisztek, a viszonyok hatalma által ezen Ausztria elleni szerencsétlen harcba belésodortattak, nem fogja egy bizonytalan sorsnak, és egy mélyen megszomorodott nemzetet, mely az ő igazságszeretetéhez folyamodik, nem fog ellenségei szilaj bosszúvágyának védtelen kiszolgáltatni. Talán elég lesz, ha *egymagam leszek* annak áldozatja.

Ezen levelet önhöz intézem, tábornok úr, mivel ön volt az első, aki irányomban azon becsülésnek tanújelét adta, mely megnyerte bizalmamat.

Siessen, ha a hasztalan további vérontásnak elejét akarja venni, a fegyverletétel szomorú aktusát a legrövidebbi időben, de akként tenni lehetővé, hogy ez egyedül őfölsége Oroszország császára hadai előtt mehessen végbe, mert ünnepélyesen kijelentem, hogy inkább fogom egész hadtestemet egy bármekkora túlerő elleni kétségbeesett csatában megsemmisíttetni engedni, mintsem osztrák csapatok előtt tegyem le feltétlenül a fegyvert.

Én holnap, augusztus 12-én Világosra indulok, holnapután, 13-án Borosjenőre, 14-én Bélre, mit is azon okból közlök önnel, hogy ön haderejével az osztrák hadak és az enyémek közé közbehúzódhassék, körülkerítésem és azoktól való elválasztásom végett.

Ha ezen mozdulat nem talál sikerülni, és az osztrák a sarkamra lépne, akkor az ő támadásait határozottan vissza fogom utasítani, és Nagyvárad felé vonulok, hogy ezen úton az orosz császári hadseregre akadhassak, mert csapatjaim kijelentették, hogy egyedül ez előtt készek a fegyvert letenni.

28 A követek Poeltenberg Ernő honvédtábornok, Beniczky Lajos alezredes és a fedezetükre kirendelt huszárosztály parancsnoka, Bethlen József gróf voltak. Mint ismeretes, és a bevezetőben írtuk, ezt a levelet nem ők, hanem a Bethlen Gergely-féle követség vitte Rüdiger táborába. A levél orosz szövege a német nyelvű levél pontos fordítása, így nem az orosz szöveget fordították vissza magyarra, hanem Görgey István fordítását használtuk. *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. 1—3. k. Bp., 1885—1888. III. k. 569—570. o.

Önnek becses válaszát a legrövidebb idő alatt elvárom. Határtalan nagyrabecsülésem kifejezésével.

Ó-Arad, 1849. augusztus 11. este kilenc órakor

Görgey Artur

Mivel Rüdiger grófnak nem volt felhatalmazása arra, hogy az ellenséggel tárgyaljon, ezért nem tudott a követeknek azonnal választ adni, így várakozásra kérte őket, maga pedig futárainak egyikével azonnal jelentést küldött a tábornagynak. Görgey válaszként azt az ajánlatot kapta, hogy reménykedjék az orosz cár magas közbenjárásában és az osztrák uralkodó kegyességében, s feltétel nélkül tegye le a fegyvert. Ez a válasz éjszaka érkezett meg. A gróftól azt a parancsot kaptam, hogy magam mellé véve egy szakasz Radetzky-huszárt,[29] fedezetükkel kísérjem a hadiköveteket visszafelé és igyekezzem velük olyan messzire jutni, hogy legalább az ellenséges előőrsökre rábukkanjunk, a beszélgetés során pedig próbáljam kideríteni, hol tartózkodik Görgey. Útirányként Aradot kaptam, ugyanis Görgeynek minden valószínűség szerint ott kellett lennie. Útközben a kapott térkép alapján tájékozódhattam. Elindultunk. Menetünk a következő módon haladt: elől, hogy ne veszítsem őket szem elől, a magyar huszárok, körülvéve a mieinkkel, akik azt a parancsot kapták, hogy szigorúan őrizzék őket, beszédbe ne elegyedjenek velük, ne engedjenek el senkit, de azért udvariasan viselkedjnek. Utánuk következett Poeltenberg egy batárban, kihez, hogy kényelmesen társaloghassunk, magam is beültem, mögöttünk pedig a többiek jöttek. Megkértem Poeltenberget, hogy az úton foglyainak adjon ki bennünket, mert így nem rémisztjük meg a lakosságot. Soha nem fogom elfelejteni ezt az utazást, melynek egész ideje alatt a diplomácia művészetében versenyeztünk Poeltenberggel. Én azt igyekeztem megtudni, hogy hol van Görgey, ő pedig mindegyre elkanyarodott ettől a témától. Előnye neki volt, mert sokkal könnyebb valamit elhallgatni, mint valamit megtudakolni. Menetirányunk szerint az országúton kellett haladnunk. Poeltenberg azonban észrevette, hogy feltételezésem szerint Görgey Aradon van, és igyekezett efelől bizonytalanságban tartani; ezért inkább egy földutat javasolt. Javaslatába hosszú ideig nem egyeztem bele, nem azért, mintha bárkitől is féltem volna, hiszen tudtam, hogy helyzetemből fakadóan sérthetetlen vagyok, ellenfelem pedig nemeslelkű néphez tartozik, hanem azért, mert a térképet figyelve azzal gyanúsítottam, hogy félre akar vezetni. Megérkeztünk egy faluhoz, Poeltenberg úgy nevezte meg, ahogy nálam is szerepelt; ez megismétlődött másodszor is, harmadszor is. Az egyik helyen azonban meg kellett állnom, s mikor megkérdeztem egy arra jövő parasztól a falu nevét, az teljesen más nevet mondott, mint Poeltenberg. Megnéztem a térképet, és valóban megtaláltam a falut a paraszt által most megadott elnevezés alatt, de nem az én útvonalamon, hanem egy másik úton, mely szintén Aradra vezetett, csak kerülővel. Lélekben diadalmaskodtam, hiszen immár nem fért kétség hozzá, hogy Görgey valóban Aradon tartózkodik, útitársam pedig csak meg akart téveszteni. Eközben, mivel hajnali 4-től délután 3-ig úton voltunk, a lovak elfáradtak, az emberek megéheztek. Azt javasoltam, hogy álljunk meg, de Beniczky azt mondta, jobb lenne Nagyváradon megpihenni, mert ott mindent beszerezhetünk. Én azonban féltem a nagy városban tartott pihenőtől, s az volt a kívánságom, hogy a város után következő első faluig menjünk, amibe bele is egyeztek. Ahogy Nagyváradon haladtunk át, a nép összeszaladt, hogy megnézze az orosz „foglyokat". Hirtelen azt láttam, hogy Beniczky megáll és egy fekete fátylas hölggyel[30] beszélget; úgy tettem, mintha nem vettem volna észre, de amikor, megérkezve abba a faluba, ahol pihenni szándékoztunk, ismét megjelent ugyanaz a hölgy és Beniczkyvel suttogni kezdett, odamentem hozzájuk. A hölgyet, közölve vele, hogy ezt nem engedhetem meg, udvariasan elvezettem, s megparancsoltam egy huszárnak, hogy azonnal vigye vissza a városba. Beniczky dühbe jött és megragadta a kardját, én is a sajátom után nyúltam, de Poeltenberg, aki mindent látott, odajött és Beniczkyt visszatartotta. Szablyánkat mindketten hüvelybe csúsztattuk, Poeltenbergnek pedig köszönetet mondtam, de azután Beniczkyhez, mivel túllépett követi jogain, egy szót sem szóltam többé, s amennyire lehetett, kerülni igyekeztem. Ez volt egyébként az egyetlen eset, amikor egy útitársam elégedetlenségre adott okot: általában mindegyikük udvarias volt, s megértette helyzetünket. Poeltenberggel és Bethlennel jobban összejöttem. Ahogy a beszélgetések egyre őszintébbekké váltak, az első meg-

29 Az orosz Radetzky-huszárezred a 6. (belorusz) huszárezred volt.

30 Az említett fekete fátylas hölgy valószínűleg Görgey Artúrné, akit Beniczky kísért Nagyváradra, mikor hadiként útnak indult Poeltenberggel.

mutatta felesége levelét,[31] melyben az asszony részletesen írt Bécs helyzetéről és a háború minél gyorsabb befejezésére vonatkozó általános óhajról. „Mikor térsz vissza?" — kérdezte. Poeltenberg szeméből peregtek a könnyek, mikor felolvasta nekem ezt a levelet. A közeli találkozásra kevés reménye volt, de arra természetesen nem gondolt, hogy a sors rendelése folytán a viszontlátásra már sohasem kerül sor, s hogy rá Aradon gyalázatos kivégzés vár. Én a magam részéről, amennyire tudtam, próbáltam őt vigasztalni és rávenni arra, hogy minden erejét vesse latba Görgey és a hadsereg megadása érdekében, vagyis a háború békés befejezéséért, mert ez az ország megmentésének egyetlen eszköze, s a nép áldani fogja érte őket. Őszintén bevallotta, hogy valamennyiüknek ez a kívánsága, de a lelkiismeret, becsület stb. A továbbiakban még arra mutattam rá, hogy Kossuth cserben hagyta Görgeyt, nekünk 100 000 fős kitűnő hadseregünk van, nekik mindössze 30 000 főnyi, az is kimerült és csüggedt, ennek következtében semmi esélyük nincs a sikerre, ugyanakkor pedig a további ellenállás csak törvényes kormányuk igazságos követeléseit fogja majd növelni velük szemben. Poeltenberg nem adott egyenes választ, de nem lehetett nem észrevenni, hogy mi játszódik le benne. Természetesen nem merem magamnak a legkisebb mértékű részvételt sem tulajdonítani az akkor már kibontakozófélben levő megoldás előmozdításában, annál is inkább nem, mert az elhatározás abban az időben már — felmérve a helyzetet — régen megszületett Görgey és fegyvertársai fejében; de az biztos, hogy ezeknek az embereknek a szívéhez szóltam, amely, mint a magyaroké általában, meleg és érzékeny volt.

Közben besötétedett, s mire a Tenke nevű faluhoz értünk, már éjszaka 11 óra volt.

— Itt feltétlenül meg kell állnunk — mondtam —, a lovak fáradtak; éppen csak abrakoltatunk és indulunk tovább.

Javaslatom nem tetszett Poeltenbergnek. Azt szerette volna, ha őt itthagyom és visszafordulok, de meggyőztem, hogy az út további részén csapatainkkal találkozhat, akik fel fogják tartóztatni. A falu papjához[32] tértünk be, bőségesen megvacsoráztunk, lepihentünk, s egészen megfeledkeztünk az idő múlásáról. Hirtelen kinyílt az ajtó, s Poeltenberg őrmestere lépett be a következő szavakkal: „Tábornok úr, nem lehet tovább menni, a híd leégett." Akkor már tudtam, hogy egy kicsit eltévedtünk, s az éjszaka nem tudunk tovább menni, a leégett híd pedig csak kitalált akadály. Elmosolyodtam, Poeltenberg szintén, s mosolya annak a beismerését jelentette, hogy rossz irányba akart vezetni, és Görgey valóban Aradon várja.

Első diplomáciai megbízatásom sikerének örvendezve megmondtam neki, hogy már régen rájöttem titkára. Aztán szívből összenevettünk, búcsúzkodni kezdtünk, és önkéntelenül erősen megöleltük egymást. Kíséretemnek megparancsoltam, hogy készüljön az indulásra, s mikor, még mindig búcsúzkodva, kiléptem a tornácra, azt láttam, hogy huszáraim szintén összeölelkeztek a magyarokkal, megijedtem. Hívom az őrmestert, aki azt a szigorú parancsot kapta, hogy tilos az ismerkedés a magyarokkal.

— Mit csináltatok?

— Nagyságod a hibás.

— Miről beszélgettetek egymás közt?

— Ahogy látni méltóztatik, azt javasolták, hogy álljunk át hozzájuk.

— És mit válaszoltatok?

— Hogy az önök nyelvét sajnos nem ismerjük.

— És a haza, az eskü, a cár? — kiáltottam haragra gerjedve.

Az őrmester zavarba jött és azt válaszolta:

— Hiszen azt mondták, mi olyan bátran verekszünk, hogy ha seregeink egyesülnének az övékkel, az egész világ miénk lenne...

— Öleljétek meg őket még egyszer — mondtam —, aztán indulás azonnal, és tessék mindent elfelejteni!

— Értettem!

Az éjszaka sötétjében alig tudtunk elvergődni Nagyváradig, ahová időközben Rüdiger gróf már bevonult. Beszámoltam a történtekről. A parancsnok megrótt, de meg is dicsért: nemes lelke nem felejtette el, hogy ő is volt fiatal.

Magyarázatául annak, mi késztette Görgeyt arra, hogy hazája megmentésének eszközét ne a háború folytatásában lássa, hanem békés megoldást keressen és ezzel a céllal követeket küldjön hozzánk, röviden szólnom kell Kossuthhoz és a lázadó

31 Poeltenberg Ernőhöz ezt a levelet május végén jutatta el a császári hadvezetőség, hátha átáll a felesége, a lengyel Pauline Kakowska szomorú sorainak hatására. L. Schlik altábornagy iratát, kelt: 1849. május 28-án. Hadtörténelmi Levéltár, 1848—1849. 30/326. sz.

32 A szövegben *Győry Mihály* református lelkipásztorról van szó.

kormányhoz fűződő viszonyáról, melynek határozatlan és elhibázott lépései őt igazán kétségbeejtő helyzetbe hozták.[33] Kossuth jelleme — forradalmi és republikánus vonások — és Görgey jelleme — monarchikus szellem, Magyarország önállóságának álmával összekapcsolva — nem fért össze. Az első államférfiúi szerepre vágyó politikai álmodozó volt, de költő. Az utóbbi, éppen ellenkezőleg, határozott és gyakorlati elme. A hatalomra vágyó, telhetetlen és ravasz Kossuth, hívságos céljai elérésére minden eszközt felhasznált. Görgey mindenkor és mindenütt lovagiasan, nyíltan és valóban nemeslelkűen cselekedett, mindig az iránt lelkesedve, amiről úgy gondolta, hogy hazája dicsőségére és hasznára válik. Kossuth határtalan hiúságának és hatalomvágyának oltárán mindent feláldozott, terveiről még a száműzetésben sem tudott lemondani, s népének átkaitól űzve, egész életében gyötrődésre és szenvedésre kárhoztatott. Görgey hazájának boldogulásáért feláldozta hiúságát, s ha korábban törekedett is a legfőbb hatalom elérésére, csupán azzal a céllal tette, hogy arról, ha úgy látja, hogy a Kossuth és társai alantas szándékai által örvénybe sodort Magyarország javára és megmentésére nincs más eszköze, ismét azonnal lemondjon. Görgey hőstette igazi önmegtagadás volt, hiszen tudta, hogy nevét gyalázattal mocskolják be, árulónak fogják tartani, de bízott ügyének igazában és az isteni, sőt az emberi igazságszolgáltatásban is, amely a későbbiekben éppen az ő tettét igazolta és értékelte. Görgey akkor lett volna áruló, ha, mint mondják, valóban eladta volna magát; akkor lett volna áruló, ha feláldozva hadseregét, saját életét igyekezett volna bármi áron megmenteni, de Rüdigerhez írt levelében, fegyvertársai megmentésének fejében, elsőként önmagát kínálta áldozatul. Végül akkor lett volna áruló, ha személyi biztonságának garanciájául bármilyen feltételt szabott volna, ő azonban mindazt, amit felajánlottak neki, visszautasította, s tiszta, nyugodt lelkiismerettel tért vissza korábbi szerény anyagi körülményei közé, és kizárólag a tudománynak szentelte magát mindaddig, amíg a folytatódó rosszindulatú gúnyolódás, a hazugság és rágalom ezt a világtól visszavonult férfit, türelmének végső határát kimerítve, arra kényszerítette, hogy gyönyörű szép visszaemlékezéseivel, a tiszta és nemes léleknek ezzel a csodálatos, igaz és fényes gyónásával álljon a közvélemény elé. A fent leírt erkölcsi indítékok mellett azonban anyagi szempontok is hozzájárultak a visszaemlékezés megírásához. A felületesek, a könnyelműek, azok, akik az eseményeket, melyeknek nem is voltak részesei, távolról ítélik meg, azt mondják és azt fogják mondani a jövőben is, hogy a végsőkig harcolnia kellett volna; de ha személyesen mindenkinek készen is kell lennie a halálra, a parancsnok akkor sem áldozhatja fel könnyelműen mások életét. Ezek a szigorú bírák mérlegelik-e azt, hogy ilyen körülmények között Görgey egyik embere sem egyezett volna bele a háború folytatásába és azt, hogy hadseregének maradéka akkor hamarabb szétfutott volna, mivel a csüggedés és reménytelenség általános volt. A hadsereggel Törökországba menekülni ostobaság lett volna, melynek következményeire még gondolni is szörnyű. Bem, csak saját menekülését tartva szem előtt, másokról nem gondoskodva, azt tette, és mi lett az eredmény? Görgey azt a parancsot kapta, hogy egyesüljön a déli hadsereggel; láttuk, hogy milyen körültekintően és zseniálisan igyekezett az egyesülést megvalósítani; Vácnál elzárták az útját, de nem adta fel a reményt és végrehajtotta csodálatos visszavonulását Losoncon és Miskolcon át Tokaj felé — s mindezt egész hadseregünk szeme láttára tette. Azt mondták neki, hogy Nagyváradon várja őt Kossuth, a minisztérium, pénz és felszerelés. A nehézségeket semmibe véve, minden akadályt leküzdve elérte Nagyváradot. És nem volt ott senki! Csak a reszkető és kétségbeesett Batthyány grófot és Szemerét találta meg, akik Kossuth nevében megbízták a főparancsnoksággal. Görgey azonban tudta, hogy erre a tisztségre Kossuth titokban Bemet nevezte ki; elutasította Batthyány és Szemere megbízatását, követelte, hogy Kossuth és a minisztérium, mint a haza ellenségei, a hatalomról azonnal mondjanak le, magára vállalta a teljhatalommal járó diktátori tisztet és remekül élt vele: nem úgy, mint áruló, hanem úgy, mint aki az isteni gondviselés és a körülmények ereje folytán került ebbe a méltóságba. Kossuth tudomást szerezve Görgey fellépéséről, mindent megértett: furdalta a lelkiismeret és az irigység mardosta lelkét; lemondásáról egy manifesztumot küldött szét, melyben közölte, hogy hazaszeretetével nem tudta megmenteni a hont, ezért minden hatalmat átadott Görgeynek akit Isten és saját lelkiismerete előtt tett felelőssé Magyarország jövendő sorsáért. Hangzatos szavak ezek, melyek Kossuth ajkán képmutatásba és átokba fordultak. Magához véve a nem-

33 Az alább előadott események leírása pontatlan, politikailag tendenciózus, Kossuth-ellenes, katonailag viszont már helytállóbb. Szemere Bertalan miniszterelnök és gróf Batthyány Kázmér külügyminiszter Vámospércsen, majd Nagyváradon és Gyapjún tárgyaltak Görgeyvel. E tárgyalások után indult Poeltenberg végül azzal az államirattal Rüdiger táborába, melyben a magyar kormány felajánlotta a koronát a Romanov-ház valamelyik tagjának.

zeti kincseket, sőt, mondják, hogy a királyi koronát is, Törökországba szökött, titokban bosszút forralt egész Európa ellen és puszta, de számára valószínűleg vigasztaló vágyálmokat kergetett a minden monarchikus hatalom, különösen pedig Oroszország ellen kirobbanó általános forradalomról — olyan vágyálmot, melynek megvalósulásáról aztán Amerikában is prófétált, ahol a demagógok ünneplése közepette úgy néztek rá, mint valami szélhámosra.

Íme, mit írt Görgey Klapka tábornoknak, a fegyverletétellel kapcsolatban:[34]

„Amióta egymást nem láttuk, bár nem váratlan, de döntő dolgok történtek.

A kormány örökös féltékenysége, tagjai némelyikének aljas önzése oda juttatta ügyünket, ahol azt én már áprilisban előre láttam.

Amint az oroszokkal vívott több becsületes küzdelem után Tokajnál átléptem a Tiszát, az országgyűlés kinyilvánítá, hogy engem óhajt fővezérnek.

Kossuth kinevezte titokban Bemet.

Az ország azt hitte, hogy én vagyok az, mert Kossuth az országgyűlés ajánlatára jezsuitás feleletet adatott.

Ez a gazság volt forrása mindannak, ami később történt!

Dembiński Szőregnél leveretett; Bem Marosvásárhelynél szétrobbantatott.

Utóbbi Temesvárra sietett, melynek falai alá Dembiński visszavonult.

Bem a temesvári csatában néhány órára helyre állította a küzdelmet, de azután oly mérvben visszaveretett, hogy 50 000 emberből — Kossuth számításai szerint — csak hatezren maradtak együtt. A többiek mind szétugrasztattak, amint ezt nekem Vécsey jelenté.

Eközben az osztrák Temesvár és Arad között mind előbb nyomult.

A hadügyminisztérium azt a parancsot adta Dembińskinek, hogy amint természetes, a baráti Arad és ne az ellenséges Temesvár felé vonuljon.

Dembiński azonban ezen parancs ellenére cselekedett.

Miért? Nem tudom, de nagyon sok adatom van, amiből gyaníthatom, hogy ez iránt való féltékenységből történt így.

Mindennek következménye az lőn, hogy én azzal, amit Komáromból magammal hoztam — leszámítva abból a Vác, Rétság, Görömböly, Zsolca, Gesztely és Debrecen mellett szenvedett jelentékeny veszteségeket — egyedül állottam, délről az osztrákok, északról az oroszok főereje által fenyegetve.

Volt ugyan még egy visszavonulási út számomra, Aradról Radnán át Erdélybe. De a hazámra való tekintet, melynek minden áron a békét akartam megadni, arra indított, hogy a fegyvereket tegyem le.

Előbb azonban fölszólítottam az ideiglenes kormányt annak belátására, hogy többé úgysem segíthet a hazán, sőt azt még mélyebben dönti a szerencsétlenségbe, tehát mondjon le.

Ezt meg is tette, és minden polgári és katonai hatalmat az én kezeimbe helyezett, mire én, minthogy az idő sürgetett, azt a gyors, de mindazáltal jól megfontolt határozatot hoztam magamban, hogy őfelsége az orosz cár serege előtt a fegyvert föltétlenül letegyük.

Legvitézebb és legderekabb csapataim beleegyezésüket adták ebbe. Arad környékéről valamennyi hadosztály önként csatlakozott hozzám, Arad vára is, Damjanichcsal élén, kijelenté, hogy hasonlólag akar cselekedni.

Eddigelé oly bánásmódban részesülünk, amilyet a derék katonának derék katonától várnia lehet!

Fontold meg, mit tehetsz, és mit kell tenned!"

Az előző oldalakon elragadott a vágy, hogy legalábbis úgy, ahogy én látom, megmagyarázzam a történtek okait, így megelőztem azok menetét. Most visszakanyarodom, és úgy ahogy tudom, leírom azt az eseményt, melyhez hasonló még nem fordult elő a történelem során. Mack tábornok valamikor 7000 emberrel tette le a fegyvert.[35] Görgey az oroszok előtt 30 000 fővel és 142 ágyúval adta meg magát.[36] Ez

34 Görgey 1849. augusztus 16-án Klapkához írt levelét (Országos Levéltár, R. 295. Klapka György iratai, 1. cs, 3. tétel, 1849. augusztusi iratok, 4—5. fol.) Klapka fordításában, de az eredeti német nyelvű levél bekezdésbeosztásával közöljük. Ez a levél azután kelt, hogy Paszkevics augusztus 15-én délután Nagyváradon közölte Görgeyvel hogy csak az ő életét tudja biztosítani. *Klapka György:* Emlékeimből. Bp., 1886. 221—223. o.

35 Karl Mack osztrák tábornok Ulmnál 1805. október 20-án több, mint 25 000 emberrel adta meg magát Napóleonnak.

36 A Rüdigernek átadott lista szerint Görgey hadseregének létszáma 30 889 fő volt, az ágyúk száma pedig 144. *Oreusz, I.:* i. m. 491. — Rüdiger Haynaunak küldött augusztus 13-i átirata szerint pedig a foglyok létszáma kb. 20 000 fő volt és 130 az ágyúk száma. *Katona Tamás* közli az átiratot: Az aradi vértanúk. 1—2. k. Bp., 1979. II. k. 20. o

a megadás a vitéz öregnek (Rüdiger grófnak) új dicsőséget hozott, s mintegy betetőzése volt ötven éves, hőstettekben gazdag katonai pályafutásának.

Rüdiger gróf figyelmen kívül hagyta azokat az egymást érő utasításokat, melyek szerint nem haladhatott túlságosan előre és óvakodnia kellett Görgeytől, mint lázadótól, aki képes arra, hogy tőrbe csalja üldözőjét. Így a III. hadtest erőltetett menetben haladt Nagyváradról Kisjenő és Zaránd felé. A két nemes lelkű férfi megértette egymást és nyugodt lélekkel haladt egymással szembe a világosi síkság felé. Görgey másodszor is elküldte hadiköveteit, mégpedig Zarándra. A küldöttség három, Magyarország legjobb családaiból származó ifjúból állt, kiket teljesen áthatott a törvényes uralkodójuk iránti hűség, de ugyanakkor a szenvedélyes hazaszeretet is: Bethlen ezredesből, a korábbi hadikövet fivéréből, Esterházy Pál huszár főhadnagyból, akit Rüdiger gróf régebbről ismert, és gróf Schmidegg főhadnagyból. Görgey őket, mint a legmagasabb magyar arisztokrácia és a monarchikus irányzat képviselőit választotta ki. A követek könnyes szemmel nyújtották át Rüdiger grófnak Görgey utolsó, magasztos és megindító 1849. augusztus 13-án kelt levelét.[37]

„Önként letéve a fegyvert a parancsnokságom alatt álló magyar seregekkel az oroszok előtt, és feltétel nélkül meghódolván bátor fegyvertársaimmal együtt, feladatomnak tartom átnyújtani önnek, tábornok, szerény óhajtásaikat, és a legnagyobb tisztelettel megkérni önt, hogy ne utasítsa vissza kielégítésükre szolgáló közbenjárását a tábornagy úr őfőméltóságánál és a cár őfelségénél.

Kéréseik a következők:

1. Azokat, kik letették a fegyvert, mint bűnösöket, ne adják át az osztrákoknak, mert közülük mindazok, kik előzőleg osztrák szolgálatban állottak, az osztrákok kezébe kerülve, megfosztathatnak életüktől, sőt lehetséges hogy becsületüktől is.

2. Mindazon tiszteknek, kik kívánságukat fejeznék ki, hogy orosz szolgálatba lépnek, kérését ne utasítsák vissza.

3. Minden tiszt kapjon engedélyt kard, vagy szablya viselésére a hadifogság ideje alatt is; mindegyikük kész becsületszavát adni, hogy ezzel a keggyel nem él vissza.

4. Mindazoknak, kik önként megadják magukat, ingó vagyona, mint szekér, lovak stb. birtokukban maradjon.

5. Abban az esetben, ha az osztrák kormány önkényes rendelkezése folytán a papírpénz Magyarországon megfosztatnék értékétől, legyen lehetőségünk, hogy beválthassuk azt a forgalomban levő pénzre.

6. Mivel előttünk Magyarország jövője nem ismeretes, és mivel ha őfelsége, minden oroszok cárja, ismert nagylelkűségével és nagyhatalmú közbenjárásával nem óvja meg országunkat, lehetséges, hogy valamennyiünkre vérpad, vagy száműzetés vár. ezért mindannyian bátorkodunk nem annyira magunkért, hanem minden honfitársunkért őfelsége nagylelkű közbenjárását kérni, hogy ez a szerencsétlen ország, mely már annyit szenvedett, ne legyen újabb gyötrelmeknek kitéve."

Mikor a követek Rüdiger grófnak átadták ezt a sorsdöntő levelet, a megindultságtól egy szót sem tudtak kimondani. A gróf, mint öreg katona, megértette érzéseiket és szívélyes viselkedésével megkönnyítette helyzetüket.

— A világ értékelni fogja az önök tettét — mondta. — S tábornokuk életének ez a legjobb napja. Legyenek nyugodtak, uralkodónk nagylelkűségre tanít bennünket, mert ő maga a megtestesült irgalom. Nincs olyan hiba, melyet ne lehetne jóvátenni, ha elkövetője megbánja tettét!

Ezután meghívta őket ebédre, nekem pedig megparancsolta, hogy mindig vendégeink mellett legyek és kényelmes elhelyezést biztosítsak számukra. Soha nem fogom elfelejteni ezt az ismeretséget; már nem voltunk többé egymás ellenségei; mindez a legfényesebb ifjúság volt. Aztán megtudtam, hogy Rüdiger gróf, Görgey segédtisztjeinek érdekében közbenjárva, szót emelt értük is. Közbenjárása azonban eredménytelen maradt, mert, mint ahogy a későbbiekben az újságokból megtudtuk, Esterházy Pált[38] a Holsteinban állomásozó osztrák hadseregnél furmányosként látták egy kocsisorhoz tartozó szekéren.

A gróf megbeszélte a követekkel a fegyverletétel menetét, s nekem megparancsolta, hogy kísérjem őket vissza Görgeyhez, kivel közöljem, hogy a részletekről a vezérkar

37 A követség tagjai gróf Bethlen Gergely ezredes (ő nem volt gróf Bethlen József testvére), gróf Esterházy István és gróf Schmidegg Kálmán huszárkapitányok voltak, és Görgey már közölt augusztus 11-i levelét Kisjenőn adták át Rüdigernek. Az itt közölt kívánságlistát Görgey a fegyverletétel alkalmával személyesen adta át az orosz tábornoknak.

38 Gróf *Esterházy István* (1822—1899) huszárkapitányt, Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok segédtisztjét (akit csakugyan Pálnak is szólítottak) a szabadságharc leverése után valóban besorozták közkatonának az osztrák hadseregbe.

főnöke tájékoztatja majd, és térjek vissza a válasszal. Mivel későn indultunk útnak, és Világosig, ahol Görgey táborozott, körülbelül 15 verszta[39] volt a távolság, csak éjjel két óra tájban érkeztünk meg. A közeli jövő ismeretében az embernek összeszorult a szíve, ha a magyarok táborára nézett. A hegyen levő Világos vára Amalfi grófnő birtoka,[40] korábban az első magyar királyok, a Hunyadiak bölcsőhelye volt, s e vár lábánál kellett beteljesülnie ama ország tragikus sorsának, melyen valaha uralkodtak.

A sereg a hegy körül táborozott, az őrszemek és az ágyúk mindenütt a helyükön álltak — jeléül annak, hogy az őrszolgálatot ennél a hadseregnél, melyet bár halálra ítéltek, pontosan teljesítik.

Belépve az előszobába, az ügyeletes segédtiszt fogadott bennünket és bevezetett egy terembe. Balról Görgey dolgozószobájának ajtói nyíltak; az ajtóknál a padlón fehér köpenybe burkolózva Görgey három hadtestparancsnoka feküdt, kik, mint legfőbb imádói és barátai, bálványukat cerberusként őrizték. Mikor felébresztették őket, úgy néztek rám ebben a percben az első orosz tisztre, mint a saját hóhérukra. Görgey alszik — mondták. — Görgey alszik! — gondoltam magamban. Holnap elől a sorsa, mindennek vége és ő — alszik! Tiszta lelkiismeretének ez a legjobb bizonyítéka. Kossuth valószínűleg nem aludt, mikor szökni készült Törökországba. Nyíltan bevallom, hogy mikor Görgeyhez bevezettek elbátortalanodtam. Egy hatalmas, nálam majdnem kétszerte magasabb [!] fiatal, magas homlokú, szabályos arcú, okos és kedves mosolyú férfi előtt álltam. Mosolya kivillantotta hófehér fogsorát, melyhez hasonlót még soha nem láttam. Feje a Komáromnál, orsz golyótól kapott seb miatt selyemkendővel volt bekötve.[41] Aranyzsinóros barna atillát és nagy vadászcsizmát viselt; úgy tűnt, mintha egy középkori lovagot láttam volna magam előtt. Mikor szemüvege mögül szúrós pillantását rám vetette, úgy elpirultam, mint egy leány. Szívélyesen hellyel kínált, majd elővett egy térképet s megjelölte a fegyverletétel helyét, időpontját és néhány más körülményét. Németül beszélgettünk.

— Mondja — folytatta — mi a véleménye rólam az ön grófjának? — hiszen hadseregem, mely velem együtt mindig kész volt a halálra, most megadja magát?

Megnyugtattam, hogy Rüdiger gróf, aki ötven éve katona, megérti helyzetét, személyét nagyra becsüli s ezt tettekkel fogja bizonyítani. És köztudott is, hogyan fogadta őt a gróf valójában! Aztán Görgey még Vácról, Debrecenről és hadseregünkről kérdezgetett; elsoroltam neki Isten tudja mi mindent, ő pedig csak hadtestparancsnokaira pillantgatott. Végül általánosabb témák kerültek szóba, majd vacsorát szolgáltak fel, s valamennyien asztal mellé ültünk a házigazda köré. Görgey kitűnően beszélt németül, kicsit bécsi dialektusban, de folyékonyan és érthetően. A beszélgetés folyamán többek között felettébb naiv kijelentést tett, mellyel elárulta igazi érzéseit.

— Kérje meg a grófot, adjon nekem 12 órányi haladékot, hogy még egyszer az osztrákok ellen fordulhassak. Ismét elpáholnám őket egy kicsit, aztán rögtön visszatérnék Világosra és letenném a fegyvert.

Valóban meg is tette volna, mert az osztrákok úgy féltek tőle, mint a tűztől.

Már hajnali négy óra körül járt az idő, 11-re pedig vissza kellett érnem, ezért búcsúzni kezdtem. Görgey fogta a szablyáját és át akarta nyújtani nekem, mintha máris fogolynak tekintené magát.

— Ez a megtiszteltetés Rüdiger grófot illeti meg — mondtam.

— Tudom, de ezt a szablyát, a mai nap emlékére, ön tegye el.

Most is őrzöm...

Görgey megszorította a kezem, elköszönt, kikísért a tornácra s utamhoz maga választott kocsit. A nap már feljött a láthatáron.

— Számomra ez nem Austerlitz napja[42] — mondta —, mi minden történt, micsoda emlékek...

Arcáról le lehetett olvasni a magába fojtott érzéseket. Istenem — gondoltam —, hiszen tanúja és résztvevője vagyok ezeknek a nagyszerű eseményeknek, s nekem, a kisembernek is jut talán egy szerény zug az emberiség történetében.

39 1 verszta = 1066 m.

40 Világos ebben az időben a Bohus család birtoka volt.

41 Görgey súlyos fejsebét nem orosz golyó okozta, hanem egy gránátrepesz sebesítette meg az 1849. július 2-i komáromi csatában.

42 Görgey az austerlitzi csatára céloz. Napóleonnak 1805. december 2-án Austerlitznél sikerült legyőznie az egyesült orosz—osztrák fősereget.

5.

Görgey fegyverletétele

A körülbelül ötször öt versztányi mezőt, ahol a tragikus és fenséges eseményre sor került, a láthatáron hatalmas hegyek koszorúzzák, melyeknek lábainál kanyarog a világosi út. Ezen az úton közeledtek Görgey seregei. Felvonulásuk sokáig tartott, csak délután egy óra körül érkeztek meg, s ekkorra jött meg Rüdiger gróf is.

Először azt a parancsot kaptuk, hogy csupán a lovassággal jöjjünk előre, a gyalogságot pedig hagyjuk húsz versztányi távolságra hátra, de aztán azért, hogy Görgey és serege számára nyilvánvalóvá váljék, hogy nem pusztán vezérük akaratából, hanem a körülmények kényszerítő ereje folytán egy hatalmas hadsereg előtt teszik le a fegyvert, a gróf megparancsolta, hogy szekereken a gyalogságot is a lehető leggyorsabban szállítsák ide: így, élen a tüzérséggel, két lovas- és két gyalogos hadosztály sorakozott fel hadrendben.

Eljött a sorsdöntő pillanat. Rüdiger gróf kíséretével egy kissé előre lovagolt, sugallva Görgeynek és vegyes összetételű kíséretének, hogy odaléptessen hozzá, amit ők nagy rendben meg is tettek. Görgey tisztelgett, kihúzta szablyáját és jelenteni akart, de nem jött ki hang a torkán.

Rüdiger gróf kezet nyújtott neki, s ekkor Görgey, mintha álmából ocsúdott volna fel, beszélni kezdett. A gróf neki és a tiszteknek meghagyta kardjukat; ekkor „éljen Rüdiger!" kiáltás hangzott fel; a süvegek a levegőbe röpültek és minden egybeolvadt; úgy, mintha nem egymás ellenségeinek, de azért nem is egymás barátainak kiáltása hangzott volna fel, hanem olyan férfiaké, akik nem feledve el a közeli múltat, együtt értékelik e nagy jelentőségű percet. E jelenet korántsem az öröm és vidámság látszatát keltette, hanem valamiféle szomorú magasztosságról tanúskodott, amelyet, állíthatom, minden katona megértett és átérzett. Erőtlen tollam nélkül is könnyű elképzelni, hogy mi játszódhatott le a résztvevők szívében. Különösen az én mélyen tisztelt parancsnokom arckifejezésével nem tudtam betelni. Nem a fenyegető győztes látványát keltette, hanem, érzékelve a pillanat jelentőségét, nyugodt és fenséges volt, s mintha az a gondolat hatotta volna át, hogy az isteni gondviselés őt választotta eszközül Oroszország dicsőségének gyarapítására...

A rövid beszélgetés után Görgey az övéi felé fordult, odavágtatott hozzájuk, s a hadoszlopoknak és a közöttük elhelyezett 142 ágyúból álló tüzérségnek igazodást vezényelt és parancsot adott a fegyverletételre. Ezután a félelmet sem itt, sem a harcmezőn nem ismerő Rüdiger gróf csupán Görgey társaságában odaléptetett eléjük és üdvözölte a katonákat. Mondom és megismétlem, hogy *egyedül,* holott a tömegben nem mindenki egyforma és nem lehet tudni, hogy ki mit érez és mit forgat a fejében. A grófot „Hurrá!" kiáltás fogadta. Századaink azt a parancsot kapták, hogy egyenként fejlődjenek kettős rendbe bal és jobb oldalon. Ily módon két sort alakítottak ki, mely egy térséget fogott közre. A magyar zászlóaljak, jobbra és balra letéve fegyverüket, előrevonultak a sorok közötti térségre, s a kettős sor bezárult mögöttük. Az ember nem nézhette közönyösen ezeket a katonákat, akik arcukon halálos kétségbeeséssel rakták le számukra nemegyszer győzelmet hozó fegyverüket és megcsókolták zászlajukat, melytől örökre megváltak. A huszárok leszálltak lovukról, felakasztották szablyájukat és puskájukat a nyeregkápára, azután megölelték lovukat, zokogás közben búcsúztak el hű társuktól és adták át őket katonáinknak. Egy gyalogos sokáig habozott, hogy megváljon-e fegyverétől, és meglátva a néma Görgeyt, könnyes szemmel kérdezte tőle:

— Tehát mindenképpen meg kell válnom ettől a puskától?

Görgey csendesen azt válaszolta, hogy mindenképpen.

Akkor a katona engedelmesen felhúzta a ravaszt, a puskát tusával lefelé a földre eresztette és mellbe lőtte magát. Ennek a jelenetnek magam voltam tanúja. Mikor már az összes fegyver a földön volt, Görgey Rüdiger gróf engedélyével odament egykori seregéhez, hogy elbúcsúzzon tőle, s bár minden erejét összeszedte, mégsem tudott megszólalni. Az első percben a túláradó érzés összeszorította a torkát, de aztán erőt vett magán és bár könnyek között, mégis mondott néhány szót katonáinak. Körös-körül mindenki zokogott. Egy huszártiszt, aki akkor veszítette el karját, mikor Komáromnál megvédte Görgeyt, előrejött, úgy tűnt, azzal a szándékkal, hogy tábornokával a sereg nevében utoljára beszéljen, de az általános zokogás elnyomta hangját és csak annyit lehetett érteni, hogy „Isten veled Görgey, barátunk és testvérünk!" és a szomorú „Isten veled Görgey" visszhangzott soronként.

Nem sokkal ezután besötétedett és a magyarok gyalogsága, lováról szállt lovasságával együtt, már a Kisjenő felé vezető úton haladt. Az éjszakai órákban a foglyok

hatalmas tömegének őrzése és kísérése nagy zűrzavarral járt. De hogyan is tudta volna a lovas katona szemmel tartani a gyalogost? Így az összes óvatossági rendszabályok ellenére az út további részén a foglyoknak legalább az egyharmada megszökött. Jövendő sorsuk bizonytalanságának tudatában elszomorodott az ember, ha ezekre a foglyokra nézett; a császári kegyhez ők is, mi is nagy reményeket fűztünk, és az uralkodó valóban nagy kegyességről tett tanúbizonyságot, de a kegyelmet nem lehetett mindenkire kiterjeszteni. Őfensége, a trónörökösünk, Bécsben tartózkodván, közbenjárt Görgey, társai és sok más érdekében.[43] De a világnak példát kellett statuálni; a mérges gazt gyökerestől kellett kitépni és helyébe új, jó magot kellett vetni. Ausztria nem bocsáthatott meg teljesen a magyaroknak, s ez érthető is; de vajon nem úgy kellett volna-e viselkednie, mint egy olyan nagyhatalomnak, melyet állami és politikai meggondolások vezérelnek ezekben az ügyekben, s amely nem enged teret a személyeskedésnek és a kicsinyes indulatoknak?

Miután hadserege Világosnál letette a fegyvert, Görgey, hogy dolgait véglegesen elintézhesse, Rüdiger gróftól rövid eltávozásra kért engedélyt. A gróf becsületszóra elengedte. Estefelé maga jelentkezett a hadosztályparancsnokok közül a legidősebbnél, Kaufman[44] altábornagynál, aki nem kevéssé csodálkozott megjelenésén, azt gondolván, hogy Görgey Rüdiger grófnál tartózkodik. Ezt az éjszakát Görgey az említett altábornagynál töltötte egy sátorban, másnap pedig, mikor tudatták megérkezését, hadtestparancsnokunk meghívta Kisjenőbe, ahol még két napot töltött.[45] Aztán megérkezett a tábornagy parancsa, hogy vigyék a főhadiszállásra. Zarándban, abban a kis városban, ahol hadtestünk törzse berendezkedett és ahol az összes foglyokat is összegyűjtötték, nagyon nehéz volt élelemhez jutni, ezért Rüdiger gróf erre a két napra meghívta Görgeyt társaival és három volt hadtestparancsnokával együtt a saját asztalához. Nem hagyhatom említés nélkül azt a bosszantó esetet, melyről akkoriban oly sokat beszéltek, különösen Haynau tábornok, aki a bécsi udvarnak parancsnokunk szíves vendéglátásáról úgy számolt be, mint valami egyáltalán nem helyénvaló cselekedetről. Az történt, hogy Rüdiger gróf mindig meghívta asztalához egész törzsét és az osztrák biztost, Zichy grófot is, kinek ez alkalommal a mellett a Görgey mellett kellett ülnie, aki a háború alatt kivégeztette unokabátyját. A találkozás természetesen rendkívül kellemetlen volt, de a hibát senki más, mint maga Zichy gróf követte el, aki nem gondolta át előre helyzetét és nem tért ki az ebédmeghívás elől.[46]

Mikor megjött a parancs, hogy Görgeyt a főhadiszállásra kell szállítani, ennek a feladatnak a végrehajtásával Rüdiger gróf segédtisztjét, Trompovszkij alezredest bízta meg, kinek emlékül Görgey átadta katonai érdemkeresztjét — a magyar címerből átvett babérkoszorúval övezett keresztet. A tábornagy a foglyot nagyon udvariasan fogadta.

— Üdvözlöm, Görgey tábornok — köszöntötte.

— Görgey Artúr — válaszolta Görgey és tisztelettel meghajolt, ezzel kifejezve azt, hogy magát már civilnek tekinti.

Őfőméltósága néhány estét végigbeszélgetett vele és úgy nyilatkozott róla, mint tehetséges hadvezérről, mikor pedig megtudta, hogy Görgey — nem lévén pénze élelemre — 28 rubelért eladta kitűnő lovát, egy angol huntert,[47] négyszáz félimperiált ajánlott fel neki, melyet, mint hallottam, Görgey később köszönettel visszafizetett.[48] Hamarosan megjelent azonban Haynau segédtisztje és Görgeyt egy orosz csendőrtiszttel együtt a stájerországi Klagenfurtba, az osztrák uralkodó által állandó tartózkodási helyéül kijelölt városba kísérte.[49]

Eközben a fogoly magyar hadsereget a Pest felé vezető úton Sarkadra irányították, ahol Anrep altábornagynak,[50] a 2. lovas hadosztály parancsnokának a felügyelete alá

43 I. Miklós fia, Sándor trónörökös nagyherceg vitte a cár augusztus 16-án kelt leveleit Bécsbe. I. Miklós kegyelmet ajánlott a „megtévedteknek". L. *Katona Tamás:* i. m. II. k. 36. o.

44 *Kaufman, Pjotr Fjodorovics* (1784—1849) német eredetű családból származó orosz altábornagy a 7. gyalogoshadosztály parancsnokaként vett részt a magyarországi hadjáratban.

45 Görgeyt Kisjenőből már augusztus 14-én este továbbvitték Nagyváradra.

46 Az augusztus 14-én Rüdiger gróf asztalánál elfogyasztott ebédről van szó, melyen gróf Zichy Ferenc, a kivégzett Zichy Ödön unokaöccse (Zichy Ödön tehát nagybátyja volt Zichy Ferencnek, nem unokatestvére), az orosz hadsereg melletti hadsereg-főbiztos is részt vett. Zichy mellé egyetlen magyar meghívott sem volt hajlandó leülni, mindkét oldalára tehát egy-egy orosz tábornok telepedett. Rüdiger tábornok pohárköszöntőt mondott a magyar tábornokok egészségére.

47 A hunter hajtóvadászathoz használható angol telivér hátasló.

48 A teljesen pénz nélkül maradt Görgeynek és törzsének Paszkevics három részletben összesen 1100 félimperált bocsátott rendelkezésére polgári öltözet vásárlására.

49 Görgeyt Andrássy Norbert őrnagy vitte hatalmas kerülővel Galícián keresztül Karintiába, Klagenfurtba.

50 *Anrep, Joszif Romanovics* (1798—1860. 1853-tól *Anrep-Elmpt* gróf) balti német családból származó orosz altábornagy, főhadsegéd, aki a debreceni csata után Glazenap altábornagyot váltotta fel a 2. könnyűlovas hadosztály élén. (Paszkevics ugyanis elégedetlen volt Glazenapnak a csata és az üldözés során kifejtett tevékenységével.) Anrep felügyelete alá tartoztak a magyar hadifoglyok augusztus 22-ig, az osztrákoknak történt átadásukig.

került. De mivel neki nem volt se vezérkara, se segédtisztje és előreláthatólag sok írásbeli ügyet kellett elintéznie, Rüdiger gróf abban a megtiszteltetésben részesített, hogy e tábornok beleegyezésével, arra az időre, míg a foglyok az ő felügyelete alatt maradnak, engem osztott be hozzá. Jövendő sorsukat illetően egyébként teljes bizonytalanságban voltunk, és amennyire tudtuk, igyekeztünk őket biztatni; ezt abban a reményben tettük, hogy legalább az életük megmarad. Ezt a reményt akkor a trónörökös bécsi útjára alapoztuk és őfelségének Görgey, társai és segédtisztjei számára sikerült kegyelmet kieszközölnie.[51] Grünne osztrák tábornok valóban meg is érkezett Aradra azzal a paranccsal, mely Haynau altábornagynak megtiltotta, hogy a foglyok életével rendelkezzék;[52] de a szerencsés győztes, ahogy saját magát titulálta, sietett minél előbb bosszút állni azokon, akik oly gyakran győzedelmeskedtek felette. Szomorú szívvel gondolok vissza arra a két hétre,[53] amíg ezek a szerencsétlenek a mi foglyaink voltak; de meg kell jegyeznem, hogy nem lehetett volna ezt az ügyet nemesebb, jószándékúbb és viselkedésében barátságosabb emberre, mint Anrep tábornokra bízni, ki a foglyok nehéz sorsát minden rendelkezésére álló eszközzel megkönnyítette. A fogoly tábornokok és tisztek becsületszóra szabadon járkálhattak és egyikük sem szegte meg a szavát. Az alacsonyabb rendfokozatúakat a városka mellett felállított táborban helyezték el, melyet katonáink kordona vett körül. A tábornokok és tisztek, akiknek összlétszáma 2000 körül járt, kéréseikkel igen gyakran zaklatták parancsnokunkat, s láttuk, hogy ő milyen együttérzéssel és megértéssel igyekezett megnyugtatni és meggyőzni őket arról, hogy leghelyesebb, ha beletörődnek sorsukba és türelemmel kivárják ügyükben a döntést, s hogy szökéssel pedig végképp nem érdemes próbálkozniuk, mert mindenfajta engedetlenség a büntetés szigorítását vonja maga után. Anrep tábornok, mint már említettem, mindenkinek annyi vigaszt nyújtott, amennyit együttérző szíve sugallt, s eközben megőrizte a teljes igazságosságot és óvatosságot. Nyájas magatartásával, de azért a kötelező tiszteletet és esküt betartatva, nagyban hozzájárult a szigorú rend és fegyelem megőrzéséhez e mindenféle rendű-rangú emberek tarka gyülekezetében. A lázadó sereg soraiba ugyanis bárki beléphetett, mivel ebben a hadseregben minden érdem és jog egyedüli alapja a személyes bátorság volt. Anrep főhadsegéd mellett az is feladatom volt, hogy a foglyok élelmiszerellátására felügyeljek. Ilyen hatalmas tömegnek az ellátása nagy nehézségekbe ütközött. Sarkad — egy ezer lelkes városka — az összes foglyokat és a mi katonáinkat nem tudta ellátni elegendő élelmiszerrel, ezért a szomszédos falvakhoz kellett segítségért folyamodni. Anrep főhadsegéd aztán a következő nagyon bevált módszert alkalmazta: hadosztályunkból kijelölt 12 tisztet, melléjük adott egy-egy szakasz huszárt és segítségükre bocsátott 12 magyar tisztet is, kiket Bayer ezredes, Görgey volt vezérkari főnöke válogatott ki annak alapján, hogy mennyire ismerik a vidéket, mert így megmutathatták az élelemben gazdagabb helyeket. Valamennyien Forgách grófnak, az osztrák kormány megbízásából hadseregünk mellé kirendelt élelmezési biztosnak a parancsnoksága alá tartoztak.[54] A 12 tiszt mindegyike kapott Sarkad környékén egy-egy kerületet, ahová elegendő élelmiszerszállító szekérrel együtt elindult. Az volt a feladatuk, hogy lovaink számára a megfelelő mennyiségű takarmányt, az embereknek pedig a nélkülözhetetlen élelmiszert mindenképpen szerezzék be. A takarmány és élelem fejében szabályszerűen kiállított bizonylatokat adtak át, melyeknek beváltása a későbbiekben az osztrák kincstár kötelessége volt. A tapasztalat szerint ez a módszer, mivel nem terhelte meg túlságosan a lakosságot, és minden szükséges készletet kellő gyorsasággal előteremtett, jónak bizonyult.

Sarkadon, ahol négy napot töltöttünk, megismerkedtem a Görgey-féle sereg valamennyi parancsnokával és számos tisztjével. Rangja szerint az első Leiningen gróf az osztrák tábornok fivére volt,[55] ki ellen Komáromnál harcolt is. Görgey különösen őt emelte ki Buda bevételekor tanúsított bátor helytállásáért. A második Poeltenberg volt, ki az osztrák hadseregből lovaskapitányként lépett át a magyar seregbe, s kiről a maga helyén már beszéltem; seregükben őt tartották valamennyiük közül a legóvatosabbnak és legmegfontoltabbnak. Végül a nyugtalan természetű, korlátozást nehezen tűrő, igazi forradalmi vezér, Nagysándor volt a harmadik, ki mindig

51 Mint tudjuk, Sándor orosz trónörökös nagyhercegnek Görgey társai és segédtisztjei számára nem sikerült kegyelmet szereznie.

52 *Grünne, Karl* gróf (1808—1884) cs. kir. vezérőrnagy Schwarzenberg augusztus 20-i levelét hozta Haynaunak mely szerint az ítéletek végrehajtásával várnia kellett. *Katona Tamás:* i. m. II. k. 55—56. o.

53 A magyar hadifoglyok tíz napig voltak az oroszok fogságában.

54 Gróf *Forgách Sándor* (1814—1894) az orosz hadsereg mellett hadseregbiztosként működött.

55 Az említett osztrák tábornok *Leiningen-Westerburg (Alt-Leiningen), Christian zu*, gróf, vezérőrnagy (1812—1856) dandárparancsnok a temesvári osztrák várőrségben, a honvédtábornoknak nem fivére, hanem unokabátyja volt.

az elővédnél parancsnokolt; rendszerint fehér ingben, felkötött szablyával és nagy tollas kalpagban járt. Görgeyben nem bízott és mert nem helyeselte terveit, titokban parancsnoka ellen tevékenykedett. A polgári hivatalviselők közül különösen Csány, Kossuth nagy híve és Szemere, a belügyminiszter emelkedett ki.[56] Az idős Kiss, egy gazdag birtokos, ki saját ezrede fölött parancsnokolt, szintén itt volt; ő többet nyugtalankodott másoknál — mintha megérezte volna, hogy Aradon a kivégzés várja.[57]

Sarkadon kapuk a hírt, hogy Arad vára Buturlin vezérőrnagynak[58] megadta magát. A vár megadása Görgey alábbi levelének, melyet Damjanichnak, a várparancsnoknak írt, volt a következménye:[59]

„Kedves barátom, Damjanich! — írta neki Görgey 1849. augusztus 14-én — amire érett megfontolás után elhatároztam magam, tegnap véghezvittem.

Minden, ami az én parancsnokságom alatt állt, és egy sereg alakulat, amely csak utólag jelentkezett parancsnokságom alá, feltétel nélkül letette a fegyvert, és most olyan bánásmódot tapasztalunk, amely meglep, szinte megszégyenít; mert ha megpróbálom a fordított esetet elképzelni, nem tudom, szavatolhatnám-e feltétlenül, hogy minden tisztünk ugyanilyen kedvesen, lovagiasan viselkedjen az ellenséges hadifoglyokkal.

Azért közlöm ezt veled, mert ez egyelőre a legfontosabb számodra.

Most pedig rátérek leveled megválaszolására, melyet két hadikövetedtől kaptam, és tartalmát gróf Rüdiger tábornok úrral is közöltem.

Én is akár csak te, feltételeket akartam szabni, és a legudvariasabb, de igen határozott válasz így szólt: az orosz cász. hadsereg nem azért jött Magyarországra, hogy tárgyaljon, hanem hogy harcoljon, és ugyanez a válasz szól neked is és minden más csapat- és várparancsnoknak.

Így tehát minden egyes parancsnok dolga, hogy mérlegelje, melyik kötelesség szentebb, személyes becsvágyát félteni és még sokak életét és egészségét feláldozni érte, vagy pedig a hazát s szerencsétlen békés lakosait a további háborús nyomorúságtól megoltalmazni.

Nézetem és a parancsnokságom alatt álló legbátrabbak nézete szerint nincs már egyéb kötelességünk, mint szegény szorongatott hazánkat megóvni mindazoktól a szenvedésektől, amelyekért semmit sem vagyunk képesek ellenszolgáltatásként nyújtani.

Fontold meg ezt, és hidd meg, én azt a szomorú tapasztalatot szereztem, hogy éppen azok, akik a veszély pillanatában a leggyávábban viselkedtek, mihelyt már nem kell veszélytől tartaniuk, egyszerre a leghangosabbak lesznek.

Őfőméltósága harceg Paszkevics tábornagy úr kijelentette, hogy nem fogadhat el előleges feltételeket, de azt hiszi, hogy a várőrség bizalmát kiérdemelte azzal, ahogy velünk bánik.

Őfőméltósága már csak azért sem bocsátkozhatik tárgyalásokba, mert akkor nem lesz módja az osztrák körülzáró csapatot orosszal felváltania, de ha a vár őrsége az orosz cár csapatainak feltétlenül megadja magát, könnyen megteheti és meg is teszi ezt.

Neked, mint a vár parancsnoksának, sem parancsolnom, sem tanácsot adnom nem szabad; legfeljebb kérhetlek, hogy inkább az emberiesség, mint a dicsőségvágy előtt nyisd meg a szívedet."

Damjanich, a magyar hadsereg egyik legkitűnőbb és legbátrabb tábornoka, szintén Sarkadra akart jönni, ahová az aradi várőrséget is irányították, hogy Görgey seregeivel egyesítsék, de útközben sebe kiújult, megbetegedett és kénytelen volt Gyulán maradni. Anrep főhadsegéd odaküldött, és megparancsolta, hogy elővigyázatosságból állítsak mellé egy orosz tisztet. Damjanich magas, daliás, nagyon kellemes és művelt férfi volt. Állát hatalmas fekete szakáll borította, Magyarország lovagjának tartották. Ő azt állította, hogy az aradi várőrségnek Buturlin néhány kedvezményt ígért, főként azt, hogy nem adják át őket az osztrákoknak. Rögtön megértettem, hogy ez így nem történhetett meg, és azonnal értesítettem Anrep tábornokot. A dolog magától tisztázódott: Damjanich közlését semmiféle írásos bizonyíték nem támasztotta alá, Buturlin pedig azt a parancsot kapta, hogy az aradi vár helyőrségétől ugyanolyan

56 *Szemere Bertalan* miniszterelnök nem került orosz fogságba, hanem kimenekült.

57 *Kiss Ernő* (1799—1849) honvéd altábornagy ötvenéves volt mindössze, és nem volt saját ezrede. A cs. kir. hadseregben ezredparancsnok és nem ezredtulajdonos volt.

58 *Buturlin, Szergej Petrovics* (1803—1873) orosz vezérőrnagynak sikerült elérnie, hogy Arad vára gyorsan megadta magát.

59 Az augusztus 14-én Kisjenőn kelt levelet *Katona Tamás* fordításában közöljük, i. m. II. k. 26—27. o.

feltételeket fogadjon el, mint amilyenek mellett Görgey seregei tették le a fegyvert. Ennek alapján Anrep tábornoknak nem állt módjában, hogy elfogadja Damjanich követelését, annál kevésbé, mert a várőrség már Sarkadon volt. Amikor átadtam ezt a választ, Damjanich, tudván, hogy az osztrákok őt különösen gyűlölik, elkeseredett, nekem pedig végig kellett hallgatnom gyönyörű, fiatal feleségének erős szemrehányását; Damjanichné[60] mindenhová elkísérte férjét és akkor épper sebesült lábát kötötte át. Ezt a szerencsétlent aztán még arra sem találták méltónak, hogy főbelőjék, hanem Haynau parancsára — felakasztották.

Foglyainkhoz visszatérve azt láttam, hogy az a terület, ahol el voltak helyezve, fokozatosan temetővé alakult át. Az eltakarítatlanul ott maradt szemét, a két napos szakadatlan eső, a hideg éjszakákkal váltakozó forró nappalok és a sovány koszt a kolera nagymértékű elterjedésének okozóivá váltak, úgyhogy naponta közel harmincan haltak meg. Ebben az időszakban különösen a nők tűntek ki önfeláldozásukkal, s a szeretet, gyengédség és könyörület példái mellett nem egyszer voltam tanúja annak, hogy a feleség zokogva és kétségbeesetten zárta le éppen meghalt férje szemét. Az a veszély fenyegetett, hogy ez a szerencsétlen helyzet lázadásra ad alkalmat, ezért a tábornagy, ahogy Anrep főhadsegéd jelentését megkapta, rögtön megparancsolta a foglyok átszállítását Gyulára Wenckheim grófnak, Radetzky vejének[61] közeli, hatalmas birtokára — ez a terület tiszta és tágas volt s ott még nem jelentkezett a kolera. A foglyok között volt,mint már említettem, Bethlen ezredes és vele együtt unokatestvére, Majthényi báró is;[62] mindketten nagyon kellemes és művelt emberek, kik különösen velem igyekeztek barátságba kerülni, s én a magam részéről, amint a kötelesség és az eskü szentsége megengedte, próbáltam is könnyíteni helyzetükön. Gyula földbirtokosnője, Wenckheim grófné, rokonuk volt és még Sarkadon engedélyt kértek Anrep tábornoktól, hogy meglátogathassák birtokán. A tábornok, ismervén a magyar mágnások lovagiasságát, beleegyezett kérésükbe, de a forma kedvéért és, úgymond, lelkiismeretének megnyugtatása végett megparancsolta, hogy kísérjem el őket. Meg kell jegyeznem, hogy Majthényi testvérbátyja osztrák biztos volt Aradon, kit felettesei hóhérként használtak. Mikor a grófné megkapta a hírét annak, hogy Majthényi egy orosz tiszttel közeledik, nagyon megijedt, azt képzelvén, hogy ez az aradi Majthényi — személyemben pedig egy másik hóhér látogatja meg. Megérkezésünkkel azonban a félreértés rögtön tisztázódott és a grófné megnyugodott. Helyzetem, mint orosz tiszté egyébként, annak ellenére, hogy Bethlen megbízott bennem, nem volt valami kellemes.

— Bocsássa meg grófné a jelenlétemet — mondtam — tekintettel legalább arra, hogy csak így láthatja fivérét.

— Kedvessége nagyon lekötelez — válaszolta —, s így önt szívesen látom házamban gyakrabban is. De csak önt, s nem a hadseregét.

— Az nem jön ide — feleltem.

És aztán hirtelen, az említett okok miatt, már két nap múlva, számomra is teljesen váratlanul, ismét Gyulán voltam és szavaimmal ellentétben, most már az egész hadsereggel együtt.

Wenckheim gróf pompás kastélya versailles-i mintára épült. A birtokot terjedelmes parkok, mesterséges tavak, vízesések stb. díszítik. A birtok ura főként kiváló méntelepével foglalatoskodott s többször javasolta, hogy vegyek tőle lovat, de zsebem mindig üres volt. A gróf, mint okos ember, kinek viszonya, mint Radetzky gróf vejéé, mind a magyar tisztekhez, mind hozzánk kétértelmű volt, mindig nagyon jól feltalálta magát. A magyar hadseregben sok ismerőse szolgált, mint például Leiningen gróf, Esterházy, a Schmidegg grófok, Széchényi gróf és mások, kikkel korábban a bécsi társaság legmagasabb köreiben szokott találkozni. Most fogadnia kellett őket, s közben nem éreztethette velük helyzetük kényelmetlenségét, különösen a mi tisztjeinkkel összehasonlítva, kik szövetségeseknek és barátoknak számítottak. Azzal kezdte, hogy meghívott magához annyi embert, amennyit csak a hatalmas termekben el tudott szállásolni, vagyis körülbelül kétszázat, és majdnem két hétig nála laktunk. Anrep főhadsegédnek, mint parancsnoknak, átengedte a saját dolgozószobáját, nekem pedig a grófné kabinetjét jelölték ki. Tábornokunk, hogy a ház úrnőjének kedvében járjon, őröket állíttatott fel, hogy a kastélyt és a kertet minden rendbontástól megóvja. A gróf teljes ellátásunkról gondoskodott s valóban úgy éltünk

60 *Damjanich Jánosné Csernovics Emília* (1819—1909) férjét ápolta, aki 1849. április 18-án Komáromban egy baleset során lábát törte.

61 Gróf *Wenckheim József* (1809—1869) gyulai földbirtokosról van szó. Radetzky veje azonban nem ő volt hanem öccse, gróf *Wenckheim Károly* (1811—1891). Wenckheim József felesége *Jankovich Stefánia* (1814—1878) volt.

62 *Majthényi Kálmán* (1820—1884) honvédezredesről, a 18. Attila-huszárezred parancsnokáról van szó. (Nem volt báró.)

nála, mint egy angol lord kastélyában. A múltról megfeledkeztünk és bár aggódtunk a jövő miatt, különböző reményekkel igyekeztünk megnyugtatni magunkat. Esténként kellemes társalgás alakult ki, melyben mindenki részt vett. A grófné szerette a zenét és koncertező zenészek rögtön akadtak. Néha még táncoltunk is, és itt tanultam meg a „csárdást", ezt a gyönyörű magyar táncot, melyet a magyar hölgyek oly kecsesen járnak. Gyula az elíziumi mezőkre hasonlított,mindenki szórakozott, lakomázott, mulatott. De szívünkre ólomsúly nehezedett arra a gondolatra, hogy vajon meddig fog ez tartani? Hamarosan elérkezett a végzetes óra. Egyik este, mikor mindannyian összegyűltünk a nagyteremben, hogy valamit megünnepeljünk, kiáltás hangzott fel: „Jönnek az osztrákok!" Félelmében és kétségbeesésében mindenki szétszaladt. A foglyok Anrep tábornokhoz siettek, aki nem tehetett mást, mint hogy rábeszélje őket, hogy törődjenek bele sorsukba. A bánatnak és szomorúságnak az volt az oka — mely miatt oly hirtelen félbeszakadt az általános jókedv —, hogy Montenuovo osztrák tábornok, Mária Lujza fia,[63] egy ezred kíséretében megérkezett, hogy átvegye a magyarokat. Vártuk az osztrákok érkezését, de nem ilyen hirtelen és nem minden előzetes értesítés nélkül. El lehet képzelni, hogy Anrep tábornok, ki olyan nyájasan és oly részvéttel nyugtatta és vigasztalta foglyainkat, milyen nehéz helyzetbe került. Lehetséges, hogy volt olyan perc, mikor a magyarok bennünket hibáztattak, de mint nemes lelkű férfiak már korábban megértették helyzetünket és a szemrehányásnak vagy elégedetlenségnek egyetlen szava sem hagyta el ajkukat. Ellenkezőleg, őszintén és buzgón megköszönték tábornokunknak szívélyes bánásmódját, mondván, hogy soha nem felejtik el. Másnap Montenuovo megparancsolta a tábornokok és tisztek lefegyverzését, akiknek, mint említettem, Rüdiger gróf meghagyta kardjukat, majd megkérte Anrep tábornokot, hogy bízza meg segédtisztjét ezeknek a szablyáknak az átvételével és a foglyok listájának összeállításával. Bátorkodtam megkérni őnagyméltóságát, hogy engem mentsen fel ez alól a kötelezettség alól és osztrák tiszttel végeztesse el ezt a feladatot. Így is történt. A gyászos, mondhatni, utolsó ceremóniára egy földszinti szobát jelöltek ki: a tiszt ott foglalt helyet, de a foglyok nem mentek be a helyiségbe, hanem az ablakon keresztül hajították be neki szablyájukat és ily módon úgy megdobták őt is, hogy több sebből vérezve végül a földre esett. A foglyok közül azok, kikkel közelebbi ismeretségbe kerültem, éjszaka eljöttek, hogy elbúcsúzzanak tőlem, s én, megérezve, hogy mi vár ezekre a szerencsétlenekre, keblemre szorítottam őket.

Utószó

Nem kételkedem abban, hogy a jogos felháborodástól minden tisztességes orosznak felforrt a vére, mikor rögtön a hadjárat befejezése után kiderült, hogy az osztrákok miként ítélik meg szerepünket a magyar ügyekben; és valóban, nem volt-e természetes, hogy fájt hallani híreszteléseiket, melyek szerint mi az ő zsoldosaik voltunk, holott nekünk a hadjáratban szerzett dicsőség annyi honfivérbe és annyi milliónkba került; vagy fájt olvasni az osztrák altábornagy, Haynau 9. hadijelentését, melyben a magyarországi lázadás elfojtásának egész dicsőségét magának és az osztrák hadseregnek tulajdonítja, az orosz segítséget és a mellette működő orosz hadosztályt pedig, mely nélkül Görgey megverte volna, még csak meg sem említi.

„A győzelmes temesvári csata — olvasható a 9. hadijelentésben[64] — oly nagy vereséget ejtett a fölkelők hadseregén, hogy azóta ez nagyobb tömegekben további rendezett ellenállást kifejteni nem képes." A menekülés során az ellenség jelentős mennyiségű fegyvert, ágyút és csaknem ezer katonáját hagyta a csatatéren. Az aradi ütközet után a hadifoglyok létszáma eléri a 18 000 főt. A lázadó sereg maradéka a fegyvert letéve, visszatért otthonába, és ellenséges gyalogság már egyáltalán nem létezik (s ezután adta meg magát Görgey 30 000 fővel az oroszoknak!). Görgey „mármár azt hitte, hogy kimenekült a veszélyből s az egyesülés sikerült; de az osztrák dunai hadsereg már ekkor fölszabadította Temesvárt, s a Maros bal partja felől fenyegeté Aradot. Görgey későn jött, mert augusztus 10-én délelőtt Schlik gróf altábornagy Arad közelében Görgeynek 8—10 000 emberéből álló előhadára akadván ezt nagy veszteséggel visszavetette Aradra. Görgey erre Radnának vette útját a Maros-

63 *Montenuovo, Wilhelm von*, gróf (1821—1895 [1864-től herceg]) Mária Lujza főhercegnőnek, I. Napóleon francia császár volt feleségének, Párma uralkodó hercegnőjének főudvarmesterétől, Adam von Neipperg gróftól származó fia, a szabadságharc idején osztrák vezérőrnagy és dandárparancsnok. Ő és Sigmund von Reischach báró osztrák vezérőrnagy vette át Gyulán augusztus 23-án Anrep orosz altábornagytól a foglyokat.

64 A 9. sz. hadijelentést Haynau augusztus 18-án adta ki Temesvárott. E hadijelentést az orosz tiszt elég pontatlanul közli. A pontosan idézett szövegrészeket idézőjelbe tettük.

hoz, hol hidat épített, hogy Lippán keresztül menekülhessen el Lugosra. De én, ezt előre látva, már ekkor egy hadoszlopot Lippára irányoztam volt, mely az ellenségnek odaérkező elejét rögtön visszaszorítá a folyó túlpartjára. Ez utolsó hadmozdulataink döntöttek, Görgey most már nem talált rést." Nagyvárad felől Rüdiger gróf hadosztálya, Erdély felől Lüders tábornok előrse, végül a Maros bal partjáról a dunai osztrák hadsereg fenyegette. Így minden oldalról körülvéve, Görgey egész hadseregével, melynek létszáma 20 000 főre csökkent, de még 140 ágyúval rendelkezett, letette a fegyvert. „Az osztrák hadsereg ujjong azon, hogy ő az, amely az ellenséget hat csatában egész a megsemmisítésig legyőzte s ezáltal Görgey hadseregének a meghódolását és Arad váráét is eldöntötte."

Az oroszok megvetéssel vették tudomásul ezeket a rágalmakat, de Európa, a fényes győzelmek és önzetlen segítség tanúja, megszólalt helyettük is. Engedtessék meg nekem, de csak itt és csak a magam számára, hogy röviden szóljak azokról a bizonyítékokról, melyek tanúsítják, hogy a hadjáratban szerzett dicsőség nem azt a hatalmat illeti, mely segítségünk nélkül romba dőlt volna, hanem pontosan minket, kezdem is annak felsorolásával, amit, elhagyva területét, átadtunk vagy visszaküldtünk Ausztriának; csak ez maga kitett 400 ágyút, 150 zászlót, több mint 80 000 foglyot, akik nem az osztrákoknak hanem nekünk adták meg magukat; tüzérségi felszerelés sokaságával együtt átadtuk Arad és Munkács várait és a Görgey fegyverletételekor elszedett, jelentős summát kitevő fémpénzt is. Mindebből látható, hogy milyen szerepük volt az oroszoknak Magyarország lecsendesítésében. Ausztria megpróbált ugyan minden dicsőséget magának tulajdonítani, az igazság ilyen meghamisítása iránti közönyünk azonban még inkább kiemelte Oroszország erejét és dicsőségét. 1849 elején, mikor az osztrák hadsereg kiszorult Magyarország területéről és magát Bécset is támadás fenyegette, az osztrákok annyira és annyiszor kérték segítségünket, hogy az orosz hadsereg főparancsnokának még arra sem volt ideje, hogy uralkodónktól engedélyt kérjen a segítség miként jére vonatkozólag, hanem elhatározta, hogy saját felelősségére Zassz és Panyutyin altábornagyok parancsnoksága alatt két seregtestet küld az osztrák hadsereghez.[65] Ennek a két különítménynek a váratlan megjelenése kényszerítette a felkelőket arra, hogy lemondjanak szándékaikról és ne nyomuljanak előre Bécs felé. Ezt a tényt támasztotta alá a tábornaggyal folytatott beszélgetései során Welden tábornok és Görgey is. Az V. hadtest pedig aztán benyomult Erdélybe, megosztotta a magyarok figyelmét és erejét, s megfosztotta Bemet attól a lehetőségtől, hogy a maradék magyar hadseregnek, mely ellen megindult II., III., és IV. hadtestünk, a segítségére siessen. Amint százezres hadseregünk benyomult Magyarország szívébe, főparancsnokunk egy szempillantás alatt megtisztította az ország északi és középső részét a lázadóktól és teljesen elválasztotta Görgey hadseregét Perczel, Wysocki és Dembiński déli hadseregétől. Amíg seregeink győzedelemesen tevékenykedtek Erdélyben, az osztrák sereg báró Haynau parancsnoksága alatt eredménytelenül harcolt Görgey 30 000 főnyi seregével a Duna partján és ki tudja, hogy Panyutyin altábornagy orosz hadosztálya nélkül, amely — mint ez Görgey megjegyzéseiből, sőt maguknak az ütközeteknek az elemzéséből is kiderül — mindig megmentette, milyen sorsnak lett volna kitéve. Mindenki előtt ismeretes, hogy gróf Schlik volt az egyetlen, aki megértette, hogy milyen nagy megtiszteltetés Oroszországnak köszönetet mondani. Egész vezérkarával Panyutyin táborába utazott és süvegét levéve, mindenki füle hallatára kijelentette, hogy Perednél az altábornagy mentette meg egész seregét.[66] Hogy ha Görgey Vácnál, Losoncnál, Rétságnál nem szenved az orosz csapatoktól vereséget, akkor Haynau soha nem határozta volna el magát arra, hogy átkeljen a Dunán és olyan gyors ütemben haladjon a Tisza felé. És, ahogy a szemtanúk állítják, az oroszok segítsége nélkül a szegedi ütközet sem így zajlott volna le. A debreceni ütközet után Rüdiger gróf Nagyvárad irányába, Arad felé indult, hogy Görgey seregével szemben biztosítsa az osztrák hadsereget. Végül a diktátor, látva azt, hogy körül van véve és nincs már lehetősége arra, hogy az oroszokkal eredményesen harcba szálljon, úgy döntött, hogy előnyben részesíti az emberiességet a dicsvággyal szemben, és letette a fegyvert, megint csak nem az osztrákok előtt, hanem őfelsége, minden oroszok cárjának serege előtt.

De íme a tények, amelyek még világosabban beszélnek.

65 *Panyutyin, Fjodor Szergejevics* (1790—1865) orosz altábornagy, a Haynau hadseregében működő 9. orosz gyalog-hadosztály parancsnoka volt. Paszkevics 1849. májusi igazoló jelentését Panyutyin Bécs felé küldéséről közli *Szerbatov, Alekszandr Petrovics:* Paszkevics Magyarországon. Bp., 1984. 346—348. o.

66 Schliket nem a június 20—21-i peredi, hanem a július 2-i ácsi csatában mentette meg Panyutyin.

Augusztus 1-én (13-án) Haynau tábornok ezt írja Rüdiger grófnak:[67]

„Görgey azzal a céllal kelt át a Maroson, hogy egyesüljön a déli hadsereggel. Így az ellenség Lugosnál körülbelül 80 000 fős hadsereggel és 200 ágyúval rendelkezik majd. Az én hadseregem Panyutyin hadosztályával együtt 38 000 főt számlál, s lovasságom is kisebb a magyarokénál. Kötelességemnek tartottam erről nagyméltóságodat értesíteni, és kérem, hogy a Lugos elleni hadművelethez lovashadosztályát — amennyire lehet, gyorsan — indítsa Lippa felé. Egyesülve közösen megtámadhatjuk az ellenséget, mivel az ön lovassága pótolja az enyém elégtelenségét." Haynau az utóiratban még hozzáfűzte: „Görgeynek az volt a szándéka, hogy Radnánál átkel a Maroson, de szembetalálta magát velünk, ezért felégette a hidat és Lugos felé fordult.[68] A legalázatosabban kérem nagyméltóságodat, hogy a *lehető leggyorsabban* kövesse Görgeyt."

A peredi, héthársi, váci, debreceni, rétsági stb. ütközetek után, melyekből az orosz seregek kerültek ki győztesen, az osztrák hadvezérnek vajon szabad lett volna-e olyan hadparancsot kiadnia, mint az alábbi:

Hadseregparancs 1849. augusztus 18.[69]

„A győzedelmes császári királyi fegyverek, a magyar forradalomnak ezerfejű hydráját legyőzték —, Görgey a pártütők legjobb vezére vezénylete alatt levő fő haditest magát feltétlenül megadta, az aradi vár a cs. kir. katonaság által tegnapi napon elfoglaltatott. A többi lázadó szétfutott győzedelmes seregeink elől. Így a háborút befejezettnek tekinthetjük, Magyarországot seregeink ismét elfoglalták!!!"

67 Haynau levele gépelt másolatban megvan a Hadtörténelmi Intézet levéltárában. 1848-49. 43/51. sz.

68 Lippánál Howiger cs. kir. ezredes különítménye nem Görgey csapataival találkozott. Ez az osztrák mese „Görgey menekülésének megakadályozásáról" puszta önigazolás.

69 Haynau augusztus 18-i hadparancsának pontos szövegét közli *Katona Tamás:* i. m. II. k. 44—45. o. E hadparancsot az orosz emlékíró csak részben idézi hitelesen.

SZEMLE

TOLNAY—SZENTESI

AZ ERŐ MÍTOSZA
A NATO 35 éve

(Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó. Budapest, 1984. 195 o.)

Napjaink feszült, kiélezett politikai légkörében fokozott érdeklődés mutatkozik a katonapolitika iránt. A nagyhatalmak között fennálló ellentétek jobb megértését elősegítik mindazon könyvek, kiadványok, amelyek a második világháború utáni nemzetközi viszonyokról, katonapolitikáról szólnak. A NATO megalakulásának 35. évfordulójára a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó Tolnay László és Szentesi György közreműködésével új könyvet jelentetett meg.

A szerzők célja a NATO katonai gondolkodásának bemutatása, megalakulásától napjainkig. Részletesen tárgyalják a szövetség katonapolitikájának, katonai doktrínáinak és hadászatának alakulását, de kitérnek olyan fontos területekre is, mint a NATO szervezeti felépítése, technikai és fegyverzeti ellátása.

A NATO létrehozásának körülményeiről és indítékairól a nyugati és a szocialista szakirodalom eltérő magyarázattal szolgál. A nyugati kiadványok és publikációk általában a „szovjet terjeszkedés" megakadályozását illetve a szovjet „fenyegetés" ellensúlyozását említik az Észak-Atlanti Szövetség létrehozásának indokául. Szerintük a Szovjetunió a második világháború után — megnövekedett nemzetközi tekintélyére és katonai erejére támaszkodva — befolyása alá vonta Közép-Kelet-Európa országait, a nyugat-európai kommunista pártok támogatásával pedig destabilizálta a tőkés államokat. A Nyugat, védekezésképpen a szovjet „kihívásra", a Truman-doktrínával, a Marshall-tervvel és a NATO létrehozásával válaszolt. Ezzel szemben a szocialista országok tényekre alapozott véleménye az, hogy a NATO létrejöttének oka az Egyesült Államok második világháború utáni politikájában keresendő. Az Egyesült Államok vezetői a második világháború időszakában, de különösen annak befejeztével, a nemzetközi erőviszonyok megváltozásából olyan következtetéseket vontak le, hogy elérkezett az amerikai világhegemónia megteremtésének az időszaka. Ez az elképzelés magában foglalta a Szovjetunióval való szövetség felmondását, sőt az erőpolitika meghirdetését a volt szövetségessel szemben. Eszközként az atommonopóliumot, a stratégiai légierőt, illetve a második világháború alatt kiépült támaszpontrendszert használták fel. Ez a politika egyenesen vezetett a NATO megalakításához, amely a Szovjetunió és a szocialista országok elleni háborús készülődést jelezte.

A NATO katonapolitikájának, hadászati koncepcióinak kialakításában az Egyesült Államoknak mindig meghatározó szerepe volt. Ez következett abból, hogy a nyugati katonai szövetség az Egyesült Államok világhatalmi törekvéseinek az eszköze, így katonapolitikáját is annak érdekei határozták, határozzák meg. A NATO katonapolitikájának, katonai doktrínájának és hadászatának elméleti alapjait, annak változásait a könyv első részében ismerhetjük meg. A NATO katonapolitikájában az első változás a 60-as években következett be, amely már az ellentétek felszínre kerülésének a jele is volt. A hidegháborús időszakkal ellentétben — amikor a nyugati államok az Egyesült Államokkal való politikai és katonai szövetségben látták az egyetlen megbízható garanciát pozícióik védelmére, és fenntartás nélkül követték az Egyesült Államok által kialakított politikai-katonai irányvonalat — a 60-as

években a NATO-államok már nagyobb beleszólási jogokat követeltek a szövetség politikájának formálásában. Az atlanti kapcsolatok megváltozására elsősorban a nemzetközi erőviszonyoknak a szocializmus javára történő módosulása hatott. Erre az időszakra tehető a francia—amerikai ellentétek elmélyülése, amely végül is Franciaországnak a NATO katonai szervezetéből való kilépéséhez vezetett (1966), de ez az az időszak, amikor az Egyesült Államok vietnami agressziójának támogatása fokozódó elutasításra talált Nyugat-Európában.

Ilyen politikai viszonyok között bontakozott ki az enyhülés folyamata. Megváltoztak a tőkés államok közötti erőviszonyok is, a nyugat-európai államok az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolataikban módosításokat szorgalmaztak. A korábbinál nagyobb mértékben akarták érvényesíteni érdekeiket, továbbra is hangsúlyozva azonban, hogy az Egyesült Államok tartsa fenn elkötelezettségét a térség védelmében, ám katonai jelenlétét ne használja fel atlanti partnereivel szemben politikai és gazdasági előnyök szerzésére. Nyilvánvaló, hogy ezek az elképzelések az Egyesült Államok számára elfogadhatatlanok voltak, hiszen elfogadásuk Nyugat-Európa szerepének újraértékelését követelte volna meg az amerikai kül- és katonapolitikában. Az amerikai politikai és katonai vezetők elképzelése az volt, hogy a Nyugat továbbra is rendelje alá magát az Egyesült Államok globális törekvéseinek, de ezt megnövekedett gazdasági és katonai potenciáljával tegye. Ez a követelés különösen felerősödött a Carter-, majd a Reagan-kormányzat hivatalba lépését követően.

A NATO katonai doktrínáiban és hadászati nézeteiben kezdettől fogva központi helyet foglalt el a katonai erő „elrettentő" funkciójának hangsúlyozása. A katonai erő „elrettentő" funkciójának nyugati értelmezése annyit jelent, mint bizonyos nem kívánt események megakadályozása katonai eszközökkel. Az „elrettentés" ezek szerint a képességek és hihetőségek szorzata, vagyis amennyiben az „elrettentéssel" célt kívának elérni, akkor annak mindkét elemét bizonyos szinten kell tartani. A hihetőség csökkenése esetén fokozni kell a potenciális ellenfél „megbüntetésének" képességét, ez utóbbi elégtelen voltát pedig az alkalmazás hihetőségének növelésével kell ellensúlyozni. Az „elrettentésnek" ez az értelmezése napjainkban is érvényes, és egyik legfőbb hivatkozási alap a NATO fejlesztési programjaihoz. A könyv a továbbiakban bemutatja az „elrettentés" elvének alakulását, az 50-es évek elejétől a 60-as évek végéig.

A Nyugat-Európának nyújtott amerikai atomgarancia a leghatékonyabb az „elrettentés" első időszakában volt. Ezt számos katonai tényező tette lehetővé, így pl.: az amerikai stratégiai légierő nagyobb veszteség nélkül támadhatta volna a szovjet célpontokat, a Szovjetunió pedig még nem rendelkezett olyan nagy hatósugarú légierővel, amely képes lett volna nagy erejű válaszcsapásra az Egyesült Államok kontinentális területeire. A Szovjetunió az amerikai fenyegetésre csak Nyugat-Európa közvetlen fenyegetésével válaszolhatott volna, ez azonban az Egyesült Államok vonatkozásában nem volt egyenértékű a Szovjetunióra mérhető csapással.

Az 50-es évek végén, a hadászati helyzet megváltozásával az Egyesült Államok területi sérthetetlensége megszűnt. Az „elrettentés" addigi modellje összeomlott, helyette a „második csapás" képessége került előtérbe. Ezen elképzelés alapja az volt, hogy egy pusztító méretű első csapás elszenvedése *után* is képes legyen visszavágni ellenfelének a megtámadott. Ennek megteremtése két úton volt lehetséges: a katonai erők nagymértékű növelésével, illetve azok nagymérvű biztosításával, hogy második csapásra kijelölt erők a támadás esetében ne legyenek sebezhetők. A helyzet ismét alapjaiban változott a 60-as évek végére, amikor a Szovjetunió is megteremtette saját, az amerikaival egyenértékű pusztítókapacitását. Ez azt jelentette, hogy még egy meglepetésszerű első csapás elszenvedése után is képes megbízhatóan és tömegesen visszavágni minden támadónak.

Az Egyesült Államok e helyzet ellensúlyozására NATO-partnereivel elfogadtatta a „rugalmas reagálás" katonai doktrínáját, amely az amerikai hadászati atomfegyverek „elrettentő" hatását Nyugat-Európára nézve erősen csökkentette. A kiutat Schlesinger amerikai hadügyminiszter által propagált koncepció jelentette, amely a hadászati fegyverek szelektív alkalmazását előirányozta. E koncepció újabb veszélyek forrásává vált, hiszen azzal, hogy a hadászati atomfegyverek korlátozott felhasználását minden olyan térségre kiterjesztette, ahol az Egyesült Államok nem rendelkezik megfelelő erőkkel, megnövelte az esetleges atomkonfliktus kiterjedésének veszélyét. Másodszor, azzal, hogy kiszélesítette az atomfegyverek felhasználásának lehetőségét, elősegítette egy új fegyverkezési hullám elindítását. Ezek az elvek a Carter-, majd a Reagan-kormányzat idején

is az amerikai hadászati gondolkodás központi elemei maradtak.

A könyv további részében részletes képet kapunk a „rugalmas reagálás" katonai doktrínája és az „elrettentési" koncepció ötvöződésének problematikájáról.

A NATO-államok elfogadták ugyan az amerikai nézeteket az „elrettentésről", de egyes kérdésekben önálló véleményüknek adtak hangot. Szerintük az „elrettentés" terén célszerűbb a politikai nyomás és a katonai eszközök alacsonyabb szinten való alkalmazása; a katonai eszközök mellett nagyobb súlyt kell fektetni a diplomáciai és gazdasági eszközökre.

A továbbiakban olyan fontos kérdéseket tárgyal a könyv, mint a NATO fegyveres erejének alakulását, a katonai erőviszonyok változásait, a NATO hadászati nézeteit a 80-as évekre vonatkozólag és külön fejezetet szentel a fegyverzetcsökkentési, illetve fegyverzetkorlátozási tárgyalásokon tapasztalható NATO-magatartás jellemző vonásainak.

A könyv második része az Észak-Atlanti Szövetség hagyományos és atomfegyvereiről, fegyverkezési és fejlesztési koncepcióiról szól. Megismerjük a NATO-koalícióhoz tartozó hadseregek lövészfegyver-típusait, harcjárműveit, irányított páncéltörő rakétáit, lézerirányítású tüzérségi lövedékeit. Külön fejezet foglalkozik a légierő és a haditengerészet bemutatásával. A könyv utolsó fejezete a hadászati fegyverrendszerek, a hadászati fegyverek fejlesztési irányait tárgyalja a 80-as éveket véve alapul. A jobb megértést, a könnyebb eligazodást segítik a könyvben közzétett fényképek és táblázatok.

Összegezésként megállapítható, hogy a könyvet haszonnal forgathatják nemcsak a laikus érdeklődők, hanem a hadtudomány művelői is. Mindezek hangsúlyozása mellett a recenzens véleménye szerint nagyobb hangsúlyt kellett volna helyezni a 40-es évek alaposabb, differenciáltabb bemutatására. A nemzetközi kapcsolatokban ugyanis 1947-ig mindkét részről tapasztalható az együttműködésre való törekvés. Az erőpolitikára való áttérés csak a Truman-doktrínával vált hangsúlyozottabbá, s ez a nemzetközi katonapolitikára is kihatott. E folyamatok részletes feltárása, elemzése további kutatómunkát igényel a korszakkal foglalkozó hadtörténészek részéről.

Okváth Imre

MILITÄRGESCHICHTE
(Német Demokratikus Köztársaság)

1983

A szokásos kronologikus, tematikus bontásban a német, illetve az egyetemes (had)történelmi témákat külön kezelve, első helyre kívánkozik *Joachim Hermann* professzornak, az NDK Tudományos Akadémiája Koraközépkori és Régészeti Intézete munkatársának a 983. évi szláv felkelésről írott tanulmánya. A szerző a feudális német állam elleni szláv felkelés történetét dolgozta fel munkájában, kitérve annak politikai-katonai előzményeire, lefolyására, eredményére és következményeire. Mint ismeretes a keleti szláv törzseknek ezen felkelése mintegy kétszáz évre visszavetette a feudális német állam keleti irányú terjeszkedését.

Kereken ötszáz évvel a szláv felkelés után született reformáció nagy alakja, Martin Luther. *Adolf Laube*, az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársa, a folyóirat 5. számában közölt tanulmányában Luthernak a háborúról és a békéről formált nézeteiről ad áttekintést. A szerző jelzi, hogy Luthert és a társadalmi haladásért vívott harcát szocializmust építő NDK is magáénak érzi és méltón őrzi emlékét.

Hosszú évszázadokon keresztül az európai hatalmi viszonyok kulcskérdése volt a német egység kérdése. A darabjaira széthullott német birodalom egyesítésére, az egységes Németország létrehozására a XIX. században számos kísérlet indult meg. E kísérletek, egyesítő mozgalmak harcának jelentős állomása volt az 1832-es esztendő, a hambachi nyilatkozat éve és 1833, a „frankfurti őrtorony megrohanásának" időpontja. *Helmut Bock*, az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársa, ez utóbbi esemény történetét dolgozta fel a Militärgeschichte 1983. évi 2. számában megjelent tanulmányában. A szerző a frankfurti lázadást a kispolgári puccs tipikus példájának tekinti, amely szervezetlensége, kidolgozatlansága miatt igazán jelentős eredményeket nem érhet el.

A folyóirat 3. számában olvasható *Reinhard Brühl* vezérőrnagynak, az NDK Hadtörténelmi Intézete parancsnokának

„Scharnhorst és a történelem tapasztalatai" című tanulmánya, amely a Revue Internationale d'Histoire Militaire 43. számában jelent meg korábban. A szerző e munkájában felvázolja és elemzi XVIII—XIX. századi ismert német katonai gondolkodó és katona életútját és tevékenységét.

Kevésbé ismert és kutatott területre kalauzolja el az olvasót *Helmut Otto* és *Rudolf Studanski* tanulmánya a Militärgeschichte 1983/6. számában. A szerzőpáros a német katonazene történetét dolgozta fel a kezdetektől az első világháború végéig. Munkájuk áttekintést ad a német katonazene kialakulásáról, fejlődéséről, a hangszerek változásairól, szerepük esetenkénti fontosságáról.

A fasiszta Németország történetének kutatása jelentős teret kapott az NDK történetírásában. A kutatók elsősorban arra keresik a választ, miként juthatott fel a Hitler vezette náci párt a hatalom csúcsaira, milyen előzmények vezettek el odáig. *Joachim Petzold* történész „Alternatíva a fasiszta diktatúrához? Kurt von Schleicher tábornok kormánykoncepciója" címmel publikált tanulmányt a folyóirat 1. számában. A szerző hangsúlyozza, hogy az 1932—1933-as esztendők döntő jelentőséggel bírtak a weimari Németország történetében. Az egyre fenyegetőbb fasizmus kihívásának a köztársaság nem tudott ellenállni. Schleicher tábornok, a „népjóléti miniszterelnök", a hitleri uralom előtti utolsó miniszterelnök már nem tudta az események menetét megakadályozni. A tanulmány szerzője úgy véli, Schleicher kormánya és néhány napos kormányzása — ellentétben a polgári történetírás megállapításaival — nem a fasizmus hatalomra kerülésének megakadályozására irányult, hanem épp annak a hatalomra jutását segítette elő.

A fasizmus hatalomra jutásának elodázásában sokkal jelentősebb szerepe volt a Németországi Kommunista Pártnak és a Szociáldemokrata Pártnak, illetve az általuk irányított és befolyásolt mozgalmaknak. *Rüdiger Wenzke* a Militärgeschichte 4. számában közzétett tanulmányában a németországi paraszti bizottságmozgalom 1929—1933 közti történetét dolgozta fel. A szerző kiemeli a kommunista párt és a dolgozó parasztság közös háború- és egyben fasizmusellenes harcát, kitér a paraszti bizottságmozgalom nemzetközi vonatkozásaira, eredményeire. A mozgalom, mely a fasizmus hatalomra kerülése után megszűnt, a németországi munkás-paraszt szövetség egyik fontos állomásának volt tekinthető.

Ugyancsak a fasizmus kérdésével foglalkozik a 3. számban megjelent tanulmányában *Günter Paulus* professzor, a berlini közgazdaságtudományi főiskola tanára. Írásában részletesen vizsgálja azokat az eseményeket, változásokat, amelyek az első világháború utáni évek Németországában bekövetkeztek. Elemzi mindazon háború után létrejött mozgalmaknak, szervezeteknek a tevékenységét, amelyek részben a fasizmus előfutárai, majd támaszai lettek és a későbbiek folyamán zömmel be is olvadtak a fasiszta állam terrorszervezeteibe.

A második világháború alatti Németország történetének vannak olyan epizódjai, amelyeket a szocialista NDK is büszkén vállal. Ilyen pl. az 1943 nyarán a Szovjetunióban megalakult Szabad Németország Nemzeti Bizottsága tevékenysége. E bizottság a fasizmus elleni harcot hirdette meg és lapjában, a „Freies Deutschland"-ban széles körű propagandát fejtett ki ennek érdekében. *Gerald Diesner*, a lipcsei Karl Marx egyetem oktatója ezen újság hadtörténelmi vonatkozású publikációit dolgozta fel és elemezte „Hadtörténelmi propaganda a »Freies Deutschland« című újságban" címmel közreadott tanulmányában. (1983/3. szám.) Ezeknek a hadtörténelmi vonatkozású cikkeknek, amelyek Napóleon hadjárataitól az első világháború eseményeiig számos területet felöleltek, jelentős szerepük volt abban, hogy a hadifoglyok közül számosan csatlakoztak a kommunista kezdeményezésre létrejött Szabad Németország Nemzeti Bizottsághoz.

Az NDK hadtörténetírásában jelentős teret foglal el a Nemzeti Néphadsereg történetének a kutatása. Ez a tendencia erőteljesen érezhető a folyóirat tartalmát vizsgálva is.

A 4. számban *Heinz Hoffmann* hadseregtábornoknak, az NDK nemzetvédelmi miniszterének tollából jelent meg a jövő kutatási irányait minden bizonnyal erőteljesen meghatározó írás, „A hadtörténelem napjaink osztályharcában" címmel. (A részletesebb ismertetéstől eltekintünk, mivel a korábban előadás formájában elhangzott anyag alapos ismertetése olvasható a Hadtörténelmi Közlemények 1983/3. számában Zachar József tollából, 500—502. o.)

Az NDK Nemzeti Néphadserege életében rendkívüli jelentősége van a Német Szocialista Egységpártnak. Erről a szerepről, a párt irányításának szükségességéről közölt írást a folyóirat 2. számában *Hansjürgen Lück* alezredes „A NSZEP Központi Bizottsága Politikai Bi-

zottsága 1958. január 14-i »A párt szerepéről a Nemzeti Néphadseregben« című határozatához" címmel.

A Nemzeti Néphadseregnek a szocialista haza védelmében betöltött fontos szerepéről, a testvéri szocialista országok fegyveres erőihez fűződő fegyverbarátság erősítésének fontosságáról közölt írást az 1. számban *Klaus-Ulrich Keubke* és *Toni Nelles*. A Nemzeti Néphadsereg történetének két ismert kutatója különösen hangsúlyozta a kérdés időszerűségét és fontosságát a „Karl Marx harci zászlója alatt — a Nemzeti Néphadsereg a szocialista fegyverszövetségben" című munkájában.

Heinz Hoffmann hadseregtábornok az előbbiekben említett írásában nagy fontosságot tulajdonított a csapattörténeteknek, a csapattörténet-írásnak. Ennek a dolognak a fontosságát hangsúlyozza „A csapattörténet, mint a hadtörténelmi kutatás és a katonai hagyományőrzés területe" című írásában *Paul Heider* ezredes, a folyóirat 1. számában. Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy az NDK hadtörténetírásában egészen más jelentősége van a csapattörténetnek, mint az NSZK-ében, amely egyfajta revansista, fasiszta hagyományok őrzőjévé is vált.

Ugyancsak a csapattörténet-témához kapcsolódik és annak példáját is adja a folyóirat 6. számában *Jürgen Eichler* fregattkapitány tollából megjelent írás: „A Nemzeti Néphadsereg tengeri hadereje egységes tisztiiskolájának megalakítása 1956-ban". A Karl Liebknecht tengerésztiszti főiskola tanára a tengerésztisztképzés intézménye megalakításának körülményeit, előzményeit és az iskola fejlődését tárja az olvasó elé, amely szervesen kapcsolódott az NDK parlamentjének 1956. január 18-án hozott döntéséhez. Ez a döntés a tengeri haderő felállítására vonatkozott, s ez maga után vonta a szükséges tisztképző intézmény felállítását. Az 1956-ban létrehozott iskola ma már főiskola.

A csapattörténet témakörhöz kapcsolódik a *Günter Glaser* által közölt írás — „A csapattörténeti munkák értékéről a Nemzeti Néphadsereg egységes történetének kutatásához és alakításához" (2. szám.) —, továbbá *Klaus Froh* ugyancsak a 2. számban megjelent írása.

Az NDK Nemzeti Néphadserege szoros fegyverbarátságban él a Varsói Szerződés tagállamainak fegyveres erőivel, különösen a szovjet hadsereggel. *Klaus-Ulrich Keubke* erről fegyverbarátságról tett közzé tanulmányt az 5. számban. „A Nemzeti Néphadsereg fegyveres erőit a GSSD csapataihoz fűző fegyverbaráti kapcsolatok fejlődése a hetvenes években" címmel. A szerző munkájában áttekinti mindazokat a területeket — közös hadgyakorlatok, kulturális és politikai kapcsolatok stb. — amelyek jelentős helyet foglalnak el a fegyveres erők közti fegyverbarátság erősítésében.

Ismeretes, hogy az NDK-ban többpártrendszer létezik. A NSZEP vezető szerepét elismerő és annak programját feltétlen támogatásáról biztosító pártok egyike a Németország Nemzeti Demokrata Pártja nevű, a városi kispolgárság csoportjait tömörítő párt. *Günter Hartmann*, a párt elnökségének tagja, a nagyválasztmány titkára, a párt honvédelmi politikájáról, a pártnak a haza védelmében kifejtett aktivitásáról számolt be a 6. számban megjelent írásában, amely a „Németország Nemzeti Demokrata Pártjának védelmi propagandaaktivitásához, különös tekintettel az ötvenes évekre" címet viseli.

Heinz Helmut és *Rudolf Koschulla* a forradalmi munkásmozgalom katonapolitikájának elméleti megalapozásáról közölt tanulmányt a 2. számban, míg *Reinhard Brühl* az 5. számban a katonai erő szerepét vizsgálja a társadalmi változások létrejöttében.

A korábbi évek gyakorlatától eltérően kevesebb tanulmány foglalkozik a szomszédos német állam, az NSZK katonapolitikájával. *Joachim Kleine* adott közre egy tanulmányt „Kontinuitás és diszkontinuitás az NSZK katonai doktrínájában a 80-as évek kezdetén" címmel. A szerző az NSZK katonai doktrínájának alakulását vizsgálja. Jelzi azokat a problémákat, amelyekkel a szomszéd német állam katonai és politikai vezetése küzd. Ezeket három csoportra osztja: 1. személyi problémák (hadkötelesek számának csökkenése), 2. gazdasági problémák (növekvő hadikiadások stb.), 3. emberi-technikai problémák.

Wolfgang Roschlau „Az NSZK védelmi erői strukturális fejlődésének fő vonásai az elmúlt harminc évben" című munkájában alapos áttekintést ad arról a jelentős fejlődésről, amelyen a NATO európai erejének egyik legjelentősebb hadserege keresztül ment. Összehasonlító táblázatokkal szemlélteti azokat a változásokat, amelyek a Bundeswehr történetében az elmúlt három évtizedben bekövetkeztek.

A nem német hadtörténelemmel foglalkozó írásokat vizsgálva elsőként *Werner Hortke* akadémikusnak a tanulmányát kell megemlíteni: „Matematikai számítások a római stratégiában a Scheldnél és a Maasnál, a Rajnánál és a Majnánál" (1983/3. szám). A szerző megtalálta azt a matematikai rendszert, amely szerint a római hadvezérek hadműveleteiket tervezték. E szisztémának az alkalmazásával sikerült meghatároznia az i. sz. 9-ben hadjáratot vezetett Quintilius Varus utolsó táborának a helyét, és azt a csatamezőt ahol Arminus, római birodalom ellen fellázadt cheruscusok fejedelme legyőzte őt. Ez idáig egyetlen hely sem volt pontosan ismeretes.

A gyalogság, a gyalogos fegyvernem történetét dolgozta fel két részből álló tanulmányában *Helmut Schnitter* a Militärgeschichte 1., illetve 4. számában. A munka első része a kezdetektől a XIV. századig tekinti át a gyalogságnak, mint fegyvernemnek a történetét. Megismeri az olvasó a görög, a római gyalogság, illetve harcmód fejlődését. Betekintést nyerhet a falanx, a manipulus- és a cohorstaktika rejtelmeibe, ugyanakkor megismerheti a XIV. századig használatos gyalogsági fegyvereket is. A második rész, amely a „Csatamezők királynője" címet viseli, a XV—XVIII. századi fejlődést vizsgálja, alaposan elemzi az egyes korszerű, illetve kevésbé korszerű harc- és hadrendeket.

1983-ban emlékeztek meg az európai történelem alakulását erőteljesen befolyásoló kahlenbergi csata 300. évfordulójáról. A Bécset ostromló oszmán seregek felett Kahlenbergnél aratott jelentős diadalt a szinte az egész európai kontinenst képviselő keresztény sereg. Ez a diadal a későbbi sikeres oszmánellenes felszabadító hadjáratok kiindulópontja lett. *Helmut Schnitter*, a középkor hadtörténelmének ismert NDK-beli kutatója, a folyóirat 3. számában közölt tanulmányt a csatáról. Számos forrás és feldolgozás felhasználásával, valamint összehasonlító táblázatok közreadásával mutatja be a harcoló felek elképzeléseit, felszereltségét, hadrendjét.

Az utóbbi években egyre gyakrabban találkozni a Militärgeschichte hasábjain a különböző felszabadító mozgalmak történetével foglalkozó publikációkkal. *Horst Krüger*, az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének a munkatársa, a brit birodalom ékkövének tartott India függetlenségi mozgalmainak történetét dolgozta fel a folyóirat 5. számában megjelent „A fegyveres nemzeti függetlenségi harcok hagyományai Indiában 1917 előtt" címmel megjelent munkájában. A szerző főleg a XIX. században kibontakozott, különböző indíttatású, hosszabb-rövidebb életű függetlenségi mozgalmak történetét vázolja fel, kitérve az egyes jelentősebb megmozdulások kérdéseinek vizsgálatára, amelyek jelentős hatást gyakoroltak a későbbi indiai nemzeti függetlenségi mozgalmakra.

Amíg Indiában még a gyarmattartók elleni harcukat vívták a néptömegek, addig Oroszországban már egy új társadalom alapjainak a lerakásához teremtették meg a lehetőséget 1917 októberének harcosai. *Leonard Gavrilov*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének a munkatársa, az 5. számban megjelent tanulmányában — „Az orosz tábori hadseregek katonatömegeinek harca az Októberi Forradalom győzelméért" — a bolsevikok azon erőfeszítéseit mutatja be, amelyeket a hadsereg megnyerésére tettek.

Az Októberi Forradalom és az azt követő polgárháború, illetve az intervenciósok elleni harc során tűnt fel a forradalmi Vörös Hadsereg számos ismert vezetője. Közéjük tartozott az 1883-ban született Sz. M. Bugyonij is. *Nyikolaj Bugaj* a folyóirat 2. számában tartalmas életrajzzal emlékezett a „szovjethatalom legendás lovashősére". Bugaj megrajzolta azt az életpályát, amelyet a cári hadsereg egykori altisztje bejárt. Az Októberi Forradalom után Bugyonij a Vörös Hadsereg soraiban harcolt és hamarosan a híres 1. lovashadsereg legendás parancsnoka lett. A polgárháború után a Vörös Hadsereg számos magasabb parancsnoki posztját betöltötte. Tevékenyen részt vett a Nagy Honvédő Háború harcaiban és a győzelem után abban a megtiszteltetésben volt része, hogy az 1945. november 7-i győzelmi felvonulást ő vezethette a Vörös téren.

A második világháború menetében döntő fordulatot hozó sztálingrádi csata 40. évfordulójára emlékeztek szerte a világon 1983-ban. Az 1942 novembere és 1943 februárja között lezajlott csatának a hadművészet fejlődésére gyakorolt hatását, a szovjet hadművészetnek a fasiszta német hadművészet feletti győzelmét emeli ki „A hadművészet néhány kérdése a sztálingrádi csata idején" című tanulmányában *Gerhard Förster* a folyóirat 1. számában. A szerző ismerteti a csata rövid történetét, a szemben álló felek elképzeléseit, anyagi-technikai felkészültségét és a harcoló erők létszámát.

Förster úgy értékeli, hogy a sztálingrádi szovjet győzelem nemcsak a második világháború menetében hozott jelentős változásokat, de jelentősen hozzájárult a szovjet hadművészet fejlődéséhez is.

Ugyancsak a sztálingrádi csatával, pontosabban annak egyik figyelmet érdemlő kérdésével foglalkozik a folyóirat 5. számában *Karl Stich* ezredes. „A sztálingrádi szovjet légiblokád" című tanulmányában bemutatja a Vörös Hadsereg tervszerű és pontosan megszervezett, Sztálingrád köré vont légiblokádját, amely lehetetlenné tette, hogy a Luftwaffe — Göring hagyhangú ígérete ellenére — biztosítani tudja a körülzárt 6. hadsereg ellátását. A Sztálingrád körül kialakított repülőterekről felszálló vadászgépek, valamint a többszörös körben kiépített légvédelem hatásossága következtében a szükséges utánpótlásnak csak elenyésző töredéke jutott Paulus csapatai kezére.

1943-ban nem csak hadseregek, de országok is kapitulációra kényszerültek. A nyugati szövetségesek olaszországi partraszállása után a fasiszta Olaszország vezérét a király letartóztatta és Badoglio marsall vette át a miniszterelnöki posztot. Az új olasz kormány hamarosan kapitulált a szövetségesek előtt. Ennek a kapitulációnak a történetét, bel- és külpolitikai, valamint katonapolitikai előzményeit, okait dolgozta fel tanulmányában *Werner Basler* a Militärgeschichte 5. számában. A német és olasz munkákra épülő tanulmány a fasiszta Olaszország válságának és bukásának mélyebben gyökerező okaira is rámutat.

Szorosan kapcsolódik a második világháború eseményeihez *Margot Hegman* tanulmánya — 1983/2. szám —, amely a román fegyveres erőknek a népi demokratikus átalakulásban (1944—1947) játszott szerepét vizsgálja, egyben összehasonlítást téve más szocialista országokban lezajlott folyamatok között.

A katonai kérdés, a hadsereg szerepét vizsgálta az 1. számban nagyobb összefüggésekben *Horst Giertz*, aki tanulmányában az európai szocialista forradalmak eseményeit elemezte az 1905—1907-es oroszországi forradalomtól kezdve.

Az elmúlt húsz év a nemzeti felszabadító mozgalmak sikereinek időszaka volt. A második világháború után felerősödött mozgalmak sikerei napjainkban már a történészeket is foglalkoztatják, bár történelmi távlatokról még nem beszélhetünk. A Militärgeschichte 1983. évi számaiban is több, a nemzeti függetlenségi mozgalmak katonai vonatkozásait elemző publikáció látott napvilágot. A 6. számban *Werner Pade* professzor a forradalmi Kuba fegyveres erejének megszervezéséről, illetve a forradalom győzelme utáni fejlődéséről közölt tanulmányt.

Ugyancsak közép-amerikai témát dolgozott fel munkájában *Rainer Lambrecht*. Ő az Egyesült Államok 1965—66-ban a Dominikai Köztársaság ellen végrehajtott intervenciójának a történetét dolgozta a 4. számban megjelent tanulmányában.

Napjainkban úgy tűnik, hogy egy másik közép-amerikai ország — Nicaragua — vonja magára az Egyesült Államok „haragját". A fiatal sandinista állam létrejöttéről, pontosabban a forradalmi erők végső, döntő támadásáról olvashatunk tanulmányt a 3. számban *Malte Letz* feldolgozásában.

Miközben az USA befolyása, úgy tűnik, a közép- és dél-amerikai térségben egyre csökken, vannak olyan területek, ahol befolyását igyekszik tovább növelni. Ilyen terület a Csendes-óceán ázsiai térsége. Ebben a térségben az Egyesült Államok az utóbbi években egyre inkább igyekezett megbízható szövetségeseit bevonni stratégiai elképzelései megvalósításába. *Hans Martin Geyer* egy ilyen témát választott, amelyet a Militärgeschichte 1. számában megjelent tanulmányban dolgozott fel. A munka — Japán növekvő szerepe az Amerikai Egyesült Államok katonai stratégiájában az ázsiai—csendes-óceáni térségben — részletes áttekintést ad az egyre szorosabbá váló amerikai—japán katonai kapcsolatokról.

A röviden ismertetett tanulmányok mellett még számos érdekes közlemény, található a Militärgeschichte 1983. évi tudományos információ, könyvismertetés számaiban. Befejezésül ezek közül két magyar vonatkozásút említünk meg.

A 2. számban *Windisch Eleonóra* ismerteti a Magyarországon 1977 és 1980 között megjelent hadtörténelmi publikációkat, míg a 3. számban *Klaus-Ulrich Keubke* méltatja *Mucs Sándor és Zágoni Ernő „A Magyar Néphadsereg története"* című, német nyelven megjelent munkáját.

Szakály Sándor

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1982. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

A Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK
Bibliográfiák, sajtótörténet
Múzeumi, levéltári, könyvtári és térképtári gyűjtemények
A hadtudomány és a hadtörténelem elméleti kérdései
A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben

II. A HADTÖRTÉNELEM ÉS A HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI
A hadművészet története
A hírszerzés és kémkedés története
A haditechnika története
Vártörténet, helytörténet
Hadijog, háborús bűnök
Életrajzok, emlékezések

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM AZ ÓKORTÓL NAPJAINKIG
Ókor
Középkor 1500-ig
16—17. század
18. század
19. század
1900—1918
Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme
A két világháború közötti időszak hadtörténelme
A második világháború
Magyarország a második világháborúban
Ellenállási mozgalom és partizánharcok
A második világháború utáni időszak hadtörténelme
A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek története 1945—1982.
Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom
Tudósítások, riportok a Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek életéről

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSÉNEK JEGYZÉKE

Élet és Tudomány	ÉT
Hadtörténelmi Közlemények	HK
Honvédelem	HO
Honvédségi Szemle	HSz
Igaz Szó	ISz
Magyarország	Mo
Néphadsereg	N
Párttörténeti Közlemények	PK
Századok	Sz
Történelmi Szemle	TSz

Bibliográfiák, sajtótörténet

1. *Telek*, J[oseph]: History of Hungary and Hungarians 1848—1971. A select bibliography. Vol. 1. Reprinted with additions. Toronto, Author, 1980. 395 p. (Hungarian Historical Studies. No. 1.)
2. *Telek*, J(oseph): History of Hungary and Hungarians 1848—1977. A select bibliography. Vol. 2. Reprinted with several corrections and additions. Toronto, Author, (1981.) 963 p. (Hungarian Historical Studies. No. 2.)
3. Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke. (1981. január 1.—december 31.) Összeáll. Rozsnyói Ágnes, Sz. Gyivicsán Mária. — Sz, 1982. 6. sz. 1375—1477. p.
4. A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1981. július—1982. június. — PK, 1982. 1. sz. 225—227., 2. sz. 233—235., 3. sz. 239—240., 4. sz. 246—247. p.
5. *Dalmi* Kálmánné—*Takács* Miklós: Vas megye irodalma. 1981. január 1.—december 31. — Vasi Szemle, 1982. 1. sz. mell. 2. sz. 301—308., 3. sz. mell. 4. sz. 617—625. p.
6. Az 1979. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 2. r. (Összeáll. Viniczai István, Windisch Aladárné.) — HK, 1982. 1. sz. 138—152. p.
7. Az 1980. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1. r. (Összeáll. Viniczai István, Windisch Aladárné.) — HK, 1982. 4. sz. 681—699. p.
8. Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma 1979. 1—2. r. (Összeáll. Viniczai István, Windisch Aladárné.) — HK, 1982. 2. sz. 330—349., 3. sz. 502—517. p.
9. A katonai szakirodalom bibliográfiája. Cikkrepertórium 1979. (Összeáll. a Hadtudományi Könyvtár és a HM Katonai Tudományos Kézikönyvtár munkatársai.) Bp. (Zrínyi K. — OMIKK házi soksz.) 1982. 171 p.
10. A katonai szakirodalom bibliográfiája. 1981. Könyvek, fordítások és folyóiratlelőhelyjegyzék. (Összeáll. a Hadtudományi Könyvtár, HM Katonai Tudományos Kézikönyvtár és a ZMKA Tudományos Könyvtár munkatársai.) Bp. (Zrínyi K. — OMKDK házi soksz.) 1982. 158 p.
11. Honvédelem 1949—1978. (Repertórium.) 2. r. Tárgymutatók. (Összeáll. Berki Imréné, Rada Ferenc.) Bp. (Zrínyi K.) 1982. 156 p. (Magyar katonai folyóiratok repertóriumai. 1.)
12. *Berki* Imréné— *Szakály* Sándor: Bibliográfiák a hadtudományi kutatómunka szolgálatában. — Ho, 1982. 1. sz. 116—122. p.
13. A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom 1939—1945. Válogatott bibliográfia. (Összeáll. Windisch Aladárné vezetésével a Hadtudományi Könyvtár munkatársai. [Kiad. a] Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége.) Bp. (Zrínyi K.) 1982. 177 p.
14. Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. Irodalomjegyzék. [Bp. 1982.] 14 lev. (Hadtudományi Könyvtár ajánló bibliográfiái.)
15. Hadijog, honvédelmi jog, katonai jog, jogpropaganda a magyar katonai folyóiratokban. 1960—1982. február. (Honvédelem, Honvédségi Szemle, Polgári Védelem cikkei.) Ajánló bibliográfia. (Összeáll. Berki Imréné.) [Bp. Soksz.] 1982. 28 p. (HM Katonai Kézikönyvtár bibliográfiái.)
16. *Kovács* Dénes: Hagyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. — Népszabadság, 1982. 92. sz. 6. p.
17. *Nyéki* Károly: Az ismeretlen Farkas Gábor. (A szamarkandi I. önálló lövész dandár politikai biztosa a Szibériai Újság c. hadifogoly lap munkatársa.) — Magyar Nemzet, 1982. 138. sz. 8. p.
18. *Sándor* László: Közös hagyomány. Egy internacionalista cseh folyóirat magyar kapcsolatai (a harmincas évek második felében.) — Népszabadság, 1982. 237. sz. 13. p.
19. *Menczel* János: Az igazság fegyverével. (Beszélgetés Lévai Bélával, az Igaz Szó és a Magyar Újság egykori munkatársával.) — HSz, 1982. 9. sz. 89—92. p.
20. *Máté* György: Viharban született. Negyven éve jelent meg a Szabad Nép. 1—4. r. — Népszabadság, 1982. 22—25. sz. 6. p.

Múzeumi, levéltári, könyvtári és térképtári gyűjtemények

21. *Erdélyi* András: Kitüntetések külföldről. (Az Országos Hadtörténeti Múzeum gyűjteménye.) — Magyar Hírlap, 1982. 118. sz. melléklete 4—5. p.
22. Zászlónk és fogadalmunk. [A zászlóvívők esküjének története.] Írták: H. T. és Sz. G. — N, 1982. 39. sz. 8—9 p.
23. *Györkei* Jenő: Egy vörös zászlórend története. — ÉT, 1982. 45. sz. 1439. p.
24. *Kovács* László: Krónikák, pénzek, fegyverek. 1—4. r. — ÉT, 1982. 16—19. sz. 483—485., 531—532., 550—552., 586—587. p.
25. *Temesváry* Ferenc: Fegyverkincsek, díszfegyverek. (Fotók: Holics Gyula. Bp.)

Helikon K. — Corvina (1982). 60 p. 26 t. (A Magyar Nemzeti Múzeum Kincsei.)

26. *Temesváry* Ferenc: Kelet és Nyugat között. (Vezető a történeti kiállítás fegyveranyagához. [Kiad. a] Magyar Nemzeti Múzeum. (Fotók: Holics Gyula. Bp.) NPI, (1981.) 88 p. 40 t.

27. *Temesváry* Ferenc: Vadászfegyverek a XVI—XIX. századból. Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum vadászfegyverek c. kiállításához. (Fotók: Németh Ferenc.) [Kiad. a] Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. Soksz. 1982. 22 p. 3 t.

28. *Borsos* Béla: Magyar vadász lőportartók. (Fotók: Tanka Dezső. Rajzok: Borsos Klára. Bp.) Corvina, (1982.) 90, 40 p. illusztr.

29. Fegyverek, makettek '82. A Hadtörténeti Múzeum Fegyverbaráti köre tagjainak gyűjteményéből rendezett kiállítás katalógusa. (A kiállítást rend. és a katalógust összeáll. *Lugosi* József.) [Bp. 1982.] 26 p.

30. *A[kác]* L[ászló]: Fegyverek, makettek. (Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.) — ÉT, 1982. 46. sz. 146. p.

31. *Kacsó* Lajos: A haditechnika parkjai. (A várpalotai tüzérmúzeum haditechnikai parkja.) — N, 1982. 39. sz. 16. p.

32. *Lugosi* József: A Szovjetunió marsalljainak fegyverei. (Timosenko, Vorosilov és Malinovszkij fegyverei a Hadtörténeti Múzeum „Magyarország felszabadítása" c. kiállításon.) — MHSZ Élet, 1982. 9. sz. 18—19. p.

33. Garibaldi-kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. — Népszabadság, 1982. 246. sz. 7. p.

34. *Keserű* István: Csapatmúzeumok a hazafias és honvédelmi nevelés szolgálatában. — HSz, 1982. 4. sz. 54—56. p.

35. *Bárány* Tibor: A munkásmozgalmi emlékek őrzői. (A salgótarjáni Nógrádi Sándor Munkásmozgalmi Múzeum.) — Népszabadság, 1982. 102. sz. 6. p.

36. *Winkler* László: Múzeumunk repülőemlékei. (Budapesti Közlekedési Múzeum.) — Repülés, 1982. 2. sz. 17. p.

37. *Winkler* László: Múzeumunk repülőkincseiből. Az utolsó eredeti Brandenburg repülőgép. — Repülés, 1982. 4. sz. 17. p.

38. *Tomcsányi* József: Air Force Museum — USA, Dayton. — Repülés, 1982. 5. sz. 17. p.

39. *László* Lajos: Látogatás a brüsszeli Katonai Múzeumban. — Repülés, 1982. 1. sz. 17. p.

40. *Biró* Endre: Török hadifoglyok a tatai várnál. (A Kuny Domokos Múzeum törökkori kiállításának egyik metszete.) — Új Forrás, 1982. 5. sz. 79—80. p.

41. *Rózsa* György: Ismeretlen festmények a Vár 1686-os ostromáról. — Budapest, 1982. 8. sz. 40—41. p.

42. *Kovács* István: Plohn József 48-as honvédportréi elé. (Kiállítás Komáromban és Esztergomban.) — Új Forrás, 1982. 5. sz. 9—10. p.

43. *Kővágó* Sarolta: Uitz Béla „Vörös katonák előre!" című plakátjának előzményeihez. — Művészettörténeti Értesítő, 1982. 3. sz. 231—232. p.

44. *Ember* Győző: Levéltári terminológiai lexikon. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. Bp. Akad. K. 1982. 380 p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 4.)

45. *Zachar* József: A Kováts Mihály porosz szabadcsapatvezér elleni bécsi eljárás irataanyaga 1761—1762-ből. — HK, 1982. 1. sz. 71—92. p.

46. *Józsa* György Gábor: Egy politizáló kutatóintézet. Látogatás az Osztrák Ellenállás Archívumában. — Magyar Nemzet, 1982. 134. sz. 9. p.

47. Katonai vonatkozású térképek a Habsburg Birodalom és az Osztrák—Magyar Monarchia korából 1700—1919. Sorozatszerk. Csendes László. (Térképeket katalogizálta: Jankó Annamária, Nemesné Ipoly Márta.) Bp. MN Térképészeti Int. soksz. 1982. 77 p. 5 t. (Földabroszok, mappák, térképek. 2.) (Hadtörténelmi Térképtár katalógusai. 2.)

48. *Nemesné* Ipoly Márta: Malmok, ipari gazdasági létesítmények az első katonai felmérés térképszelvényein 1782—1785. Sorozatszerk. Csendes László. Bp. (MN Térképészeti Int. soksz.) 1982. 220 p. (Hadtörténelmi Térképtár kiadványai.)

49. *Csendes* László: Kétszáz éve kezdődött. (Magyarország első katonai felmérése.) — Ho, 1982. 4. sz. 106—108. p.

50. *Csendes* László: 1782-ben vette kezdetét Magyarország részletes katonai felmérése. —HK, 1982. 1. sz. 93—123. p.

51. *Csendes* László: Folyó, hegy, település. Mérföldkő a magyar térképezés történetéből. — ISz, 1982. 19. sz. 16—17. p.

52. *Csendes* László: Térkép az Escorialban. (Wolfgang Lazius 16. századból eredő mappája.) — ISz, 1982. 2. sz. 40—42. p.

53. *Csendes* László: Félkörben a hadrend. Napóleoni térkép hazánkról. — Mo, 1982. 5. sz. 22. p.

54. *Csendes* László: Egy könyvajánlás másik oldala. (Vita Hédervári: a „Haditérképek históriája" c. könyvről szóló ismertetésével. Megjelent a Földrajzi Közl. 1981. 2. sz.-ban.) — Földrajzi Közlemények, 1982. 2. sz. 196—197. p.

55. *Illés* Ilona: A magyarországi történelmi emlékhelyek nyilvántartása. — Honismeret, 1982. 2. sz. 47—48. p.

56. *Barcy* Zoltán—*Karch* Pál: Trombita- és dobjelek az osztrák—magyar hadseregben és a haditengerészetnél. [Kiad.] az MTA Zenetud. Intézete. Bp. Házi soksz. 1982. VIII, 312 p. illusztr.

57. *Iszlai* Zoltán: Katonazene. (Irodalmi ri-

port a magyar katonazenekarok, katonazenészek történetéről.) — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1982. 4. sz. 60—69. p.

58. A Radetzkymarsch és a többi. — Magyar Nemzet, 1982. 56. sz. 9. p.

59. *Mészöly* Gábor: Katonatáncok. 1—4. r. ISz, 1982. 19. sz. 14—15., 20. sz. 22—23., 21. sz. 32—33., 22. sz. 32—33. p.

A hadtudomány és történelemtudomány elméleti kérdései

60. *Engels*, [Friedrich] válogatott katonai írásai. (Vál. és szerk. Kocsis Bernát.) Bp. Zrínyi K. 1982. 680 p. (Hadtudomány klasszikusai.)

61. *Marx*, Karl—*Engels*, Friedrich: A magyar szabadságharcról. (Szerk. S. Nyirő József.) (Bp.) Kossuth K. 1982. 162 p.

62. *Lenin*, V. I.: Magyarországról. 5. bőv. kiad. (Bp.) Kossuth K. 1982. 130 p. (Források.)

63. A hadtudomány és a természettudományok kapcsolatáról. — Ho, 1982. 2. sz. 23—27. p.

64. *Samu* Mihály: Hatalom és állam. 2. átd. kiad. Bp. Közgazd. és Jogi K. 1982. 595 p.
Politológia és hadtudomány 507—508. p.

65. *Bán* Károly: Doktrínák és hadvezérek. Van-e nálunk önálló hadtudomány? (Beszélgetés Móricz Lajos ezredessel.) — Magyar Hírlap, 1982. 110. sz. 5. p.

66. *Damó* László: A hadtudomány szerepe. — Magyar Tudomány, 1982. 1. sz. 31—35. p.

67. *Deák* Péter: Gondolatok a hazai hadtudomány művelésének és szervezésének néhány kérdéséről. — Ho, 1982. 10. sz. 100—109. p.

68. *Damó* László—*Móricz* Lajos: A néphadseregi tudományos aktívaülés. — Ho, 1982. 10. sz. 3—9. p.

69. *Ács* Tibor: Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793—1866). Bp. Zrínyi K. 1982. 145 p. illusztr.

70. *Ács* Tibor: Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága 1793—1866. című kandidátusi értekezésének szerzői ismertetése. [Kiad. a] Tudományos Minősítő Biz. Hadtud. Szakbiz. (Bp.) 1982. 46 p.

71. *Ács* Tibor: Az elfelejtett első katona akadémikus — Kiss Károly (1793—1866). — HK, 1982. 1. sz. 26—56. p.

72. *Ács* Tibor: Az első katonaakadémikus — Kiss Károly honvédezredes. — Ho, 1982. 1. sz. 88—93. p.

73. *Ács* Tibor: Az első katonatudós. (Kiss Károly.) — N, 1982. 7. sz. 3. p.

74. Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás Eger 1982. június 16—18. (Szerk. *Vass* Henrik. Bp.) Kossuth K. 1982. 337 p.

75. *Juhász* Gyula: Magyarország második világháborús részvétele a nemzetközi köztudatban. (Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás Eger 1982. június 16—18. Bp. Kossuth K. 1982.) 153—162. p.

76. *Orbán* Sándor: A felszabadulás nemzeti közgondolkodásunkban (1944—1945). (Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás Eger 1982. június 16—18. Bp. Kossuth K. 1982.) 163—178. p.

77. *Zöldi* László: Történés(z)ek a sajtóban. (Részletek a Történetismeret, történelemszemlélet az írásos sajtóban című, Egerben, a Történelem és közgondolkodás című tanácskozáson elhangzott előadásból. — Élet és Irodalom, 1982. 27. sz. 5. p.

78. *Rázsó* Gyula: Kiúszik-e a történész a Dunából? (Válasz Zöldi László „Történés(z)ek a sajtóban" c. Élet és Irodalom 1982. 27. sz.-ban megjelent cikkére.) — Élet és Irodalom, 1982. 30. sz. 2. p.

79. *Ólmosi* Zoltán: Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás Egerben (1982. június 16—18). — PK, 1982. 4. sz. 198—214. p.

80. *Bálint* Éva, V.: Történelem és közgondolkodás. Tanácskozás Egerben. — Magyar Hírlap, 1982. 148. sz. 9. p.

81. *Pach* Zsigmond Pál: Történelem és közgondolkodás. — Népszabadság, 1982. 169. sz. 4. p.

82. *Mészöly* Miklós: Tudat és nemzettudat. — Valóság, 1982. 7. sz. 32—47. p.

83. *Huszár* Tibor: Nemzetlét — nemzettudat. 1—2. r. — Valóság, 1982. 7. sz. 48—62., 8. sz. 17—34. p.

84. *Száraz* György: Történelmünk birtokbavétele. (A történelmi tudat hiányosságai és annak okai.) — Társadalmi Szemle, 1982. 1. sz. 21—30. p.

85. *Vikol* Katalin: Nemzeti múlt és a közgondolkodás. — Magyar Nemzet, 1982. 161. sz. 7. p.

86. *Vikol* Katalin: Nemzeti tudat és „identitás". — Beszélgetés Ránki György professzorral. — Magyar Nemzet, 1982. 160. sz. 9. p.

87. *Sipos* Péter: Történetírás és nemzeti tudat. — HSz, 1982. 8. sz. 71—74. p.

88. *Glatz* Ferenc: Történetírás és politika. — Népszabadság, 1982. 160. sz. 13. p.

89. *Glatz* Ferenc: Nemzeti célok és a történetírás. — Magyar Nemzet, 1982. 142. sz. 9. p.

90. *Némethy* Sándor: A tudományos történetírás problémái és ezek megoldása. — Magyar Nemzet, 1982. 174. sz. 8. p.

91. *Zöldi* László: A tények tanúi. Beszélgetés az emlékiratirodalomról (Ránki György akadémikussal.) — Élet és Irodalom, 1982. 3. sz. 7. p.

92. *Pamlényi* Ervin: Még egyszer a memoárokról. — Magyar Nemzet, 1982. 79. sz. 13. p.

93. *Ungvári* Tamás: A történelem ravaszsága. (A. J. P. Taylor: Háború a mi korunkban c. írásával kapcsolatos gondolatok.) — Élet és Irodalom, 1982. 45. sz. 3. p.
94. *Gosztonyi* Péter: A 20. századi magyar történelemkutatás Nyugaton. H. ny. n. (1979.) 16 p.
95. *Ács* Tibor: Adalékok a katonai nyelv történetéhez. — Ho, 1982. 10. sz. 89—99. p.
96. *Köteles* Pál: Töprengés egy torzkép előtt. (Ion Lancranjan: Gondolatok Erdélyről.) — Tiszatáj, 1982. 9. sz. 51—57. p.
97. *Száraz* György: Egy különös könyvről. (Lancranjan könyvéről.) — Valóság, 1982. 10. sz. 95—105. p.

A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben

98. *Unger* Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. 2. kiad. Bp. Tankönyvkiad. (1979.) 340 p.
99. *Száraz* György: Író és társadalom. (Egerben, a hazafiság kérdéseiről tartott tanácskozáson elhangzott felszólalás alapján.) — Népszabadság, 1982. 148. sz. 15. p.
100. *Deák* Mihály: A szovjet háborús irodalom szerepe a fegyveres harc pártpolitikai munkájának tanulmányozásában. — Ho, 1982. 11. sz. 113—117. p.
101. *Argalász* Kálmán: A katonafiatalok szocialista nevelésének feladatai. — Ho, 1982. 1. sz. 59—64. p.
102. *Keleti* György: Honvédelmi nevelőmunka az úttörőgárdában. — Ho, 1982. 7. sz. 54—58. p.
103. *Keleti* György: Kézikönyv a honvéd úttörőgárdisták vezetőinek. Bp. Zrínyi K. 1982. 129. p. illusztr.
104. *Ágoston* László: Honvédelem — honismeret. — Honismeret, 1982. 2. sz. 3—5. p.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÉS HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

105. Szovjet Katonai Enciklopédia. V. köt. 1—3. [Szovetszkaja Voennaja Enciklopedija. Tom 5. Kiad. a] MNVK Tud. o. — MNVK Szab. szerk. o. Bp. Zrínyi K. 1982. 3 db.
106. Szemelvények a Szovjet Katonai Enciklopédia köteteiből. 4. r. [A válogatás a Szovjetszkaja Voennaja Enciklopedija, Moszkva, 1977. 3—4. kötete alapján készült. Kiad. a] MNVK Tud. o. — MNVK Szab. szerk. o. Bp. Zrínyi K. 1982. 269. p.
107. Világtörténelmi enciklopédia. 1—2. köt. (Kleine Enzyklopädie — Weltgeschichte. Leipzig, 1979. Ford. Máthéné Glavina Zsuzsa, Héjja Zsuzsa stb. Szerk. Sipos Attila. Bp.) Kossuth K. 1982. 2 db.
Tárgy- és névmutatóval.
108. Világtörténet évszámokban 1975-ig. 1—3. köt. Összeáll. Engel Pál, Ormos Mária. Bp. Gondolat, 1982. 3 db.
Névmutatóval.
109. Magyarország történeti kronológiája. 2. köt. 1526—1848. Főszerk. Benda Kálmán. (Szerk. Péter Katalin, Somogyi Éva.) Bp. Akad. K. 1982. 668 p.
110. A Dunánál. Történelmi figyelő. (Szerk. Hanák Péter. A rádiósorozat szerk. Kerekes István, Mihancsik Zsófia.) Bp. RTV—Minerva — (Közgazd. és Jogi K.) 1982. 333 p.
111. *Jászay* Magda: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar—olasz kapcsolatok történetéből. Bp. Gondolat, 1982. 429 p. 36 t.
Bibliogr. 271—390. p.
112. *Szabó* László (Ladislao): Magyar múlt Dél-Amerikában (1519—1900). Tardy Lajos: Néhány szó a könyv elé... Bp. Európa K. 1982. 281 p.
113. *Boulin*, Marcel: A la hussarde dans l'Armée Francaise 1743—1915. Tarbes, Chez l'auteur, 1982. 227 p. 44 t.
114. *Borsányi* György—*Kende* János: Magyarországi munkásmozgalom 1867—1980. (Bp.) Kossuth K. 1982. 313 p. illusztr.
115. *Puskás* Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940. Bp. Akad. K. 1982. 638 p. 12 t.

A hadművészet története

116. A szovjet hadművészet fölénye a burzsoá hadművészet felett. — Ho, 1982. 8. sz. 18—29 p.
117. A technikai fejlődés hatása a hadművészetre. — Ho, 1982. 9. sz. 35—39. p.
118. *Szabó* László: A hadműveleti-művészet kialakulása és fejlődése a második világháború kezdetéig. — Ho, 1982. 5. sz. 83—87. p.
119. *Komjáthy*, Anthony Tihamér: A thousand years of the Hungarian art of war. Toronto, Rákóczi Foundation, 1982. 210 p. illusztr.
(Rákóczi Foundation Heritage Series.)
120. *Berki* Mihály: A magyar gyalogság történelmi útjáról. — Ho, 1982. 7. sz. 16—26. p.
121. *Csonkaréti* Károly: A dunai hadihajók históriája. — N, 1982.7. sz. 16. p.
122. Harckocsik és harckocsicsapatok. [Szerk.

Babadzsanjan, A. H. (Ford. Kónya Béla.) Bp. Zrínyi K. 1982.) 426 p. illusztr. (Tisztek könyvtára)

123. *Madaras* Péter—*Szabó* Attila: Tüzek a harcmezőn. A csapatok tűzvédelme. Bev. Sztanó Géza. Bp. Zrínyi K. 1982. 165 p. illusztr. (Tisztek könyvtára.)

124. *Léka* Gyula: Deszantok alkalmazása erőszakos folyóátkelésnél. Az erőszakos folyóátkelés módjai, eszközei. Bp. Zrínyi K. 1982. 151 p. 10 t. illusztr. (Tisztek könyvtára.)

A hírszerzés és kémkedés története

125. *Szabó* László: Kémbotrány a vezérkarban. (1913. Redl-ügy.) — Interpress Magazin, 1982. 2. sz. 4—7. p.

126. *Csonkaréti* Károly: Német kódkönyv angol kézben. [Angol titkos hírszolgálat az első világháborúban.] — Interpress Magazin, 1982. 8. sz. 56—57. p.

127. *Várkonyi* Tibor: Kémnők (az első világháborúban. Marthe Richard, Mata Hari.) — Magyar Nemzet, 1982. 44. sz. 2. p.

128. *Fucci*, F.: Álellenállók. [Olaszország Katonai Hírszerző Szolgálata hozta létre a „Harmadik Front" elnevezésű szervezetet, melynek Luca Osteria = Ugo doktor volt a vezetője.] — Interpress Magazin, 1982. 6. sz. 56—61. p.

129. *Fortusz*, M. A.: Visszaemlékezéseim. (Zápisky rozvednice.) (Egy felderítő naplójából.) (Az „Alba Regia" hősei. Ford. Apostol András. Különös küldetés. Ford. Oleg Logvinov. Utószó: Alexandr Volf.) Bp. Zrínyi K. 1982. 201 p.

130. *Kanyó* András: Leleplezett kémek. Történetek az NSZK titkosszolgálatáról. — Népszabadság, 1982. 211. sz. 4. p.

131. Titkos háborúk történetéből. — Belügyi Szemle, 1982. 1. sz. 72—77., 2. sz. 83—87., 3. sz. 57—63., 4. sz. 87—92., 5. sz. 75—81., 6. sz. 78—83., 7. sz. 77—82., 8. sz. 81—86., 9. sz. 66—73., 10. sz. 88—93. p.

A haditechnika története

132. *Nagy* István: Lövészfegyverek. (Arzenál '82. [A szárazföldi harc fegyverei. Szerk. Szentesi György. Bp. Zrínyi K. 1982.)] 11—46. p. (Haditechnika fiataloknak. Haditechnika.)

133. *Lugosi* József: Kard és szurony. — HSz, 1982. 1. sz. 85—86. p.

134. *Lugosi* József: A puska. — HSz, 1982. 3. sz. 82—83. p.

135. *Lugosi* József: A pisztolyok. — HSz, 1982. 5. sz. 81—82. p.

136. *Lugosi* József: Nagy idők tanúi. (Az 1848—1849-es szabadságharc csappantyús-gyutacsos fegyverei.) — ISz, 1982. 24. sz. 30—31. p.

137. *Lugosi* József: A géppuska és golyószóró. — HSz, 1982. 7. sz. 79—80. p.

138. *Lugosi* József: A géppisztolyok és gépkarabélyok. — HSz, 1982. 9. sz. 83—84. p.

139. *Lugosi* József: A kézigránátok. — HSz, 1982. 11. sz. 89—90. p.

140. *B[arkóczi]* I[lona]: Gyorstüzelő zsebfegyver. — ÉT, 1982. 35. sz. 1107. p.

141. *Bátyai* Jenő: Szakáts Gáborról. Születésének 90. évfordulóján. (A lángszóró feltalálója.) — Magyar Nemzet, 1982. 64. sz. 8. p.

142. *Lugosi* József: A Nagyságos Fejedelem ágyúi. — ISz, 1982. 23. sz. 12—13. p.

143. *Lugosi* József: A háború „istene" a tüzérség. Szovjet tüzérség a második világháborúban. — MHSZ Élet, 1982. 13. sz. 26—27. p.

144. *Lugosi* József: Híres harckocsik. — MHSZ Élet, 1982. 15. sz. 26—27. p.

145. *Schmidt* László: Adalékok a Hadtörténeti Múzeum új szerzeményéhez. (Egy „Királytigris" harckocsi láncfeszítő kereke.) — Haditechnika, 1982. 3. sz. 34—35. p.

146. *Schmidt* László: Katonai motorkerékpárok a második világháború idején. — Haditechnika, 1982. 1. sz. 26—28. p.

147. *Budincsevits* Andor: Lokátorkutatás Magyarországon a második világháború alatt. — Haditechnika, 1982. 1. sz. 29—31. p.

148. *Sebők* Elek: A vegyi fegyverek. — Népszabadság, 1982. 75. sz. 10. p.

149. *Vass* Balázs: Repülőgépek, helikopterek, rakéták. Bp. Műszaki K. 1982. 255 p. illusztr.

150. *Bencze* László: Léggömbök és háborúk. — ISz, 1982. 12. sz. 30—31. p.

151. *Nagyváradi* Sándor: Magyarok és az egyetemes repülés. (Az első magyar hadirepülőgépek.) — HSz, 1982. 12. sz. 68—71. p.

152. *Jasinszky* István: Adatok a korról, amelyben Antoine de Saint-Exupéry alkotott. — Repülés, 1982. 6. sz. 16—17. p.

153. *Lugosi* József: Dicsőséges szárnyak. (Szovjet pilóták és szovjet repülőgép-tervezők a Nagy Honvédő Háborúban.) — MHSZ Élet, 1982. 11. sz. 26—27. p.

154. *Csonkaréti* Károly: Repülők a tengeren. — ÉT, 1982. 29. sz. 908. p.

155. *Kádár* Ferenc—*Csonkaréti* Károly: A hajózás története. 1—7. r. — ÉT, 1982. 25. sz. 792—794., 26. sz. 808—811., 27. sz. 846—849., 28. sz. 869—871., 29. sz. 892—894., 30. sz. 939—941., 31. sz. 966—970. p.

156. *Bernáth* István: PM—3 páncélos naszád sorsa. — Haditechnika, 1982. 1. sz. 24—25. p.

157. *Bernáth* István: Folyami aknász-hajók a felszabadulás utáni években. — Haditechnika, 1982. 4. sz. 32—34. p.

158. *Nagy* István György: A szovjet űrhajózás

úttörői. — Haditechnika, 1982. 4. sz. 2—6. p.

159. *Szentesi* György: A szovjet űrkutatás negyedszázada. — Polgári Védelem, 1982. 10. sz. 19—21. p.

160. *Kováts* Andor: Történelem és haditechnika. — ISz, 1982. 1. sz. 44., 10. sz. 33., 13. sz. 40., 14. sz. 40. p.

Vártörténet, helytörténet

161. *Csorba* Csaba: Földvárak Észak-Magyarországon. (Nógrád, Drégely, Eger, Sirok, Kisnána, Diósgyőr, Ónód, Regéc, Szendrő, Sárospatak, Sátoraljaújhely. Honfoglaláskori földvárak.) — Napjaink, 1982. 1. sz. 37—38., 2. sz. 36—37., 3. sz. 35—36., 4. sz. 37—38., 5. sz. 29—30., 6. sz. 35—36., 7. sz. 35—36., 8. sz. 37—38., 9. sz. 38—39., 10. sz. 38—39., 11. sz. 38—39., 12. sz. 38—39. p.

162. *Mátyás* István: Kora Árpád-kori települések, földvárak. — Népszava, 1982. 47. sz. 6. p.

163. *Miklós* Zsuzsa: Árpás-kori földvár Mende-Lányváron. — Archaeológiai Értesítő, 1981. 2. sz. 233—250. p.

164. *Sáfrány* József: Bajmóc vára. — Új Tükör, 1982. 32. sz. 36—37. p.

165. *Nagy* László: Bajmóc vára. — Új Tükör, 1982. 37. sz. 45. p.

166. *Zolnay* László: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. Bp. Magvető, (1982.) 605 p. illusztr.
Bibliogr. 596—605. p. Összeáll. Wellisch Márta.

167. Budapest története képekben 1493—1980. Képkatalógus. 1. köt. Historia civitatis Budapestinensis in imaginitus 1493—1980. Főszerk. Berza László. Bp. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, Kossuth ny. 1982. 912 p.

168. Debrecen története 1693—1849. 2. köt. [Írták:] Bajkó Mátyás, Balogh István stb; Szerk. Rácz István. (Kiad. a Debrecen Megyei Városi Tanács VB Műv. Oszt.) Debrecen, (Alföldi Ny.) 1981. 553 p. 4 t. illusztr.

169. *Kovács* György Attila: A kisnánai vár. — Népszabadság, 1982. 143. sz. 5. p.

170. *Ács* Zoltán: A kisvárdai vár XVI. századi hadi krónikája a korabeli források tükrében. — HK, 1982. 1. sz. 59—70. p.

171. *Szüts* Dénes: Titkokról beszél Koppány erődje. Ősi várak nyomában. (Somogyvár.) — Hétfői Hírek, 1982. 47. sz. 5. p.

172. *Bariska* István: Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században. — Vasi Szemle, 1982. 2. sz. 245—259. p.

173. *Balogh* Jolán: Varadinum — Várad vára. 1—2. köt. Bp. Akad. K. 1982. 2 db. illusztr.
(Művészettörténeti füzetek. 13.)

174. Történeti emlékek Veszprém megyében. (Kiad. a Veszprém megye Tanácsa és a Hazafias Népfront Veszprém megyei Biz.) (Szerk. Biz. vez. Bándi László.) (Veszprém, Veszprémi ny. 1980.) 200 p. illusztr.

175. *Tamás* István: Zirc 800 esztendeje. — Népszabadság, 1982. 192. sz. 6. p.

Hadijog, háborús bűnök

176. *Czank* Lajos: A nemzetközi hadijogról általában. (A hadijog kialakulása és fogalma. A hágai jog. A genfi jog.) — HSz, 1982. 4. sz. 65—67. p.

177. *Czank* Lajos: Összeütköző felek, fegyveres erők és kombattánsok. — HSz, 1982. 5. sz. 75—77. p.

178. *Czank* Lajos: A hadviselés módjairól és eszközeiről. — HSz, 1982. 6. sz. 79—81. p.

179. *Czank* Lajos: A sebesültek, betegek és hajótöröttek védelme. — HSz, 1982. 7. sz. 69—71. p.

180. *Czank* Lajos: A hadifoglyokkal való bánásmód. — HSz, 1982. 8. sz. 75—77. p.

181. *Czank* Lajos: A polgári lakosság védelme háborúban. — HSz, 1982. 9. sz. 80—82. p.

182. *Czank* Lajos: Hadviselő felek és kombattánsok a nemzetközi hadijogban. — Ho, 1982. 1. sz. 65—76. p.

183. *Albert* Géza: A repülés biztonságát szolgáló jogszabályok kialakulása a magyar közlekedési jogban. — Repülés, 1982. 2. sz. 4—5. p.

184. *Karsai* Elek: Az újvidéki „hideg napok" emlékeztető évfordulóján. — Társadalmi Szemle, 1982. 1. sz. 88—94. p.

185. *Golubovic, Z.—Kumanov, Z.*: A bácskai vérengzés. Az újvidéki razzia negyvenedik évfordulójára. 1—12. r. — Magyar Szó (Újvidék), 1982. január 20—31.-i számai.

186. *Ránki* György: Magyar Holocaust. (Graham Randolp: A népirtás politikája c. angol nyelvű műve nyomán. — Élet és Irodalom, 1982. 25. sz. 7—8. p.

187. *Tatár* Imre: Memento Lidice. — Magyar Nemzet, 1982. 134. sz. 3. p.

188. *Firon* András: Miért éppen Lidice? Újabb részletek a tragédiáról. (1942. június 10.) — Esti Hírlap, 1982. 134. sz. 5. p.

189. *Przybylsky*, Peter: Akasztófa és amnesztia. (Zwischen Galgen und Amnestie. Kriegsverbrecherprozesse im Spiegel von Nürnberg. Ford. Jólesz László. Bp. Kossuth K. 1982.) 149 p. 4 t.
(Népszerű történelem.)

190. Nürnberg 1946. Emlékek és tanulságok. Összeáll. Bokor László, Dózsa Ildikó stb. Szerk. Ligeti Rudolf. [Kiad. a] MAFILM Híradó- és Dokumentumfilm Stúdió. (Bp.) 1982. 175 p. illusztr.

191. *Bokor* László: Nürnberg, 1946. (Tizenegyszer kötél általi halál.) — Mo, 1982. 17. sz. 12. p.

192. *Vajda* Péter: A titkos Wisner-dosszié. [Náci háborús bűnösök átmentése az

Amerikai Egyesült Államokba.] — Népszabadság, 1982. 284. sz. 4. p.

Életrajzok, emlékezések

193. *Takáts* Sándor: Régi magyar nagyasszonyok. (Vál., sajtó alá rend. Réz Pál.) Bp Szépirod. K. (1982.) 352 p.
194. *Ajtai* Miklós 1914—1982. — Népszabadság, 1982. 39. sz. 5. p.
195. *Szabó* Ágnes: *Alpári* Gyuláról. Születésének 100. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 15. sz. 6. p.
196. *Végh* Oszkár: „Hűséges voltam és az is maradok". Száz éve született *Alpári* Gyula. — Népszava, 1982. 15. sz. 7. p.
197. *Vadász* Ferenc: *Antal* Jánosra emlékezve. Születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 243. sz. 8. p.
198. *Kubinyi* Ferenc: Kis kék pillangók, fehér virágokkal. In memoriam *Aranyi* Sándor orvosezredes, 1908—1982. — Élet és Irodalom, 1982. 38. sz. 5. p.
199. „Kihallgatás a kormányzó úrnál". (Részlet *Bajcsy-Zsilinszky* naplójából.) Bev. és közread. Tilkovszky Lóránt. — Békési Élet, 1982. 3. sz. 346—354. p.
200. *Bajcsy-Zsilinszky* Endre vitája a vezérkari főnökkel, Szombathelyi Ferenc vezérezredessel. (Részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre naplójából. Bev. és közread. Tilkovszky Lóránt. — Békési Élet, 1982. 2. sz. 228—239. p.
201. *Féja* Géza: *Bajcsy-Zsilinszky* Endre. 2—3. r. — Új Forrás, 1982. 1. sz. 3—20., 2. sz. 3—17. p.
202. *Pethő* Tibor: A Zsilinszky-kép. (*Bajcsy-Zsilinszky* Endre.) — Magyar Nemzet, 1982. 25. sz. 5. p.
203. *Talpassy* Tibor: *Bajcsy-Zsilinszky* és a Kisgazdapárt. — Kritika, 1982. 7. sz. 22—23. p.
204. *Vigh* Károly: A *Zsilinszky*-életpálya kérdései. — Népszava, 1982. 84. sz. 9. p.
205. *Zimonyi* Zoltán: Újabb legenda? Viták *Bajcsy-Zsilinszky* Endréről. — Alföld, 1982. 10. sz. 71—77. p.
206. *Józsa* Antal: *Bakon* Sándor kilencvenéves. — Politikai Tájékoztató. (Kiad. az MSZMP Zala megyei Biz.) 1982. 2. sz. 106—108. p.
207. *Gergely* András: *Batthyány* Lajos emléke. Születésének 175. évfordulójára. — Magyar Hírlap, 1982. 31. sz. 6. p.
208. *Kosáry* Domokos: Emlékezések, tanulságok. A *Batthyány*-évforduló. — Magyar Nemzet, 1982. 43. sz. 7. p.
209. *Spira* György: *Batthyány* Lajosról. Születésének 175 éves fordulóján. — Népszabadság, 1982. 37. sz. 13. p.
210. *Szántó* Péter: *Batthyány* Lajos emlékezete. — Népszava, 1982. 35. sz. 5. p.
211. *Urbán* Aladár: *Batthyány* Lajos emlékezete. — Honismeret, 1982. 1. sz. 3—5. p.
212. *Urbán* Aladár: Az első magyar miniszterelnök. *Batthyány* Lajos születésének 175. évfordulójára. — Magyar Nemzet, 1982. 35. sz. 7. p.
213. *Vikol* Katalin: *Batthyány* Lajos portréja egy tudományos ülésszak tükrében. — Magyar Nemzet, 1982. 40. sz. 8. p.
214. *Zongor* Ferenc: *Berzsenyi* Lénárd [ezredes] az olmützi várbörtön „rajzolója". — Honismeret, 1982. 2. sz. 34—37. p.
215. *Bojti* János. 1912—1982. — Népszabadság, 1982. 168. sz. 4. p.
216. Meghalt *Bojti* János. 1912—1982. — Magyar Nemzet, 1982. 168. sz. 3. p.
217. Leonyid *Brezsnyev* (1906—1982). — Népszabadság, 1982. 266. sz. 3. p.
218. *Molnár* László, V.: 125 éve született K. E. *Ciolkovszkij*. — Magyar Nemzet, 1982. 216. sz. 8. p.
219. *K[acsó]* L[ajos]: Az űrhajózás úttörője. (Konsztantin Edvardovics *Ciolkovszkij*) — N,1982. 37. sz. 16. p.
220. *Turtegin* Elek: A szovjet Marat. (T. D. *Deribasz*, a szovjet állambiztonsági szervek munkatársa, a NOSZF-tól 1939-ig.) — Határőr, 1982. 51. sz. 14. p.
221. *Trugly* Sándor: Aradi vértanú sírja Margonyán. *[Dessewffy* Arisztid.] — Honismeret, 1982. 5. sz. 13—14. p.
222. *Aczél* György: Georgi *Dimitrov* születésének 100. évfordulójára. — Népszabadság, 1982. 142. sz. 7. p.
223. *Borsányi* György: G. *Dimitrov* születésének centenáriumára. — Társadalmi Szemle, 1982. 5. sz. 72—82. p.
224. *Borsányi* György: Georgi *Dimitrov* és a magyar munkásmozgalom. — Magyar Hírlap, 1982. 3. sz. 6. p.
225. *Borsi* Emil: Georgi *Dimitrov* születésének századik évfordulóján. — Pártélet, 1982. 6. sz. 34—38. p.
226. *Borsi* Emil: A lipcsei per hőse. *Dimitrov*-évforduló. — Magyar Hírlap, 1982. 141. sz. 12. p.
227. *Dimitrov* és a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom. (Menyhárt László beszélgetése Fodor Zoltán volt nagykövettel. — HSz, 1982. 7. sz. 88—92. p.
228. *Radev*, Sztojan: Ungarija i Georgi *Dimitrov*. Szofija, Izdat na Otecsesztvenija Front, 1982. 191 p.
229. *Szokolay* Katalin: Georgi *Dimitrov* és a háború elleni harc. — PK, 1982. 2. sz. 121—144. p.
230. *Verbai* Lajos: Életét szentelte a fasizmus elleni küzdelemnek, a felszabadító harcnak, a kommunizmusnak. 100 éve született Georgi *Dimitrov*. — Népszava, 1982. 141. sz. 5. p.
231. *Hajdú* Tibor: Hogyan lett egy arab lovászfiúból magyar tábornok? (*Fadlallah* el Hedad Mihály császári és királyi vezérőrnagy életútja.) — Magyar Nemzet, 1982. 73. sz. 10. p.

232. *Józsa* Antal: Két elhunyt zalai internacionalista harcosra emlékezünk. *Farkas* András, *Tóth* István. — Politikai Tájékoztató. (Kiad. az MSZMP Zala megyei Biz.) 1982. 2. sz. 101—105. p.

233. *Fodor* Zoltán: A Pireneusoktól a Kárpátokig. [Visszaemlékezés.] (Bp.) Kossuth K. 1982. 267 p. 6 t.

234. *Luzsa* Endréné: Sepsimartonosi *Gyujtó* Károly, az admirális. — Magyar Nemzet, 1982. 275. sz. 8. p.

235. *Petneházy* Zoltán: A velencei Arzenál magyar parancsnoka. (*Gyujtó* Károly admirális.) — Magyar Nemzet, 1982. 263. sz. 8. p.

236. *Szombathy* Viktor: *Gyujtó* Károly, az admirális. — Magyar Nemzet, 1982. 275. sz. 8. p.

237. *Burucs* László: Adalék történelmi ismereteinkhez. (Zalaszegvár szülötte, *Gyulai Gaál* Miklós hadmérnök tábornok életútja és részvétele a szabadságharcban 1799—1854.) — Magyar Nemzet, 1982. 170. sz. 8. p.

238. *Magyar* Antal: Néhány adat *Gyulai Gaál* Miklósról. — Magyar Nemzet, 1982. 269. sz. 8. p.

239. *Zákonyi* Ferenc: *Gyulai Gaál* Miklós emlékének megörökítése. — Magyar Nemzet, 1982. 186. sz. 8. p.

240. *Ács* Irén: *Ilku* Pál, 1912—1973. — Pártélet, 1982. 10. sz. 86—88. p.

241. *Havas* Ervin: A kommunista néptanító. Hetven éve született *Ilku* Pál. — Népszabadság, 1982. 236. sz. 7. p.

242. *Jahn* Anna: Krónika emberközelből. (*Jahn* Ferenc.) Bp. Gondolat, 1982. 291 p. 8 t.

243. *Jahn* Anna: *Jahn* Ferenc, 1902—1945. — Pártélet, 1982. 2. sz. 79—81. p.

244. *Köves* Rózsa: Nyolcvan éve született *Jahn* Ferenc. — Magyar Nemzet, 1982. 29. sz. 7. p.

245. *Botos* János: *Jancsik* Ferenc (1882—1944.) [Internacionalista, 1919-ben vörösőr]. — Pártélet, 1982. 2. sz. 85—87. p.

246. *Györkei* Jenő: Mindig híven a forradalomért. (*Jancsik* Ferenc.) — N, 1982. 7. sz. 13. p.

247. *Kende* János: *Jancsik* Ferencről. Születésének 100. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 41. sz. 6. p.

248. *S[ánta]* Gy[örgy]: Mindig az elsők között... (*Jancsik* Ferenc.) — ISz, 1982. 4. sz. 11. p.

249. *Verbai* Lajos: Élete harcokban telt el. *Jancsik* Ferenc születésének 100. évfordulóján. — Népszava, 1982. 41. sz. 7. p.

250. *Gyurkó* László: Arcképvázlat történelmi háttérrel. (*Kádár* János.) Bp. Magvető, (1982.) 385 p.

251. *Józsa* Antal: Két nép katonája. 100 éve született *Kapitány* Gyula, a szocialista parancsnokképzés úttörője. — N, 1982. 43. sz. 12. p.

252. *Vida* Sándor: *Kaszás* Ferenc, 1922—1974 — Pártélet, 1982. 12. sz. 85—86. p.

253. *Godó* Ágnes: A párt katonája. (*Killián* György 75. születésnapjára.) — N, 1982. 11. sz. 6. p.

254. *Pintér* István: *Killián* Györgyről, születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 60. sz. 6. p.

255. *Verbai* Lajos: Úgy tudott lelkesedni, mint még kevesen. Hetvenöt éve született *Killián* György. — Népszava, 1982. 60. sz. 7. p.

256. *Pintér* István: A tábornok. (*Kocsis* János vezérőrnagy életútja.) — Népszabadság, 1982. 89. sz. 4. p.

257. *Komját* Irén. 1895—1982. — Népszabadság, 1982. 95. sz. 4. p.

258. *Csendes* László: *Lipszky* János huszártiszt életútja és térképei. — HK, 1982. 3. sz. 464—481. p.

259. *Boldizsár* Iván: Egy bátor és derűs ember. *Markos* György nyolcvanadik születésnapján. — Élet és Irodalom, 1982. 51. sz. 4. p.

260. *Nyéki* Károly: *Markovits* Rodionról — a Szibériai garnizon ürügyén. — Élet és Irodalom, 1982. 2. sz. 2. p.

261. *Miklós* Gábor: Ismét a *Mészáros Lázár*ügyről. Az elhagyott temetőkertből hazai sírba. — Népszabadság, 1982. 36. sz. 4. p.

262. *Korom* Mihály: Dálnoki *Miklós* Béla. — Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz. 51—58. p.

263. *Vörösmarty* Géza: Rákóczi tábori orvosa. (*Moller* Károly Ottó.) — Magyar Nemzet, 1982. 295. sz. 8. p.

264. *Kékesdi* Gyula: Fél évszázad a mozgalomban. (*Nagy* Sándor életútja.) — Népszabadság, 1982. 178. sz. 4. p.

265. *Havas* Ervin: A kommunista agitátor példája. Hetven éve született *Orbán* László. — Népszabadság, 1982. 178. sz. 6. p.

266. *Pintér* István: „A világ azzá lesz, amivé tesszük..." Emlékezés *Orbán* Lászlóra. — Magyar Nemzet, 1982. 179. sz. 6. p.

267. *Ember* Mária: *Odescalchi* Margitra emlékezve. — Magyar Nemzet, 1982. 70. sz. 4. p.

268. *Zákonyi* Ferenc: *Orzovenszky* Károly.ak, a szabadságharc egykori törzsorvosának emléke Balatonfüreden. — Honvédorvos 1982. 4. sz. 311—315. p.

269. *Pintér* István: Módosítás. (*Pirók* János életútja.) — Népszabadság, 1982. 112. sz. 4. p.

270. *Rosenstone*, Robert A.: Romantikus forradalmár. John *Reed* élete. (Romantic revolutionary. A biography of John Reed. Ford. Borbás Mária. Verseket ford. Tandori Dezső, Bp.) Kossuth K. 1982. 331 p. 4 t.

271. *Köves* [Rózsa:] *Révész* Géza emlékezete. — Magyar Nemzet, 1982. 203. sz. 7. p.

272. Példamutató, küzdelmes életút. *Révész* Géza születésének 80. évfordulójára.

[Írta:] K. J. — Népszabadság, 1982. 203. sz. 6. p.

273. *Vida* Sándor: *Révész* Géza, 1902—1977. — Pártélet, 1982. 8. sz. 87—88. p.

274. *Fekete* Gyula: A legnehezebb történelmi lecke. (*Reviczky* Imre ezredes.) — Népszava, 1982. 31. sz. 10. p.

275. *Köves* Rózsa: *Rónai* Sándor emlékezete. — Magyar Nemzet, 1982. 236. sz. 8. p.

276. *Vadász* Ferenc: Életre szóló hűséggel. *Rónai* Sándorról, születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 234. sz. 6. p.

277. *Kékesdi* Gyula: Mind a hatan. (*Sebes* Sándor emlékezése öt fivérére.) — Népszabadság, 1982. 248. sz. 6. p.

278. *Botos* János: *Simon* Ferencről születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 21. sz. 6. p.

179. *Végh* Oszkár: Megtörni nem tudták — megölték. 75 éve született *Simon* Ferenc. — Népszava, 1982. 21. sz. 7. p.

280. [*Raj* Tamás]: *Simonyi* József óbester. (Halálának 150. évfordulójára.) — Magyar Nemzet, 1982. 202. sz. 9. p.

281. *Raj* Tamás: Az igazi *Simonyi* óbester. — Magyar Nemzet, 1982. 245. sz. 8. p.

282. *Sugár* István: Az igazi *Simonyi* óbester. — Magyar Nemzet, 1982. 245. sz. 8. p.

283. *Vadász* Ferenc: Mindig másokért emelt szót. *Spiesz* Józsefről, születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 106. sz. 6. p.

284. *Tóth* György, M.: Mindig a haladás szolgálatában. (90 éve született *Szántó* Rezső.) — N, 1982. 1. sz. 13. p.

285. *Vadász* Ferenc: *Szántó* Rezsőről. Születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1982. 2. sz. 4. p.

286. *Vida* Sándor: *Szántó* Rezső 1892—1970. — Pártélet, 1982. 1. sz. 80—82. p.

287. *Bistey* András: Szibéria melege. (Regény.) (*Szikszai* Kálmán és társai emlékének.) Bp. Zrínyi K. 1982. 99 p.

288. Küzdelmes életút. (*Thököly* János, a spanyol köztársasági hadsereg harcosa, jugoszláv partizán. [Írta:] S. B.) — N, 1982. 2. sz. 6—7. p.

289. A legnagyobb jugoszláv. Kilencven éve született Joszip Broz *Tito*. — Magyar Hírlap, 1982. 116. sz. 2. p.

290. *Szabó* L. István: Kilencven éve született *Tito*. — Népszabadság, 1982. 118. sz. 6. p.

291. *Várkonyi* Tibor: *Tito* emléke. (Születésének 90. évfordulójára.) — Magyar Nemzet, 1982. 119. sz. 3. p.

292. *Kékesdi* Gyula: Viharos évek. (*Udvardy* Ferenc életútja.) — Népszabadság, 1982. 154. sz. 4. p.

293. *Vas* Zoltán: Akkori önmagunkról. Önéletírás. 2. Bp. Magvető, (1982.) 694 p. (Tények és tanúk.)

294. *Zika* Klára: Kossuth futára, toborzója. Emlékezés *Vasvári* Pálra. — Magyar Nemzet, 1982. 60. sz. 7. p.

295. *Köves* Judit: George *Washington*. — Népszava, 1982. 43. sz. 6. p.

296. *Szuhay-Havas* Ervin: A kormányrúdnál és az ekeszarvnál. 250 éve született George *Washington*. — Népszabadság, 1982. 43. sz. 13. p.

297. *Urbán* Aladár: George *Washington*, az Amerikai Egyesült Államok első elnöke. — Magyar Nemzet, 1982. 44. sz. 7. p.

298. Elhunyt *Zgyerka* János. (1903—1982.) — Népszabadság, 1982. 22. sz. 8. p.

299. Elhunyt *Zgyerka* János. — Népszava, 1982. 22. sz. 5. p.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM AZ ÓKORTÓL NAPJAINKIG

Ókor

300. *Jankó* Olga: A győzelmes quadesi csata. (I. e. 1296.) — Népszabadság, 1982. 160. sz. 19. p.

301. *Galotta*, B.: Themisztoklész és a hálátlan Athén. — Interpress Magazin, 1982. 7. sz. 24—27. p.

302. *Gáspár* Dorottya: Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae. Bp. Akad. K. 1982. 90 p. 3 t.

303. *Fitz* Jenő: Pannonok évszázada. (Pannónia 193—284.) (Fotók: Kónya Kálmán. Bp.) Corvina K. (1982.) 78 p. 24 t.

304. *Tóth* Endre: Megjegyzések Pannónia provincia kialakulásának kérdéséhez. — Archaeológiai Értesítő, 1981. 1. sz. 13—33. p.

Középkor 1500-ig

305. *Szádeczky-Kardoss* Samu: Az avar történelem forrásai V. A 6—7. század fordulója táján kelt híradás az avarok hadművészetéről. — Archaeológiai Értesítő, 1981. 1. sz. 81—88. p.

306. *Szádeczky-Kardoss* Samu—*Olajos* Teréz: Az avar történelem forrásai VI. 1. r.: Az 594 előttre datálható események. — Archaeológiai Értesítő, 1981. 2. sz. 218—232. p.

307. *Szádeczky-Kardoss* Samu—*Olajos* Teréz: Az avar történelem forrásai. VI. Az avarellenes bizánci hadakozás megélénkülésétől a másfél esztendős harci szünet végéig. (Kb. 592—597.) 2. rész: Az 594. és a következő évek eseményei. — Archaeológiai Értesítő, 1982. 1. sz. 136—144. p.

308. *Erdélyi* István: Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Bp. Akad. K. 1982. 253 p. 50 t.
Bibliogr. 215—239. p.

309. *Epperlein*, Siegfried: Nagy Károly. (Karl

der Grosse. Ford. Pálvölgyi Endre.) Bp. Gondolat, 1982. 192 p. 8 t.

310. A magyar őstörténet múltja és jövője. Beszélgetés Vásáry Istvánnal. [Írta:] R. T. — Magyar Nemzet, 1982. 167. sz. 7. p.

311. A magyarok története. Terdzsüman, Mahmud: Tarih-i Üngürüsz. 1740. évi Névtelen szerző: Madzsar Tarihi. (Ford., jegyz. és utószó Blaskovics József. Előszót írta Vass Előd.) Bp. Magvető, (1982.) 521 p. (Magyar Hírmondó.)

312. *László* Gyula: 50 rajz a honfoglalókról. A szerző rajzaival. (Bp.) Móra K. (1982.) 105 p. har.

313. *Földes* Péter: Ha az ősi krónikák igazat mondanak. A honfoglaló vezérek nyomában. (Bp.) Móra K. (1982.) 245 p. illusztr.

314. *Borosy* András: Közrendű és nem szabad eredetű hadakozó népelemek az Árpád-korban. — HK, 1982. 1. sz. 3—24. p.

315. *Katona* István: A muhi csata emlékezete. — N, 1982. 22. sz. 16. p.

316. *Turtegin* Elek: Ütközet a jégmezőn. (Az 1242-es Csud-Pszkovi tavi csata.) — Határőr, 1982. 16. sz. 14. p.

317. *Rázsó* Gyula: Kard és félhold. [1260—1686.] — Interpress Magazin, 1982. 5. sz. 120—127. p.

318. *Rázsó* Gyula: Kard és kereszt. (Keresztes-háborúk.) — Interpress Magazin, 1982. 4. sz. 78—89. p.

319. *Kubinyi* András: Az Anjouk Magyarországon. Nagy Lajos. — ÉT, 1982. 36. sz. 1131—1133. p.

320. *Engel* Pál: Nagy Lajos és a középkori magyar nagyhatalom. — Historia, 1982. 4—5. sz. 52—53. p.

321. *Papp* Gábor: A hódító Nagy Lajos király. — Népszabadság, 1982. 213. sz. 8. p.

322. *Vikol* Katalin: Nagy Lajos és kora. Beszélgetés Fügedi Erik történésszel. — Magyar Nemzet, 1982. 231. sz. 9. p.

323. *Bellér* Béla: Canossa eleste. (Nagy Lajos nápolyi hadjáratai, 1347, 1350.) — Népszabadság, 1982. 261. sz. 19. p.

324. *Papp* Gábor: „Ez volt ám az ember..." (Toldi Miklós.) — Népszabadság, 1982. 301. sz. 4. p.

325. *Szarka* László: Podjebrád, a kelyhes király. — Interpress Magazin, 1982. 10. sz. 140—150. p.

326. *Darkó* Jenő: A várnai csata. — Interpress Magazin, 1982. 3. sz. 122—127. p.

327. *Rázsó* Gyula: Bizánc végromlása. — Interpress Magazin, 1982. 9. sz. 28—36. p.

328. *Castelot*, A.: „Isten általunk győz." (Jeanne d'Arc.] — Interpress Magazin, 1982. 8. sz. 22—23. p.

329. *Kadare*, Ismail: A fellegvár. (Keshtjella.) [Történelmi regény.] (Ford. Békés András.) Bp. Zrínyi K. 1982. 317 p. [Szkander bég fellegvárának, Krujának az 1449. évi ostromáról.]

330. *Rázsó* Gyula: The Mercenary Army of King Matthias Corvinus. (From Hunyadi to Rákóczi war and society in late medieval and early modern Hungary. New York, 1982.) 125—140. p.

16—17. század

331. Aus der Geschichte der Ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16—17. Jahrhundert. Vorträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz aus Anlass der 500. Wiederkehr der Geburt von György Dózsa. Budapest, 12—15. September 1972. Hrsg. v. Gusztáv Heckenast. (Red. Iván T. Berend, Lajos Elekes usw.) Bp. Akad K. 1977. 535 p.

332. *Kovássy* Zoltán: Dózsa máramarosi követői. — Magyar Nemzet, 1982. 246. sz. 9. p.

333. *Hegyi* Klára: Egy világbirodalom végvidékén. 2. kiad. Bp. Gondolat, 1982. 291 p. (Magyar história.)

334. *Fehér* Géza: A magyar történelem oszmántörök ábrázolásokban. Bp. Akad. K. 1982. 250 p. illusztr.

335. Magyar emlékírók 16—18. század. (Vál. és jegyz. ellát. Bitskey István.) Bp. Szépirod. K. (1982.) 998 p. (Magyar Remekírók.)

336. *Zoffmann* Zsuzsanna, K.: Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata. Anthropologische Untersuchung der Skelettreste aus den im Jahre 1976 freigelegten Massengräbern der Schlacht bei Mohács 1526. Bp. Akad. K. 1982. 82 p. 8 t. (Biológiai tanulmányok. 9.)

337. *Forgách* Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. (Vál., összeáll. és utószó Kulcsár Péter. Ford. Borzsák István.) Bp. Szépirod. K. (1982.) 382 p. (Olcsó Könyvtár.)

338. Kőszeg ostromának emlékezete. Vál., szerk. bev, jegyz. Bariska István. (Bp.) Európa K. — Helikon K. 1982. 279 p. illusztr. (Bibliotheca Historica. Történelmi és művelődéstörténeti sorozat.)

339. *Rázsó* Gyula: Hősies kompromisszum. Emlékülés Kőszegen. — Élet és Irodalom, 1982. 38. sz. 6—7. p.

340. *Degré* Alajos: Tudományos ülés Kőszeg ostromának 450. évfordulóján. (Kőszeg, 1982. augusztus 28. Rázsó Gyula hozzászólásának ismertetésével.) — Vasi Szemle. 1982. 4. sz. 539—541. p.

341. *Degré* Alajos: Megemlékezés Kőszeg ostromáról. (Emlékülés Kőszegen, 1982. augusztus 28-án.) — Határőr, 1982. 38. sz. 13. p.

342. Jurisics harcosaira emlékezett Kőszeg. — Magyar Nemzet, 1982. 202. sz. 3. p.
343. *Bariska* István: Az 1532-es török hadjárat és Kőszeg ostroma. — Honismeret, 1982. 6. sz. 26—29. p.
344. *Dávid* Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. Akad. K. 1982. 342 p.
345. *Sugár* István: Az egri vár hadi postája a XVI. században. — HK, 1982. 2. sz. 206—215. p.
346. *Sugár* István: Mikor írta Tinódi az egri várostrom históriás énekét? — Irodalomtörténet, 1982. 1. sz. 180—186. p.
347. A Báthoriak kora. (Vál., sajtó alá rend., utószó Sebes Katalin. Bp. Szépirod. K. (1982.) 307 p.
(Olcsó könyvtár.)
348. *Gömöri* György: Angol kortársak Báthori István lengyel királyról. — Magyar Nemzet, 1982. 73. sz. 9. p.
349. Lescalopier, Pierre utazása Erdélybe (1574.) Közread., [utószó, jegyz.] Benda Kálmán, Tardy Lajos. Ford. Benda Gyula, Benda Kálmán, Tardy Lajos. Bp. Európa K., Helikon, 1982. 134 p. illusztr.
(Bibliotheca historica. Történelmi és művelődéstörténeti sorozat.)
350. *Baranyai Decsi* János: magyar históriája (1592—1598). (Commentariorum de rebus Ungaricis libri qui exstant.) Ford., bev. Kulcsár Péter. (Jegyz. Bellus Ibolya. Bp.) Európa K. — Helikon K. 1982. 414 p. (Bibliotheca Historica. Történelmi és művelődéstörténeti sorozat.)
351. *Tóth* Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593—94-ben. — HK, 1982. 2. sz. 159—173. p.
352. *Meggyesi* Rezső: Végvár a Duna partján. (Győr visszavívása 1598-ban.) — Határőr, 1982. 28. sz. 14. p.
353. *Czigány* István: Ki volt Pálffy Miklós? Egy elfeledett hadvezér. — N, 1982. 36. sz. 13. p.
354. *Nagy* László: Erdély és a tizenötéves háború. — Sz, 1982. 4. sz. 639—686. p.
355. *Nagy* László: Bocskai István a hadak élén. Bp. Gondolat, 1981. [Ism.] Rácz László. — Sz, 1982. 5. sz. 1113—1114. p.
356. *Bitskey* István: Bocskai István alakja a magyar irodalomban. — Alföld, 1982. 11. sz. 80—86. p.
357. *Benda* Kálmán: Bocskai István. — Alföld. 1982. 11. sz. 74—79. p.
358. *Benda* Kálmán: Erdélyből az önálló Magyarországért. 425 éve született Bocskai István. — Népszabadság, 1982. 1. sz. 4. p.
359. *Nagy* László: Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében. [Kiad. a] (Magyar Nemzeti Múzeum.) Bp. 1980. 7—32. p.
Klny. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Folia Historica 8. köt.-ből.
360. *Kamody* Miklós: Emlékezés a felső tiszavidéki parasztfelkelésre. (1631. augusztus.) — Borsodi Szemle, 1982. 3. sz. 78—94. p.
361. *Németh* S. Katalin: Zrínyi Miklós ismeretlen levelei 1664-ből. — Irodalomtörténeti Közlemények, 1982. 2. sz. 198—201. p.
362. *Molnár* László, V.: A lázadó atamán. [Sztepan Timofeevics Razin.] — Interpress Magazin, 1982. 88—93. p.
363. *Nagy* László: „Nem jöttünk égi hadakútján..." Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról. (Bp. Magvető K. 1982.) 494 p.
(Elvek és utak.)
364. *Nagy* László: Kuruc hajdúk — labanc hajdúk a XVII. század utolsó harmadában. (Magyar Történeti Tanulmányok, XIV. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1981.) 45—92. p.
365. *Papp* Gábor: „A kuruc király". 325 éve született Thököly Imre. — Népszabadság, 1982. 225. sz. 8. p.
366. *Benczédi* László: A „vitézlő rend" (A 17. század függetlenségi harcai.) — História, 1982. 4—5. sz. 54—56. p.
367. *Forst de Battaglia*, Otto: Jan Sobieski. (Mit Habsburg gegen die Türken.) [2. Aufl.] (Graz—Wien—Köln,) Verl. Styria, (1982.) 320 p.
368. *McKay*, Derek: Prinz Eugen von Savoyen. Feldherr dreier Kaiser. (Prince Eugene of Savoy.) (Übertr. v. Gerald Szyszkowitz, Uta Szyszkowitz.) (Graz, Wien, Köln,) Verl. Styria, (1979.) 267 p. 4 t.

18. század

369. *Köpeczi* Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Bp. Akad. K. 1982. 228 p. 34 t.
370. *Köpeczi* Béla: Rákóczi követe Rómában. — TSz, 1982. 3. sz. 404—413. p.
371. *Várkonyi* Ágnes, R.: Rákóczi és a hágai békekonferencia. (Egy bankett ürügyén.) — Irodalomtörténeti Közlemények, 1983. 1—3. sz. 202—211. p.
372. *Zachar* József: Ráttky György kuruc ezereskapitány, francia generális. — HK, 1982. 3. sz. 355—390. p.
373. *Kamody* Miklós: A Rákóczi-szabadságharc tábori postája. — HK, 1982. 2. sz. 216—241. p.
374. *Vikol* Katalin: A szatmári béke új megvilágításban. Könyvéről beszél Bánkuti Imre. — Magyar Nemzet, 1982. 20. sz. 7. p.
375. *Zachar* József: Rákóczi apródja. (Tóth András, a francia király brigadérosának életútja. 1698—1757.) — Népszabadság, 1982. 207. sz. 19., 237. sz. 6. p.
376. *Zachar* József: Un maréchal de France hongrois (László Bercsényi.) — Revue de Hongrie, 1982. 4. sz. 41—47. p.
377. Ungarische Husaren in allen Landen. (Pálffy Judit beszélgetése Zachar József

hadtörténésszel.) — Budapester Rundschau, 1982. 3. sz. 6. p.

378. *Pálffy* Judit: Három huszárnemzedék. (Beszélgetés Zachar József hadtörténészszel.) — Esti Hírlap, 1982. 96. sz. 4. p.

379. *Haselsteiner*, Horst: Wehrverfassung und personelle Heeresergänzung in Ungarn zwischen Herrscherrecht und ständischem Konstitutionalismus. (Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Wien, 1982.) 101—120. p.

380. *Molnár* László, V.: Pugacsov háborúja. (1773—1775.) — Interpress Magazin, 1982. 1. sz. 38—43. p.

381. *Zachar* József: Az amerikai függetlenségi ünnepségek magyar vonatkozásai. — Honismeret, 1982. 4. sz. 59. p.

382. *Póka-Pivny* Aladár—*Zachar* József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. (Kováts Mihály ezredes élete 1724—1779.) Bp. Zrínyi K. 1982. 177 p.
Bibliogr. 171—[178]. p.
Ism. Czigány István — HK,1982. 4. sz. 657—659. p. — Sz[akály] S[ándor] — Magyar Nemzet, 1982. 180. sz. 4. p.

383. *Zachar* József: Washington magyar ezredese. (Kováts Mihály.) — Népszabadság, 1982. 43. sz. 19. p.

384. *Pálffy* Judit: Ungarische Husaren in den Vereinigten Staaten von Amerika. — (Beszélgetés Zachar József hadtörténészszel.) — Budapester Rundschau, 1982. 13. sz. 6. p.

385. *Halápi* László: Egy huszárezredes életútja. (Kováts Mihály.) — N, 1982. 29. sz. 13. p.

386. *Zombori* István: Egy nemzet keresi múltját. — Boston és a függetlenségi háború. — ÉT, 1982. 37. sz. 1175—1178. p.

19. század

387. *Manfred*, A. Z.: Napóleon. Életrajz. Ford. Nyilas Vera. 2. kiad. Bp. Kossuth K. 1982. 508 p. illusztr.

388. *Turtegin* Elek: A borogyinói csata. — Határőr, 1982. 37. sz. 14. p.

389. *Martin* József: Borodino. — Magyar Nemzet, 1982. 238. sz. 2. p.

390. *Gonda* Imre: Forradalmak, nemzeti mozgalmak a [Habsburg] Birodalomban. — História, 1982. 4—5. sz. 56—57. p.

391. *Csillag* István: Magyar orvosok a bécsi 1848-as forradalomban. — Magyar Nemzet, 1982. 64. sz. 8. p.

392. *Pásztor* József, M.: Hogyan láttak minket? Engels 1848—1849. magyar hadszíntereiről. — Magyar Hírlap, 1982. 219. sz. 9. p.

393. *Dobozy* Imre: Gyönyörű veréségeink. (1848—1849.) — Élet és Irodalom, 1982. 11. sz. 3. p.

394. *Szabad* György: A szabadság, az erkölcs, az emberség forradalma. — Népszabadság, 1982. 62. sz. 4. p.

395. Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848—1849-ben. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből. Szerk. Bona Gábor. Bp. Akad. K. 1983. 186 p.

396. *Tardy* Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. [Utószó: Benda Kálmán.] (Bp.) Móra K. (1982.) 203 p. 16 t.

397. *Ugróczky* Mihály: A keszthelyi Georgikon-hallgatók a szabadságharcban. — Magyar Nemzet, 1982. 228. sz. 9. p.

398. *Kovássy* Zoltán: Francia önkéntesek 1848-ban. — Magyar Nemzet, 1982. 265. sz. 9. p.

399. *Czaga* Viktória, N.: Akit Buda hazahívott. (Házmán Ferenc.) — Magyar Nemzet, 1982. 4. sz. 8. p.

400. *Megyeri* Katalin, J.: Jókai Mór levele Klapka tábornokhoz. — Irodalomtörténeti Közlemények, 1982. 3. sz. 350—354. p

401. *Pásztor* Emil: Kazinczy Lajos zsibói fegyverletétele 1849-ben. — Korunk, 1982. 2. sz. 141—147. p.

402. *Zika* Klára: Egy nagy családfa ága. Múltidézés Kossuth Klárával. — Magyar Nemzet, 1982. 128. sz. 9. p.

403. *Kapronczay* Károly—*Szemkeő* Endre: Nők a „csatamezőn". Kossuth Zsuzsanna és az ápolónők. — ÉT, 1982. 12. sz. 365—366. p.

404. *Beregi* Tivadar: Félicien Lamennais, és az 1848—49-es magyar szabadságharc. — Magyar Nemzet, 1982. 239. sz. 8. p.

405. *Papp* Gábor: A század megmutatta. 175 éve született Lenkey János. — Népszabadság, 1982. 207. sz. 8. p.

407. *Kálmán* Gyula: A hős honvéd tábornok. (Lenkey János.) — Népszabadság, 1982. 231. sz. 19. p.

407. *Ágoston* László, T.: A csikósok ezredese. (Lenkey János.) — Népszabadság, 1982. 273. sz. 19. p.

408. *Ágoston* László, T.: Lenkey tábornok. — Hevesi Szemle, 1982. 3. sz. 39—41. p.

409. *Takács* Ferenc: Két flamingó. Madarász László (1811—1909). Madarász József (1814—1915). Bp. Magvető, (1982.) 443 p. (Nemzet és emlékezet.)

410. *Andrássy* Antal: Noszlopy Gáspár az újabb levéltári források tükrében. — Somogy, 1982. 5. sz. 81—84. p.

411. *Andrássy* Antal: Noszlopy Gáspár illegális évei (1849—1853). — Kaposvár, 1982. 103—135. p.
Klny. Levéltári évkönyv 13. köt.-ből.

412. *Tamás* István: Egy arc 1848-ból. (Pados János 1820—1892. Katona, pap, orvos.) — Népszabadság, 1982. 61. sz. 4. p.

413. *Ács* Tibor: „Katonának száműzött balvégzetem..." Új adatok Petőfi katonáskodásáról. — Kortárs, 1982. 3. sz. 452—455. p.

414. *Ács* Tibor: Petőfi a közlegény. — ISz, 1982. 6. sz. 6—7. p.

415. *Vukovics* Sebő: Visszaemlékezései 1849-re. Sajtó alá rend. az utószót és jegyz. írta Katona Tamás. [Bp.] (Európa K.) — M.

Helikon, 1982. 243 p.
(Bibliotheca Historica.)

416. *Sándor* Iván: A memoár-szindróma. (Vukovics Sebő visszaemlékezéseinek olvasása közben.) — Napjaink, 1982. 9. sz. 19—21. p.

417. *Pozder* Miklós: A Nádor-huszárezred gyöngyösi emlékei. — Honismeret, 1982. 2. sz. 49—51. p.

418. *Pozder* Miklós: A Nádor huszárezred emlékei Heves megyében. — Hevesi Szemle, 1982. 4. sz. 37—39. p.

419. *Varsányi* Péter István: Nagykikinda és környéke 1848 tavaszán. — Sz, 1982. 4. sz. 718—742. p.

420. *Urbán* Aladár: Batthyány és a honvédelem 1848-ban. — Sz, 1982. 6. sz. 1229—1250. p.

421. *Urbán* Aladár: „Honunkat dúló ellenségeinknek minden lépteit nehezítsük..." Válogatás Batthyány Lajos miniszterelnök irataiból, 1848. szeptember 13. — szeptember 26.— Sz, 1982. 6. sz. 1262—1295. p.

422. *Kálmán* Gyula: A fehérvári népfelkelés. (1848. október 3.) — Népszabadság, 1982. 225. sz. 19. p.

423. *Urbán* Aladár: Vasvári és a „fővárosi csapat" a Lajtánál. — HK, 1982. 4. sz. 525—545. p.

424. *Szántó* Imre: A Délvidék feladása és Szeged 1848—1849 telén. (Az újszeged-szőregi csata.) — HK, 1982. 3. sz. 482—494. p.

425. *Turn und Taxis*, Emerich: A magyarországi hadjárat. (Naplórészlet az 1849-es hadjáratról.) — Interpress Magazin, 1982. 9. sz. 102—107. p.

426. *Nyakas* Miklós: A népfölkelés szervezése 1849 nyarán Szabolcs megyében, a Hajdúkerületben és Debrecenben. (A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1980. Debrecen, 1982.) 267—281. p.

427. *Tóth* János: Kossuth-levelek Jászberényben. [1849. augusztus.] — Jászkunság, 1982. 1. sz. 31—35. p.

428. *Váradi Sternberg* János: Munkács kapitulációja 1849-ben. — História, 1982. 1. sz. 14. p.

429. *Varga* József—*Takács* István: Sem cselleI, sem erővel. (Komárom vára az 1848—49-es szabadságharcban.) — Határőr, 1982. 40. sz. 14. p.

430. *Kónya* József: Október hatodika. — Népszabadság, 1982. 234. sz. 4. p.

431. Aradi szemtanúk. (1849. október 6.) — Magyar Nemzet, 1982. 234. sz. 5. p.

432. *Szabó* László: Bécs—Pétervár 1849—1914. A nagyhatalmi játék. (1849—1867.) — ÉT, 1982. 7. sz. 195—197. p.

433. *Varga* Domokos—*Csaba* József: Vér és arany. Magyarország 1849—1914 között. (Bp.) Móra K. (1982.) 165 p. 4 t. 1 mell. (Képes történelem.)

434. *Fazekas* Árpád: Egy 1849-es várbörtönrab naplójáról. (Földy János: Visszapillantás a múltba. MTA Könyvtára, Kézirattára.) — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1982. 3. sz., 90—98. p.

435. *Fazoli* Sándor: Török János székely vértanú eszmei hagyatéka. — Korunk, 1981. 11. sz. 864—868. p.

436. *Dénes* Iván Zoltán: Népítélet Haynau felett. — ÉT, 1982. 41. sz. 1294—1295. p.

437. *Kemény* Zsigmond: Változatok a történelemre. Korteskedés és ellenszerei. Forradalom után. Még egy szó a forradalom után. (Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Bp. Szépirod. K. (1982.) 618 p.

438. *Nemeskürty* István: Parázs a hamu alatt Világostól Solferinóig. (2. kiad.) Bp. Magvető, (1982.) 306 p.
(Nemzet és emlékezet.)

439. *Kun* Miklós: Garibaldi és Kelet-Európa. — Magyar Nemzet, 1982. 52. sz. 8. p.

440. *Kosáry* Domokos: Garibaldi és Magyarország. — Magyar Nemzet, 1982. 267. sz. 9. p.

441. *Lukács* Lajos: Frigyesy és Garibaldi 1866—67-ben. — Sz, 1982. 4. sz. 689—714. p.

442. *Regös* László: Szabadsághősök voltak... (Teleki Sándor, Garibaldi tábornoka.) — Határőr, 1982. 11. sz. 12. p.

443. *Böhm* Jakab: Légionisták levelei Itáliából (1861—1863). (Okmánytár.) — HK, 1982. 2. sz. 264—293. p.

444. *Csorba* László: Indul Garibaldi. — Interpress Magazin, 1982. 7. sz. 88—95. p.

445. *Gerő* János: Garibaldi 175 éve született. — Népszava, 1982. 154. sz. 9. p.

446. *Gyapay* Dénes: Garibaldi. — Esti Hírlap, 1982. 127. sz. 5. p.

447. *Lukácsy* Sándor: Népdalok hőse. Garibaldi halálának századik évfordulójára. — Magyar Hírlap, 1982. 154. sz. 7. p.

448. *Rónai* Mihály András: Garibaldi. — Népszabadság, 1982. 153. sz. 6. p.

449. *Zombori* István: Egy nemzet keresi múltját. — A polgárháború emlékei Északon és Délen. — ÉT, 1982. 38. sz. 1207—1210. p.

450. *Decsy* János: Prime minister Gyula Andrássy's influence on Habsburg foreign policy. During the Franco-German war of 1870—1871. New York, Columbia Univ. Press, 1979. XVIII, 177 p.
(Brooklyn College Studies on Society in Change. No. 8.)
(East European Monographs. No. 52.)

451. *Szabó* László: Bécs—Pétervár 1849—1914. A három császár szövetsége. (1873—1881.) — ÉT, 1982. 8. sz. 236—238. p.

452. *Palotás* Emil: Az Osztrák—Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878—1881. Bp. Akad. K. 1982. 280 p.

453. *Szabó* László: Bécs—Pétervár 1849—1914. Meddig tarthat a béke? (1885—1908.) — ÉT, 1982. 9. sz. 276—278. p.

1900—1918

454. *Somogyi* Éva: A hadseregfejlesztés és a birodalmi egység ellentmondásai a századfordulón. (Honvédtüzérség 1904.) — HK, 1982. 4. sz. 638—643. p.
455. *Niederhauser* Emil: Az utolsó parasztháború. Az 1907-es román felkelés évfordulója. — Népszabadság, 1982. 31. sz. 8. p.
456. *Reed,* John: Viva Villa! (Insurgent Mexico.) (2. kiad.) (Ford. Sobieski Artur, a verseket ford. Dobos Éva.) Bp. Zrínyi K. 1982. 281 p.
(Sorkatonák kiskönyvtára.)
457. *Szabó* László: Bécs—Pétervár 1849—1914. Közel van már a háború. (1911—1914.) — ÉT, 1982. 10. sz. 292—294. p.
458. *Cakov,* C.: Az első bolgár repülések. (1912—1913. évi Balkán-háború.) — Repülés, 1982. 8. sz. 8. p.
459. War and society in East Central Europe. Vol. 6. Essays on World War I. Total war and peacemaking. A case study on Trianon. Ed. Béla K. Király, Peter Pastor, Ivan Sanders. New York, Columbia Univ. Press, 1982. XIV. 678 p.
(Brooklyn College Studies on Society in Change. No. 15.)
(East European Monographs. No. 105.)
460. *Pawlak,* Wladyslaw B.: Sarajevo, 1914. (Merényletek könyve. Bp. Móra K. 1982.) 5—42. p.
461. *Szabó* László: A nagy temető. (Przemysl ostroma 1914—1915.) (Bp.) Kossuth K. 1982. 163 p. 4 t.
(Népszerű történelem)
462. *Farkas* Márton: Téli hadjárat a Kárpátokban (1915. január 23.—március 22.) — HK, 1982. 3. sz. 393—430. p.
463. *Farkas* Márton: A császári sas lehull. (Bp. Kossuth K. 1982.) 197 p. 8 t.
(Népszerű történelem.)
Ism Rázsó Gyula. — HK. 1982. 4. sz. 659—661. p. — Gonda Imre. — Magyar Nemzet, 1982. 293. sz. 4. p. — Jemnitz János. — Népszabadság, 1982, 247. sz. 7. p.
464. *Csonkaréti* Károly: Az otrantói zár. — ÉT 1982. 30. sz. 942. p.
465. *Komornik* Ferenc: Így élt Jaroslav Hasek. 1—4. r. — Népszabadság, 1982. 89., 95., 106., 112. sz. 16. p.
(3. r. Harctér és fogság. A Cseh Légióban. A forradalmár szervező. Magyar nyelvű hadifogoly lap szerkesztője.)
466. *Buza* Péter: K.u.k. a sivatagban. (Közel-Kelet: 1916—1918.) — Interpress Magazin, 1982. 5. sz. 26—28. p.
467. *Paléologue,* Maurice: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából. (La Russie des tsars pendant la grande guerre. Vál. Antal László. Ford. Szávai János. Utószó Ormos Mária.) Bp. Európa K. 1982. 471 p.
468. *Kun* Miklós: A felkelés előtt. 1917 októbere a résztvevők szemével. — Népszabadság, 1982. 261. sz. 11., 262. sz. 4. p.
469. *Krausz* Tamás: Viharos esztendők. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom.) — Interpress Magazin, 1982. 12. sz. 4—9. p.
470. *Márkus* Béla: Szibériai garnizonok, lágerek népe. Rögtönzött jegyzetek — hadifogságról és az irodalmáról. — Tiszatáj, 1982. 3. sz. 38—50. p.
471. *Kun* Miklós: Polgárháború Szibériában. Az ellenforradalmárok puccsa. — ÉT, 1982. 45. sz. 1411—1412., 46. sz. 1458—1460. p.
472. [*Györkei* Jenő] D'erkei Ene: Mü internacionalisztü... [Mi internacionalisták...] (Red. Timár Ede, per. Szeredás Ágnes, fotó Németh Ferenc.) [Izd.] (Obscsesztva Vengero-Szovetszkoj Druzsbü — Magyar—Szovjet Baráti Társaság.) Bp. (Lapk. Váll.) 1982. 79 p. illusztr.
473. *Kiss* Károly: Magyar internacionalisták a frontokon. (A Vörös Hadsereg Szolgálati Szabályzatának facsimile kiadása magyar internacionalisták számára.) — ISz, 1982. 6. sz. 14—15. p.
474. *Zalka* Miklós: Vörösök és fehérek. Bp. Magvető K. 1982. 467 p.
475. *Trifonov,* Jurij: Máglyafény. (Otbleszk kosztra.) (Ford. V. Tóth Erzsébet.) Bp. Magvető K. (1982.) 210 p.
(Tények és tanúk.)

Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme

476. *Nemes* Dezső: Az őszirózsás forradalom és az MSZDP. — PK, 1982. 3. sz. 3—62. p.
477. *Kovács* Jenő: Az élő 1919. — Határőr, 1982. 12. sz. 3. p.
478. *Fehér* Pál, E.: (A Tanácsköztársaság évfordulóján.) — Élet és Irodalom, 1982. 12. sz. 1. p.
479. Történelmi olvasókönyv. VIII. Forrásszemelvények az 1918—19. évi magyarországi forradalmak történetéből. (Összeáll. és jegyz. ellát. Szabolcs Ottó.) Bp. Tankönyvk. (1982.) 446 p.
480. *Nagy* Zsuzsa, L.: Italian national interests and Hungary in 1918—19. (War and society in East Central Europe. Vol. 6. Essays on world war I. New York, Columbia Univ Press, 1982.) 201—226. p.
481. *Ormos* Mária: The Hungarian Soviet Republic and intervention by the Entente. (War and society in East Central Europe. Vol. 6. Essays on world war I. New York, Columbia Univ. Press, 1982.) 131—144. p.
482. *Papp* Gábor: A Tanácsköztársaság internacionalizmusa. (Nemzetközi egységek a magyar Vörös Hadseregben.) — Népszabadság, 1982. 68. sz. 4. p.
483. *Józsa* Antal: Zur Geschichte des prole-

tarischen Internationalismus auf dem Territorium der Ungarischen Räterepublik. Berlin, Deutscher Verl. der Wissenschaften, 1982. 89—104. p.
Klny. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 26/1.-ből.

484. *Péczely* László: A repülőszázad. [Regény.] Bp. Zrínyi K. 1982. 161 p.

485. *Rónai* Mihály András: Csak ő nem reszketett. Kéri Pál születésének 100. évfordulójára. — Népszabadság, 1982. 79. sz. 15. p.

486. *Kékesdi* Gyula: Köves Lajos életútja. (A 39. dandár vádbiztosa 1919-ben.) — Népszabadság, 1982. 101. sz. 8. p.

487. *Gerencsér* Miklós: A hit vértanúja. [A fehérterror tombolása Marcaliban 1919 augusztusában. Simon József marcali káplán és társainak kivégzése.] — Népszabadság, 1982. 105. sz. 6. p.

A két világháború közötti időszak hadtörténelme

488. *Berend* T. Iván: Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Bp. Gondolat K. 1982. 438 p. 7 t. illusztr.

489. *Ambri*, Mariano: I falsi fascismi. Ungheria, Jugoslavia, Romania 1919—1945. (Roma,) Jouvence, (1980.) 293 p.

490. *Ránki* György: Oszd meg és uralkodj! (Hitler és Tiso és Horthy... és Antonescu.) — História, 1982. 3. sz. 24—27. p.

491. *Ormos* Mária: A Vasgárda. (A romániai fasiszta mozgalom.) — TSz, 1982. 3. sz. 426—442. p.

492. A sötétség éveiből. (Dokumentumok a Horthy korszakból.) Összeáll. és bev. Pelle János. — Kritika, 1982. 7. sz. 15—17. p.

493. *Ormos* Mária: Gondolatok a Horthy-rendszerről. — Kritika, 1982. 11. sz. 3—4. p.

494. *Gutheil* Jenő: A magyar tisztképzés a felszabadulás előtt. — HSz, 1982. 9. sz. 51—54. p.

495. A rendőrség történetéből. Tolna vármegye rendőrségi szervezete. — Belügyi Szemle, 1982. 2. sz. 48—56. p.

496. A rendőrség történetéből. A magyar államrendőrség létszáma és fegyverzete. — Belügyi Szemle, 1982. 4. sz. 55—61. p.

497. *Romsics* Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. (Bp.) Gondolat, 1982. 281 p. illusztr. (Magyar história.)

498. *Ádám* Magda: A két királypuccs és a Kisantant. — TSz, 1982. 4. sz. 665—710. p.

499. *Vigh* Károly: The causes and consequences of Trianon: a re-examination. (War and society in East Central Europe. Vol. 6. Essays on world war I. New York, Columbia Univ. Press, 1982.) 59—88. p.

500. *Ádám* Magda: France and Hungary at the beginning of the 1920's. (War and society in East Central Europe. Vol. 6. Essays on world war I. New York, Columbia Univ Press, 1982.) 143—182. p.

501. *Fogarassy* László: A nyugatmagyarországi kérdés diplomáciai története. 1—3. r. — Soproni Szemle, 1982. 1. sz. 1—18., 2. sz. 97—115., 3. sz. 193—211. p.

502. *Kerekes* Lajos: Kitörve az elszigeteltségből. Hatvan éve írták alá a rapallói egyezményt. (1922. április 16.) — Népszabadság, 1982. 88. sz. 6. p.

503. *Pritz* Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932—1936. Bp. Akad. K. 1982. 309 p. 12 t.

504. *Pamlényi* Ervin: A Gömbös-kormány külpolitikája. — Magyar Nemzet, 1982. 160. sz. 9. p.

505. *Vargyai* Gyula: Die Rolle des Heeres in der ungarischen Innenpolitik in der ersten Hälfte der dreissiger Jahre. (Bp. 1982. Állami ny.) 207—220. p.
Klny. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. 22.)

506. *Szabó* Miklós: A hazai légierő fejlesztésével kapcsolatos nézetek az 1930-as évek első felében. — Ho, 1982. 4. sz. 85—90. p.

507. *Szabó* Miklós: A Magyar királyi Légierő technikai és szervezeti fejlődése (1938—1944). (Kandidátusi értekezés.) [Kiad. a] MNVK Tudományos Oszt. [Bp. Házi soksz.] 1982. 340 p. 6 t.
(Hadtudományi Tanulmányok.)

508. *Szabó* Miklós: A magyar katonai repülőgépgyártás fejlődése (1938—1944). — HK, 1982. 4. sz. 548—583. p.

509. *Szabó* Miklós: „Repülő koporsók" — avagy veszi, nem veszi... [Magyarország külföldi repülőgép-beszerzései az 1930-as évek végétől 1942-ig.] — Magyar Nemzet, 1982. 99. sz. 8. p.

510. *Bodonyi* György: A „repülő koporsokról." [A m. kir. honvédség légierejének ellátása harci repülőgépekkel.] — Magyar Nemzet, 1982. 86. sz. 9. p.

511. *Sakmyster*, Thomas L.: Hungary, the great powers, and the Danubian crisis, 1936—1939. Athens, Univ. Georgia Press, (1980.) XI, 284 p.

512. *Vargyai* Gyula: Katonai közigazgatás a Felvidéken, 1938-ban. — Ho, 1982. 1. sz. 76—87. p.

A második világháború

513. *Ránki* György: A második világháború története. 3. kiad. (Az időrendi táblát készítette Boros Zsuzsa.) Bp. Gondolat, 1982. 651 p.

514. *Berezskov*, V. M.: Teherántól Potsdamig. (Put k Potszdamu. Ford. Drágos Anna. Bp.) Kossuth K. 1982. 318 p. 4 t. (Népszerű történelem.)

515. *Papp* Gábor: A Három Nagy Teheránban. (1943. november 28.—december 1.) A merénylet terve. — Népszabadság, 1982. 262. sz. 6. p.

516. *Kürti* Gábor: Mi (nem) történt Jaltában? — Magyar Hírlap, melléklete, 1982. 32. sz. 2—3. p.

517. *Balázs* József: Jalta, Potsdam és a jelenlegi nemzetközi viszonyok. — Külpolitika, 1982. 4. sz. 3—12. p.

518. *Fehér* Pál, E.: Magyarok és finnek a háborúban. Két szovjet könyv margójára. — Népszabadság, 1982. 31. sz. 13. p.

519. *Németh* Gyula: Az ejtőernyős zászlóalj bevetése elmarad. (A második világháború végén a brit politika kapcsolata Kelet-Európával és a Balkánnal.) — Belügyi Szemle, 1982. 4. sz. 87—92. p.

520. *Fehér* Pál, E.: A háború kezdete és vége. — Kritika, 1982. 4. sz. 3. p.

521. *Lagzi* István: A szeptemberi hadjárattól a Júliusi Kiáltványig. Lengyelország második világháború alatti történetének néhány kérdése. (Küzdelem az új Lengyelországért. Szerk. Lagzi István. Szeged, Bp. Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 1982.) 21—104. p.

522. *Pawlak*, Wladislaw P.: Gibraltári kérdőjelek. (Merényletek könyve. Bp. Móra K. 1982.) 76—111. p.

523. *Pelle* János: Pétain marsall vagy egy karizma esődje. — Valóság, 1982. 3. sz. 29—40. p.

524. *Moszkalenko*, K. Sz.: A délnyugati irányban. 1—2. köt. (Na jugo-zapadnom napravlenii 1941—1943. Ford. Nyirő József.) Bp. Zrínyi K. 1982. 2 db.

525. *László* Lajos: Repülők és hajók északon. [Az angol és amerikai hadianyagok tengeri szállításának biztosítása a Szovjetunió részére.] — Repülés, 1982. 8. sz. 6—7. p.

526. *Kommunarov*, V.: Naszádok, amelyeket sasoknak neveztek. A Fekete-tenger határőrei. — Határőr, 1982. 36. sz. 8—9. p.

527. *L[ászló]* L[ajos]: A női gárdaezred. [A Vörös Hadsereg 46. gárda éjszakai bombázóezrede a második világháborúban.] — Repülés, 1982. 3. sz. 10. p.

528. *Szabó* Miklós: A Wehrmacht első hadászati veresége. (A moszkvai csata.) — Ho, 1982. 5. sz. 88—92. p.

529. *Patrunov*, F.: A városnak áram kellett. [Leningrádi blokád.] — Interpress Magazin, 1982. 12. sz. 168—169. p.

530. Visszaverték az ellenség hétszáz rohamát. Negyven éve Sztálingrádnál. — Magyar Nemzet, 1982. 294. sz. 7. p.

531. *Ölvedi* Ignác: A gépi korszak Cannaeja. (A sztálingrádi csata.) — Ho, 1982. 11. sz. 105—112. p.

532. *Rokoszszovszkij*, K.: A nagy volgai csata. — Szputnik, 1982. 11. sz. 152—173. p.

533. *Eisenhower*, D. D.: Keresztes háború Európában. (Crusade in Europe. Ford. Auer Kálmán. Utószó Juhász Gyula.) Bp. Zrínyi K. 1982. 459 p.

534. *Bock*, Ernst Ludwig: Walkür nem mosolyog. (Walküre lächelt nicht.) (Ford. Tandori Dezső.) (Bp.) Kozmosz K. (Athaneum ny. 1982.) 430 p.

535. *Ryan*, Cornelius: Messze volt a híd. (A bridge too far. Ford. Félix Pál.) Bp. Európa K. 1982. 555 p.

536. *Peillard*, L.: A Title-akció. [A brit hadvezetés akciója a norvég ellenállók segítségével a Tirpitz csatahajó ellen.] — Interpress Magazin, 1982. 10. sz. 52—57. p.

537. *László* Lajos: A szovjet légierő Távol-Keleten. 1945. — Repülés, 1982. 5. sz. 6—7. p.

538. *Ságody* János: Hazaszeretet, hősiesség. [Az amerikai Csendes-óceáni hadtest 8. repülőszázadának hőstette.] — Repülés, 1982. 3. sz. 4. p.

539. A második világháború története 1939—1945. 11. köt. A militarista Japán szétzúzása. A második világháború befejezése. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü.) Tom 11. [Povazsenie militarisztszkoj Japonii. Okoncsanie vtoroj mirovoj vojnü.] (Főszerk. V. I. Acskaszov. Ford. Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K. 1982. 637 p. 13 térk. illusztr.

540. *Sándor* László, N.: A háború utolsó napja (1945. május 9.) — Magyar Hírlap melléklete, 1982. 106. sz. 1—3. p.

541. *Damó* László: A Győzelem Napján. — Közalkalmazott, 1982. 4. sz. 3. p.

Magyarország a második világháborúban

542. *Juhász* Gyula: „Uralkodó eszmék" a második világháborús Magyarországon. (Amikor a lavina elindult 1939—1940.) 1—2. rész. — Új Írás, 1982. 1. sz. 59—91., 2. sz. 73—100. p.

543. *Juhász* Gyula: „Uralkodó eszmék" a második világháborús Magyarországon. (A lavina sodrában. 1940—1942.) 1—2. rész. — Új Írás, 1982. 7. sz. 73—100., 8. sz. 63—88. p.

544. *Gosztonyi* Péter: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban. 1—2. r. — Katolikus Szemle, (Róma), 1982. 1. sz. 18—35., 2. sz. 110—131. p.

545. *Deák*, István: Kollaboráció Európában. 1940—1945: a magyar példa. Együttműködési készség Magyarország német megszállása idején. — Austrian History Yearbook, 15—16. köt. 1979—1980. 157—164. p.

546. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig

1940—1941. Összeáll. Juhász Gyula. Sajtó alá rend. Juhász Gyula, Fejes Judit. Bp. Akad. K. 1982. 1426 p. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. 5. köt.)

547. *Hatos* Géza: Teleki Pál búcsúlevelei. — Kortárs, 1982. 9. sz. 1447—1450. p.

548. Ejtőernyősök a horthysta hadseregben. — História, 1982. 1. sz. 12. p.

549. *Sárhidai* Gyula: Az 1941. április 12-i ejtőernyős deszanthadművelet. — HK, 1982. 2. sz. 242—252. p.

550. *Matthaeidesz* Konrád: Az aranynak csak nyoma maradt... Lezuhant a Savoya. — Emlékeznek a túlélők. — Esti Hírlap, 1982. 87. sz. 4. p.

551. *Bárczy* János: Vádindítvány. 2. kiad. Bp. Magvető, 1982. 374 p.

552. *Ölvedi* Ignác: Kassa bombázásáról... Adatok, dokumentumerejű történetek, kérdőjelek és legendák. 1—2. r. — Repülés, 1982. 11—12. sz. 14. p.

553. *Borus* József: Kassa bombázásáról. — História, 1982. 1. sz. 7. p.

554. *Borsányi* Julián: Gábor arkangyal eltakarja a napot. (Gondolatok a kassai bombatámadás 40. évfordulóján.) — Új Látóhatár (München), 1981. 1. sz. 99—102. p.

555. *Gosztonyi* Péter: A magyar hadbalépés története. — Irodalmi Újság (Párizs), 1981. 5—6. sz. 1—3. p.

556. *Abbott*, Peter—*Thomas*, Nigel: Germany's Eastern front allies 1941—1945. London, Osprey Publ. (1982.) 40 p. illusztr. (Men-at-arms series 131.) Hungary. 12—20. p.

557. *Nemeskürty* István: Requiem egy hadseregért. (5. bőv. kiad.) Bp. Magvető K. (1982.) 305 p.

558. *Nemeskürty* István: Untergang einer Armee. (Requiem egy hadseregért. Übertr. v. Georg Harmat, mit einem Vorwort v. Rochus Door. 2. Aufl.) Berlin, Verl. der Nation, (1982.) 206 p.

559. *Kornis* Pál: A Voronyezsi Front támadó hadműveletének előkészítése a német „B" hadseregcsoport déli szárnyának (2. magyar hadsereg, 8. olasz hadsereg részei) szétzúzására. (1943. január.) — HK, 1982. 3. sz. 432—462. p.

560. *Kornis* Pál: A Voronyezsi Front osztrogozsszk-roszszosi támadó hadművelete a 2. magyar hadsereg IV. és VII. hadtestének megsemmisítésére. (1943. január 13—17.) — HK, 1982. 4. sz. 585—613. p.

561. *Boldizsár* Iván: Don — Buda — Párizs. Bp. Magvető, (1982.) 410 p. (Tények és tanúk.)

562. *Boldizsár* Iván: Don, 1942—43. Napló, levelek és visszaemlékezések a frontról. — Kortárs, 1982. 1. sz. 25—50., 2. sz. 165—197. p.

563. *Takács* Márta: Kemény Simon háborús naplójából. — Kritika, 1982. 8. sz. 15—28. p.

564. *Gárdos* Miklós: Élők és holtak a Don-kanyarban. (Asszonyok, lányok évkönyve 1983. Bp. Népszava, 1982.) 22—32. p.

565. *Bednár* Barnabás: Egy munkásszázaddal a második magyar hadseregnél. Bp. Szerző kiad. 1981. 43 p.

566. *Gallai* Ervin: A lapátos hadsereg. — Magyar Nemzet, 1982. 251. sz. 9. p.

567. *Vértessy* Péter: Egy régi (és meg nem jelent) beszélgetés Örkény Istvánnal. [A 12. könnyűhadosztályhoz beosztott munkaszolgálatos század tagjainak élete a szovjet hadifogolytáborban.] — Magyar Nemzet, 1982. 7. sz. 10. p.

568. *Preisich* Gábor: Hitler dönt a magyar hadseregről. (Lutz Graf Schwerin von Krosijk kéziratos emlékiratainak részleteiből.) — Élet és Irodalom, 1982. 36. sz. 2. p.

569. *Bokor* Péter: Hét kazetta. Római bujócska (Magyary Gyula) [emlékezése az 1944. októberi budapesti titkos küldetésére.] — Élet és Irodalom, 1982. 2. sz. 3—4. p.

570. *Gazsi* József: Mi lehet a hét magnókazettán? [Tárgyalási kísérletek Horthy és az Egyesült Államok között a különbékéről.] — Élet és Irodalom, 1982. 5. sz. 4. p.

571. *Ölvedi* Ignác: A Náday-misszió. — Ami nem volt a hét kazettában. — Élet és Irodalom, 1982. 10. sz. 4. p.

572. *Bokor* Péter: A csendőrpuccs. Képzelt beszélgetés egy vezérkari ezredessel. (Koszorus Ferenc.) — Élet és Irodalom, 1982. 52—53. sz. 18—19. p.

573. Magyar delegáció Moszkvában 1944. őszén. 1—2. r. Közzéteszi Karsai Elek. — História, 1982. 2. sz. 9—12., 3. sz. 12—16. p.

574. *Puskas*, A. I.: Léteztek-e a Makarov levelek? — História, 1982. 2. sz. 7—9. p.

575. *Puskas*, A. I.: Röplap vagy levél? 1944. október. Újabb adatok a magyar kormányhoz szóló szovjet felhívásról. — História, 1982. 3. sz. 11. p.

576. *Kovács* Imre: Egy kísérlet bukása. (Horthy 1944. októberi kiugrási kísérlete és annak előzményei.) — Új Látóhatár (München), 1981. 2. sz. 195—206. p.

577. *Papp* Gábor: A kiugrás legendái és valósága. (1944. október 15.) — Népszabadság, 1982. 98. sz. 6. p.

578. *Rozsnyói* Ágnes: 1944. október 15. Krónika. — História, 1982. 3. sz. 21. p.

479. *Bakay* Kornél: A koronaőrség végnapjai. — História, 1982. 6. sz. 32—33. p.

580. *Csonkaréti* Károly: A m. kir. honvéd folyami erők őrnaszádezrede 1944. október 15—1945. május 9. között. — HK, 1982. 2. sz. 175—203. p.

581. *Heit* Gábor: „A Nemzetvezető megállította gépkocsiját..." (A Szálasi-uralom szombathelyi berendezkedése. Dokumentum összeállítás.) — Vasi Szemle, 1982. 4. sz. 567—577. p.

582. *Székely* János: Nyugati hadtest. [Regény.] Bp. Magvető, (1982.) 243 p.
583. *Bokor* Péter: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz. [Századunk.] Bp. RTV Minerva — Kossuth K. 1982. 358 p. illusztr.
584. *Veress* D. Csaba: Veszprém megye és a Szövetséges Hatalmak stratégiai légitámadásai a második világháborúban. Veszprém. 1980. 167—202. p. Klny. a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 1980.
585. *Veress* D. Csaba: Zirc és a felszabadító hadműveletek. (1944. december 3.—1945. március 23.) — Horizont — Veszprém megyei közművelődési tájékoztató, 1982. 1. sz. 26—31. p.
586. *Mabire*, Jean: La Panzerdivision Wiking. La lutte finale: 1943—1945. (Paris), Fayard, (1981). 421 p. 16 t. Magyarországi harcok 371—398. p.
587. *Munzel*, Oskar: Gekämft — gesiegt — verloren. Geschichte des Panzerregiments 6. 1740—1980. Herford — Bonn, Mittler, 1980. 275 p. 12 t. illusztr. Magyarországi harcok 1944—45-ben: 173—185. p.
588. *Polgár* Tamás: Legendák és valóság — várlabirintus. A németek utolsó menedéke. (Buda felszabadulása.) — Esti Hírlap, 1982. 79. sz. 6. p.
589. *Szabó* Balázs: A Magyarország felszabadításáért vívott hadműveletek néhány sajátossága. — MHSZ Élet, 1982. 6. sz. 26—27., 7. sz. 20—21. p.
590. *[Kalasnik]* Kalasnyik, M. H.: Tűzpróba. (Iszpütanie ognem. Ford. Nyirő József.) Bp. Zrínyi K. 1982. 211 p.
591. *Vámos* Imre: Battonya. [Válasz a Képes Újság 1982. 14. számában megjelent vitacikkre, mely szerint Nagylak volt az első felszabadult magyar falu.] — Magyar Nemzet, 1982. 114. sz. 8. p.
592. A felderítőtiszt átkelt a Dunán. (A. A. Krivosapkin) [emlékezése az 1944. decemberi harcokra Érd és Budafok térségében.] — Magyar Nemzet, 1982. 110. sz. 5. p.
593. *Kóródi* József: Neve kristályt jelent. Vendég Kazahsztánból. (Nagi Iljaszov emlékezése az 1944. decemberi harcokra Csepel-szigeten.) — Népszava, 1982. 109. sz. 5. p.
594. *Szekeresné* Niszler Mária: A gerjeni hídfő. HK, 1982. 4. sz. 644—656. p.
595. *Zielbauer* György: Képek a Vas megyei nemzetiségek közelmúltjából (1945—1948.) (I. rész: Vas megye felszabadítása.) — Vasi Szemle, 1982. 3. sz. 421—423. p.
496. Magyar barátainkhoz látogattunk. Budapesti beszélgetés N. J. Platonov tábornokkal. [Visszaemlékezés a magyarországi harcokra. Írta:] R. T. J. — Népszabadság, 1982. 111. sz. 5. p.
597. *Kis* Tibor—*Medveczky* László: Hazánkban harcoltak. (Ivan Tkacsov, a „Budapest" ezred parancsnoka. Vagyim Guszev, a „nagyok" tolmácsa. Vaszilij Guszev felderítő.) — Népszabadság, 1982. 79. sz. 9. p.
598. A történelmi sorsforduló emléke. (Babella Antal, Névai Ernő, G. J. Lipcsenko és J. A. Fedoszeev emlékezése a magyarországi felszabadító harcokra.) — Népszabadság, 1982. 77. sz. 10. p.
599. A szovjet légierő a magyarországi felszabadító harcokban. — Repülés, 1982. 4. sz. 3—4. p.

Ellenállási mozgalom és partizánharcok

600. *Gazsi* József: Az antifasiszta ellenállás irodalma 1979—1981. — HK, 1982. 2. sz. 253—263. p.
601. Megalakult a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége. — Népszabadság, 1982. 8. sz. 3. p.
602. Megalakult a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége. — Magyar Nemzet, 1982. 8. sz. 3. p.
603. Megalakult a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége. — Magyar Hírlap, 1982. 8. sz. 1., 3. p.
604. *Kovács* Jenő: A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének megalakulásáról. — Pártélet 1982. 6. sz. 26—27. p.
605. *Ujlaki* László: Friss erőkkel gyarapodva. Beszélgetés Ajtai Miklóssal, a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetségének elnökével. — Népszabadság, 1982. 19. sz. 4. p.
606. Antifasiszta harcosok találkozója az egykori Andrássy-laktanyában. (1982. október 7.) Írta D. P. — PK, 1982. 4. sz. 215. p.
607. *Óvári* Miklós: Az ellenállási mozgalom emléke kitörölhetetlen népünk történeti tudatából. — Pártélet, 1982. 11. sz. 37—40. p.
608. *Gerelyes* Ede: Budapest munkásmozgalma 1919—1945. (Bp. Kossuth K. 1982.) 270 p. illusztr.
609. *Bajnok* József: Egy töltényt se Hitlernek! (Egy telefongyári munkás emlékei.) (Bp.) Népszava, 1982. 257 p.
610. *Szita* Szabolcs: Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez. 1—4. r. — Soproni Szemle, 1982. 1. sz. 19—35., 2. sz. 116—128., 3. sz. 212—225., 4. sz. 301—313. p.
611. *Pintér* István: A Magyar Történelmi Emlékbizottság. — Magyar Nemzet, 1982. 61. sz. 7. p.
612. *Havas* Gábor: Először együtt. Fiatal munkások, parasztok és értelmiségiek tanácskozásának évfordulója. (1942. február 15—22.) — Magyar Nemzet, 1982. 44. sz. 5. p.

613. Március 15. — negyven évvel ezelőtt. Az antifasiszta, háborúellenes tömegtüntetésről, hárman, szervezői közül. (Dancs József, Koós Béla, Vida Ferenc.) — Társadalmi Szemle, 1982. 3. sz. 83—94. p.

614. *Pintér* István: Az antifasiszta erők zászlóbontása 1942 tavaszán. — Társadalmi Szemle, 1982. 2. sz. 62—71. p.

615. *Pintér* István: A „másik Magyar rszág" márciusa. Emlékezés 1942. március 15-re. — Népszabadság, 1982. 61. sz. 4. p.

616. *Kovács* Jenő: A független Magyarországért Negyven éve történt. (Az 1942. március 15-i tüntetés a Petőfi szobornál.) — Határőr, 1982. 11. sz. 13. p.

617. *Óvári* Miklós: A múlt példája erőt ad és tanulságul szolgál jelen küzdelmeinkben. Baráti találkozó a Zrínyi Akadémián. (A magyar ellenállási mozgalom hőseinek, az 1942. évi tömeges letartóztatások áldozatainak, a bebörtönzött kommunisták és antifasiszták bátorságának és helytállásának emlékére, Schönherz Zoltán mártírhalálának 40. évfordulója alkalmából.) — Népszabadság, 1982. 236. sz. 5. p.

618. *Pintér* István: A népért áldozta életét. Schönherz Zoltán halálának 40. évfordulójára. 1—3. r. — Népszabadság, 1982. 235—237. sz. 6. p.

619. Volt francia hadifoglyok látogatása hazánkban. — Magyar Nemzet, 1982. 132. sz. 5. p.

620. *Kollár* Mária: Lellétől a Pireneusig. A 445—286-os volt francia hadifogoly visszaemlékezései. (1943—1946.) — Valóság, 1982. 4. sz. 61—71. p.

621. *Macskásy* Pál: Passuth László és barátja, meg a franciák. (A balatonboglári francia internálótábor parancsnokhelyettese: Ternovszky György főhadnagy életútja.) — Magyar Nemzet, 1982. 150. sz. 8. p.

622. *Macskásy* Pál: A budapesti de Gaulle Bizottság megalakulásának előzményei. — Magyar Nemzet, 1982. 98. sz. 9. p.

623. *Balláné Dániel* Judit: A budapesti de Gaulle-bizottság megalakulása. — Magyar Nemzet, 1982. 126. sz. 8. p.

624. *Lazzi* István: Militaires francais réfugiés en Hongrie 1942—1945. Bp. Akad. K. (1980.) 395—429. p.
Klny. Acta Historica, 1980. 26. sz.-ból.

625. *Lazzi* István: Sárvár és a lengyelek. A sárvári lengyel katonai internálótábor történetéből. — Vasi Szemle, 1982. 1. sz. 86—98. p.

626. *Mészáros* Györgyné: Amit tehettünk, megtettük... Lengyel menekülttábor Balatonbogláron. — Somogy, 1983. t. sz. 85—90. p.

627. *Beránné Nemes* Éva: A MOKAN-komité történetéből. — HSz, 1982. 12. sz. 88—91. p.

628. *Menczel* János: A budapesti akciógárdák. (Padányi Mihály, Ajtai Miklós és Csillik Gábor emlékezése.) — HSz, 1982. 8. sz. 94—97. p.

629. *Gyémánt* Mariann: Víztorony és védői. Újpest: 1945. eleje. — Esti Hírlap, 1982. 79. sz. 6. p.

630. *Szikossy* Ferenc: Történelmet mesélő tájak. Buda 1944—1945. (A Vörös Brigád.) — MHSZ Élet, 1982. 24. sz. 22—23. p.

631. *Bollobás* Béla: A 223-as zárka. A „Pest-vidékiben". [— — emlékezése az 1944. december 4.—1945. március 31. közötti eseményekre.] — Magyar Nemzet, 1982. 4. sz. 7. p.

632. *Hegedüs* András: 1944 őszén. (Szökés a Margit körúti fegyházból.) — Valóság, 1982. 8. sz. 98—101. p.

633. *Stemlerné Balog* Ilona: A „vándorló fegyház". [Sopronkőhida.] — História, 1982. 3. sz. 19. p.

634. *Nagy* Zsuzsa, L.: A liberális polgári ellenzék 1943—44-ben. — História, 1982. 3. sz. 17—20. p.

635. *Javorniczky* István: Emlékmű és emlékezet. (Beszélgetés Zimányi Tiborral, a Magyar Diákok Szabadságfrontja egyik volt vezetőjével.) — Magyar Nemzet, 1982. 281. sz. 7. p.

636. A Táncsics zászlóalj. (Részlet M. Kiss Sándor és Vitányi Iván tanulmányából.) — Népszabadság, 1982. 231. sz. 17. p.

637. *Balogh* Imre története. (A Budai Önkéntes Ezred katonája.) — Magyar Nemzet, 1982. 37. sz. 3. p.

638. *Javorniczky* [István]: Kálló (Ferenc) esperes. — Magyar Nemzet, 1982. 38. sz. 5. p.

639. Ami a képek mögött van. (A televízióban 1982. február 2-án sugárzott dokumentumfilm szövege. Szerk. Sárdi Anna.) A 11. sz. helyőrségi kórház ellenállóinak történetéről. — Jászkunság, 1982. 2. sz. 20—29. p. —

640. *Hajdu* Yvonne: Akik az üldözötteken segítettek. (A budapesti Mária-utcai bencés apácák.) — Magyar Nemzet, 1982. 138. sz. 8. p.

641. *Láng* Judit: Negyvennégy. [Visszaemlékezés.] (Közread. Frank Tibor.) — TSz, 1982. 2. sz. 276—319. p.

642. *Godó* Ágnes: Sztyepanov és partizánjai. (Viktor Alekszandrovics Karaszjov.) — N, 1982. 8. sz. 12. p.

643. *Pécsi* Anna: Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920—1945. (Bp.) Kossuth K. 1982. 321 p.

644. *Bajomi Lázár* Endre: Párizs csillagként reszkető. [Visszaemlékezés.] Bp. Szépirod. K. (1982.) 618 p.

645. Magyar orvos a francia ellenállásban. Balkányi Judit. — Magyar Nemzet, 1982. 63. sz. 8. p.

646. Elhunyt Uhl Antal plébános. [Több száz üldözött megmentője Franciaországban a

második világháború folyamán.] — Magyar Nemzet, 1982. 85. sz. 5. p.

647. *Pearson*, Michael: A diadal könnyei. Az elárult Vercors. (Tears of glory. The betrayal of Vercors 1944.) (Ford. Szilágyi Tibor.) (Bp.) Kossuth K. 1982. 275 p. illusztr.

648. *Barabás* Péter: Megszólal a szemtanú. (Marek Edelman, a varsói gettófelkelés egyik vezetője.) — Népszava, 1982. 89. sz. 4. p.

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

649. *Hárs* Ernő: A nemzetközi szervezetek világa. Bp. Gondolat, 1982. 533 [9] p. Bibliogr. 503—506. p. Név- és tárgymutató 507—[534.] p.

650. *Kende* István: A háború és béke kérdése a nemzetközi ideológiai harcban. (A nemzetközi ideológiai harc időszerű kérdései. 2. Országos elméleti tanácskozás, Tatabánya, 1981. Bp. Kossuth K. 1982.) 19—33. p.

651. *Pirityi* Sándor: Hadászati fegyverrendszerek és korlátozásuk. SALT—SALART. Szakmailag ell. Szentesi György, Tóth Tibor. Bp. Zrínyi K. 1982. 317 p. 12 t.

652. *Halász* György: A SALT tegnap és ma. Pártélet, 1982. 5. sz. 49—55. p.

653. *Pataki* István: Bemutatjuk a Varsói Szerződés Szervezetét. — HSz, 1982. 5. sz. 70—74. p.

645. *Pataki* István: A Varsói Szerződés szervezete az 1970-es évtizedben. — Ho, 1982. 7. sz. 3—15. p.

655. *Bertalan* István Béla: Edzés — katonáknak. (A Varsói Szerződés hadgyakorlatainak rövid történeti áttekintése.) — Mo, 1982. 37. sz. 9. p.

656. *Lipták*, Ján—*Cejka*, Eduard: A Csehszlovák Néphadsereg a népi demokratikus forradalom szocialista forradalommá való átnövése időszakában. (1945. április—1948. február.) — HK, 1982. 4. sz. 615—635. p.

657. *Békés* Rezső: Truman árnyéka. Kontinuitás és változások a második világháború utáni amerikai globálstratégiában. Bp. Zrínyi K. 1982. 365 p. 10 t.

658. *Hajma* Lajos: Az Egyesült Államok katonai doktrínájának fejlődése. (Stratégiai célok — katonai doktrínák. Bp. Kossuth K. 1982.) 44—175. p.

659. *Kapica*, M. Sz.: Kína. Három évtized, három politika. (KNR: tri deszjatiletija — tri politiki. Ford. Polonyi Péter, Nyiró József. Bp.) Kossuth K. 1982. 299 p.

660. *Máté* György: Pol Pot. Bp. Magvető, (1982.) 302 p. 10 t. (Tények és tanúk.)

661. Helyi háborúk. (Lokalnüe vojnü isztorija i szovremmennoszt'.) Szerk. I. (E.) J. Savrov. (Ford. Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K. 1982. 423 p. 6 térk. Kronológia 403—422. p.

662. *Sienkiewicz*, Marian: Az indokínai háború 1945—1975. (Wojna wyzwolencza narodow Indochin 1945—1975. Ford. Hámor Béla.) Bp. Zrínyi K. 1982. 392 p. illusztr.

663. *Ho Si Minh*: Válogatott írások (1920—1969). (Ho Chi Minh. Écrits. 1920—1969. Ford. Hegedüs Éva. Bp.) Kossuth K. 1982. 282 p.

664. *Gömöri* Endre: Indokína. Háborúk és béke. — Interpress Magazin, 1982. 12. sz. 102—107. p.

665. *Fábián* Ferenc: Korea. Háborúk és béke. — Interpress Magazin, 1982. 8. sz. 70—77. p.

666. *Lengyel* István: Algéria hármas forradalma. (Bp.) Kossuth K. 1982. 351 p. 3 t. (Nemzetközi zsebkönyvtár.)

667. *Réti* Ervin: Fényes csillag — sötét árnyékkal. (Válsággócok a Közép-Keleten.) Bp. Zrínyi K. 1982. 122 p. 1 t. illusztr. (Katonapolitika fiataloknak.)

668. *Kereszty* András: A hosszú villámháború. (Bp.) Kossuth K. 1982. 143 p. 8 t.

669. *Medvedko*, L. I.: Szueztől keletre és nyugatra. (K vosztoku i zapadu ot Szueca. Ford. Szücs Miklós.) Bp. Zrínyi K. 1982. 453 p.

670. *Réti* Ervin: A közel-keleti válság az 5. háború után. — Társadalmi Szemle, 1982. 11. sz. 86—94. p.

671. *Réti* Ervin: Izrael. 1—3. r. Háborúk és béke. — Interpress Magazin, 1982. 9. sz. 70—75., 10. sz. 84—90., 11. sz. 70—73. p.

672. *Sárhidai* Gyula: Légi-tengeri hadműveletek a Dél-Atlanti-óceánon. (Falkland-háború.) 1—3. r. — Repülés, 1982. 9—11. sz. 15. p.

673. *Réti* Ervin: Háború a világ végén. (Falkland-háború.) (Bp.) Kossuth K. 1982. 111 p. 8 t.

A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek története 1945—1982

674. A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája. 1944. szeptember—1980. április. (Szerk. Szabó Bálint. Közrem. Botos János, Vértes Róbert.) 2. jav., bőv. kiad. Bp, Akad. K. 1982. 719 p. 40 t. Hely-, tárgy-, névmutatóval.

675. *Balogh* Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945—1947. A fegyverszünettől a békeszerződésig. (Bp.) Kossuth K. 1982. 348 p. Bibliogr. a jegyzetekben 281—[349]. p.

676. *Mucs* Sándor—*Zágoni* Ernő: Geschichte der Ungarischen Volksarmee. (Übers.

Ingrid Bejach. Berlin), Militärverl. (1982.) 346 p. 20 t.
(Kleine Militärgeschichte. Streitkräfte.)

677. *Mucs* Sándor: A Magyar Néphadsereg megalakulásának, fejlődésének története. (Általános politikai ismeretek. Bp. Zrínyi K. 1982.) 62—74. p.

678. *Mucs* Sándor: A Szociáldemokrata Párt katonapolitikája, 1945—1947. — PK, 1982. 3. sz. 112—132. p.

679. *Háncs* Ernő: A kiskőrösi tüzérezred története 1945—1980. Bp. Zrínyi K. 1982. 75 p. illusztr.
(Csapattörténet.)

680. *Sárközi* Sándor: A demokratikus hadsereg honvédnői 1945. Bp. Zrínyi K. 1982. 78 p. illusztr. (Magyar Néphadsereg története.)

681. *Szakály* Sándor: Fejezetek a Magyar Néphadsereg történetéből. Három monográfia. (Gellért Tibor: Tűzszerészek és aknakutatók, Bp. Zrínyi K. 1981. — Mucs Sándor: A dunai katonai flottilla története. 1945—1980. Bp. Zrínyi K. 1981. — Gyökrei Jenő: A Magyar Néphadsereg Gépkocsiszín története 1945—1981. Bp. Zrínyi K. 1981.) [Könyvism.] — Magyar Nemzet, 1982. 126. sz. 4. p.

682. *Kerényi (Faragó)* Vilmos: A temesvári 1. magyar önkéntes hadosztályban. — HSz, 1982. 10. sz. 89—92. p.

683. *Kovács* Dénes, G.: Ifjúsági tevékenység a határőrségnél 1945 és 1949 között. — Határőr, 1982. 20. sz. 14. p.

684. *Takáts* László: Az új magyar hadsereg szerepe a Magyar Vöröskereszt újjászervezésében. — Honvédorvos, 1982. 2. sz. 132—141. p.

685. *Papp* Albert: Az első tüzértisztek. — N, 1982. 28. sz. 11. p.

686. *Kazai* Barna: A szocialista tisztképzés harmincöt éve. (Emlékülés a szocialista tisztképzés 35. és a Főiskola létrehozásának 15. évfordulója alkalmából. Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre, 1982. szeptember. 20.) — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. különkiadás 8—37. p.

687. *Moroián* György: A Honvéd Kossuth Akadémia megalakulása és a szocialista tisztképzés kezdete. (Emlékülés...) — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. különkiadás. 38—51. p.

688. *Zábory* Sándor: A fegyvernemi tiszti iskolák létrehozása és tevékenysége. (Emlékülés...) — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. különkiadás, 52—64. p.

689. *Juhász* Sándor: Az Egyesített Tiszti Iskola megalakulása és tevékenysége. (Emlékülés...) — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. különkiadás, 65—77. p.

690. *Erdei* László: A Kossuth Lajos Katonai Főiskola létrehozása és a főiskolai tisztképzés. (Emlékülés...) — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. különkiadás, 78—91. p.

691. *Horváth* János: A főiskolai tisztképzés továbbfejlesztett rendszere. (Emlékülés...) — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. különkiadás, 92—103. p.

692. *Paál* György: Gondolatok tisztképzésünk harmincöt évéről. — HSz, 1982. 9. sz. 1—4. p.

693. *Forrai* Péter: Hárman a főiskoláról. 35 éves a tisztképzés. (A Kossuth Lajos Katonai Főiskola jubileumán Mátrai Ferenccel, Varga Tiborral és Nagy Ferenccel készített interjú.) — ISz, 1982. 20. sz. 5—7. p.

694. *Kazai* Barna: Tizenöt éves az emeltszintű tisztképzés. — Katonai Főiskolai Közlemények, 1982. 2. sz. 7—15. p.

695. *Kovács* Jenő: Harmincöt éve avatták az első nevelőtiszteket. — Határőr, 1982. 25. sz. 14—15. p.

696. Az MSZMP honvédelmi politikája és a Magyar Néphadsereg fejlődésének negyedszázada. 1982. április 9-én (a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum rendezésében megtartott tudományos tanácskozás anyaga. A Honvédelem különkiadása. [Bp.] (Veszprémi ny.) 1982. 53 p.
Liptai Ervin elnöki megnyitója, Horváth István, Reményi Gyula, Kiss Sándor, Györgyi Béla előadásai.

697. *Bencze* László: Beszámoló a Magyar Szocialista Munkáspárt honvédelmi politikája és a Magyar Néphadsereg fejlődésének negyedszázada c. tudományos ülésről. — HK, 1982. 2. sz. 319—329. p.

698. *Ács* Tibor: Konferencia az MSZMP honvédelmi politikájáról és a Magyar Néphadsereg 25 éves fejlődéséről. (1982. április 9-én) — PK, 1982. 3. sz. 211—215. p.

699. *Horváth* István: Az MSZMP honvédelmi politikája és a magyar néphadsereg negyedszázados fejlődése. — Propagandista, 1982. 4. sz. 34—47. p.

700. Híven a katonai eskühöz. (Czinege Lajos elnöki köszöntője, Kárpáti Ferenc ünnepi beszéde, Hodosán Imre stb. felszólalásai a 37. Budapesti Forradalmi Ezred 25 éves ünnepi ülésén. Összeáll. Szakály Gábor, Zsalakó István.) Bp. Zrínyi K. 1982. 82, [4] p.

Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom

701. *Hollós* Ervin—*Lajtai* Vera: Hidegháború Magyarország ellen. 1956. (Bp.) Kossuth K. 1982. 354 p. illusztr.

702. *Molnár* János: Az 1956-os magyarországi ellenforradalom a mai nemzetközi ideológiai harcban. (A nemzetközi ideológiai harc időszerű kérdései. 2. Országos elméleti tanácskozás. Tatabánya, 1981. Bp. Kossuth K. 1982.) 147—160. p.

703. Az 1956. október—novemberi magyarországi események amerikai szemmel. Közzé-

teszi: Karsai Elek. — História, 1982. 6. sz. 16—21. p.

704. *Haypál* Tibor: Volt egyszer egy parancsnok. (Várkonyi György karhatalmista, a budapesti pártház védőjeként halt hősi halált 1956-ban.) — Munkásőr, 1982. 10. sz. 12—13. p.

705. Helytálltak a MÖHOSZ-ban. I. Budapesten és a határon. II. Az Engels-téri események. Írta: B.F. — MHSZ Élet, 1982. 1. sz. 4—5., 4. sz. 9. p.

706. *Földes* László: Ahogy én láttam 1956-ot. — História, 1982. 1. sz. 22—23. p.

707. *Berecz* János—*Hollós* Ervin—*Szabó* Bálint: Kerekasztal beszélgetés 1956-57-ről. — História, 1982. 4—5. sz. 10—15. p.

708. *Berecz* János: A néphatalom megszilárdításának nemzetközi körülményeiről. — Társadalmi Szemle, 1982. 7. sz. 48—60. p.

Tudósítások, riportok a Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek életéről

709. *Szabó* László: Interjú Czinege Lajos honvédelmi miniszterrel néphadseregünk életéről. — Népszabadság, 1982. 172. sz. 5. p.

710. Baráti találkozó a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián. Óvári Miklós beszéde. — Magyar Nemzet, 1982. 236. sz. 3. p.

711. Ifjúsági aktívaértekezlet a néphadseregnél. Korom Mihály felszólalása. — Népszabadság, 1982. 47. sz. 5. p.

712. Ifjúsági aktívaértekezlet a néphadseregnél. A vitában felszólalt Korom Mihály. — Magyar Nemzet, 1982. 47. sz. 5. p.

713. Sportaktíva a néphadseregben. Honvédelmi érdek a katonafiatalok testedzésének, a hadsereg tömeg- és versenysportjának fejlesztése. — Népsport, 1982. 66. sz. 5. p.

714. *Szabó* László: Nem kardcsörtetés lesz. A bulgáriai hadgyakorlatra készülő katonák között. (Pajzs '82.) — Népszabadság, 1982. 209. sz. 6. p.

715. *Szabó* László: A harci szövetség próbája. A Pajzs '82 hadgyakorlatról. — Népszabadság, 1982. 228. sz. 5. p.

716. *Szabó* László: A Pajzs '82 hadgyakorlatról. — Népszabadság, 1982. 231. sz. 9. p.

717. *Bojtár* Károly: A Killián György Repülő Műszaki Főiskola — a magyar repülés egyik fellegvára. — Repülés, 1982. 9. sz. 9. p.

718. *Menyhárt* László: Bemutatjuk a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskolát. — HSz. 1982. 8. sz. 22—26. p.

719. *Kónya* József: Katonás középiskolások. (Beszélgetés Trencsényi György őrnaggyal a nyíregyházi középiskolai katonai kollégium igazgatójával.) — Népszabadság, 1982. 79. sz. 17. p.

720. *Horváth* L. István: A tiszti pálya előiskolája. (A nyíregyházi 2. számú Középiskolai Katonai Kollégiumról.) — Magyar Nemzet, 1982. 94. sz. 7. p.

721. A katonák Budapestért. „Védem és építem." [Írta:] h. l. i. — Magyar Nemzet, 1982. 228. sz. 7. p.

722. *Kónya* József: Családos kiskatonák. — Népszabadság, 1982. 101. sz. 9. p.

723. A szakszervezeti mozgalom a Magyar Néphadseregben. (G. Németh György beszélgetése Vámos Lászlóval, a Közalkalmazottak Szakszervezete Néphadseregi Bizottságának vezető titkárával.) — HSz, 1982. 11. sz. 4—8. p.

724. *Menyhárt* László: Beszélgetés könyvekről, könyvtárakról, olvasásról, az olvasópályázatról. — HSz, 1982. 5. sz. 54—62. p.

725. *Schmidt* Attila: Egységes gyakorlat szerint. A katonai bíróságok munkája. Beszélgetés Mátyás Miklós vezérőrnaggyal. — Népszava, 1982. 116. sz. 3. p.

726. *Kozma Tóth* István: Őrhelyén a Magyar Néphadsereg. 1—2. r. — Radar, 1982. 8. sz. 15—20., 9. sz. 3—9. p.

727. *Sebes* Tibor: Vízen és levegőben. — N, 1982. 34. sz. 11. p.

728. *Licsicsányi* István: Megkésve, végérvényesen. — N, 1982. 31. sz. 11. p.

729. *Kónya* József: Hősök, de nem hősködők. Tűzszerészek között. (Beszélgetés Láng László őrnaggyal, a budapesti tűzszerész zászlóalj parancsnokával.) — Népszabadság, 1982. 195. sz. 7. p.

730. *Kékesdi* Gyula: A parancsnok. „Senki sem lépett ki a sorból". (Jelenszky Márton határőr ezredes életútja.) — Népszabadság, 1982. 49. sz. 4. p.

731. *Kónya* József: Koncert katonaruhában. (Beszélgetés Farkas István alezredessel, a BM Határőrség Központi Zenekarának vezetőjével.) — Népszabadság, 1982. 90. sz. 5. p.

732. *Tóth* Jenő: Tűzvédelem, megelőzés. Beszélgetés Varga Károly tűzoltó ezredessel, a tűzoltóság országos parancsnokával.— Népszava, 1982. 129. sz. 7. p.

733. *Takács* István: Harcban született gárda. (A Munkásőrség megalakulásának évfordulójára.) — Határőr, 1982. 6. sz. 8—9. p.

734. *Máté* György: Munkásőrök az egyetemen. (A Budapesti Műszaki Egyetem munkásőregysége.) — Népszabadság, 1982. 270. sz. 5. p.

735. *Keserü* Ernő: Munkásőrök. — Magyar Nemzet, 1982. 12. sz. 1. p.

736. *Sztankay* József: Munkásőrök. — Népszava, 1982. 12. sz. 1. p.

737. *Mátételki* András: Nők — acélkékben. (Vas Ada és Nagy Mihályné munkásőregyenruhában.) — Népszabadság, 1982. 213. sz. 17. p.

Abbott, Peter 556
Ács Irén 240
Ács Tibor 69—73, 95, 413, 414, 698
Ács Zoltán 170
Acskaszov, V. I. 539
Aczél György 222
Ádám Magda 498, 500
Ágoston László 104
Ágoston László, T. 407, 408
Ajtai Miklós 194
Akác László 30
Albert Géza 183
Alpári Gyula 195, 196
Ambri, Mariano 489
Andrássy Antal 410, 411
Andrássy Gyula 450
Antal János 197
Antonescu, Ion 490
Aranyi Sándor 198
Argalász Kálmán 101

Babadzsanjan, A. H. 122
Bajcsy-Zsilinszky Endre 199—205
Bajkó Mátyás 168
Bajnok József 609
Bajomi Lázár Endre 644
Bakay Kornél 579
Bakon Sándor 206
Balázs József 517
Bálint Éva, V. 80
Balkányi Judit 645
Balláné Dániel Judit 623
Balogh Imre 637
Balogh Jolán 173
Balogh Sándor 675
Bán Károly 65
Bándi László 174
Bánkuti Imre 374
Barabás Péter 648
Bárány Tibor 35
Baranyai Decsi János 350
Barcy Zoltán 56
Bárczy János 551, 562
Bariska István 172, 338, 343
Barkóczi Ilona 140
Báthori István 348
Batthyány Lajos 207—213, 420, 421
Bátyai Jenő 141
Bednár Barnabás 565
Békés Rezső 657
Bellér Béla 323
Bencze László 150, 697
Benczédi László 366
Benda Kálmán 109, 349, 357, 358, 396
Beránné Nemes Éva 627
Bercsényi László 376
Berecz János 707, 708
Beregi Tivadar 404
Berend T. Iván 331, 488
Berezskov, V. M. 514
Berki Imréné 11, 12, 15
Berki Mihály 120
Bernáth István 156, 157
Bertalan István Béla 655
Berza László 167
Berzsenyi Lénárd 214
Bethlen Gábor 359
Bíró Endre 40
Bistey András 287
Bitskey István 335, 356
Bock, Ernst Ludwig 534
Bocskai István 355—358
Bodonyi György 510
Bojtár Károly 717
Bojti János 215, 216
Bokor László 190, 191, 569, 572, 583
Boldizsár Iván 259, 561, 562
Bollobás Béla 631
Bona Gábor 395
Borosy András 314
Borsányi György 114, 223, 224
Borsányi Julián 554
Borsi Emil 225, 226
Borsos Béla 28
Borus József 553
Botos János 245, 278
Boulin, Marcel 113
Böhm Jakab 443
Brezsnyev, L. I. 217
Budincsevits Andor 147
Burucs László 237
Buza Péter 466

Cakov, C. 458
Castelot, A. 328
Cejka, Eduard 656
Ciolkovszkij, K. E. 218, 219

Csaba József 433
Csendes László 47—54, 258
Csillag István 391
Csonkaréti Károly 121, 126, 154, 155, 464, 580
Csorba Csaba 161
Csorba László 444
Czaga Viktória, N. 399
Czank Lajos 176—182
Czigány István 353, 382
Czinege Lajos 700, 709

Dalmi Kálmánné 5
Damó László 66, 68, 541
Dancs József 613
Darkó Jenő 326
Dávid Géza 344
Deák István 545
Deák Mihály 100
Deák Péter 67
Decsy János 450
Degré Alajos 340, 341
Dénes Iván Zoltán 436
Deribasz, T. 220
Lessewfy Arisztid 221
Dimitrov, Georgi 222—230

Dobozy Imre 393
Dózsa György 331

Edelmann, Marek 648
Eisenhower, Dwight David 533
Elekes Lajos 331
Ember Győző 44
Ember Mária 267
Engel Pál 108, 320
Engels, Friedrich 61, 61, 392
Epperlein, Siegfried 309
Erdei László 690
Erdélyi András 21
Erdélyi István 308

Fábián Ferenc 665
Fadlallah el Hedad Mihály 231
Farkas András 232
Farkas Gábor 17
Farkas István 731
Farkas Márton 462, 463
Fazekas Árpád 434
Fazoli Sándor 435
Fehér Géza 334
Fehér Pál, E. 478, 518, 520
Féja Géza 201
Fekete Gyula 274
Ferdinánd I. 337
Firon András 188
Fitz Jenő 303
Fodor Zoltán 227, 233
Fogarassy László 501
Forrai Péter 693
Forst de Battaglia, Otto 367
Fortusz, M. A. 129
Földes László 706
Földes Péter 313
Földy János 434
Frank Tibor 641
Frigyesy Gusztáv 441
Fucci, F. 128
Fügedi Erik 322

Gallai Ervin 566
Galotta, B. 301
Gárdos Miklós 564
Garibaldi, Giuseppe 33, 439—442, 444—448
Gáspár Dorottya 302
Gazsi József 570, 600
Gellért Tibor 681
Gerelyes Ede 608
Gerencsér Miklós 487
Gergely András 207
Gerő János 445
Glatz Ferenc 88, 89
Godó Ágnes 253, 642
Golubovic, Z. 185
Gonda Imre 390, 463
Gosztonyi Péter 94, 544, 555
Gömbös Gyula 503, 504
Gömöri Endre 664
Gömöri György 348
Guszev, Vagyim 597
Guszev, Vaszilij 597
Guthei! Jenő 494

Gyapay Dénes 446
Gyémánt Mariann 629
Gyivicsán Mária, Sz. 3
Györgyi Béla 696
Györkei Jenő 23, 246, 472, 681
Gyujtó Károly, Sepsimartonosi 234—236
Gyulai Gaál Miklós 237—239
Gyurkó László 250

Hajdú Tibor 231
Hajdú Yvonne 640
Hajma Lajos 658
Halápi László 385
Halász György 652
Hanák Péter 110
Háncs Ernő 679
Hárs Ernő 649
Hasek, Jaroslav 465
Haselsteiner, Horst 379
Hatos Géza 547
Havas Ervin 241, 265
Havas Gábor 612
Haynau, Julius Jakob 436
Haypál Tibor 704
Házmán Ferenc 399
Heckenast Gusztáv 331
Hegedűs András 632
Hegyi Klára 333
Heit Gábor 581
Hitler, Adolf 490, 568
Ho Si Minh 663
Hodosán Imre 700
Hollós Ervin 701, 707
Horthy Miklós 490, 576
Horváth István 696, 699
Horváth János 691
Horváth L. István 720
Huszár Tibor 83

Ilku Pál 240, 241
Iljaszov, Nagi 593
Illés Ilona 55
Iszlai Zoltán 57

Jahn Anna 242, 243
Jahn Ferenc 242—244
Jancsik Ferenc 245—249
Jankó Annamária 47
Jankó Olga 300
János Zsigmond 337
Jasinszky István 152
Jászay Magda 111
Javorniczky István 635, 638
Jeanne d'Arc 328
Jelenszky Márton 730
Jemnitz János 463
Jókai Mór 400
Józsa Antal 206, 232, 251, 483
Józsa György Gábor 46
József II. 379
Juhász Gyula 75, 542, 543, 546

Juhász Sándor 689
Jurisics Miklós 342

Kacsó Lajos 31
Kádár Ferenc 155
Kádár János 250
Kadare, Ismail 329
Kalasnik, M. H. 590
Kálló Ferenc 638
Kálmán Gyula 406, 422
Kamody Miklós 360, 373
Kanyó András 130
Kapica, M. Sz. 659
Kapitány Gyula 251
Kapronczay Károly 403
Karaszjov, V. A. 642
Karch Pál 56
Károly I. Nagy 309
Kárpáti Ferenc 700
Karsai Elek 184, 573, 703
Kaszás Ferenc 252
Katona István 315
Katona Tamás 415
Kazai Barna 686, 694
Kazinczy Lajos 401
Kékesdi Gyula 264, 277, 292, 486, 730
Keleti György 102, 103
Kemény Zsigmond 437
Kende István 650
Kende János 114, 247
Kerekes Lajos 502
Kerényi (Faragó) Vilmos 682
Kereszty András 668
Kéri Pál 485
Keserű Ernő 735
Keserű István 34
Killián György 253—255
Király Béla 459
Kiss Károly 69—73
Kiss Károly 473
Kiss Sándor 696
Kiss Sándor, M. 636
Klapka György 400
Kocsis Bernát 60
Kocsis János 256
Kollár Mária 620
Komját Irén 257
Komjáthy, Anthony Tihamér 119
Kommunarov, V. 526
Komornik Ferenc 465
Kónya József 430, 719, 722, 729, 731
Koós Béla 613
Koppány 171
Kornis Pál 559, 560
Kóródi József 593
Korom Mihály 262, 711, 712
Kosáry Domokos 208, 440
Kossuth Klára 402
Kossuth Lajos 427
Kossuth Zsuzsanna 403
Kovács Dénes 16
Kovács Dénes, G. 683
Kovács György Attila 169
Kovács Imre 576
Kovács István 42
Kovács Jenő 477, 604, 616, 695
Kovács László 24
Kovássy Zoltán 332, 398
Kováts Andor 160
Kováts Mihály 45, 382, 383
Kozma Tóth István 726
Köpeczi Béla 369, 370
Köteles Pál 96
Kővágó Sarolta 43
Köves Judit 295
Köves Lajos 486
Köves Rózsa 244, 271, 275
Krausz Tamás 469
Krivosapkin, A. A. 592
Kubinyi András 319
Kubinyi Ferenc 198
Kulcsár Péter 337
Kun Miklós 439, 468, 471
Kürti Gábor 516

Lagzi István 512, 624, 625
Lajos I. Nagy 319—323
Lajtai Vera 701
Lamennais, Félicien 404
Lancranjan, Ion 96, 97
Láng Judit 641
Láng László 729
László Gyula 312
László Lajos 39, 525, 527, 537
Lazius, Wolfgang 52
Léka Gyula 124
Lengyel István 666
Lenin, V. I. 62
Lenkey János 405—408
Lescalopier, Pierre 349
Lévai Béla 19
Licsicsányi István 728
Ligeti Rudolf 190
Lipcsenko, G. J. 598
Lipszky János 258
Liptai Ervin 696
Lipták, Ján 656
Lugosi József 29, 32, 133—139, 142—144, 153
Lukács Lajos 441
Lukácsy Sándor 447
Luzsa Endréné 234

Mabire, Jean 586
Macskásy Pál 621, 622
Madaras Péter 123
Madarász József 409
Madarász László 409
Magyar Antal 238
Malinovszkij, R. J. 32
Manfred, A. Z. 387
Mária Terézia 379
Markos György 259
Markovits Rodion 260
Márkus Béla 470
Martin József 389
Marx, Karl 61
Mata Hari 127
Máté György 20, 460, 734
Mátételki András 737

Mátrai Ferenc 693
Matthaeidesz Konrád 550
Mátyás I. 330
Mátyás István 162
Mátyás Miklós 723
McKay, Derek 368
Medveczky László 597
Medvedko, L. I. 669
Meggyesi Rezső 352
Megyeri Katalin, J. 400
Menczel János 19, 628
Menyhárt László 227, 718, 724
Mészáros Györgyné 626
Mészáros Lázár 261
Mészöly Gábor 59
Mészöly Miklós 82
Miklós Béla, Dálnoki 262
Miklós Gábor 261
Miklós Zsuzsa 163
Miksa II. 337
Moller Károly Ottó 263
Molnár János 702
Molnár László, V. 362, 380
Móricz Lajos 65, 68
Moroián György 687
Moszkalenko, K. Sz. 524
Mucs Sándor 676—678, 681
Munzel, Oskar 587

Nagy Ferenc 693
Nagy István 132
Nagy István György 158
Nagy László 165, 354, 355, 359, 363, 364
Nagy Sándor 264
Nagy Zsuzsa, L. 480, 634
Nagyváradi Sándor 151
Napóleon I. 387—389
Nemes Dezső 476
Nemeskürty István 438, 557, 558
Nemesné Ipoly Márta 47, 48
Németh György G. 723
Németh Gyula 519
Németh S. Katalin 361
Némethy Sándor 90
Névai Ernő 598
Niederhauser Emil 455
Noszlopy Gáspár 410, 411

Nyakas Miklós 426
Nyéki Károly 17, 260
Nyevszkij, Alekszandr 316

Odescalchi Margit 267
Olajos Teréz 306, 307
Olmosi Zoltán 79
Orbán László 265, 266
Orbán Sándor 76
Ormos Mária 108, 481, 491, 493
Orzovenszky Károly 268
Osteria, Luca 128
Óvári Miklós 607, 617, 710

Ölvedi Ignác 531, 552, 571
Örkény István 567

Paál György 692
Pach Zsigmond Pál 81
Pados János 412
Paléologue, Maurice 467
Pálffy Judit 377, 378, 384
Pálffy Miklós 353
Palotás Emil 452
Pamlényi Ervin 92, 504
Papp Albert 685
Papp Gábor 321, 324, 365, 405, 482, 515, 577
Passuth László 621
Pásztor Emil 401
Pásztor József 392
Pataki István 653, 654
Patrunov, F. 529
Pawlak, Wladyslaw B. 460, 522
Pearson, Michael 647
Pécsi Anna 643
Péczely László 484
Peillard, L. 536
Pelle János 492, 523
Pétain, Henri Philippe 523
Pethő Tibor 202
Petneházy Zoltán 235
Petőfi Sándor 413, 414
Pintér István 254, 256, 266, 269, 611, 614, 615, 618
Pirityi Sándor 651
Pirók János 269
Platonov N. J. 596
Plohn József 42
Podjebrád György 325
Póka-Pivny Aladár 382
Polgár Tamás 588
Pozder Miklós 417, 418
Preisich Gábor 568
Pritz Pál 503
Przybylsky, Peter 189
Pugacsov, Jemeljan 380
Puskas, A. I. 574, 575
Puskás Julianna 115

Rácz László 355
Radev, Sztoján 228
Raj Tamás 280, 281
Rákóczi Ferenc II. 369—371
Randolp, Graham 186
Ránki György 86, 91, 186, 490, 513
Ráttky György 372
Razin, Sz. T. 362
Rázsó Gyula 78, 317, 318, 327, 330, 339, 340, 463
Redl, Alfred 125
Reed, John 270, 456
Regös László 442
Reményi Gyula 696
Réti Ervin 667, 670, 671, 673
Révész Géza 271—273
Reviczky Imre 274
Richard, Marthe 127
Rokoszszovszkij, K. K. 532
Romsics Ignác 497
Rónai Mihály András 448, 485
Rónai Sándor 275, 276

Rosenstone Robert A. 270
Rózsa György 41
Rozsnyói Ágnes 3, 578
Ryan, Cornelius 535

Sáfrány József 164
Ságody János 538
Saint-Exupéry, Antoine 152
Sakmyster, Thomas L. 511
Samu Mihály 64
Sándor Iván 416
Sándor László 18, 540
Sánta György 248
Sárdi Anna 639
Sárhidai Gyula 549, 672
Sárközi Sándor 680
Savoyai Jenő 368
Savrov, I. J. 661
Schmidt Attila 725
Schmidt László 145, 146
Sebes Tibor 727
Sebes Sándor 277
Sebők Elek 148
Sienkiewicz, Marian 662
Sikorski, Wladislaw 522
Simon Ferenc 278, 279
Simon József 487
Simonyi József 280—282
Sipos Péter 87
Sobieski János 367
Somogyi Éva 454
Spiesz József 283
Spira György 209
Stemlerné Balog Ilona 633
Sugár István 282, 345, 346

Szabad György 394
Szabó Ágnes 195
Szabó Attila 123
Szabó Balázs 589
Szabó Bálint 674, 707
Szabó L. István 290
Szabó László 118, 125, 432, 451, 453, 457, 461
Szabó László 709, 714—716
Szabó László (Ladislao) 112
Szabó Miklós 506—509, 528
Szabolcs Ottó 479
Szádeczky-Kardoss Samu 305—307
Szakály Gábor 700
Szakály Sándor 12, 382, 681
Szakáts Gábor 141
Szántó Imre 424
Szántó Péter 210
Szántó Rezső 284—286
Száraz György 84, 97, 99
Szarka László 325
Székely János 582
Szekeresné Niszler Mária 594
Szemkeő Endre 403
Szentesi György 132, 159
Szikossy Ferenc 630
Szikszai Kálmán 287
Szinán pasa 351
Szita Szabolcs 610
Szkander bég 329
Szokolay Katalin 229
Szombathy Viktor 236
Sztankay József 736
Szuhay-Havas Ervin 296
Szüts Dénes 171

Takács Ferenc 409
Takács István 429, 733
Takács Márta 563
Takács Miklós 5
Takáts László 684
Takáts Sándor 193
Talpassy Tibor 203
Tamás István 175, 412
Tardy Lajos 112, 349, 396
Tatár Imre 187
Taylor, A. J. P. 93
Telek, Joseph 1, 2
Teleki Pál 547
Teleki Sándor 442
Temesváry Ferenc 25—27
Terdzsüman, Mahmud 311
Ternovszky György 62
Themisztoklesz 301
Thököly Imre 365
Thököly János 288
Tilkovszky Lóránt 199, 200
Timosenko, Sz. K. 32
Tinódi Lantos Sebestyén 346
Tkacsov, Ivan 597
Tiso, Jozef 490
Tito, Joszip Broz 289—291
Toldi Miklós 324
Tomcsányi József 38
Tóth András 375
Tóth Endre 304
Tóth György, M. 284
Tóth István 232
Tóth János 427
Tóth Jenő 732
Tóth Sándor László 351
Török János 435
Trencsényi György 719
Trifonov, Jurij 475
Trugly Sándor 221
Turn und Taxis, Emerich 425
Turtegin Elek 220, 316, 388

Udvardy Ferenc 292
Ugróczky Mihály 397
Uhl Antal 646
Uitz Béla 43
Ujlaki László 605
Unger Mátyás 98
Ungvári Tamás 93
Urbán Aladár 211, 212, 297, 420, 421, 423

Vadász Ferenc 197, 276, 283, 285
Vajda Péter 192
Vámos Imre 591
Vámos László 723
Váradi Sternberg János 428
Varga Domokos 433
Varga József 429

Varga Károly 732
Varga Tibor 693
Vargyai Gyula 505, 512
Várkonyi Ágnes, R. 371
Várkonyi György 704
Várkonyi Tibor 127, 291
Varsányi Péter István 419
Vas Zoltán 293
Vásáry István 310
Vass Balázs 149
Vass Henrik 74
Vasvári Pál 294, 423
Végh Oszkár 196, 279
Verbai Lajos 230, 249, 255
Veress D. Csaba 584, 585
Vértessy Péter 567
Vida Ferenc 613
Vida Sándor 252, 273, 286
Vigh Károly 204, 499
Vikol Katalin 85, 86, 213, 322, 374
Villa, Francisco 456
Viniczai István 6—8
Vitányi Iván 636
Vorosilov, K. J. 32
Vörösmarty Géza 263
Vukovics Sebő 415, 416
Washington, George 295—297, 382
Windisch Aladárné 6—8, 13
Winkler László 36, 37
Zábory Sándor 688
Zachar József 45, 372, 375—379, 381—384
Zágoni Ernő 676
Zákonyi Ferenc 239, 268
Zalka Miklós 474
Zgyerka János 298, 299
Zielbauer György 595
Zika Klára 294, 402
Zimányi Tibor 635
Zimonyi Zoltán 205
Zoffmann Zsuzsanna, K. 336
Zolnay László 166
Zombory István 386, 449
Zongor Ferenc 214
Zöldi László 77, 78, 91
Zrínyi Miklós 361
Zsalakó István 700

Összeállította:
Damó Csilla
Viniczai István

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GENERÁL TIBOR — Az oszmán—török haderő szervezete és vezetése a birodalom fénykorában — — — — — 617

GECSÉNYI LAJOS — Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI—XVII. században — — — — — — 664

N. KISS ISTVÁN — A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa (1703—1711) — — — — — — — — — — 687

ÁCS TIBOR — Batthyány Lajos katonai szolgálatának története (1826. augusztus 5—1831. április 30.) — — — 716

MŰHELY

PAPP KÁLMÁN — A kökösi hős — — — — — — — — — 753

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ROSONCZY ILDIKÓ — Orosz forrás a szabadságharc végnapjairól. Rüdiger tábornok segédtisztjének visszaemlékezése — — — — — — — — — — — 761

SZEMLE

TOLNAY—SZENTESI — Az erő mítosza *(Okváth Imre)* — — — — 783

* * * — Militärgeschichte 1983. *(Szakály Sándor)* — — 790

BIBLIOGRÁFIA

* * * — Az 1982. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. *(Damó Csilla—Viniczai István)* 795

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ТИБОР ГЕНЕРАЛ — Организация и управление османо-турецкими вооруженными сълами в период расцвета империи — — — 617

ЛАЙОШ ГЕЧЕНЬИ — Солдаты и посадский люд в Дьёрской пограничной крепости в XVI и XVII веках — — — — — — — 664

ИШТВАН Н. КИШШ — Общественно-экономическая база армии куруцев (1703—1711 гг.) — — — — — — — — — — 687

ТИБОР АЧ — История военной службы Лайоша Баттьяни (5 августа 1826 г. — 30 апреля 1831 г.) — — — — 716

МАСТЕРСКАЯ

КАЛЬМАН ПАПП — Кёкёшский герой — — — — — — — — — 753

ПУБЛИКАЦИИ ИСТОЧНИКОВ

ИЛЬДИКО РОШОНЦИ — Русский источник о последних днях венгерской национально-освободительной борьбы. Воспоминания адъютанта генерала Рюдигера. — — — — — — 761

ОБЗОР

ТОЛНАИ — СЕНТЕШИ — Миф силы *(Имре Окват)* — — — — — — — 788

* * * — Militärgeschichte 1983. *(Шандор Сакай)* — — — — 790

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Библиография венгерской военно-исторической литературы за 1982 год *(Чилла Дамо—Иштван Винцаи)* — 795

INHALT

STUDIEN

TIBOR GENERÁL — Die Organisation und Führung des osmanisch—türkischen Heeres in der Glanzzeit des Reiches 617

LAJOS GECSÉNYI — Soldaten und die Zivilbevölkerung in der Grenzfestung von Raab im XVI. und XVII. Jahrhundert — — — — — — — — — 664

ISTVÁN N. KISS — Die gesellschaftlich—ökonomische Base der Kurutzanarmee (1703—1711) — — — — — — 687

TIBOR ÁCS — Die Geschichte des Militärdienstes von Lajos Batthyány (vom 5-ten August, 1826 bis zum 30-sten April, 1831) — — — — — — — 716

WERKSTATT

KÁLMÁN PAPP — Der Held von Kökös — — — — — — — 753

QUELLENPUBLIKATIONEN

ILDIKÓ ROSONCZY — Russisches Quellenmaterial über die letzten Tage des Freiheitskampfes. Erinnerungen des Adjutanten von General Rüdiger — — — — 761

RUNDSCHAU

TOLNAY—SZENTESI — Die Mythe der Kraft *(Imre Okváth)* — — — 788

* * * — Militärgeschichte 1983 *(Sándor Szakály)* — — 790

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Die Bibliographie der ungarischen kriegsgeschichtlichen Literatur vom Jahr 1982. *Csilla Damó—István Viniczai)* — — — — — — 795

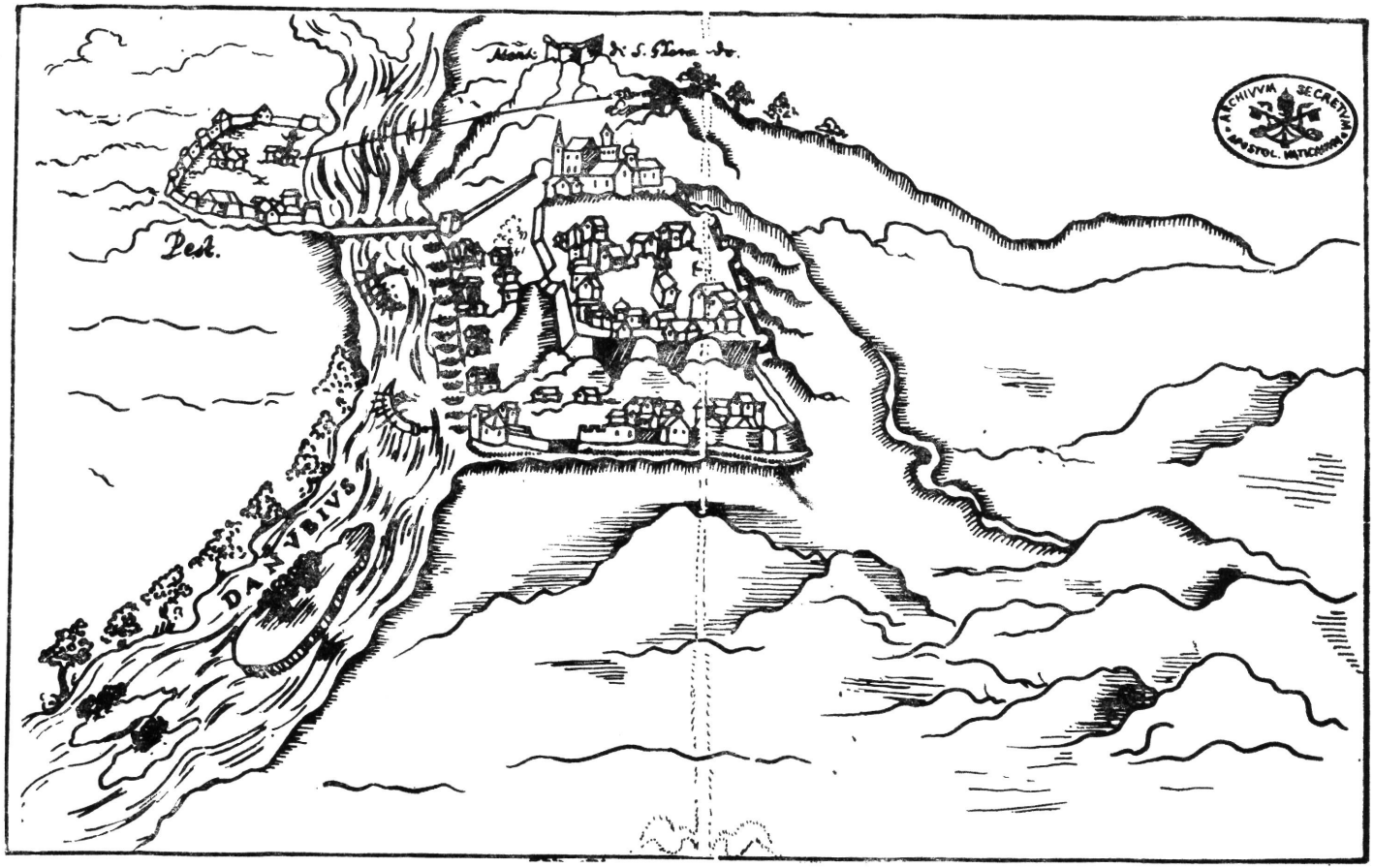

A budai vár és Pest erődítményeinek távlati képe 1602-ből
(Archivum Secr. Ap. Vaticanum, Fondo Borghese, serie III., 93 B I., fol. 297 r.)

Ára: 13 Ft

A Zrínyi Katonai Kiadó legújabb kiadványaiból

Árkus István FORRÓ KONTINENS FORRÓ ÉVEI	23 Ft
V. P. Borovička IZRAELI HÍRSZERZŐK	51 Ft
Békés Rezső PAX AMERICANA	24 Ft
M. Naumov PARTIZÁNPORTYA	41 Ft
Nógrádi György BUNDESTAG ÉS BUNDESWEHR	22 Ft
Farkas–Koltai–Németh–Sebők ÁLCÁZÁS	44 Ft
Oszetzky Tamás ARAB–IZRAELI HÁBORÚK (1948–1982)	67 Ft
Veress D. Csaba A DUNÁNTÚL HADI KRÓNIKÁJA	55 Ft